

Київський національний лінгвістичний університет

На правах рукопису

СТОПЧАК Микола Володимирович

УДК 930.1: 94 (477) "1918–1920" (043.3)

**УТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1918–1920 рр.):
ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
ТЕРЕЩЕНКО Юрій Іларіонович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I	
МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ..	12
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	12
1.2. Історіографія проблеми.....	21
1.3. Джерельний комплекс.....	42
РОЗДІЛ II	
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ	
ДИРЕКТОРІЇ УНР.....	53
2.1. Утворення та діяльність Українського національно-державного Союзу і його перетворення в Український національний союз.....	53
2.2. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського і ліквідація Української Держави.....	74
РОЗДІЛ III	
ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ ЯК ВИЩОГО	
ОРГАНУ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	97
3.1. Створення Директорії. Розстановка політичних сил у вищих ешелонах влади УНР.....	97
3.2. Протиборство Директорії УНР з ліворадикальними українськими політичними силами.....	118
3.3. Політика Директорії УНР і права опозиція.....	139
3.4. Політичні суперечності урядів УНР і ЗУНР (ЗО УНР).....	164
РОЗДІЛ IV	
ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР.....	188
4.1. Діяльність Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності.....	188
4.2. Соціально-економічна політика Директорії УНР.....	218
4.3. Діяльність Директорії УНР у галузі національно-культурного будівництва.....	245

РОЗДІЛ V

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР.....	272
5.1. Міжнародне становище та проблема визнання УНР.....	272
5.2. Політика Директорії УНР у стосунках з Польщею і Румунією.....	298
5.3. УНР, ЗОУНР і російські військово-політичні режими.....	319

РОЗДІЛ VI

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР.....	341
6.1. Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР.....	341
6.2. Українська армія в боротьбі з більшовицькою Росією, Добровольчою армією і Польщею.....	361
6.3. Повстанський рух у контексті військової політики Директорії УНР...	391
ВИСНОВКИ.....	412
ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	422

ВСТУП

Тривалий час в умовах панування радянської тоталітарної системи український народ був позбавлений можливості пізнання власної історії. Дізнатись про віхи історичного шляху українців – одного з найбільших європейських народів – з радянських історичних праць, відшліфованих у компартійних ідеологічних установах, годі було сподіватись. Особливо нещадно фальшувались події Української революції 1917–1921 рр. Адже їх правдиве висвітлення розкрило б дійсні причини втрати української державності, показало б масштаби завданого українському народу лиха. Впали б насаджувані більшовицькі ідеологеми про "віковічну дружбу між росіянами і українцями", про спільну боротьбу братніх народів проти зовнішніх ворогів і внутрішньої контрреволюції. Тому на вживання терміну "Українська революція" була накладена жорстка заборона, а прибічники української незалежності отримали тавро "українських буржуазних націоналістів" – ворогів робітничо-селянської держави.

З проголошенням незалежності України відкрились широкі можливості для всебічного і неупередженого висвітлення історії українського народу, в т.ч. і різних етапів Української революції 1917–1921 рр. Українська історіографія отримала можливість стати "інструментом створення новітньої концепції історії України" [1249,с.5]. Важливим її завданням став аналіз загальних тенденцій розвитку тих чи інших соціальних об'єктів, що дає можливість розуміння механізмів, які забезпечують суспільний поступ як цивілізацій, так і окремих народів і держав [762, с.307]. З цієї точки зору, вивчення дворічного досвіду державотворення Директорії УНР та її урядів, нагромадженого у вкрай несприятливих внутрішньо- та зовнішньополітичних умовах в роки Української революції набуває практичного значення, оскільки він може стати у нагоді при визначенні стратегії і тактики державного будівництва. Уважний аналіз колізій сучасного державотворення в Україні свідчить про те, що багато нинішніх проблем, навіть сама послідовність, у якій вони виникають, значною мірою

ідентичні проблемам доби Директорії УНР. Сьогодні, як і тоді, точиться гостра боротьба між різними політичними силами щодо визначення напрямів і змісту подальшої розбудови української державності, розподілу повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади. Актуальними залишаються питання про роль опозиції в державотворчому процесі, визначення зовнішньополітичних пріоритетів, інтеграцію України до європейської спільноти тощо. Отже, аналіз державотворчого досвіду Директорії УНР конче потрібен. Він не лише дає ключ до розуміння сутності глибинних суспільно-політичних та економічних процесів, що відбуваються в сучасній Україні, а й дозволяє подолати згубні наслідки тривалого періоду бездержавності. Однак, всебічне узагальнення такого досвіду, як і взагалі, подальший розвиток всієї історичної науки, неможливі без ґрунтовного вивчення і використання значної наукової спадщини, створеної попередніми поколіннями істориків. У зв'язку з цим, набуває великого значення історіографічний аналіз наукового доробку з проблеми. Мова йде про аналіз публікацій, закладених в них підходів до досліджуваної проблеми учасників революційних подій, більшість з яких згодом опинилась у еміграції, західних істориків, які торкались окремих аспектів державотворчої діяльності Директорії, а також спадщини радянських істориків, в якій на певних історичних етапах (20-ті рр. ХХ ст., "хрущовська відлига", перебудовчий період горбачовської доби) прослідковувались спроби конструктивного висвітлення практики державного будівництва в період Директорії. При цьому, йдеться не про механічне засвоєння концепцій та висновків, зроблених попередниками, а їх критичне осмислення, пошук більш дієвих і ефективних пізнавальних засобів.

Історіографічне дослідження діяльності Директорії має теоретичне та практичне значення й для реалізації в українському історіографічному процесі концепції антропологічно орієнтованої історії, оскільки ця діяльність була спрямована не лише на розв'язання фундаментальних проблем державотворення – визначення форми державного устрою, стратегії

внутрішньо-та зовнішньополітичної діяльності, а й на вирішення (хоча і не завжди вдало) проблем, які турбували пересічного українця.

Необхідність історіографічного аналізу передумов виникнення та функціонування Директорії диктується також дисбалансом між зростанням кількості публікацій з цієї наукової проблеми та рівнем їх історіографічного осмислення. Існують намагання частини істориків обстоювати застарілі радянські стереотипи при висвітленні багатьох концептуальних питань, пов'язаних із діяльністю Директорії, запозичувати і некритично використовувати постулати української зарубіжної історіографії, що не дає можливості адекватно історичним реаліям відображати цю діяльність.

Історіографічний аналіз державотворчого досвіду Директорії потрібен і в зв'язку з тим, що в працях сучасних вітчизняних фахівців є спроби жорстко пов'язати причинно-наслідковим зв'язком події і процеси доби Директорії з аналогічними процесами попередніх періодів Української революції, особливо Центральної Ради. Тим самим, проявляється нерозуміння, що Директорія діяла зовсім в інших конкретно-історичних умовах, і була за характером і сутністю відмінним від Центральної Ради національно-державним утворенням.

Отже, швидке заповнення лакун в історії Української революції ще не дало завершеного знання про багатогранні політичні і соціально-економічні процеси в УНР доби Директорії, що об'єктивно породжує потребу нових підходів до вивчення її діяльності. Вищевикладена аргументація, а також наявність значного масиву різнопланової літератури із зазначеної проблеми, неоднозначне, часом суперечливе трактування державотворчого досвіду Директорії в зарубіжній і вітчизняній українській історіографії, зумовили спробу автора підвести підсумки вивчення істориками цього найдовшого відтинку Української революції 1917 – 1921 рр., які й відображені у пропонованій дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної проблеми "Український національно-визвольний рух новітньої доби" кафедри історії України і

філософії Київського національного лінгвістичного університету. Дисертаційне дослідження узгоджене з науковою темою "Українські державотворчі проекти 1917–1921 років: політичний, соціокультурний і етнічний виміри" (реєстраційний номер 0109U001613) Інституту історії України НАН України.

Об'єктом дослідження є комплекс основних груп історіографічних джерел, в яких знайшла висвітлення проблема утворення та функціонування Директорії УНР в листопаді 1918 – листопаді 1920 рр.; діяльність наукових центрів, провідних науковців впродовж кінця 1918–2009 рр. За потреби, автор вдається до аналізу стану історіографічного осмислення діяльності Директорії після листопада 1920 р., якщо цього вимагає логіка викладу матеріалу.

Предмет дослідження – історіографічний процес, визначальні тенденції, закономірності й особливості нагромадження знань про діяльність Директорії УНР, а також формування концептуальних основ осмислення цієї діяльності.

Хронологічні рамки дисертації мають два виміри: а) конкретно-історичний, який охоплює події від утворення Директорії Української Народної Республіки як органу національно-демократичної опозиції гетьману П. Скоропадському (листопад 1918 р.) до згорання її діяльності на теренах України (листопад 1920 р.); б) історіографічний, пов'язаний з періодом з кінця 1918 р. ХХ ст. до 2009 р. Вибір нижньої межі дисертаційного дослідження обумовлений тим, що вже наприкінці 1918 р. розпочався процес вивчення зазначеної проблеми, з'явилися перші публікації, які висвітлювали певні аспекти діяльності Директорії УНР. Верхня межа дисертації дає можливість залучити до аналізу найновіші праці з теми, з'ясувати характерні тенденції сучасного розвитку знань, виявити якісні зміни, що відбулись у розвитку української історичної думки на межі ХХ і ХХІ століть.

Географічні межі дослідження мають два виміри. Перший – територіальний, який визначається межами України, зафіксованими III Універсалом Центральної Ради, а також "Прокламацією Української Національної Ради" ЗУНР від 19 жовтня 1918 р., "Тимчасовим Основним Законом про державну самостійність земель бувшої австро-угорської монархії"

ЗУНР від 13 листопада 1918 р. Саме на цих територіях розгортались державотворчі процеси доби Директорії. Другий вимір стосується географії здійснюваних досліджень і місць, де їх результати оприлюднювались у вигляді друкованих праць. У цьому контексті аналізується науковий доробок як українських зарубіжних істориків, так і вітчизняних фахівців.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу наукових праць та основних історіографічних джерел виявити повноту і достовірність вивчення діяльності Директорії – вищого органу державної влади Української Народної Республіки у 1918–1920 рр. і на цій основі визначити перспективні напрями та схему конкретно-історичних досліджень проблеми.

Виходячи із зазначеної мети, в дослідженні поставлені такі **завдання**:

- виявити, систематизувати й охарактеризувати основні групи історіографічних джерел, що стосуються діяльності Директорії УНР, здійснити їх класифікацію, обґрунтувати періодизацію дослідження теми;
- простежити характерні тенденції нагромадження й узагальнення фактичних знань про діяльність Директорії УНР протягом листопада 1918 – листопада 1920 років;
- з'ясувати еволюцію концептуальних підходів до теми протягом даного історіографічного періоду;
- вичленити основні елементи понятійно-категоріального апарату, що використовувався дослідниками в процесі вивчення діяльності Директорії УНР;
- показати негативний вплив ідеологічних і політичних стереотипів на розвиток об'єктивних знань щодо діяльності Директорії УНР;
- виявити науково-теоретичну та практично-політичну цінність даного дослідницького доробку для всебічного осмислення проблем українського державотворення на сучасному етапі;
- на основі історіографічного аналізу, тобто своєрідної "інвентаризації" напрацьованого, уточнити схему дослідження діяльності Директорії УНР, накреслити перспективні напрями та тематику подальших конкретно-історичних досліджень.

Вирішення цих завдань дозволить не лише поглибити знання про стан дослідження завершального етапу Української революції 1917–1921 рр., пов'язаного з діяльністю Директорії УНР, а й певною мірою сприятиме ліквідації "білих плям", подоланню спекуляцій і міфів навколо цього державного інституту, в якому був закладений величезний, але, на жаль, не реалізований потенціал.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності та спадкоємності, які передбачають виявлення та всебічне вивчення джерельного масиву з урахуванням історичного контексту його формування. При розв'язанні поставлених завдань використані загальнонаукові та спеціальні методи дослідження: історіографічного аналізу та синтезу, історико-порівняльний, хронологічний, ретроспективний та ін. Їх комплексне застосування дозволило ґрунтовно осмислити об'єкт дослідження, уникнути тенденційності і односторонності розкриття теми.

Наукова новизна даного історіографічного дослідження полягає в тому, що тут вперше на основі комплексного підходу проаналізовано стан вивчення діяльності вищого державного органу УНР – Директорії у листопаді 1918–листопаді 1920 рр., виявлені, систематизовані і досліджені історіографічні джерела з даної проблеми. Здійснений історіографічний аналіз дозволив поглибити розуміння концептуальних підходів та прийомів, що використовувались вітчизняними та зарубіжними істориками для реконструкції багатогранної діяльності Директорії. При формуванні підсумкових оцінок, суджень, висновків, автор враховував наукові досягнення тих вітчизняних фахівців, які плідно працювали і продовжують працювати на ниві історіографічного осмислення подій Української революції 1917–1921 рр., а саме: В. Верстюка, Я. Калакури, В. Капелюшного, М. Ковальчука, Т. Осташко, О. Реєнта, В. Солдатенка, Ю. Терещенка, Д. Яневського та ін. Історіографічна оцінка їх праць представлена як у відповідному підрозділі першого розділу

монографії, так і при висвітленні конкретних питань діяльності Директорії в інших її частинах.

Практичне значення дисертаційного дослідження обумовлюється тим, що виявлені як здобутки, так і недоліки в опрацюванні теми, висунуті пропозиції та рекомендації орієнтують сучасних дослідників на подальше вивчення недостатньо досліджених або сфальсифікованих у історичній науці проблем, зокрема завершального етапу Української революції 1917–1921 рр., безпосередньо пов'язаного з діяльністю Директорії УНР. Систематизований фактологічний матеріал, теоретичні положення та узагальнюючі висновки можуть бути використані в процесі викладання історії та історіографії історії України, історії держави та права, народознавства та українознавства у вищих та середніх закладах освіти, а також при підготовці праць з історії української історичної думки.

Апробація роботи. Результати дослідження доповідались на Міжнародній науково-практичній конференції "Україна на порозі XXI століття: економіка, державність" (м. Вінниця, 30–31 березня 2000р.), Міжнародній науковій конференції "Десять років незалежності України: минуле і сучасне державотворення" (м. Бердянськ, 24–25 травня 2001 р.), Міжнародній науковій конференції "Українська історіографія на рубежі століть" (м. Кам'янець-Подільський, 25–26 жовтня 2001 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Українська гетьманська держава і гетьманський рух новітньої доби" (м. Київ, 15–16 травня 2003 р.), Міжнародній науковій конференції "Поляки на Волині: результати інтердисциплінарних досліджень" (м. Житомир, 18–19 грудня 2004 р.), Міжнародній науковій конференції "Поляки і політика" (м. Житомир, 7–9 жовтня 2005 р.), XX Вінницькій науковій історико-краєзнавчій конференції (м. Вінниця, 27–28 жовтня 2005 р.), Всеукраїнській науковій конференції "Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція" (м. Житомир, 23–24 березня 2006 р.), III Міжнародній науковій конференції "Національна інтелігенція в історії та культурі України" (м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.).

Публікації. Підсумки дослідження відображені в індивідуальній монографії "Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.). Історіографічний нарис", яка вийшла у світ у 2010 р. (47,25 друк. арк.) і 29 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях. З них дві статті підготовлені спільно з Т.С. Осташко, у яких дисертанту належить 50 %.

Дисертація ґрунтується на значній джерельній основі, аналіз якої здійснений у першому розділі представленого дослідження. **Структура дисертації** обумовлена метою, дослідницькими завданнями й особливостями джерельного комплексу, що формувався в Україні. Вона складається зі вступу, шести розділів і висновків.

РОЗДІЛ І МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження

Грунтовне дослідження багатогранної діяльності Директорії УНР як в конкретно-історичному, так і в історіографічному плані можливе лише за умов чіткого визначення фундаментальних теоретико-методологічних засад історичного пізнання. З'ясування таких методологічних орієнтирів набуває сьогодні особливого значення. Адже за радянських часів вітчизняні історики були змушені послуговуватись виключно марксистсько-ленінською методологією наукових досліджень, в основу якої покладались принципи т. зв. партійності, класовості, пріоритет соціально-економічних чинників. Все це не могло не позначитись на ефективності наукових досліджень вітчизняних фахівців, зумовлювало появу праць із заздалегідь запрограмованими висновками.

З отриманням незалежності України, в умовах кризи старої парадигми історичного процесу вітчизняні історики активно шукають нові методологічні підходи до висвітлення проблем минулого. Характерною рисою сучасного історіографічного процесу є їх активна участь в обговоренні теоретико-методологічних проблем сучасної історичної науки, хоча це обговорення нерідко ще носить "спонтанний характер і не набуло критичної маси, яка дає поштовх для якісного стрибка" [762, с.279].

Найважливішим чинником історіографічного аналізу є характеристика методологічних принципів історичного дослідження. Серед основних виділяємо принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності (спадкоємності).

Принцип історизму передбачає дотримання істориком конкретно-історичного підходу під час дослідження історіографічного процесу, з'ясування того, як та чи інша історична концепція виникла, які етапи пройшла у своєму розвитку, яких зазнала впливів і яке місце займає в сучасній системі знань про історичне минуле того чи іншого народу.

Принцип об'єктивності виходить передусім з цивілізаційного погляду на історію як об'єктивний процес. Він зобов'язує історика спиратись на факти у їх правдивому вигляді, без перекручень, підгонок під задалегідь задані схеми, з тим, щоб добитись правдивої картини функціонування історичної думки у всіх її компонентах. Звісно, через подвійну суб'єктивізацію процесу історіографічного пізнання неможливо досягти абсолютно об'єктивних знань. Однак, глибокий аналіз іманентно властивих для досліджуваних течій історичної думки рис, співставлення різних точок зору дозволяє максимально реконструювати історіографічний процес у всіх його компонентах.

З принципами об'єктивності та історизму тісно пов'язаний інший принцип – системності. Він виходить з того, що історичний та історіографічний процеси – явища багатофакторні й тому орієнтує дослідника на комплексне осмислення історичних знань.

Продуктивність історіографічного дослідження забезпечує також принцип всебічності. Мова йде не лише про необхідність максимально проаналізувати всі наявні історіографічні джерела, які складають об'єкт дослідження, а й врахувати вплив зовнішніх чинників на процес розвитку історичного знання.

Важливим для з'ясування історіографічної картини минуло й сучасного є принцип наступності. Він передбачає врахування надбань попередників при осмисленні історіографічних процесів, забезпечує тяглість національних історіографічних традицій, дає можливість уникнути суб'єктивізму при висвітленні процесу прирощування знань з конкретних історичних проблем минулого.

Зазначені принципи реалізуються через сукупність науково-дослідницьких методів – теоретично обґрунтованих способів пізнання. При цьому, на сучасному етапі пошуків вітчизняними фахівцями найбільш дієвих методів дослідження історичного минулого, великого значення набувають загальнонаукові засади історіографічного дослідження. Багато сучасних істориків наголошують на значенні діалектичного методу, вважають, що він не

вичерпав своїх можливостей, забезпечує реалізацію принципів історизму й об'єктивності при вивченні історичного минулого. В арсеналі сучасних дослідників перебувають і цивілізаційний та аксіологічний (ціннісний) підходи. Останній передбачає пошук дослідником таких ідей і положень історичної думки минулого, що містять значний потенціал для її подальшого розвитку у майбутньому.

Пошуки найбільш ефективних методологічних підходів до вивчення історичного минулого покликали до життя антропологічну методологію. Суть її коротко визначила сучасна дослідниця Н. Яковенко, яка вважає, що потрібно "звести історію з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві" [1094, с.121].

Більшість сучасних дослідників вважають антропологічний метод надзвичайно дієвим інструментом історіографічного дослідження. Метод, який ставить людину-творця в центр подій, дає можливість "оживити історіографічний процес, виявити у ньому не тільки загальне і типове, а й індивідуально-неповторне, – зазначає сучасний історик С. Дровозюк. – Такий підхід дозволяє подивитися на історичні знання не як на сукупність позасуспільних констатацій, а як на результат взаємодії соціально-політичних чинників та інтелектуально-чуттєвої сфери історика. За таких умов можна чіткіше висвітлити мотиваційну сторону творчості історика, повніше врахувати фактор соціального замовлення" [288, с.12].

Визначальною складовою антропологічного методу є психологізм, який вважається А. Гуревичем, С. Дровозюком, О. Удодом, іншими авторами найпродуктивнішим і найперспективнішим напрямом сучасного історичного знання [243, с.3,6; 288, с.12–13; 958, с.12]. У їхніх працях відзначається, що марксистсько-ленінська історіографія, віддаючи перевагу соціально-економічним чинникам в розвитку суспільних процесів, викидала з історичних досліджень такі психічні чинники як ментальність, національний характер, лідерство й підпорядкованість, конформізм тощо, що нерідко справляли вирішальний вплив на хід історії. Між тим, "зазначені вище підходи, –

підкреслює С. Дровозюк, – мають ключове значення для історіографа, який прагне збагнути творчий шлях історика, неповторність його стилю, зміну пріоритетів у складних суспільно-політичних умовах" [288, с.13].

Що стосується безпосередньо методів, на яких базується представлене дисертаційне дослідження, то було використано загальнонаукові методи історіографічного аналізу та історіографічного синтезу. Суть їх послідовно викладена у праці І. Колесник " Українська історіографія (XVII – початок XX століття)" [1249]. Зокрема історіографічний аналіз включає в себе такий чинник як аналіз соціокультурних передумов стану та розвитку історичної науки певної доби, окремих наукових напрямів, шкіл. Це стосується й діяльності певного історика. Дуже важливо з'ясувати політичний й інтелектуальний простір, в якому відбувається соціалізація вченого, і який обумовлює його світоглядні принципи та вибір тлумачення – інтерпретаційних моделей. Ще один важливий чинник історіографічного аналізу – характер проблематики історичних досліджень, оскільки тематика цих досліджень має певний зв'язок з соціокультурними умовами стану історичної науки. Проблематика ж історичних досліджень зумовлює, в свою чергу, обсяг та рівні джерельної бази дослідження, методика та принципи джерелознавчого аналізу. Найважливішим чинником історіографічного аналізу є також характеристика методологічних принципів історичного дослідження, які реалізуються через стиль історичного мислення, а кінцевою метою такого аналізу є дослідження історичних концепцій, теорій та схем. Всі вони є одночасно метою і доробком пізнавальної діяльності певного напрямку, конкретного історика. Зміст концепції відображає стан науки свого часу з усіма властивими їй ознаками й суперечностями. Для усвідомлення змісту концепції необхідне вивчення зовнішніх і внутрішніх передумов її виникнення та існування [1249, с.32]. На основі результатів історіографічного аналізу, здійснюється синтез, тобто реконструкція історіографічного процесу чи конкретної ситуації. Серед методів "історіографічного синтезу" можна виділити класовий, культурологічний та сцієнтистський. Згідно класового підходу історія науки сприймалася як

боротьба ідей та течій в науці, що віддзеркалювала класові відносини та інтереси у суспільстві. Відповідно, сенс історіографічного процесу становила боротьба ідей у напрямі до матеріалістичного розуміння історії.

Культурологічний підхід зосереджується переважно на зовнішніх аспектах історії науки, зокрема: вплив освіти, філософії, літератури, мистецтва, політики уряду в сфері науки на стан та розвиток історичної науки.

Сцієнтистський (науковий) підхід спрямований на усвідомлення внутрішньої логіки науки, механізмів виникнення та зміни історичних ідей та концепцій [1249, с.32–33].

Таким чином, аналіз і синтез, це два універсальні методи історіографічного дослідження, які забезпечують формування цілісного знання про процес становлення, розвитку й функціонування історичної думки.

При розв'язанні поставлених у дисертації завдань було використано й інші загальноісторичні методи: історико-порівняльний, історико-системний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, біографічний та ін.

Історико-генетичний метод передбачає послідовне розкриття властивостей, функцій, змін досліджуваної реальності в процесі її історичного розвитку. Він дозволяє максимально наблизитися до відтворення реальності історії об'єкта дослідження, дає можливість показати причинно-наслідкові зв'язки й закономірності історичного розвитку у їх безпосередності, а історичні події й особистості подати в їх індивідуальності й образності.

Історико-порівняльний метод дає можливість виявити специфіку методологічних засад, динаміки та змісту історичної думки у її людинознавчому і народознавчому аспектах. Відомо, що специфіка української історіографії полягає у тому, що вона тривалий час була представлена двома гілками: зарубіжною та офіційною історіографією Радянської України. Українська зарубіжна історіографія була позбавлена ідеологічного тиску, вона розвивалась на теренах країн, де існував світоглядний плюралізм. В той же час, радянська історіографія в УРСР функціонувала виключно на засадах марксистсько-ленінської методології й входила до єдиної системи

ідеологічного забезпечення радянського режиму у СРСР. Тому використання історико-порівняльного методу дає можливість з'ясувати вплив різних політичних систем, в рамках яких функціонували обидві гілки історіографії, на розвиток історичних знань, у тому числі й з різних аспектів діяльності Директорії УНР в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. В цьому ж ключі вивчається й процес розвитку історичних знань із досліджуваної проблеми вітчизняними фахівцями в умовах існування незалежної української держави.

Суть історико-типологічного методу полягає у впорядкуванні в ході пізнавального процесу сукупності об'єктів чи явищ на якісно визначені типи (класи) на основі лише їм притаманних загальних суттєвих ознак.

Історико-системний метод допомагає у з'ясуванні історіографічного процесу як сукупності історіографічних ситуацій і явищ у їх взаємозв'язку і цілісності. Він базується на структурно-функціональному аналізі, що використовується з метою моделювання досліджуваних систем.

Важлива роль належить методу біографістики, який використовується в дослідженні. Цей метод допомагає персоніфікувати історичну думку, глибше зрозуміти творчу лабораторію конкретного історика.

Багатоваріантність методів і підходів, що застосовуються в сучасній історичній науці, є важливою умовою розвитку історичного знання. Сучасні дослідники проблем методології історії справедливо наголошують, що у виборі методологічних норм не може бути шаблонів, що це справа самого історика – яким методологічним інструментарієм йому користуватись для адекватної реконструкції історичної реальності й прирощування історичних знань. На переконання В. Загороднюка, С. Стельмаха, інших вчених, при пошуку нового у змісті знань і пізнавальній процедурі потрібно виходити з того, що "немає нічого раз і назавжди досягнутого ні для людини, ні для людства: будь-який продукт культури, який вважався непохитним, переосмислюється в історії... , це означає: що не існує ніякого універсального надісторичного методу наукового

пізнання, він, як і конкретний зміст знання, зумовлений історично" [312, с.23; 910, с.13].

В зв'язку з цим, важливим є питання про вивчення в процесі дослідження даної теми радянської історичної спадщини, в т.ч. і її методологічної складової. В сучасній історичній науці щодо цього існують суперечливі, нерідко кардинально протилежні погляди. Різко негативно оцінює її здобутки Я. Дашкевич. У своїй статті "Дорогами української Кліо" він пише, що досягнення радянської історичної науки є "фіктивними" і тому "історіографію так званого радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як примусову рабську працю" [254, с.3]. Іншу точку зору захищають О. Реєнт, В. Солдатенко, Л. Таран, П. Тронько, які вважають спадщину радянської історіографії елементом української історичної науки [759; 873; 1277; 926; 1287]. Зокрема, В. Солдатенко критикує тих істориків, які справедливе засудження тоталітарного радянського минулого сприйняли як підставу для беззастережного заперечення всіх надбань радянської історіографії, в т.ч. й у дослідженні феномену Української революції 1917–1921 рр. В одній з останніх своїх праць – "Україна в революційну добу" дослідник висловив переконання, що взяті у сукупності праці радянських істориків "відтворили на якнайпредметнішому, якнайвсебічнішому зрізі широченну картину (з обов'язковими регіональними компонентами) визрівання і здійснення революційного процесу в 1917–1920 рр" [873, с.367]. При цьому В. Солдатенко не заперечує, що історичний доробок радянських істориків є неоднорідним, тому зауважує, що публікації переважної частини радянських істориків заслуговують "на обережніше, критичніше ставлення в певних елементах" [873, с.367–368]. Разом з тим, дослідник піддав критиці тих істориків, які, відкидаючи надбання радянської історіографії, почали при висвітленні історичного минулого України спиратись виключно на висновки зарубіжної літератури. Дослідник нагадав, що в умовах гострого ідеологічного протиборства деформації зазнали як радянська, так і зарубіжна історична наука,

а відтак, некритичне використання положень та оцінок зарубіжних авторів в процесі дослідницької діяльності призвело до того, що замість одних стереотипів почали насаджуватись інші [1277, с.243,289].

Звичайно, між певним суб'єктивізмом української історіографії за рубежем і розкладовим впливом радянської тогочасної системи на історичні дослідження не можна ставити знак рівності. Нам зрозуміла позиція Я. Дашкевича, яка є реакцією вченого на багаторічне brutальне фальшування вітчизняної історії за радянських часів. Водночас вважаємо все ж більш продуктивною позицію, що враховує в дослідницькому процесі певні позитивні досягнення радянської історіографії.

Саме виходячи з такої позиції, автор здійснив спробу критичного осмислення здобутків радянської історичної науки у висвітленні конкретних напрямів діяльності Директорії УНР в роки Української революції.

Рівень і якість історіографічного дослідження будь-якої проблеми залежить в значній мірі від його термінологічного й понятійного забезпечення. Традиційними для української історіографії є поняття "історіографічний процес", "історіографічна ситуація", "історіографічне явище", "історіографічний факт", напрям, течія, наукова школа в історіографії [1249, с.35–39]. Вони активно використовувались у дисертації при висвітленні осмислення діяльності Директорії УНР в українській історіографії. Проте загальновідомо, що поняття не є явищами сталими, вони в різній мірі "мають тенденцію втрачати первинний зміст, девальвувати, через що вимагають корекції, наповнення новим змістом" [762, с.289].

Удосконалення категоріально-поятійного апарату є важливою умовою розвитку будь-якої науки, в т.ч. й у царині історіографічних досліджень. Оновлення термінологічного арсеналу допоможе історичній науці вийти з кризового стану, "продукування "нової мови" історичної науки має спричинити радикальний злам застарілих концептуальних стереотипів" [762, с.287–288].

При цьому йдеться не лише про чисто історіографічні терміни, а й ті наукові дефініції, з якими дослідник має справу у кожній конкретній дослідницькій

ситуації. У контексті даного дослідження необхідність уточнення й удосконалення наукового інструментарію пов'язана із кількома моментами. Перш за все, є потреба у переосмисленні й запереченні ідеологічних стереотипів, якими оперувала радянська історична наука. Серед них – як загальні ідеологеми про "українську буржуазно-націоналістичну історіографію", "ідейну кризу буржуазної історичної науки", "український буржуазний націоналізм", "марксизм-ленінізм, як єдино правильну методологію наукових досліджень" та ін., так і штампи про "буржуазно-націоналістичну Директорію", "УНР – як куркульсько-поміщицьку державу", "Армію УНР, як захисницю інтересів експлуататорів", "антинародну внутрішню й зовнішню політику Директорії", "С. Петлюру, В. Винниченка – як злісних ворогів трудового народу, підручних світового імперіалізму" тощо. З іншого боку, в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії є розбіжності в трактовці суті подій, що відбувались на всіх українських землях за часів Директорії УНР. Для їх висвітлення вживаються терміни "Українська революція", "українські національно-визвольні змагання", "українські визвольні змагання", "Листопадовий зрив", "революційні події на Україні" та ін. Існують різні підходи до висвітлення місця Директорії в тогочасних революційних процесах, оскільки вживаються терміни "Друга УНР", "Друга українська революція", "Третя Україна", "УНР другого видання". По-різному характеризуються й етапи її функціонування: "Рівненська доба", "Кам'янецька доба", "Доба Директорії I: відродження республіки" та "Доба Директорії II: війна всіх проти всіх" та ін. Немає єдності й у визначенні верхньої межі, за якої припиняються активне функціонування Директорії, оскільки вживаються дати в діапазоні від 1919 до 1921 років. Більш детально зазначені суперечливі підходи висвітлив у своїй монографії "Здобута і втрачена незалежність" В. Капелюшний [379, с.6–19]. Дослідник констатує, що "нерозвинутість термінологічно-понятійного апарату, різнобій у визначенні хронологічних меж призвели до появи публікацій, в яких досліджуються ті самі події та процеси,

але з неймовірною кількістю варіацій у їх назві, та застосуванні хронологічних рамок" [379, с.20].

Слід зауважити, що безумовно позитивним моментом з точки зору розвитку історіографії як самостійної наукової дисципліни є залучення до її термінологічного арсеналу понять, що давно активно використовуються в наукознавстві (парадигма, стиль історичного мислення), або були відкинуті в минулому з ідеологічних мотивів (національно-історична думка, національне письменство), а також порівняно нових категорій (дослідницьке поле, дослідницький дискурс, державницький феномен). Водночас потрібно зазначити, що серед дослідників, особливо молодих, має місце використання в роботах тих чи інших термінів, без чіткого розуміння їх змісту, в результаті чого дослідження історіографічних процесів, як і будь-яких інших наукових проблем, набуває, за виразом О. Реєнта, вигляду "примітивованої передачі змісту явищ" [762, с.292], концептуальне оформлення результатів стає однобоким і неадекватним задекларованим у праці завданням.

Звісно, різні точки зору на зміст тих чи інших понять з досліджуваної теми, відображають, на наш погляд, з одного боку, складність і багатогранність предмета дослідження, а з іншого – є результатом перманентного кризового стану стосовно всього комплексу історіографічних понять і категорій, "оскільки з часом більшість з них зазнає істотних змін, втрачає сенс" [762, с.289]. Тому автор монографії не ставить за мету дати завершене трактування усіх спірних, неоднозначних понять і категорій, але висловлює своє бачення їх змісту, маючи на увазі, що процес досягнення абсолютної чіткості у визначенні змісту згаданих понять є тривалим у часі й потребує подальших серйозних наукових зусиль.

1.2. Історіографія проблеми

З'ясування стану дослідження будь-якої наукової проблеми передбачає, перш за все, чітке виділення її основних історіографічних етапів. У монографії В. Капелюшного "Здобута і втрачена незалежність" виділяється п'ять основних

історіографічних періодів в розробці національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Перший період охоплює 1917–1921 рр., коли з'являються перші праці, написані безпосередніми учасниками подій. Другий – 20-ті роки ХХ ст. і позначений втратою національної державності України. Історичні дослідження в цей час здійснювались як радянськими, так і зарубіжними істориками. У 20-ті рр. на сторінках наукових видань в СРСР ще допускались певні прояви плюралізму. Але з кінця 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. розвиток історичної науки в СРСР відбувався на методологічній основі вульгаризованого марксизму, а всі спроби дотримуватись неупередженого погляду на український історичний процес, у тому числі схему української історії М. Грушевського, були засуджені як антинаукові. Третій період – 1930-ті – перша половина 1950-х рр. – характеризується пристосуванням історичного минулого до нових політичних стандартів, пов'язаних із остаточним утвердженням тоталітарного режиму в СРСР. Активно створюється "марксистська історія України". Четвертий період триває з другої половини 1950-х до середини 1980-х рр. Автор виділяє в його хронологічних межах два внутрішні етапи. Перший пов'язаний з роками "хрущовської відлиги" та рухом шістдесятників. Він характеризується частковим поверненням дослідників до проблематики національно-визвольних рухів, розширенням можливостей доступу науковців до архівних матеріалів. Другий внутрішній етап (кінець 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) позначений згортанням реформ М. Хрущова, частковою реанімацією сталінізму, посиленням боротьби між соціалістичною і буржуазною ідеологіями, збільшенням масштабів фальсифікації історії.

П'ятий період розгортається в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Значні зміни відбуваються на початку 90-х рр., з отриманням Україною незалежності. Починається кардинальний перегляд набутих за радянських часів історичних знань щодо історичного минулого українського народу, в т.ч. й української державності періоду 1917–1921 рр. З розгортанням державотворчих процесів у незалежній Україні вивчення феномену Української революції

набуває значного розмаху, значно підвищуються якісні характеристики наукових досліджень [379, с.23–25].

В. Капелюшний не лише визначив етапи історіографічного дослідження проблем національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., а й досить повно висвітлив зміст, особливості кожного з них, зробив обґрунтовані висновки про результати вивчення зазначеної проблеми.

Оскільки доба Директорії є завершальним етапом періоду національно-визвольної боротьби, який досліджував В. Капелюшний, закономірним є висновок про те, що запропонована ним періодизація історіографічного процесу є прийнятною і для вивчення доби Директорії. Разом з тим, слід зазначити, що через більш широкі предмет і хронологічні межі дослідження, В. Капелюшний не ставив завдання висвітлити стан історіографічних досліджень окремих етапів визвольної боротьби, в даному випадку, період Директорії УНР. Аналіз шести розділів його монографії та докторської дисертації засвідчує, що окремо до цієї доби дослідник звертається лише раз – у третьому параграфі третього розділу зазначених праць, де стисло висвітлює законодавчу діяльність Директорії [379, с.173–180; 1154, с.19–20]. Усі інші аспекти її діяльності розглядаються в історіографічному плані в загальному контексті подій Української революції, що зумовило збіднення фактологічної бази цього періоду, цілий пласт літератури був проаналізований лише побіжно. Між тим, поряд із загальними тенденціями розвитку історичних знань про Українську революцію, історіографічне осмислення періоду Директорії має і певні особливості. Крім того, історіографічне освоєння окремих аспектів діяльності Директорії вітчизняними і зарубіжними істориками має дещо іншу періодизацію, яка не в усьому співпадає із запропонованою В. Капелюшним.

Враховуючи вищезазначене, а також той факт, що в історіографічному огляді досліджуваної теми В. Капелюшний не аналізує період Директорії як окремий об'єкт історіографії, розглянемо його більш детально.

Варто зазначити, що досліджувана проблема, її окремі аспекти знайшли певне відображення в радянській, українській зарубіжній, сучасній вітчизняній історіографії.

Радянські історики об'єктивно не могли обійти проблему створення та діяльності Директорії УНР. Але їх чималий доробок з питань Жовтневої революції і громадянської війни протягом усього періоду існування радянської влади практично не вийшов за чітко визначені компартією ідеологічні оцінки сутності Директорії. У їхніх працях Директорія постає виключно як орган влади буржуазно-націоналістичної контрреволюції в Україні, спрямований проти трудящих мас. Відповідно історіографічні праці, що торкалися поряд з іншими проблем діяльності Директорії, були позначені тими ж ідеологічними штампами. Яскравим прикладом цього є щорічник "Історіографічні дослідження в Українській РСР", який видавався за рішенням Наукової ради Секції суспільних наук Академії наук УРСР протягом 1968–1973 рр. За цей час вийшло 6 випусків щорічника тиражем від 60 до 1600 примірників, обсяг яких коливався від 14 до 19 друкованих аркушів [1249, с.85]. Автори статей щорічника й інших узагальнюючих історіографічних праць [1265; 812; 348; 349], уважно слідкуючи за "ідеологічною чистотою" радянської історичної науки, друкували розгромні матеріали стосовно історіографічного доробку істориків Заходу та української еміграції з досліджуваної проблеми. Вони звинувачували їх у відсутності науковості лише через те, що ті відкидали марксистсько-ленінську методологію дослідження історичних подій. Проявами такої нетерпимості особливо вирізнялись праці М. Варварцева [86; 87].

У кінці 50-х рр., потім на початку другої половини 80-х рр. ХХ ст. спостерігаються спроби радянської історіографії деякої ревізії в тлумаченні доби Директорії. Прикладом є історіографічна праця В. Мусієнка, що вийшла друком у 1986 р.[630]. У певній мірі це стосується й праці М. Супруненка [921]. Проте, це були поодинокі спроби, що носили швидше косметичний характер. Превалючими в аналізі радянською історіографією літератури з конкретних сюжетів історії періоду Директорії залишались тези про її зрадницький

буржуазно-націоналістичний характер, що супроводжувались безмежною апологетикою діяльності більшовицьких організацій.

Правда, варто зазначити, що наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в умовах горбачовської "перебудови" провідні радянські фахівці починають активніше ставити питання про необхідність нових підходів у вивченні історичного минулого українського народу. Про це, зокрема, йшла мова на засіданні "круглого столу" "Актуальні проблеми історичної науки і сучасність", проведеного за ініціативи редакції "Українського історичного журналу" спільно з Інститутом історії Академії Наук України у березні 1988 р. Дослідники закликали "у всій повноті відтворювати багатвікову історію культури України, дати всебічну картину і вірне тлумачення всіх процесів її культурно-освітнього та національно-визвольного руху, висвітлити процес історичної та громадської думки в Україні" [355, с.83–84]. На засіданні "круглого столу" йшла мова й про необхідність прискорення темпів перебудови в історичній науці, підвищення рівня історіографічних праць, відповідно до нових методологічних засад наукових досліджень (Я. Калакура, М. Варшавчик) [1275, с.17–54]. Ряд теоретико-методологічних проблем української історіографії розглянув згодом у своїй статті "Предмет та об'єкти історіографії" А. Санцевич [811, с.29–40].

Деякі українські історики навіть в умовах ідеологічного контролю знаходили в собі мужність виступати з різкою критикою офіційної історичної науки, тих стереотипів, які склались у висвітленні подій 1917–1921 рр. в Україні. Зокрема С. Білоконь у статті "Про становище історичної науки в Україні" [51], наголошував, що громадянська війна в Україні висвітлювалась лише як елемент загальної панорамної картини революційних подій у Росії, а окремі її періоди: Центральної Ради, Директорії – всіляко замовчувались. Дослідник висловив думку про необхідність відмови від закостенілих штампів радянської історіографії, важливості об'єктивного дослідження української історії, в т.ч. й подій 1917–1921 рр. Проте, втілити свої задуми в життя вітчизняні фахівці змогли лише в умовах незалежної України.

У цілому, радянська історіографія, хоч і була за обсягами значною, через партійну заангажованість не змогла дати ґрунтового наукового аналізу діяльності Директорії УНР, а історіографічні праці із зазначеної проблеми в концептуальному плані були абсолютно безплідними.

В зарубіжному українознавстві, особливо міжвоєнного періоду, визвольні змагання 1917–1921 рр., в т.ч. і доба Директорії, як історіографічна проблема, розглядались побіжно. Перевага віддавалась аналізу стану української історичної науки в СРСР. Перші кроки в цьому напрямі були зроблені активним учасником революційних подій Д. Дорошенком. Уже на початку 20-х рр. ХХст. Д. Дорошенко у праці "Огляд української історіографії" висловив жаль з приводу того, що "українська історіографія досі майже ніколи не була предметом українських викладів". Причиною цього, на переконання автора, була майже повна залежність української історичної науки від російської та польської [284, с.3]. Тому в середині 30-х рр. ХХ ст. Д. Дорошенко висловив думку про те, що українська історія, має свій власний предмет і повинна досліджуватись окремо, для чого потрібно відділити її від російської історії [749, с.5].

Хоча центральне місце в історіографічній концепції Д. Дорошенка посідає ХІХ століття, автор приділив увагу й стану історичних досліджень в радянській Україні, особливо в 20-ті рр. ХХ ст., коли радянські історики ще мали можливість більш-менш об'єктивно висловлювати своє бачення історичних подій і процесів. Оцінки автора цього періоду української радянської історіографії дещо суперечливі. З одного боку, Д. Дорошенко піддав критиці історичні праці проф. М. Яворського, наголошуючи, що вони "не піднялися вище популярного рівня і не дали навіть незначних результатів щодо наукового дослідження української історії". При цьому дослідник зауважує, що взагалі жоден з українських істориків "не зробив серйозної спроби інтерпретувати весь український історичний процес, окремі періоди української історії" навіть у світлі марксистського вчення. З іншого боку, Д. Дорошенко несподівано приходять до висновку, що праця українських радянських

істориків в цей період "може похвалитися цінними досягненнями і викликає повагу у всякого безстороннього судді" [1249, с.75]. Сучасна дослідниця І. Колесник слушно зауважує, що такий висновок певною мірою пояснюється перебуванням Д. Дорошенка під впливом деякого пошвавлення історичних досліджень в 20-ті рр. ХХ ст., коли репресії проти радянських істориків ще не почались. Важливою заслугою Д. Дорошенка І. Колесник справедливо вважає поступову зміну статусу української історіографії як самостійної наукової дисципліни, "який у відповідних умовах то зміцнювався, то підупадав"[1249, с.75].

Більш активно стан української історичної науки, здебільшого радянських часів, досліджувався зарубіжними істориками в 50–70-х рр. ХХ ст. В цей час вийшли праці Л. Винара [117], Б. Крупницького [473], О. Оглоблина [651; 652], О. Підгайного [702], Н. Полонської-Василенко [710; 711], М. Чубатого [1026]. У цих працях були зроблені перші спроби визначити головні етапи та тенденції розвитку української радянської історіографії, наголошувалось на відсутності у ній об'єктивного підходу при висвітленні української історії, відвертій ідеологічній заангажованості. Дослідження історії України ХХ століття, на думку Б. Крупницького, залишалося "доменою марксистської школи", хоча при цьому автор зазначає, що для українських радянських істориків 20-х рр. було характерним не тільки засвоєння "державницької ідеології, а також тенденція відділення, сепарації" [473, с.18]. Але, на його переконання, на початку 50-х рр. ХХ ст. "советсько-українська" історіографія втратила власне обличчя. Загальна історія українського народу перестала розроблятися, тим паче в світовому чи європейському контексті. Дослідження з української історії набули локального характеру [473, с.85].

Погляди Б. Крупницького поділяв О. Оглоблин, який підкреслював, що у повоєнний період українська історична наука остаточно втрачає "український характер і традиції", перетворюється на ідеологічну службу більшовицького режиму.

Відповідальність за нищення української історичної науки зарубіжні вчені покладають на тоталітарний радянський режим, що наглухо зачинив цілі періоди історії України для українського дослідника [116, с.62], серед яких і період визвольних змагань 1917–1921 рр., перетворив радянських істориків у людей, які, працюючи в задушливій атмосфері "недумання й історичної неправди", "слухняно і дисципліновано робили те, що наказували згори" [473, с.92], фактично перетворились в "історіографічних роботів" [651, с.23].

Сучасні вітчизняні історики справедливо зазначають, що накопичення зарубіжними дослідниками фактологічних даних, висування за результатами їх аналізу і творчих дискусій різноманітних історіографічних схем і концепцій – сприяло процесу ідейного-концептуального оформлення дисципліни української історіографії, визначало перспективи наступного історіографічного синтезу [1249, с.112]. Одночасно, варто зазначити, що в полеміці з радянською історіографією зарубіжні історики торкались переважно глобальних загальнотеоретичних питань стосовно української історії. Зокрема жорсткій критиці піддавалась нова схема "руської (східноєвропейської) історії", запропонована і відстоювана офіційною радянською історіографією; викривалась методологічна неспроможність марксистсько-ленінської парадигми української історії. Висвітлення ж радянськими істориками конкретних періодів української історії, в тому числі й Української революції, залишалось, як правило, поза увагою зарубіжних дослідників. У цьому плані праці діаспорних істориків швидше можна кваліфікувати як бібліографічні огляди, що супроводжувались короткими анотаціями праць радянських авторів. На нашу думку, можна погодитись з точкою зору О. Субтельного, який, підбиваючи підсумки досягнень зарубіжної україністики, писав, що здобутки істориків української діаспори, порівняно з євразійською доктриною російських емігрантів, незначні, адже вони не висунули принципово нових концепцій у розробці проблем історії України, включаючи і період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. [1112, с.34–37].

Спробою з'ясування причин незначного поступу в дослідженні феномену Української революції як зарубіжною, так і радянською українською історичною наукою, є стаття І. Химки "Національне і соціальне в Українській революції. Порядок денний історіографії" [1107]. На його думку, головною вадою цих праць була їх надмірна заполітизованість, що зробило історіографію Української революції надзвичайно поляризованою. Дослідники з різних політичних таборів не стільки намагались з'ясувати історичну істину, скільки довести наукову неспроможність своїх опонентів. У результаті, на думку І. Химки, не вдалося досягти синтетичного узагальнення революційних подій в Україні.

З отриманням Україною незалежності відбувається кардинальна переоцінка набутих радянськими дослідниками історичних знань з різноманітних проблем української історії, в т.ч. і революції 1917–1921 рр. Це було складне завдання. В. Капелюшний слушно зазначає, що українська історична наука "опинилась перед необхідністю досягти нового рівня теоретичного і практичного засвоєння досвіду минулого, відродження втрачених наукових засад історії" [379, с.26].

Уже з початку 90-х рр. ХХ ст. посилюється увага дослідників до питань методології історичної науки [60; 62; 169; 276; 329; 351; 959; 1094; 1096], відбувається пошук нових методів осмислення історичного минулого. Популярності набуває синергетичний метод оцінки історичних процесів, який відкидає традиційний детермінізм механізму суспільного поступу, надає велике значення випадковостям. В освоєнні та пропаганді синергетичного методу активну участь бере Ю. Павленко [670]. Активніше реалізується антропологічний підхід, свідченням чого є праці А. Болебруха [57]. Г. Бондаренко [63], О. Гриніва [212]. Українські фахівці також настійливо працюють над розробкою власної моделі вітчизняної історії, критично осмислюють підсумки її розвитку та перспективи. Своє бачення цих питань висловили на сторінках наукових видань такі вітчизняні дослідники як

С. Кульчицький [487], О. Реєнт [758], В. Смолій [859], П. Сохань [889], Л. Таран [927], Н. Яковенко [1094].

Не залишилась поза увагою українських істориків і така гостра теоретична проблема, як криза історичної науки. Всебічне дослідження методологічних і джерелознавчих параметрів кризи, обґрунтування перспектив виходу з неї здійснили В. Головка [182] та О. Реєнт [759]. Л. Таран пов'язує подальші перспективи української історіографії із засвоєнням здобутків світової історіографії [926]. Ці ідеї доповнює і розвиває В. Потульніцький [728], який застерігає від механічного копіювання найновіших західних методів наукового дослідження. Дослідник нагадує, що українська історична наука тривалий час розвивалась поза межами світової історіографії, її представники пропустили низку важливих етапів у розвитку науки, починаючи від морфології історії, школи Анналів, екзистенціалізму тощо. Тому, на його думку, вітчизняні історики повинні осмислити зміст кожного з названих етапів у розвитку наукової думки людства, вибрати з-поміж методів дослідження, які застосовувались представниками цих світоглядних систем світової історії, лише ті, що найбільш прийнятні для дослідження вітчизняної історії.

Вітчизняні дослідники, які вивчають стан історіографічного осмислення різних періодів української історії на сучасному етапі, відзначають піднесення теоретико-методологічного рівня української історіографії. На думку С. Дровозюка, сьогодні є всі підстави говорити про українську історіографію як про самодостатню, зрілу галузь сучасної історичної науки, здатну вирішувати серйозні наукові проблеми [288, с.40].

Варто зазначити, що за роки незалежності з'явилося чимало різноманітних за жанрами і формами публікацій, присвячених Українській революції 1917–1921 рр. "Їх кількість, – наголошує В. Солдатенко, – значно перевершує доробок із будь-якої іншої вітчизняної проблеми чи будь-якого періоду ХХ ст." [1278, с.76]. У період з 1991 до 2006 р. вітчизняними суспільствознавцями було підготовлено і захищено 343 дисертації, з них

37 докторських, присвячені ключовим питанням Української революції [1234, с.1]. За нашими підрахунками, протягом 2007 – 2009 рр. із зазначеної тематики було захищено ще близько 30 дисертацій [1288], а також надруковано значну кількість монографій, статей і тез доповідей наукових конференцій різного рівня. Разом з тим, навіть поверховий аналіз цих праць, їх структури свідчить про нерівномірний інтерес дослідників до різних етапів Української революції. Так, із захищених у 1997 р. 63 дисертацій на здобуття наукових ступенів доктора та кандидата наук, лише 5 ($\approx 8\%$) висвітлювали розвиток України за доби Директорії [874, с.27–28]. Правда, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – у перші роки ХХІ ст. були захищені дисертації з різних аспектів Української революції періоду 1918–1920 рр.: Р. Васковським, М. Ковальчуком, В. Лозовим, Ж. Миною, В. Шамраєвою, В. Яблонським, В. Яцюком [1126; 1160; 1176; 1187; 1231; 1233; 1236], а також кілька дисертацій, у яких зазначений період розглядається в комплексі з іншими етапами Української революції. Однак, в цілому, періоду Директорії присвячено значно менше праць, ніж іншим етапам Української революції. Дослідники, вивчаючи політику Директорії, мають справу з незавершеними процесами, що не може не ускладнювати їх науковий аналіз.

Менший обсяг праць з історії діяльності Директорії УНР, порівняно з іншими періодами визвольної боротьби, зумовив і відносно невелику кількість праць, у яких ця діяльність виступає як об'єкт історіографічного дослідження. Серед вітчизняних фахівців однією з перших здійснила спробу підвести певні підсумки досліджень цієї проблеми вітчизняними та зарубіжними дослідниками Л. Радченко в окремому розділі монографії "Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років" [749]. Історіографічний аналіз цих праць увійшов складовою частиною до кандидатської дисертації дослідниці, захищеної в 1996 р. [1203]. До аналізу були залучені зарубіжні та вітчизняні публікації, що вийшли переважно у 90-х рр. ХХ ст. Здійснивши значну роботу із систематизації і аналізу джерел, дослідниця, однак, не повною мірою вирішила задекларовані в монографії та

дисертації завдання. Головна увага була зосереджена на історіографічному осмисленні зовнішньополітичної діяльності Директорії, зокрема таких її аспектів як відносини з країнами Згоди, дипломатична діяльність з метою досягти визнання і підтримки української державності. Аналізується в історіографічному плані складна гама взаємовідносин між УНР і ЗУНР, деякі епізоди переговорного процесу Директорії з Польщею та Румунією, представниками білого руху з метою пошуку союзників у боротьбі з більшовиками. Разом з тим, низка напрямів діяльності Директорії залишилась поза увагою дослідниці. Практично не висвітлені в історіографічному контексті питання утворення Директорії, її внутрішня політика, зокрема такі її аспекти як конституційний процес, соціально-економічні перетворення та культурне будівництво; зовсім обійдена військова політика Директорії. Суттєвим недоліком праці є те, що в ній неповною мірою розкриті основні тенденції в розробці проблем Української революції, в т.ч. і Директорії, передусім на концептуальному рівні, на що справедливо звертає увагу В. Солдатенко [875, с.33]. На наш погляд, саме В. Солдатенко зробив найбільш вагомий внесок у дослідження проблеми історіографії Української революції, в т.ч. доби Директорії. Автор підготував понад 350 праць з різних аспектів Української революції, в т.ч. більше 40 монографічних, з яких 14 – індивідуальні. Характерною рисою цих праць було те, що в них майже завжди давався історіографічний аналіз праць попередників-науковців з досліджуваної проблеми. Автор неодноразово підкреслював, що пошук нової парадигми Української революції неможливий без такого аналізу. Свідченням цього є його виступ у 1995 р. на конференції в м. Харкові (тема конференції "Історична наука на порозі XXI століття") з доповіддю "Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії"; участь у роботі ювілейної конференції, присвяченої 80-річчю утворення Центральної Ради, що відбулась 20 березня 1997 р. в м. Києві, на якій автор виступив із доповіддю "Українська революція як суспільний феномен: пошук методологічних засад дослідження". Зрештою, автор підійшов до задуму підготувати комплексну працю з проблем

концепції та історіографії Української революції. Він був реалізований у двох фундаментальних монографіях В. Солдатенка. Перша – "Українська революція: концепція та історіографія" (1997 р.) охоплює добу Центральної Ради, а друга – "Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)" (1999 р.) була присвячена періоду Директорії.

Варто зазначити, що друга монографія автора є найбільш глибокою працею 90-х рр. ХХ ст., у якій діяльність Директорії розглядається як історіографічна проблема. Її аналізу фахівець присвятив цілий розділ: "Історіографічна оцінка досвіду Української революції доби гетьманату і Директорії", що нараховує 239 сторінок [875, с.166–404]. У ньому крізь призму творчого доробку політичних діячів та істориків Української революції С. Петлюри, М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, М. Шаповала, І. Мазепи висвітлюються найголовніші, вузлові проблеми одного з драматичних періодів української історії. Ґрунтовною є і бібліографія праць з проблеми, що дає дослідникам уявлення про стан її розробки в науковій літературі.

Досить предметний аналіз даної праці дав у своїй рецензії історик Б. Андрусишин [1271]. Відзначивши, що монографія В. Солдатенка є не лише вагомим кроком у дослідженні Української революції, а й відкриває перед майбутніми дослідниками перспективні напрями подальшого вивчення цього непересічного феномену, Б. Андрусишин відмітив і певні недоліки даної праці. На нашу думку, особливо важливим є зауваження рецензента про те, що поза увагою автора залишились праці не менш визначних діячів та істориків періоду 1917–1920 рр., які по-іншому бачили шляхи розбудови української державності, а саме: Є. Коновальця, П. Скоропадського, Д. Донцова, В. Липинського, Л. Цегельського, М. Стахіва, О. Назарука та інших авторів [1271, с.138]. Хоч і позначенні певним суб'єктивізмом, партійною заангажованістю, вони, однак, містять значний фактологічний матеріал, цікаві спостереження і висновки, використання яких, на наш погляд, дозволило б збагатити концепцію революції з різних її позицій.

Варто зазначити, що обидві монографії В. Солдатенка у доопрацьованому вигляді увійшли до його нової узагальненої праці "Українська революція. Історичний нарис", що вийшла друком у 1999 р. У окремому розділі праці "Історіографічні нотатки" дослідник у концентрованому вигляді дав ґрунтовну історіографічну оцінку доробку діаспорних та сучасних вітчизняних істориків з різноманітних проблем доби Директорії [874, с.14–66], назвав низку важливих аспектів, дослідження яких допоможе майбутнім історикам змалювати картину багатогранної діяльності Директорії значно чіткіше й об'єктивніше.

До узагальнення стану історіографічного осмислення проблем Української революції дослідник повертається у вступі до другого тому шеститомної праці "Політична історія України. ХХ століття", що була надрукована в 2003 р. [1262, с.7–20]. Відзначивши позитивні якісні зрушення вітчизняних істориків у вивченні подій Української революції, В. Солдатенко водночас наголошує, що дослідницький процес йде непросто. На його думку, в пошуці сучасної концепції української історії не вдається досягти серйозного прогресу щодо об'єктивної оцінки ролі революцій у долі народу, нації [1262, с.10], має місце некритичне запозичення концепцій зарубіжних істориків 60–80-х рр. ХХ ст., продовжується дослідження державотворчих процесів на українських землях "на паралелях" – тобто окремо у Наддніпрянській Україні і на західних теренах. Має місце спрощений підхід до розуміння сутності самої Української революції, механізму її зародження, розвитку, факторів, які об'єктивно сприяли досягненню стратегічних завдань визвольного руху [1262, с.11]. Існують спроби протиставляти національні моменти соціальним. Автор також вважає невиправданим надмірне звеличення та абсолютизацію гетьманської моделі державності, а відтак неправомірним звинувачення на адресу Директорії на чолі з В. Винниченком у тому, що, піднявши антигетьманське повстання і відновивши УНР, вона наблизила крах української державності й перемогу московського більшовизму [1262, с.12–13]. На думку В. Солдатенка, слабо аналізується в сучасній вітчизняній історіографії сутність державницької моделі доби Директорії. "Тут, – пише

автор, – спостерігається неймовірна плутанина. З одного боку, продовжує сипатися щільний град критичних стріл, спрямованих проти соціалістичних засад керівного, спрямовуючого органу національного державотворення. Особливо негативно оцінюється діяльність В. Винниченка, який очолював Директорію з 14 листопада 1918 р. до 10 лютого 1919 р. З іншого боку, немало робиться для того, щоб вивести з поля критичного аналізу особистість С. Петлюри, який був фактичним політичним керівником УНР з лютого 1919 р. і до завершення Української революції, до її остаточної поразки" [1262, с.13–14]. В. Солдатенко вважає, що результатом такої позиції є незадовільний рівень осмислення такого феномену, як отаманщина, хоча відомо, що далеко не всі сучасні історики поділяють позицію дослідника в розумінні суті та причин цього явища.

На його думку, потребує подальшого дослідження й суперечливий процес досягнення соборності України. Слабке вивчення цього питання, вважає В. Солдатенко, призвело до протиприродних протиставлень здобутків революційного процесу в різних регіонах України [1262, с.14].

Ці та інші аспекти історіографічного освоєння проблем Української революції, в т.ч. і за часів Директорії, були ґрунтовно розглянуті у фундаментальній статті автора "Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.)", надрукованій у 2004 р. в науковому збірнику на пошану пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора [1277]. Дослідник здійснив фронтальний аналіз новітніх тенденцій вивчення історії Української революції за 1991–2004 рр., здійснивши певну корекцію висновків, викладених у попередніх історіографічних працях. Він дійшов висновку, що в осмисленні історії Української революції за останні роки відбулись позитивні зміни. "Основні етапи, оцінки багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому", – підкреслив дослідник, зазначивши при цьому, що існує нагальна потреба у продовженні, поглибленні досліджень, піднесенні їх на якісно вищий рівень [1277, с.296].

Історіографічному осмисленню вітчизняними фахівцями доби 1917–1920 рр. присвячені останні публікації у фахових виданнях [1278; 1279; 1281; 1282; 1283; 1284; 1285], виступи на наукових конференціях В. Солдатенка [865]. У них дослідник відзначає позитивні зрушення у вивченні феномену Української революції, разом з тим, висловлює і певні критичні міркування щодо негативних тенденцій у дослідницькому процесі. На його думку, кількісне зростання публікацій про події в Україні 1917–1920 рр. "зовсім не гарантує відповідних якісних набутоків, далеко не завжди знаменує наближення до бажаної істини" [1278, с.76].

В. Солдатенко назвав конкретні аспекти, над якими бажано в подальшому працювати дослідникам, зазначаючи при цьому, що є питання, які "потребують неодмінного корегування, а то й принципово нових підходів у розв'язанні" [1278, с. 77].

Для нас є важливим висновок автора про недостатню увагу сучасних істориків до вивчення державотворчої діяльності Директорії, слабе опанування завершального етапу Української революції [875, с. 13; 1249, с. 82]. Вважаємо суттєвою і думку В. Солдатенка про необхідність враховувати при історіографічному осмисленні подій Української революції той факт, що кожне державне утворення, в т.ч. й Директорія, яке діяло на терені України в ті часи, мало свої особливості, без урахування яких історіографічний аналіз втрачає в точності й об'єктивності [1278, с.50].

Окремі історіографічні сюжети щодо діяльності Директорії УНР містить монографічне дослідження Д. Яневського "Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки" [1098]. Дослідник, поставивши за мету проаналізувати процеси державного будівництва в Україні і її політичного устрою в роки Української революції "передовсім під політично-правовим кутом зору" [1098, с.50], здійснив розлогий (45 стор.) історіографічний огляд поставленої проблеми [1098, с.5–50]. В огляді аналізуються праці трьох груп дослідників: радянських, зарубіжних і сучасних вітчизняних. Найбільш коротко охарактеризовані праці радянських істориків. У

дослідженні справедливо зазначається, що більшовицька ідеологія не допускала навіть згадки про некомуністичні державні утворення на території України, тому праці радянських авторів всіляко уникали постановки й обговорення проблеми існування та розвитку альтернативних комуністичній моделі політичного державного устрою та політичного ладу в Україні в 1917–1920 рр. У цьому сенсі автор вважає радянську літературу безплідною, різко назвавши її "купою макулатури" [1098, с.5].

Досить широко проаналізована зарубіжна історіографія зазначеної проблеми, яку автор поділяє на п'ять підгруп: національно-комуністична (або "провинниченківська"); національно-соціалістична (або "прошаповалівська"); національно-державницька (прогетьманська); спомини та науковоподібна література національно-державницької (пропетлюрівської) орієнтації; наукова історіографія українських істориків, що опинились в еміграції. Аналізуються праці В. Винниченка, П. Солухи, М. Стахіва, Т. Горникевича, М. Чубатого, К. Костіва, П. Трембіцького, А. Марголіна, І. Кедріна, В. Старосольського, Т. Гунчака та деяких інших діаспорних авторів, Д. Яневський комплексно розглядає зарубіжну історіографію, з'ясовує погляди її представників на низку питань державного будівництва, політичного устрою України в різні періоди визвольної боротьби, в т.ч й доби Директорії. При цьому, враховуючи суперечливі оцінки зарубіжних авторів з досліджуваних проблем, Д. Яневський в дискусійному ключі висловлює своє бачення їх суті, наводить відповідні аргументи. Він дійшов висновку, що попри певні досягнення у вивченні різних етапів визвольних змагань 1917–1921 рр., українська зарубіжна література має недостатню джерельну основу, несе на собі відбиток партійної ідеології.

Узагальнені й досягнення істориків незалежної України у вивченні державних утворень у 1917–1920 рр. Аналізуються праці В. Солдатенка, І. Гошуляка, Т. Заруди, С. Дерев'янка та А. Панчука, Т. Бевз, В. Верстюка, П. Біляна, О. Реєнта, А. Буравченкова, Г. Папакіна, М. Несука, В. Барладяну-Бирладника, Ф. Проданюка, П. та Л. Гарчевих, В. Варгатюка, Н. Городньої, М. Яцюка та інших авторів, які торкаються питань державного будівництва

доби Директорії. Дослідник полемізує, підчас досить гостро, з іншими істориками щодо їх оцінок політичних, соціально-економічних, військових процесів в Україні в 1917–1920 рр., в т.ч. і за часів Директорії. Зокрема він не в усьому погоджується з В. Солдатенком у трактовці концепції Української революції, місця Директорії у процесі визвольної боротьби, вважає, що дослідник некритично підійшов до діяльності В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, інших провідних діячів Української революції при висвітленні її найважливіших подій [1098, с.25–27]. Д. Яневський підтримує точку зору тих дослідників (Г. Папакін, В. Барладяну-Бирладник), які переважно негативно оцінюють державотворчий досвід Директорії, починаючи від моменту її повстання проти П. Скоропадського і завершуючи переговорами української дипломатичної місії на чолі з А. Лівіцьким з Польщею в квітні 1920 р. [1098, с.39–41]. У монографії Д. Яневського високо оцінені праці Н. Городньої, присвячені дослідженню політики в українському питанні провідних країн Антанти. Автор вважає обґрунтованими висновки Н. Городньої, а також іншого дослідника – М. Яцюка, що через ліворадикальний характер Директорії, а також гасла державної незалежності, з якими вона прийшла до влади, "місця незалежній Україні в планах Антанти" не було [1098, с.41–42]. У цілому позитивно оцінив дослідник і освоєння вітчизняними істориками (О. і М. Копиленками, О. Мироненком, А. Слюсаренком, М. Томенком, В. Яблонським) політико-правової діяльності Центральної Ради та Директорії, хоча, на його думку, не всі питання були рівноцінно висвітлені. Зокрема Д. Яневський вважає, що О. Мироненко проігнорував важливе питання щодо процесу "перетікання" влади від колективного органу вищого державного керівництва УНР – Директорії до рук С. Петлюри [1098, с.46], а А. Слюсаренко та М. Томенко обійшли питання про легітимність "Закону про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР", підписаний С. Петлюрою з датою 12 грудня 1920 р. [1098, с.48].

Д. Яневський вважає негативною тенденцією історіографічного осмислення доби Директорії спроби надмірної "іконізації" постаті С. Петлюри.

На його думку, замість проведення "псевдонаукових петлюрівських читань", сучасним дослідникам було б бажано дати відповідь на питання про легітимність обрання Головного отамана Головою Директорії, дати оцінку його діям, спрямованим на "свідоме та цілеспрямоване порушення тимчасової конституції, ухваленої Трудовим Конгресом Народів України" [1098, с.9–10]. У цьому плані погляди Д. Яневського перегукуються з точкою зору В. Солдатенка, хоч і не сприймаються іншими вітчизняними істориками, зокрема В. Сергійчуком, В. Ревегуком, С. Литвином.

Запропонована Д. Яневським власна інтерпретація багатьох важливих питань, що стосуються діяльності різних форм української державності, в т.ч і УНР доби Директорії, дала поштовх подальшій полеміці на сторінках наукових вітчизняних видань. Висновки і результати його праці використані нами при підготовці представленої дисертації. Разом з тим, деякі твердження автора при оцінці надбань сучасних фахівців в освоєнні історії Української революції 1917–1921 рр., на нашу думку, не є правомірні. Мова йде про розведення істориків незалежної України в два різних табори в залежності від їх поглядів на події Української революції. Представники першого табору (В. Солдатенко, І. Гошуляк, І. Гулянович, Т. Бевз), пише автор, прагнуть "примирити неокомуністичні догми з відомими емпіричними даними, реанімують псевдонаукові ідеологеми, головним чином національно-комуністичного забарвлення, сформульованими деякими політичними та "науковими" діячами української еміграції" [1098, с.23; 1234, с.6]. Історики, які репрезентують другий табір (їх більшість), "звільнившись від контролю з боку цензурних органів, свідомо виконують свій професійний обов'язок" [1098, с. 29]. Звісно, кожному історику, особливо з тих, кому довелося працювати за радянських часів, потрібен свій часовий проміжок, щоб позбавитись впливу комуністичних ідеологем. Хтось зробив це швидше, а хтось повільніше. Дослідники можуть мати відмінні, подекуди помилкові погляди на наше історичне минуле. Для просування до об'єктивного знання й існує механізм наукових дискусій, але вони повинні бути аргументованими, без навішування ярликів на кшталт

"науково неспроможна творчість", "реанімація безнадійно застарілих наукових положень" тощо. Вважаємо некоректним на 13 році незалежності України (праця видана у 2003 р. – М.С.) ділити вітчизняних істориків на окремі табори. Аналіз наукової творчості тих, хто записаний у "ретрогради" (зокрема В. Солдатенка), свідчить про їхній значний внесок у дослідження проблем Української революції, адже їх праці використовуються і цитуються в багатьох вітчизняних дослідженнях, присвячених її історії. Разом з тим, у науковій творчості дослідників з іншого, за визначенням Д. Яневського, табору є чимало спірних, не завжди бездоганно аргументованих положень і висновків, про що автор і сам зазначає у своїй праці. На нашу думку, будь-якому досліднику важливо пам'ятати про наукову етику, яка передбачає аргументованість, але, разом з тим, толерантність, виваженість при оцінці наукового доробку колег.

Серед авторів, праці яких безумовно містять цінний фактологічний матеріал, ґрунтовні висновки з окремих аспектів досліджуваної теми, варто назвати А. Коцура [461], С. Литвина [534; 535; 1175], О. Рафальського [752; 1204], В. Яблонського [1082]. Їх стислий історіографічний аналіз здійснений у монографії В. Капелюшного "Здобута і втрачена незалежність", тому ми на цих працях спеціально не зупиняємось [379, с.32–33,39]. Звертаємо увагу лише на дві кандидатські дисертації – Ю. Каліберди [1152] та О. Фуртеса [1223], які були захищені після виходу у світ монографії О. Капелюшного. Перший автор критично переосмислив підходи, оцінки, висновки, що домінували у вітчизняній та зарубіжній історіографії і військовій мемуаристиці щодо проблем військового будівництва в Україні у 1917–1921 рр., в т.ч. і доби Директорії, дав власне тлумачення суперечливих питань воєнної історії цієї доби. В свою чергу, О. Фуртес проаналізував військово-історичну проблематику у працях української еміграції 1920–1939 рр. До аналізу були залучені праці М. Грушевського, С. Петлюри, військово-історичні публікації в періодичних виданнях воєнного часу "Український скиталець", "Літопис Червоної Калини", "Календар Червоної Калини", "За державність", "Табір" та ін. Важливим є висновок автора про те, що, незважаючи на різні державно-

політичні концепції, яких дотримувались українські зарубіжні дослідники, останнім вдалося створити узагальнюючі та спеціальні праці, які є цінним джерелом для сучасних дослідників різних етапів Української революції. Водночас О. Фуртес виділяє й недоліки зазначених праць – фактологічні неточності, суперечливі висновки, дискусійність, аналізує об'єктивні та суб'єктивні чинники, які зумовлювали ці недоліки.

Варто зазначити, що вищеназвана монографія В. Капелюшного – одна з останніх і найбільш близьких до теми нашої дисертації праця. Спираючись на широку джерельну базу, автор дав виважені оцінки історіографічній спадщині як вітчизняних, так і зарубіжних істориків, присвяченій добі національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. У монографії чітко окреслено п'ять етапів дослідження проблеми, систематизовано і охарактеризовано основні групи історичних джерел, з'ясовано науково-теоретичну і практичну цінність історіографічного доробку з досліджуваної теми для сучасного етапу українського державотворення. Важливим є внесок В. Капелюшного у вивчення актуальної й сьогодні проблеми атрибуції, тобто встановлення авторства дослідників національно-визвольних змагань. Розкриття псевдонімів, криптонімів та ініціалів дозволяє глибше зрозуміти багато явищ політичного життя, ідейної боротьби в 1917–1921 рр., з'ясувати внесок конкретного автора у її аналіз. Наведений у додатках до праці В. Капелюшного перелік найбільш відомих псевдонімів 92 дослідників проблеми, а також більш повна їх таблиця в іншій праці автора [378, с.47–101; 379, с.503–506], суттєво допомогли нам у визначенні важливого для роботи над дисертацією кола джерел, зробили його більш повним.

Водночас, як уже зазначалось, проблема утворення і діяльності Директорії як об'єкта історіографічного аналізу розглядається в монографії та докторській дисертації В. Капелюшного побіжно, в загальному контексті подій 1917–1921 рр. Окремі історіографічні сюжети розпорошені по різних розділах його роботи, хоча висновки цієї праці, безумовно, враховані нами при написанні дисертації.

Отже, історіографічний аналіз свідчить, що сьогодні у вітчизняній історичній науці ще не проведено комплексного й узагальнюючого вивчення літератури з проблеми, що стосується утворення та діяльності Директорії УНР. Існують лише фрагментарні праці з обмеженим діапазоном проаналізованих питань.

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й обумовило її вибір як об'єкту наукового дослідження.

1.3. Джерельний комплекс

З початком 90-х рр. ХХ ст. почалась активізація досліджень з багатьох раніше заборонених для вивчення тем історичного минулого українського народу, серед яких і національно-визвольна боротьба українців у 1917–1921 рр. Це стимулювало й історіографічне осмислення історії України, що в свою чергу актуалізувало проблему історіографічних джерел. Фахівці у сфері історичного джерелознавства завжди наголошували, що теоретичні питання історіографічного джерелознавства відносяться до найбільш актуальних аспектів історіографічного освоєння історичного минулого [89; 1242; 1239; 1249].

Одна з головних методологічних проблем історіографічного джерелознавства тісно пов'язана з самим поняттям історіографічного джерела. Під ним розуміється специфічна група джерел, які містять інформацію про історіографічний процес і одночасно самі є доробком цього процесу. Загальновідомо, що будь-який текст нарративного чи документального характеру може виступати як історичне або історіографічне джерело [1249, с.37]. При цьому важливо мати на увазі, що історіографічні джерела, як і будь-які інші історичні джерела, мають подвійну природу, тобто, відбиваючи об'єктивний процес розвитку історичної науки, вони водночас несуть на собі відбиток суб'єктивних поглядів істориків на ті чи інші процеси [288, с. 45] .

Надзвичайно важливе місце в джерелознавстві посідає проблема класифікації джерел. Теоретики цієї проблеми дійшли висновку, що створити

універсальну схему класифікації історіографічних джерел неможливо, вони різні для кожного етапу розвитку історичної науки. Лише проаналізовані в сукупності, історіографічних джерела дадуть можливість з'ясувати стан історичної думки на певному етапі її розвитку, місце в суспільному житті. При цьому важливе методологічне значення для підбору та класифікації джерел має виокремлення в сучасному наукознавстві двох типів історико-наукових досліджень – соціальної та інтелектуальної історії науки. І. Колесник, визначаючи різницю між ними, зазначає, що соціальна історія науки має предметом дослідження зовнішню історію науки, тобто цей тип досліджень спрямований на вивчення механізму взаємодії науки та суспільства, науки і влади. Інтелектуальна історія науки – це історія ідей, теорій, концепцій, що спрямована на розуміння внутрішніх чинників розвитку наукового пізнання. Обидва ці типи історіографічного дослідження є самоцінними і самодостатніми [1249, с.40]. Проте, на нашу думку, важливим є їх поєднання при вивченні досліджуваної проблеми, особливо коли йдеться про історіографічний процес за часів радянського режиму. Адже, як уже зазначалось, тема національно-визвольної боротьби українського народу в 1917–1921 рр. була в радянський період під суворою забороною, а за спроби хоч у чомусь відійти від усталених у радянській науці стереотипів історики зазнавали цькування, а то й прямих репресій. Тому комплексне використання обох типів досліджень, відбір під цим кутом зору історіографічних джерел дає, на наш погляд, можливість забезпечити повноту і цілісність у висвітленні історіографічного процесу, допомагає краще зрозуміти мотиваційний бік діяльності істориків, еволюцію їх поглядів на процеси державотворення в добу Директорії УНР.

Користуючись методологічними підходами, пропонованими сучасними фахівцями з джерелознавства, вважаємо можливим виділити такі групи джерел з проблеми, що досліджується в дисертації: 1) узагальнюючі історичні праці; 2) монографічні дослідження доби Директорії УНР; 3) довідкова та навчальна література; 4) матеріали наукових з'їздів, симпозіумів, конференцій; 5) історична публіцистика; 6) документальні джерела; 7) мемуари, спогади,

джерела особового походження; 8) вітчизняні та зарубіжні періодичні видання (газети, журнали); 9) бібліографічні покажчики та рецензії.

Узагальнюючі дослідження посідають одне з пріоритетних місць у джерельному комплексі. Як правило, це колективні праці, присвячені історії України в цілому, в яких є розділи, що висвітлюють національно-визвольний рух 1917–1921 рр., в т.ч. і за доби Директорії УНР. Такі праці є стрижнем історіографічного процесу, оскільки вони відбивають його основні етапи та характерні риси, дають можливість з'ясувати істотні зміни в темпах прирощування знань про діяльність Директорії УНР.

Серед узагальнюючих праць, створених істориками незалежної України, важливе місце посідають такі: "Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження", "Україна крізь віки", "Історія України: нове бачення", "Політична історія України. ХХ століття" [962; 961; 1246; 1262].

У другому томі праці "Історія України: нове бачення" вміщений розділ В. Верстюка "Українська Народна Республіка під проводом Директорії". Дослідник, використавши значну кількість історичних джерел, послідовно розкриває основні напрями діяльності Директорії УНР у політичній сфері, в державному і військовому будівництві, в зовнішньополітичних відносинах. Але узагальнюючих висновків щодо діяльності Директорії автор не зробив, зауваживши лише, що вона стала біля керма держави, спираючись переважно на заперечення програми попереднього режиму (М. Скоропадського – М.С.).

У праці "Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження" надрукована розвідка В. Горака "Директорія: потенціал і можливості політичного виживання". Автор намагається неупереджено підійти до висвітлення діяльності Директорії, висловлює своє бачення реальних можливостей життєздатності цього інституту.

Досить ґрунтовно висвітлюють діяльність Директорії О. Рубльов та О. Реєнт – автори десятого тому 15-томного видання "Україна крізь віки". У розділі третьому "УНР у часи Директорії" розглядається внутрішньо- і зовнішньополітична діяльність Директорії, основні етапи військового

будівництва, соціокультурні процеси за цієї доби. Дослідники критично оцінюють історичний досвід УНР доби Директорії, особливо у питаннях формування влади, переконливо доводять, що діячі Директорії проявляли політичну наївність, сподіваючись завдяки лівизні програмових засад і галасливій соціалістичній фразеології убезпечити УНР від більшовицької експансії.

На окрему увагу заслуговує другий том шеститомної праці "Політична історія України. XX століття", два завершальних розділи якого, підготовлені В. Верстюком, присвячені добі Директорії. Нараховуючи більш як 150 сторінок, розділи містять докладну інформацію про складні та суперечливі процеси державного будівництва в 1918–1920 рр., пошук проводом УНР директоріанської доби теоретико-правових моделей національно-державної організації, досягнення і прорахунки під час спроб їх втілення в життя. Безумовно позитивним моментом праці є намагання В. Верстюка відійти від домінуючої в багатьох дослідженнях з історії Української революції точки зору про абсолютне несприйняття українством більшовизму, радянської форми влади. Аналізуючи пошук керівництвом Директорії в кінці 1918 – на початку 1919 р. політико-державної моделі розбудови відновленої УНР, а також події, пов'язані з розколами в політичних партіях УНР, виділенням з їхніх лав фракцій ліворадикального спрямування, В. Верстюк дійшов висновку про значний вплив на зазначені процеси в УНР інститутів радянської влади в РСФРР.

Детальніше вищезазначені праці аналізуються у відповідних розділах монографії.

На жаль, в сучасній вітчизняній історіографії і до сьогодні не створено жодної узагальнюючої праці, яка б комплексно дослідила УНР доби Директорії. Єдиним узагальнюючим дослідженням такого плану є праця В. Яблонського "Від влади п'ятох до диктатури одного" [1082]. Але в ній переважно аналізується діяльність Директорії зі створення конституційно-правових засад української державності, деякі аспекти зовнішньополітичної та військової

політики, залишаючи поза увагою низку таких важливих напрямів, як соціально-економічна політика, військове будівництво, повстанський рух тощо.

Значно чисельніший масив історіографічних джерел становлять монографічні дослідження з історії діяльності Директорії УНР. Значимість монографій визначається тим, що вони дають інформацію про ступінь осмислення фахівцями вузлових, найбільш значимих проблем історії. Аналіз монографічних досліджень дає можливість з'ясувати повноту використання історичних джерел автором при вивченні конкретної проблеми, рівень володіння сучасним дослідницьким інструментарієм.

До ґрунтовних монографічних досліджень В. Солдатенка, В. Вериги, О. Реєнта і О. Рубльова, В. Литвина, С. Литвина, Д. Яневського, розглянутих у книзі В. Капелюшного [379, с.39–40], слід додати праці, що вийшли з друку після 2003 р. і були присвячені окремим аспектам діяльності Директорії. Серед їх авторів – В. Соловійова [876; 880], Ф. Турченко [945], А. Боровик [66], О. Любовець [557], М. Ковальчук [417], О. Рубльов [778]. Варто також виділити фундаментальну чотиритомну працю В. Солдатенка "Україна в революційну добу", в якій автор виклав власне бачення багатьох ключових подій доби Директорії УНР [870–873].

Продовжилось дослідження на монографічному рівні державотворчої діяльності лідерів українського національно-визвольного руху, відомих громадських і військових діячів. Активно працюють у цьому напрямку В. Солдатенко [863; 864; 868], С. Кульчицький [490], Ф. Турченко [947], В. Сідак, Т. Осташко і Т. Вронська [838], хоча слід зауважити, що праць такого плану ще досить мало.

Відомо, що джерельна основа будь-якого дослідження не є сталим явищем. Залежно від етапу історичного розвитку її структура змінюється, набуває певних особливостей. У довоєнний період як у зарубіжному середовищі, так і на терені самої України, значних за обсягом монографічних досліджень видавалось дуже мало. Різноманітні аспекти діяльності Директорії УНР висвітлювались переважно в брошурах і статтях. Тому автор при

підготовці дисертації намагався використати якомога більше статей, які видавались у наукових виданнях як за кордоном, так і в самій Україні. При цьому, враховуючи, що в 20-х рр. XX ст. історіографічний процес в Україні мав певні особливості: він здійснювався в умовах відносної свободи думки, автор намагався використати як статті, що відображали офіційну позицію радянської влади, так і ті статті, які містили відмінну від офіційної точку зору на процеси і події, що мали місце на території України за доби Директорії УНР. Такий підхід дав можливість з'ясувати найхарактерніші особливості суспільно-політичної думки 20-х рр. XX ст. Виступи і статті більшовицьких керівників України дають важливу інформацію про brutальне втручання влади в процес наукового осмислення історичного минулого, розкривають механізми цькування провідних українських вчених-істориків, підготовку ґрунту для здійснення суцільного фальшування, а потім і повного замовчування подій національно-визвольної боротьби. Автор активно використовував й статті, надруковані як у наукових збірниках, що видавалися в провідних наукових центрах (Інституті історії України НАН України, Інституті політичних та етнопонаціональних досліджень НАН України, Інституті європейських досліджень), так і в широкій мережі наукових видань вищих навчальних закладів України.

Важлива роль в історіографічному процесі належить навчальній літературі: підручникам та посібникам, а також довідковим працям з історії України для студентів вищих навчальних закладів. Інформаційні можливості цієї групи джерел обумовлені їх функціональним призначенням. Автори підручників намагаються узагальнити і синтезувати історичні знання, накопичені на момент підготовки підручника, поєднуючи принцип науковості і доступності. У радянські часи підручники з історії писались в умовах жорсткої цензури, їх зміст і висновки підганялись під заздалегідь визначені партійними органами шаблони. У таких підручниках не було місця "незручним" для більшовицької влади темам, до яких відносилась і Українська революція 1917–1921 рр. Сучасні підручники, на відміну від радянських видань, позбавлені

впливу цензури, тому відбивають різні погляди на певну історичну проблему. Виконуючи як синтезуючу, так і просвітницьку функції, вони справляють вирішальний вплив на формування історичної свідомості українського народу.

Звісно, осмислення різних етапів національно-визвольних змагань, в т.ч. і доби Директорії, в перших вітчизняних підручниках з історії України не завжди було на належному рівні. У низці з них, поряд із спробами по-новому інтерпретувати події Української революції, виявлялась схильність до старих оцінок, притаманних радянській історіографії. Лише в середині 90-х рр. ХХ ст. з'являються якісно нові підручники й посібники Ф. Турченка, Р. Ляха, а також підготовлені окремими авторськими колективами. Наприкінці другої половини 90-х рр. ХХ ст. підготовка підручників і навчальних посібників набуває масового характеру, хоча цей процес не завжди супроводжується адекватним зростанням їх якості. Ця тенденція зберігається в історіографічному процесі й у першому десятилітті ХХІ ст., коли була надрукована ціла низка підручників і навчальних посібників з історії України [1237; 1238; 1241; 1244; 1245; 1246; 1247; 1253; 1255; 1258; 1261; 1264; 1270]. Тому слушною є думка сучасного історика В. Капелюшного про необхідність при підготовці нової навчальної літератури з історії України перенесення акцентів з кількісних показників на якісні [379, с.43].

Важливу групу історіографічних джерел становлять матеріали наукових з'їздів, симпозіумів, конференцій, читань і "круглих столів". Цінність цих форумів є незаперечною, адже саме тут вітчизняні та зарубіжні історики отримують можливість презентувати й обґрунтовувати нові ідеї та підходи. Особливо цінним історіографічним джерелом є матеріали конференцій і конгресів, безпосередньо присвячених історії Української революції, різним формам української державності в цю добу. Перелік таких конференцій у 1991–2001 рр., наведений В. Капелюшним, можна доповнити за рахунок тих форумів, які мали місце у 2002–2009 рр. [261; 714; 715; 638; 639; 860; 861; 862; 227; 13; 960; 964; 966; 967; 992; 865; 609]. Сьогодні конференції, симпозіуми, круглі столи, конгреси стали важливою формою функціонування історичної

думки. Уважне вивчення їх матеріалів може надати досліднику унікальну можливість зафіксувати процес зародження нових поглядів на ті чи інші історичні події, ознайомитись з новітніми технологіями джерелознавчого, теоретико-аналітичного пошуку.

Важливою складовою джерельної бази історіографічного дослідження є історична публіцистика. Цікаві її зразки ми знаходимо вже в період горбачовської "перебудови" на сторінках літературних часописів, видань, які започаткували Народний Рух України, патріотично налаштовані організації регіонального рівня. Ці видання активно використовувались тими суспільствознавцями, які не хотіли миритись з фальшованою радянською картиною історичного минулого українського народу.

Варто зазначити, що жанр історичної публіцистики набув поширення і за часів незалежної України. Значна частина таких публікацій з проблем Української революції 1917–1921 рр. написана не істориками-професіоналами, а представниками інших галузей науки [379, с. 45]. Їх праці допомагають більш глибоко дослідити окремі аспекти історії Української революції.

Важливе значення для всебічного висвітлення історіографічного процесу мають документальні джерела. Класифікацію джерел з проблем історії Української революції та їх оцінку здійснив у своїй монографії В. Капелюшний [379, с. 35–38]. Дослідник дійшов висновку про наявність значної документальної основи для вивчення процесів українського державотворення в 1917–1921 рр. Однак, варто зауважити, що довгий час наявні документальні джерела не давали можливості в рівній мірі досліджувати всі етапи Української революції, зокрема, добу Директорії. На відміну від Центральної Ради, діяльність Директорії не була задокументована у відповідних збірниках. Потрібні матеріали часто були розпорошені по багатьом архівним установам, що значно ускладнювало дослідницький процес. Багато цінних архівних документів періоду Директорії взагалі не використовувалось у процесі наукових досліджень. Тому важливою подією став вихід у світ у 2006 р. двохтомника документів і матеріалів, присвячених діяльності Директорії і Ради

Міністрів УНР, підготовленого фахівцями відділу історії Української революції Інституту історії України НАН України [2]. Двохтомник включає 622 документи, які розміщені за предметно-хронологічним принципом. За структурою він поділяється на три частини, що охоплюють період з 1918 до листопада 1920 р. У перших двох частинах друкуються журнали Директорії, Ради комісарів, Ради або Кабінету Народних Міністрів. Третя частина містить закони, постанови, відозви, універсали, статuti, звернення тощо. Більшість з цих документів надруковано вперше. Зазначений збірник значно допоміг нам у пошуці та відборі документів для роботи над дисертацією.

Важливу роль для дослідника будь-якого періоду Української революції, в т.ч. і доби Директорії, відіграють мемуари, спогади, джерела особового походження (біографії, приватне та ділове листування, життєписи, щоденники, чернетки майбутніх наукових праць тощо). Вони містять насамперед цінну фактологічну інформацію про ті процеси, які відбувались в УНР за часів Директорії. З іншого боку, письмові свідчення приватного характеру дають можливість краще познайомитись з життєвим і творчим шляхом дослідників, які вивчали ці процеси, з'ясувати мотиви їх науково-дослідницької діяльності, особливості соціально-політичного середовища, в якому вони творили. Це особливо важливо при дослідженні підсумків історіографічного осмислення подій Української революції радянською історичною наукою. Адже відомо, що радянський тоталітарний режим, його ідеологічні інститути визначали тематичну спрямованість історичних досліджень при вивченні подій 1917–1920 рр., рівень їх об'єктивності, зміст висновків.

Водночас потрібно відзначити, що історіографічне (в першу чергу, джерелознавче) вивчення цієї групи джерел, особливо мемуарів, відстає ще від практики їх публікації. В результаті, до ряду сучасних історичних праць з проблем Української революції потрапляють неперевірені факти, в яких наявні спроби механічного перенесення оцінок і висновків, запозичених з мемуарних джерел. Тому важливо продовжити роботу, спрямовану не лише на пошук нових джерел приватного походження, а й підвищення рівня їх археографічного

осмислення. "Історик повсякденності, – слушно наголошує О. Коляструк, – не повинен перетворитися на заручника-розповідача; його завдання – максимально наблизитися до цікавих для нього подій, зберігаючи об'єктивну оптику дослідника" [433, с. 146].

Важливою складовою джерельного комплексу історії державотворчих процесів за доби Директорії є українська та зарубіжна періодика. З'ясування процесу формування періодики як історичного джерела, критичний аналіз публікацій у співставленні з іншими джерелами дають можливість здобути більш повні і достовірні знання про історію української державності в період Директорії. Слід зазначити, що вивченням преси як об'єкта джерельної інформації з історії державності України в 1917–1921 рр., активно займаються такі фахівці, як А. Животко [304], І. Крупський [474], Л. Радченко [749], М. Романюк [773], Г. Рудий [780] та ін. Найбільш глибоко розглянув періодичну пресу як комплексне джерело масового характеру з історії державотворчих процесів на різних етапах Української революції П. Губа, свідченням чого є низка статей автора у фахових історичних виданнях [229–235] і захищена у 2007 р. докторська дисертація [1139]. Аналіз наукового доробку дослідника свідчить про те, що періодика 1917–1920 рр. містить значний масив різноманітних матеріалів з багатьох аспектів державотворчої діяльності Директорії, однак, далеко не всі з них залучені сучасними фахівцями при підготовці праць з історії другої УНР. П. Губа виявив більше 50 періодичних видань, які взагалі до цього часу не фігурували в джерельному комплексі історії Української революції [1139, с.31]. Праці історика також розкривають пріоритетну роль періодики як джерельної основи дослідження культурного життя за доби Директорії: процесів українізації, розвитку освіти та науки, національної літератури та мистецтва.

Варто зазначити, що наведена у дисертаційному дослідженні П. Губи інформація суттєво полегшила нам пошук потрібних для роботи над дисертацією періодичних видань.

Важливою групою джерел є бібліографічні покажчики та рецензії з досліджуваної теми. Найповнішим на сьогодні бібліографічним покажчиком праць з досліджуваної проблеми є видання "Українська революція і державність 1917–1920 рр.", що вийшла з друку у 2001 р. [969]. Що стосується рецензій, то їх цінність не лише в тому, що вони відображають оцінки наукового внеску конкретного фахівця в дослідження певної наукової проблеми. Важливим є й те, що у рецензіях науковці нерідко започатковують нові підходи до розгляду конкретної наукової теми, дають поштовх подальшому і більш глибокому її вивченню. Прикладом виваженого наукового підходу до оцінки праць колег з досліджуваної теми є, на наш погляд, рецензії Б. Андрусишина [1271], В. Лозового [1274], В. Сарбея [1276], В. Солдатенка [1277–1285], Ю. Терещенка [1286].

Таким чином, запропонована дисертація базується на різноманітній джерельній основі, яка є досить репрезентативною для висвітлення процесу нагромадження знань з проблеми, що стосується утворення та діяльності Директорії УНР. Критичне використання джерел дозволило відтворити рівень осмислення радянською історіографією діяльності Директорії УНР, концептуальні підходи українських зарубіжних фахівців до зазначеної проблеми, а також процес формування сучасних уявлень українських істориків про різноманітні аспекти функціонування цього державного інституту другої УНР.

РОЗДІЛ II

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ УНР

2.1. Утворення та діяльність Українського національно-державного союзу, його трансформація в Український національний союз

Поява на політичній арені України восени 1918 р. Директорії УНР, що проголосила відновлення скасованої гетьманом П. Скоропадським Української Народної Республіки, в значній мірі пов'язана з діяльністю Українського національно-державного союзу (далі УНДС). Варто зазначити, що сучасні українські дослідники часто займають діаметрально протилежні позиції щодо ступеня впливу УНДС–УНС на процес виникнення Директорії УНР та її подальшу політику [874, с.551; 1097, с.115]. І все ж, незважаючи на контраверсійність точок зору з даного питання, вважаємо правильним підхід, згідно якого неможливо всебічно з'ясувати соціально-політичні передумови виникнення Директорії як органу керівництва повстанням проти гетьмана без розуміння змісту, напрямів та наслідків діяльності таких суспільно-політичних організацій доби гетьманату як УНДС–УНС.

Історію УНДС–УНС не можна віднести до тем, які б викликали особливу зацікавленість дослідників, проте певний доробок з цієї проблеми в українській історіографії є.

Радянські історики майже не вивчали дане питання. Діючи в умовах ідеологічного тиску і репресій, вони з праці в працю переносили усталені партійні штампи про УНДС–УНС і його діяльність. В одній із радянських праць, присвячених добі Директорії УНР, зазначалось, що "Український національний союз" (спочатку він носив назву "Національний державний союз"), організований після розгону Центральної ради, об'єднував всі основні українські буржуазно-націоналістичні партії: есерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, трудовиків і хліборобів-демократів (пізніше вийшли з союзу)" [538, с.37]. Члени "Союзу", зазначалось далі, підтримували всі заходи

німецького уряду щодо боротьби з революційним рухом, допомагали окупантам у переслідуванні комуністичної партії, вели розкольницьку роботу в профспілках, розраховуючи на те, що німці знову допустять їх до влади [537, с.37]. Подібні оцінки в різних варіаціях повторюються і в більш пізніх працях радянських істориків, присвячених періоду громадянської війни [768, с.41–42; 970, с.42–43].

Зрозуміло, що таке трактування діяльності УНДС–УНС нічого не додавало до розуміння причин виникнення цих організацій, їх ролі в подіях гетьманської доби.

Протилежні оцінки УНДС–УНС характерні для українських зарубіжних істориків, серед яких переважали колишні безпосередні учасники революційних подій 1917–1921 рр. Йдеться про праці П. Христюка, М. Шаповала, В. Винниченка, І. Мазепи, Д. Дорошенка та ін. авторів, написані переважно в 20–40-х рр. ХХ ст. Їх аналіз дає підставу погодитись з точкою зору сучасного українського дослідника С. Гнатюка на міжвоєнну історіографію гетьманату як таку, у якій "виразно прослідковуються два концептуальні напрямки". Перший, за його словами, розроблявся "в контексті створення уенерівської (республіканські ідеологічні засади), другий – гетьманської (ліберально-консервативні і монархічні засади) історичних версій визвольних змагань 1917–1920 рр." [178, с.69]. Представники обох концептуальних напрямів відстоювали власні теоретичні доктрини, що виявилось і в оцінках діяльності УНДС–УНС. Так, на думку представників уенерівської історіографії П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, В. Винниченка причини виникнення УНДС слід шукати в самому характері влади П. Скоропадського, яку він отримав після державного перевороту 29 квітня 1918 р. В її оцінці дослідники однакові: вона є антинародною, антиукраїнською, контрреволюційною [1004, с. 7,76–79; 1033, с.115; 564, с.63; 118, с.100]. Звідси, на їх думку, випливала закономірність масового народного руху опору цій владі [564, с.61; 1033, с.118]. Але представники цього напрямку констатують наявність глибоких розбіжностей у таборі антигетьманських політичних сил. Ці розбіжності

стосувались як сутності моменту, який переживала Україна за часів П. Скоропадського, так і перспектив національно-визвольної боротьби, методів її здійснення. Зазначені розбіжності, на їх переконання, були перешкодою на шляху об'єднання антигетьманських сил, що значно знижувало ефективність їх боротьби проти гетьманату й окупантів [1004, с.123].

Разом з тим, на думку дослідників уенерівського напрямку, розуміння безперспективності боротьби проти гетьманату поодиноці підштовхувало до об'єднання зусиль ті українські політичні сили, позиції яких хоч із деяких стратегічних і тактичних питань співпадали або були близькими. Першою спробою об'єднання таких сил і стало утворення 21 травня 1918 р. у Києві Українського національно-державного союзу. Наведені в працях перших істориків української революції документи УНДС зафіксували склад його учасників [1004, с.63; 282, с.73]. Відзначаючи, що до складу УНДС увійшли досить помірковані політичні сили, які згоджувались на певні політичні контакти з гетьманом, П. Христюк підкреслює, що навіть у такому складі УНДС спромігся прийняти документи антигетьманської спрямованості, зокрема меморандум УНДС від 24 травня 1918 р., який автор назвав "вотумом недовір'я" режимові П. Скоропадського [1004, с.66]. Позицію УНДС, відображену як у цьому документі, так і в "Зверненні до німецького народу", прийнятому тижнем пізніше, П. Христюк характеризує як "гостро національну і виразно класову" [1004, с.68]. Проте, П. Христюк не вважає УНДС організацією, здатною на серйозний опір гетьманській владі. На його думку, дрібнобуржуазні партії, які утворили цю організацію, почали активно діяти лише тоді, коли побачили, що реальна влада в Українській Державі опинилась в руках великої аграрної і промислової буржуазії, яка "полонила і ясновельможного пана гетьмана" [1004, с.62–63].

Підтримав негативну оцінку діяльності УНДС і М. Шаповал. Уже в своїх спогадах "Гетьманщина і Директорія" він зазначає, що партії, які входили до УНДС, намагались знайти якесь порозуміння з гетьманом, однак не дуже успішно. Це згодом призвело до появи меморандуму до гетьмана, "написаного

у доволі рішучих тонах", в якому було "багато фактичного матеріалу про зловживання, насильства над українством і т.п." [1035, с.137]". Однак, спроби провідників УНДС зробити з цієї організації осередок української політичної думки, констатує М. Шаповал, завершилися невдало. У своїй більш пізній праці "Велика революція і українська визвольна програма" М. Шаповал характеризує політику УНДС як половинчасту, нерішучу, компромісну, яка не могла задовольнити ні гетьмана, ні радикально налаштовані кола українського суспільства, в першу чергу, селянство. Це приводить його до висновку про неминучість поразки УНДС [1033, с. 118].

Принципово відмінну від представників уенерівської історіографії, позицію щодо УНДС зайняв Д. Дорошенко, який репрезентував другу – державницьку течію міжвоєнної історіографії гетьманату. Він пов'язував причини появи УНДС з різним усвідомленням гетьманом і українськими національними колами суті української державності. Гетьманський уряд, зазначав Д. Дорошенко, розумів українську державність територіально-історично, а українці-націоналісти не могли уявити собі цю державність інакше, як у виключно й вузьконаціональних українських формах [282, с.72], тому "вважали за краще, ставши до правительства в гостру опозицію, робити на нього організований натиск... ". Проявом цього натиску, на думку дослідника, і було створення УНДС, який поставив собі за мету "... рятувати загроженому українську державність та сконсолідування всіх сил праці над будовою незалежної Української держави" [282, с.73].

Д. Дорошенко, навівши у повному обсязі тексти обох вже згадуваних документів УНДС, а також меморандуму С. Петлюри на ім'я німецького посла Мума, не приховує свого негативного ставлення до їх змісту. Він зауважує, що меморіал УНДС на ім'я гетьмана від 21 травня 1918 р. був "... повний фактичних неточностей, скороспілих висновків, голосливих тверджень і весь перейнятий вузькопартійним розумінням українства..." [282, с.75]. Що стосується звернення УНДС до німецького народу та меморандуму С. Петлюри, то Д. Дорошенко вважав, що звертаючись через голову

гетьманського уряду безпосередньо до представників чужої влади, роблячи її суддею й арбітром у внутрішніх українських справах, представники української демократії тим самим "понижували авторитет українського Правительства" [282, с.75].

Протилежних позицій дотримуються представники обох течій української зарубіжної історіографії й щодо причин трансформації УНДС в УНС, напрямів і підсумків діяльності Українського національного союзу.

Представники уенерівської історіографії вбачають головну причину перетворення УНДС в УНС у відсутності підтримки УНДС широкими народними масами і хоч якогось помітного впливу на суспільне життя в Україні. Цей Союз, на їх думку, мав тенденцію до перетворення в дорадчий орган при гетьмані в справах національної політики гетьманського уряду" [1004, с.80].

Зупиняючись на процесі створення УНС на основі гасла єдиного українського національного фронту, дослідники уенерівського напрямку досить детально розглядають питання про генезу поглядів лівих національно-демократичних сил України, які не входили раніше до складу УНДС – Української соціал-демократичної робітничої партії та Української партії соціалістів-революціонерів, але згодом увійшли до складу УНС (з УПСР – "центральна течія"). Так, П. Христюк вміщує у III томі своєї праці "Замітки і матеріали до історії української революції" меморандум Всеукраїнського Земського з'їзду від 16 червня 1918 року до гетьмана П. Скоропадського. Меморандум констатував важку економічну і політичну ситуацію в Українській Державі, нездатність гетьманського уряду Ф. Лизогуба до конструктивних дій в ім'я ствердження української державності [1004, с.83]. Тому земський з'їзд наголосив на неможливості співробітництва органів місцевого самоврядування з гетьманцями, висунув вимогу про відновлення всіх громадянських прав і свобод, заміну уряду Ф. Лизогуба на новий, який користувався б підтримкою широких мас українського народу, створення Тимчасової Державної

Законодавчої Ради з представників народних та військових самоврядувань, скликання Українських Установчих Зборів до кінця 1918 року [1004, с.82–83].

Зазначаючи, що погляди делегатів, висловлені на з'їзді Земського Союзу, виявились близькими як поміркованим українським есерам ("центральної течії"), так і соціал-демократам, П. Христюк прослідковує складну внутрішньоідейну боротьбу, яка мала місце в лавах УСДРП. Наголосивши, що під впливом зростання авторитету більшовиків в Україні, а також посилення великодержавницьких тенденцій правиця УСДРП хитнулась в бік можливості співробітництва з гетьманським урядом, погодившись при цьому на відмову від своєї соціально-економічної програми, П. Христюк – прибічник рішучої боротьби з гетьманатом, піддав таку її поведінку нищівній критиці, зауваживши, що це була спроба співробітництва з буржуазією, спроба спільної з генералом Скоропадським та поміщиком Лизогубом "боротьби з ворогами української державности" [1004, с.87].

І все ж, вважає П. Христюк, спільне прагнення до об'єднання національно-демократичних сил, створення національного фронту на більш широкій основі привело ці партії до лав трансформованої з УНДС організації – Українського Національного Союзу.

Аналізуючи програмні засади УНС, зафіксовані в його "Статуті", а також перші кроки Союзу щодо їх втілення в життя, П. Христюк відзначає, що вони засвідчили наявність в організації значних суперечностей ідейного і організаційного плану. З одного боку, в Союзі були партії, що займали досить радикальні позиції по відношенню до гетьманської влади (УПСР "центральної течії", УСДРП, Селянська Спілка), хоча і між ними були певні розбіжності. З іншого боку, до його складу входили помірковані українські партії, які "вклали в ідею єдиного національного фронту зовсім поміркований зміст, маючи на меті дійти цим шляхом не стільки до цілковитого знищення гетьманського режиму і встановлення парламентаризму і демократизації всіх органів влади, скільки пристосування гетьманщини до своїх дрібнобуржуазних ідеалів і навпаки – себе до гетьманщини" [1004, с.90].

Внесок Союзу в справу національного визволення лівий есер П. Христюк оцінює досить низько, підкреслюючи, що саме через угодовську позицію УНС ліві українські соціалістичні групи опинились "по-за ідеологією "єдиного національного фронту" [1004, с.89–90]. Дещо пізніше він характеризував УНС як "найменш революційну організацію" [1004, с. 124].

На противагу П. Христюку, колишній його соратник по партії М. Шаповал оцінює роль УНС у визвольних змаганнях більш позитивно. Зокрема, він наголошує на значній організаційній роботі УНС, який по всій Україні заклав свої філії "в усіх губерніальних містах, у багатьох повітових"; завдяки цьому населення на місцях ознайомилось із статутом, який містив чисто національну платформу – обороняти самостійність і національний характер України [1035, с.138].

У М. Шаповала немає розходжень з П. Христюком щодо політичної лінії, яку здійснював Союз. Вона не була єдиною: "Різні групи, що входили в його склад, очевидно по-своєму розуміли завдання Національного союзу" [1039, с.138], – зазначає автор. Але вже у спогадах "Гетьманщина і Директорія", а згодом і в праці "Велика революція і українська визвольна програма" відчуваються спроби М. Шаповала перебільшити вплив есерів в УНС в плані виконання поставлених перед ним завдань [1035, с.141; 1033, с.119].

Своє бачення механізмів трансформації УНДС в УНС і наслідків його діяльності висловив представник державницької течії Д. Дорошенко. Він вважав, що головною причиною, яка прискорила реорганізацію УНДС, було намагання гетьмана включити до складу уряду представників української національної демократії і таким чином зблизитись із нею на ґрунті спільної праці на користь Української Держави. Проте, такий розвиток подій не влаштував провідників цієї демократії, для яких, на думку дослідника, головною метою було повне захоплення влади в Україні [282, с.266].

Аналізуючи склад та діяльність УНС, Д. Дорошенко заперечує слова його лідера А. Ніковського про те, що Союз об'єднав навколо себе всі українські сили. Він зазначає, що до УНС увійшли лише представники соціалістичних

партій, які не були виразниками інтересів широких верств українського народу, хоч і привласнили собі монопольне право виступати від його імені, "... промовляти за всю українську націю і переговорювати від її імені з головою Української Держави і представниками Німеччини" [282, с.267]. Дослідник вважає, що діяльність УНС головним чином була спрямована на повалення гетьманської держави [282, с.268]. Саме під цим кутом зору Д. Дорошенко розглядає прийняті Союзом документи: протест "В оборону державних прав української мови", "Заяву про внутрішнє і міжнародне становище України", а також події, пов'язані з формуванням нового урядового кабінету Ф. Лизогуба в умовах "Кабінетської кризи" в жовтні 1918 р. Наголосивши, що сформований 24 жовтня 1918 р. новий склад кабінету набув свого остаточного вигляду саме за згодою УНС, Д. Дорошенко негативно сприйняв заяву нового лідера УНС В. Винниченка в "Робітничій газеті" про те, що Національний Союз не бере на себе відповідальність за діяльність кабінету і буде стояти до нього в опозиції. Він вважав, що Національний Союз використовував "українізацію" кабінету лише як спосіб виграти час і дезорганізувати правительство, "вже прийнявши рішення" збройно його повалити [282, с.275].

У повоєнний період дослідження зарубіжними фахівцями різноманітних аспектів гетьманської доби, в т.ч. історії УНДС–УНС, значно уповільнилось. Більшість з них опинилась за океаном (США, Канада), де, на думку Л. Радченко, навіть у 80-ті рр. ХХ ст. "історія України продовжувала залишатись... на периферії радянології". До того ж, джерельна база досліджень західних істориків про Українську революцію залишалась досить вузькою, в основному це були спомини та збірники документів, видані учасниками подій 1917–1921 рр., архівні матеріали майже не залучались через їх розпорошеність у різних сховищах, або недоступність [749, с.8]. Характерна риса більшості їх праць – апологетика Центральної Ради, поєднувана з гострою критикою гетьманату П. Скоропадського, як антинародного контрреволюційного режиму. Під цим кутом зору висвітлювались різні аспекти історії доби гетьманату, в т.ч. й діяльність УНДС–УНС, їх взаємини з гетьманатом. При цьому варто

значити, що спеціальних праць, присвячених історії УНДС–УНС у зарубіжних істориків повоєнного періоду не було, вона розглядалась у загальному контексті історичних подій гетьманської доби. Серед найбільш вагомих досліджень слід назвати, перш за все, 7-томну працю М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР". М. Стахів практично зупиняється лише на діяльності УНС. Його оцінки складу УНС не відрізняються від поглядів представників уенерівської історіографії довоєнного періоду. Він вважає, що українські політичні партії, які об'єднались в УНС, є "висловом політичної волі народу" [903, с.20], забуваючи про значні маси неукраїнців, які перебували поза впливом цих партій, а також той факт, що до складу УНС не увійшли УДХП та ліві есери, чії погляди також поділяла значна частина українського населення. Взаємовідносини УНС з гетьманом оцінюються М. Стахівим досить спрощено: з самого початку існування монолітний Союз постійно вживав усіх можливих мирних, легальних заходів, щоб переконати гетьмана в необхідності перетворити його режим, "спертий на чужій силі – німецько-австрійської армії і на російських чи змосковцених і польських клясах поміщицтва, промислу і фінансів та московського офіцерства... у національно-український державний режим..." [903, с.20–21]. І хоча ці заходи не досягли бажаного успіху, УНС до останнього не втрачав надії порозумітись з гетьманом. Про це, на думку М. Стахіва, свідчить звернення УНС до П. Скоропадського від 5 жовтня 1918 р., яке автор кваліфікує як "останню платформу угоди і компромісу, яку запропонував УНСоюз гетьманові...". Це був, з точки зору М. Стахіва, максимально можливий компроміс, на який міг піти тоді Союз, оскільки він не вимагав передачі влади в Кабінеті в руки лише членів УНС, тобто соціалістів, а, навпаки, мова йшла про "коаліційний кабінет, тобто консолідацію всіх українських державницьких сил – консервативних, ліберальних і соціалістичних" [903, с.24]. Отже, характер взаємовідносин УНДС з гетьманом П. Скоропадським у праці М. Стахіва зображується однобоко. Вина за відсутність порозуміння з УНС покладається виключно на гетьмана, який "... не прийняв пропонуваної йому угодової плятформи про консолідацію і співпрацю

для рятування національного характеру держави та внутрішнього миру" [903, с.24]. Однак, М. Стахів чомусь не бере до уваги той факт, що серед членів УНС не було єдності у питаннях тактики поведінки у взаємовідносинах з гетьманом, а також того, що деякі керівники УНС, зокрема В. Винниченко, М. Шаповал, ведучи переговори з гетьманом, одночасно виношували план повалення його влади, для чого вступили в таємні переговори з представниками Антанти, шукали і мали прямі контакти з німцями, а також більшовиками.

Варто зазначити, що в працях й інших українських зарубіжних істориків повоєнного періоду немає єдності в питанні про причини, з яких не відбулось порозуміння між гетьманатом і впливовими українськими політичними силами. Частина дослідників, зокрема Н. Полонська-Василенко [1263, с.493], І. Нагаєвський [632, с.139] звинувачує в усьому представників соціалістичних партій, які віддавали пріоритет виконанню своїх партійних програм.

У свою чергу, деякі дослідники наголошують на певних помилках гетьмана. Так, П. Мірчук вважає, що гетьман неправильно зорієнтувався в розстановці політичних сил, яка склалась в Українській державі після 29 квітня 1918 р., зокрема не залучив до державного будівництва Українську демократично-хліборобську партію – одну з небагатьох українських партій, яка підтримувала його режим. Ця партія, на переконання П. Мірчука, спільно з УПСС могли стати опорою гетьмана, але через відсутність порозуміння обидві виступили ініціаторами заснування опозиційного гетьману УНДС. Сам П. Скоропадський віддав перевагу Союзу Земельних Власників, який автором характеризується як "гурт діячів явно ворожий українській державності". Гетьман, робить висновок П. Мірчук, фактично віддав управління Українською Державою промосковським силам, чим прирік свою владу на "неминучу катастрофу" [621, с.41–45].

Іншу позицію займає І. Фещенко-Чопівський, який належав у часи революції до партії соціалістів-федералістів. Коментуючи невдалі спроби гетьмана в жовтні 1918 р. знайти спільну мову з представниками УНС шляхом створення коаліційного кабінету, І. Фещенко-Чопівський у своїх споминах

"Хроніка мого життя" намагається бути об'єктивним і не перекладає провину на якусь одну сторону. На його думку, "мабуть обидві сторони не зуміли реально оцінити дійсний політичний стан, в якому знайшлися, не виявили патріотичної готовності до жертв, а віддалися жадобі помсти та особистим амбіціям" [985, с46].

Слушною вважає цю позицію й інший зарубіжний дослідник – Т. Гунчак, який писав, що відповідальність за відсутність згоди "лежить по обох боках барикад – Скоропадський не усвідомлював ваги національного пробудження, а соціалістичні партії та селянська маса не розуміли, мабуть, ваги державної влади як запоруки саме такого справедливого ладу, який вони намагалися впровадити" [242, с.148].

Аналіз діаспорної історіографії з досліджуваного питання ще раз підтвердив соціальну та ідейно-політичну неоднорідність українського руху, гостре протиборство між різними складовими в його середовищі в добу Гетьманату. Це не могло не відобразитись на повноті і об'єктивності висвітлення питання історії УНДС–УНС.

Суттєві зміни в дослідженні історії виникнення УНДС, його перетворення в Національний Союз, взаємин цих організацій з гетьманською владою з моменту виникнення і до підготовки антигетьманського збройного повстання внесли історики незалежної України. В. Верстюк, досліджуючи добу національно-визвольних змагань, робить спробу з'ясувати соціально-політичні передумови виникнення опозиції гетьманській владі, що згодом набрало організаційних форм у вигляді УНДС–УНС. Він зокрема відзначає, що "у конкретних умовах 1918 р. в українському суспільстві "нуртували пристрасті, його роздирали соціальні та національні протиріччя", які "перешкоджали об'єднанню соціуму на демократичній платформі Центральної ради... і особливо далися взнаки при спробі використати як об'єднуючі консервативні цінності". В. Верстюк стверджує, що "реальних, суто українських модерних консервативних цінностей практично не існувало", а "форма Гетьманату, запозичена з часів козацької держави і станового суспільства 1918 р., могла бути

лише декоративним обрамленням держави, але аж ніяк не реальною державотворчою традицією". Натомість українська демократія, яка "на завершальному етапі діяльності Центральної ради, здавалося, взагалі втратила здатність до колективних дій", за словами В. Верстюка, "в опозиції гетьманові знайшла безпрецедентну основу для об'єднання". На його думку, "з переходом до опозиції вона звільнилася від невластивої їй конструктивної діяльності, дістала змогу критикувати, вести боротьбу, електризувати маси. У другій половині 1918 р. вона пережила справжній політичний ренесанс" [1246, с.58].

Серед нечисленних праць початку 90-х рр. ХХ ст., які спеціально присвячені діяльності Українського Національного Союзу, варто звернути увагу на розвідку Ю. Терещенка "Український національний союз: виникнення і діяльність", статтю С. Кульчицького "Українська Держава часів гетьманщини", а також спільну статтю Р. Пирога і Ф. Проданюка "Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета", в яких автори продемонстрували намагання відійти від усталених штампів оцінки УНС. Так, Ю. Терещенко, аналізуючи трансформацію УНДС в УНС, зазначає, що з входженням у липні 1918 р. до складу УНДС українських соціал-демократів і есерів характер і зміст його діяльності різко змінюється. Згодом міняється його назва і очільник. Сама діяльність УНС набуває "характеру відвертої соціальної демагогії і безоглядної протидії гетьманському уряду". Переговорний процес керівників УНС з провідниками більшовицької делегації Х. Раковським та Д. Мануїльським про організацію державного перевороту в Україні та інші "антигетьманські кроки" представників Союзу, на думку вченого, призвели до короткотривалих арештів українських соціалістичних лідерів, що "тракувалось українськими соціалістичними партіями як боротьба з "українством" і вело до поглиблення розколу в українському суспільстві" [929, с.35]. За словами Ю. Терещенка, "вузькопартійна тактика УПСР і УСДРП призвела до виходу з Українського національно-державного союзу його засновника – Української демократично-хліборобської партії, яка звинувачувалась у "буржуазності".

На вимогу українських есерів та есдеків УНДС було перетворено на Український національний союз" [929, с.35].

У свою чергу, С. Кульчицький звертає увагу на об'єктивні причини, які, на його думку, штовхали гетьмана до переговорів з УНС. Він зокрема стверджує, що гетьман "потребував підтримки Національного Союзу, бо знав, що білогвардійці вкупі з Антантою відмовляють Українській державі у праві на існування". За словами С. Кульчицького, в результаті переговорів гетьмана і представників УНС, "склад нового кабінету, сформованого під головуванням Ф. Лизогуба, виявився компромісним", оскільки в ньому були кандидати як Національного Союзу, так і Протофісу. Проте, зазначає далі автор, "компромісом в українській партії не задоволювалися, а тому продовжували готувати повстання проти режиму. Скоропадський змушений був розпустити кабінет і 14 листопада задекларував федеративний союз з Росією" [493, с.78].

На складну внутрішню політичну ситуацію, в якій опинився гетьман П. Скоропадський після приходу до влади, звертають увагу Р. Пиріг та Ф. Проданюк. У їхній статті "Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета" справедливо наголошується, що гетьман "весь час знаходився між двох вогнів". Автори зазначають, що українські політичні партії не підтримували його і звинувачували у прагненні встановити "єдиную и неделимую", натомість російські монархічні кола та Союз Земельних власників звинувачували його в сепаратизмі, в тому, що він заради особистої кар'єри не зупинився б і перед відокремленням "Малоросії від Росії" [701, с.98]. Аналізуючи поведінку гетьмана у цих складних умовах, дослідники вважають що той обрав не самий оптимальний варіант у своїх спробах знайти спільну мову з силами національної демократії: заборонив Українському Національному Союзу проведення Всеукраїнського конгресу, не погодився розширити уряд за рахунок "міністрів-українців". Як результат – представники УНС склали свої повноваження і "14 листопада урядова коаліція розпалася" [701, с.101].

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. з'явилося ще кілька ґрунтовних праць, присвячених добі Української революції 1917–1921 рр., в яких, поряд з іншими питаннями, розглядається й історія УНДС–УНС. Зокрема, у другому розділі кандидатської дисертації В. Клименка-Мудрого, присвяченої національно-демократичним рухам за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського, детально розглядається процес об'єднання національно-демократичних партій та організацій, утворення єдиного національного фронту – Українського Національного Союзу. Характеризуючи програмні засади нового об'єднання національних сил, що постало на початку серпня 1918 р., автор прийшов до висновку, що УНС прагнув до об'єднання усіх національно зорієнтованих громадсько-політичних організацій, ставив за мету українізацію та демократизацію суспільного ладу Української Держави. Такий напрям, на думку дослідника, давав підстави сподіватися на зближення національної демократії з національними консервативними силами [1157, с.19], проте реально такого зближення не відбулось. Та й взагалі, ідея єдиного національного фронту виявилась значною мірою декларативною, оскільки навіть серед організацій соціалістичної спрямованості, об'єднаних в УНС, не було єдності відносно дальшого розвитку стосунків з гетьманською владою [1157, с.20].

У 1997 р. О. Бойко опублікувала статтю "Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р." і продовжила дослідження УНС у подальших своїх працях. Розглядаючи зокрема процес пошуку шляхів утворення єдиного національного фронту одразу після гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р., О. Бойко схиляється до думки, що намагання очолити цей процес першою продемонструвала ліберально-демократична Українська партія соціалістів-федералістів. Дослідниця пов'язує лідерство есефів насамперед з тим, що ця політична сила залишалась "єдиною партією з табору Центральної Ради, що діяла цілком легально", оскільки "гетьманські кола розглядали їх як своїх можливих союзників" [58, с.15]. Однак, УПСФ, наголошує О. Бойко, не спромоглася стати справжнім центром

національного руху в нових умовах, на що були об'єктивні причини. Дослідниця пов'язує їх, перш за все, з позицією української соціал-демократії, яка взагалі відкидала тактику єдиного національного фронту, вважала неприйнятною для себе платформу для об'єднання, запропоновану Союзом [58, с.18].

Узагальнюючи власне бачення причин слабкості УНС, О. Бойко вбачає їх у роз'єднаності національно-орієнтованих сил. Ці сили, підкреслює дослідниця, усвідомлюючи небезпеку розколу в своїх рядах, "виявляли тенденції до об'єднання", але водночас демонстрували "нездатність... до компромісу", що виразно виявилось в добу Української Держави гетьмана П. Скоропадського [58, с.14].

Не обійшов увагою досліджувану проблему й В. Солдатенко. Він зокрема наголошує на тому, що після гетьманського перевороту 1918 р. серед політичних сил України не було єдності у поглядах на сутність ситуації, перспективи визвольної боротьби, розстановку політичних сил. Це не сприяло створенню ґрунту для координації і консолідації сил. Разом з тим, дослідник зазначає, що "розуміння ж того, що без досягнення єдності дій хоча б між кількома близькими за позиціями організаціями... неможливий кінцевий успіх руху, зумовлювало пошук взаємоприйнятних рішень, кроки до створення коаліцій, блоків" [874, с.493–494]. Одним з таких кроків і було створення УНДС. Констатуючи поміркований характер політичних сил, що утворили УНДС, дослідник звертає увагу на той факт, що ці сили у своєму ставленні до гетьманської влади поділялись на два угруповання: праве, консервативніше, і ліве, опозиційніше. Перше угруповання домагалось заміни неукраїнського уряду на національно орієнтований, нехай і буржуазний, але обов'язково український; друге в центр вимог ставило такі питання соціально-економічного та класово-політичного характеру, які не міг задовільнити уряд будь-якого складу – національно-українського чи неукраїнського [874, с.495].

Неуспіх діяльності УНДС дослідник вважає закономірним, підкреслюючи, що "... лінія компромісу, сповідувана ним, була неприйнятна

водночас з обох сторін – і з боку П. Скоропадського (точніше, австро-німецьких окупантів, які реально контролювали становище), і з боку основних мас селянства, радикалізм настроїв яких виявлявся дедалі могутніше" [874, с.544].

Варто зазначити, що автор, на відміну від інших сучасних дослідників, дещо по-іншому трактує процес трансформації УНДС в УНС, роль у цьому процесі різних політичних сил. Заперечуючи О. Бойко, яка стверджує, що УСДРП та УПСР не входили до УНДС [58, с.16], " ... а з наукової літератури та архівних джерел важко уявити яким чином національні сили прийшли до нового об'єднання" [58, с.17], В. Солдатенко наголошує, що УСДРП "та деякі особи з УПСР" таки прийшли до УНДС [874, с.497]. Там вони "провели щось на зразок чистки", в результаті чого з УНДС були витіснені відверто прогетьманські елементи, які до УНС не потрапили, і провід над новою організацією опинився в руках лідерів українських соціал-демократів і есерів [874, с.544].

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. ряд аспектів досліджуваної проблеми розглянули у своїх працях А. Гриценко, О. Любовець, Ф. Турченко, Д. Яневський. Так, О. Любовець у своїй монографії "Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років" та Ф. Турченко у науковій біографії М. Міхновського демонструють нові погляди на роль правих сил у формуванні Українського національно-державного союзу. Зокрема О. Любовець дотримується думки, що УДХП, яка підтримала гетьманський переворот, розраховувала на участь своїх представників в уряді Української Держави і з цього приводу велися переговори з П. Скоропадським. Пропонувалися кандидатури М. Міхновського на посаду міністра внутрішніх справ та В. Липинського на посаду міністра закордонних справ. Але перший кандидат, відомий своєю "різкою вдачею", визнавався небажаним як Союзом землевласників, так і українськими політичними партіями, а В. Липинський сам особисто відмовився від запропонованої посади і погодився лише очолити посольство в Австро-Угорщині. Дослідниця приходить до висновку: оскільки "інших пропозицій зайняття міністерських постів представникам УДХП не

було, і таким чином партія опинилась поза урядовою діяльністю", її провід, не погоджуючись з персональним складом кабінету Ф. Лизогуба, фактично перейшов в опозицію до останнього [557, с.127–128]. Ті ж самі причини, на її думку, змусили і лідерів Української партії соціалістів-самостійників, які були прибічниками створення національного кабінету міністрів, ініціювати створення опозиційного гетьману міжпартійного органу – УНДС [557, с.131].

Про переговорний процес правих партій з Гетьманом щодо входження останніх до гетьманського Кабінету Міністрів йдеться й у монографії Ф. Турченка. Він наводить чимало цікавих фактів про постійні спроби провідників УДХП вплинути на П. Скоропадського, аби "українізувати" уряд, включивши до його складу більшість представників українських демократичних партій [947, с.263]. Створений за активної участі правих партій УНДС, був, на думку Ф. Турченка, формою легальної опозиції, метою якої була "активна участь в державному будівництві" [947, с.259]. Однак, ця мета не була досягнута, оскільки "принципова різниця в поглядах на характер української держави унеможливила конструктивний діалог між гетьманом і УНДС". Це, зрештою, зазначає Ф. Турченко, визначило подальшу долю Союзу [947, с. 260 – 261].

Формам і методам діяльності УНС, що виник на базі УНДС, присвятила свою працю А. Гриценко. Аналізуючи спектр політичних сил у добу Гетьманату, дослідниця зазначає, що гетьманський уряд не включив до "переліку найнебезпечніших (для влади – М.С.) політичних утворень" ані російські політичні організації, які існували в Україні, ані Український національний союз [219, с.27], і т.ч. УНС був легальною політичною організацією. Враховуючи цей факт, українські есдеки та есери, які в травні провели свої нелегальні партійні з'їзди і знаходилися під пильним оком МВС Української Держави, побачили можливість діяти через опозиційну організацію, офіційно не заборонену урядом. А. Гриценко, посилаючись на доповідну гетьманської Державної варти, датовану груднем 1918 р., перелічує

всі політичні сили, які входили до складу УНС, наголошуючи, що напередодні антидержавного повстання він "значно розширив свій вплив" [219, с.28].

Цікавий матеріал щодо діяльності УНДС–УНС наводить у своїй монографії Д. Яневський [1098]. Власне, історії УНДС у його монографії відводиться мало місця. Автор, спираючись переважно на праці М.Шаповала, лише пояснює причини невходження УПСР та УСДРП до складу УНДС [1098, с.215], дає коротку оцінку його програмних документів. Зокрема звернення УНДС до німецького народу кваліфікується автором як документ "радикально антиросійського, антипольського та антиєврейського спрямування. У ньому вся вина за негаразди в Україні покладалася саме на ці національні групи населення країни" [1098, с.211].

Більш детально автор аналізує діяльність УНС. При цьому в праці вперше в історичній літературі досліджується маловідомий факт, який має важливе значення для розуміння того, яку мету переслідували керівники майбутнього повстання проти гетьмана, створюючи УНС. Мова йде "... про спробу деяких діячів Центральної Ради скликати в Києві – вже після перевороту 29 квітня, Українські Установчі Збори" [1098, с.212]. Автор навів конкретні пропозиції щодо напрямів боротьби за відродження української державності, які запропонували представники ініціативної групи членам Установчих Зборів. Однією з головних була така: "Нарада членів Установчих Зборів обирає уряд УНР і доручає йому організацію боротьби за відновлення Республіки". Але, зазначає дослідник, більшість із присутніх членів Установчих Зборів не підтримали пропозицію, запропоновану Шаповалом, Швецем та Янком, і тому надалі спроб скликати Установчі Збори більше не робилось [1098, с.213]. Д. Яневський при цьому підкреслює, що пізніше у своїх працях зарубіжні історики, в т.ч. і сам М. Шаповал, по-різному оцінювали наслідки цих подій для подальшої долі боротьби національної демократії проти Гетьманату. Але серед розмаїття точок зору, на думку Д. Яневського, були такі, які об'єктивно розкривають плани ініціаторів створення УНС щодо цієї організації. Так, автор погоджується з точкою зору М. Стахіва, який зазначав, що ініціаторам

скликання Установчих Зборів України ідея "... фундування УНСоюзу бачилась як ідея створення "тимчасового громадсько-репрезентативного органу", щоб не скликати знову Української Центральної Ради і усунути від політичного впливу М. Грушевського і ряд його прибічників [1098, с.214].

Д. Яневський визначив її характерні риси УНС – повну конспіративність, вузьконаціональний характер [1098, с.216], на конкретних фактах показав, що політика навіть революційно налаштованої частини УНС щодо гетьманату була надзвичайно суперечливою, непослідовною і з моральної точки зору не завжди бездоганною. Зокрема УНС, зазначає Д. Яневський, ведучи переговори із П. Скоропадським про порозуміння, одночасно вступає в прямі контакти як з представниками Антанти, так і більшовиками, намагаючись заручитись їх підтримкою для усунення від влади "германофільського уряду гетьмана". Особливо недалекоглядним, на думку автора, були переговори з більшовиками, які не сприймали ідеї української державності [1098, с.215 – 219].

У цілому, Д. Яневський ставить під сумнів заслуги УНС у боротьбі за українську державність, а дії окремих керівників Союзу – В. Винниченка, М. Шаповала та ін., особливо під час переговорів з більшовиками, оцінює, цитуючи П. Солуху, як такі, що свідчили "про цілком моральний розклад наших соціалістичних партій, нашої демократії, наших провідників" [1098, с.220].

Більшість сучасних вітчизняних істориків, на відміну від зарубіжних, схиляються до думки про неможливість досягнення реальної згоди між гетьманом і УНС, хоча пояснення цьому висувають різні. Одні дослідники (В. Солдатенко) вважають, що такого порозуміння априорі не могло бути, оскільки основні сили Української революції (в т.ч. й керівництво УНС) оцінювали гетьманський режим як контрреволюційний [1262, с.257]. Інші історики (Д. Яневський) звертають увагу на той факт, що і гетьман вів свою гру. Підкреслюючи своє бажання знайти спільну мову з українською національною демократією, гетьманський уряд, зазначає Д. Яневський, також

активно розігрував "російську карту", сприяв, як і німці, формуванню й озброєнню Південної армії А. Денікіна [1098, с.221].

У свою чергу, В. Клименко-Мудрий вважає, що в умовах відсутності єдності серед членів УНС відносно стосунків з гетьманською владою, частина його керівництва (В. Винниченко, М. Шаповал) просто використовувало цю організацію "для прикриття своєї таємної діяльності", тобто підготовки до збройного повстання проти гетьмана [1157, с.20]. Натомість В. Яценко дійшов висновку, що у відсутності порозуміння винні як гетьман, так і УНС. "Обидві сторони прагнули не стільки до порозуміння, досягнення реального компромісу, – зазначає дослідник, – скільки намагалися виграти за рахунок іншої, використовуючи одна одну" [1102, с.32].

Узагальнюючи історіографію питання, стає очевидним, що попри певні здобутки, далеко не всі його аспекти знайшли рівноцінне висвітлення і наукову інтерпретацію. Особливо це стосується УНДС, чия історія, на думку Д. Яневського, до сьогодні залишається однією з найменш досліджених в історичній науці [1098, с.211]. На наш погляд, необхідно розширити фактологічну та джерельну базу дослідження діяльності цієї організації. Адже і сьогодні вітчизняні дослідники висвітлюють діяльність УНДС, посиляючись в основному на праці декількох політичних діячів того часу (М. Шаповала, П. Христюка, Д. Дорошенка, В. Винниченка та деяких ін.). Хоча сам М. Шаповал у своїх працях називає цілу низку прізвищ політичних діячів, які діяли в УНДС – О. Макаренко, І. Луценко, М. Кушнір, Ф. Корчинський, О. Грушевський, В. Скрипник, М. Міхновський, брати В. та С. Шемети. Нам також достеменно і до цього часу не відомо, чи мав УНДС свої філії на місцях, а якщо мав, то наскільки реальним був їх вплив, яким був характер їх взаємовідносин із розгалуженою мережею партійних осередків політичних партій, що не ввійшли до складу УНДС – тобто, УПСР та УСДРП. Існує потреба більш ретельно дослідити причини слабкості УНДС, відсутність реального поступу в справі порозуміння з гетьманом, механізми трансформації УНДС в УНС. На жаль, в багатьох, у тому числі сучасних працях, переважає

абсолютизація окремих факторів, як таких, що перешкодили УНДС порозумітись з гетьманом. Для одних дослідників – це надмірна залежність П. Скоропадського від німецьких окупантів, які боялись, що гетьман, знайшовши спільну мову з поміркованим крилом національної демократії, вийде з-під їх контролю. Інші науковці вбачають головну причину в особі самого гетьмана. Спираючись на тезу М. Шаповала про спроби П. Скоропадського "трансформувати Україну в єдину-неділиму чорну Росію" [1038, с.134], вони роблять висновок, що гетьман серйозно не збирався співробітничати з УНДС, оскільки своє майбутнє мислив поза українством і Україною. Ще в ряді праць наголошується на надмірних амбіціях окремих провідників УНДС, які під час переговорів з М. Василенком не враховували політичних реалій. На наш погляд, потрібен комплексний підхід, який би враховував вагомість кожного з аргументів, розглядав їх у взаємозв'язку і взаємозалежності, що дозволить вийти на синтезовану точку зору з даного питання. Такий підхід потрібен і при з'ясуванні причин трансформації УНДС в УНС, в оцінці яких серед дослідників також існує різнобій: одні дослідники наголошують на органічних вадах програмних засад УНДС, які не відповідали настроям більшості українського народу, інші – вважають, що головну роль у перетворенні УНДС в УНС відіграли керівники найбільш революційної частини української демократії, а саме, лідери УПСР та УСДРП, які під прикриттям нової організації замислили збройним шляхом ліквідувати гетьманат.

Потребують додаткового дослідження та виваженої оцінки окремі епізоди діяльності лідерів УНС В. Винниченка і М. Шаповала, особливо пов'язані з переговорами з більшовиками з метою одержання підтримки в боротьбі проти гетьмана. Як зазначає Д. Яневський, і до сьогодні не відомо, які ж з існуючих варіантів угоди між сторонами були підписані насправді, і чи дійсно контакти УНС з більшовиками були настільки глибокими, що УНС отримувала від них мільйони карбованців [1098, с.220–221]. Д. Яневський також зауважує, що й оцінки наслідків цих кроків серед фахівців часто різняться: "Одні вважали, що

В. Винниченко був "справжнім більшовиком-українцем", який мріяв про встановлення в Україні Радянської влади, інші твердили, що "лідери УНС готовили Україні не сильну державну владу, а соціалістичну руїну, яка почалася з моментом захитання гетьманської влади" [1098, с.222–223].

На наш погляд, такі контраверсійні підходи є наслідком, перш за все, невирішеності ключових концептуальних питань, пов'язаних з періодом існування гетьманської держави П. Скоропадського, і, в першу чергу, питання про характер влади гетьмана, місця Української Держави в загальному процесі українського державотворення в добу визвольних змагань. Адже і тут серед істориків немає єдності. Амплітуда думок коливається від визнання гетьманської доби "апогеєм державотворчого процесу під час Української революції", "кращим витвором української визвольної боротьби" [669, с.3; 260, с.101–102], до визначення її як "історичної катастрофи", доби, в якій панував "контрреволюційний, антинародний, монархічно-диктаторський режим" [590, с.71; 871, с.243,245,350; 874, с.11].

Тому вважаємо дещо передчасним висновок С. Гнатюка, який стверджує, що характерною особливістю сучасної української історіографії є те, що "Гетьманат тут принципово не протиставляється УНР в обох її версіях", що в ній – "Центральна Рада, Українська Держава і Директорія – послідовні і рівновартісні етапи єдиного державотворчого руху" [179, с.149].

Вважаємо необхідним продовження наукових дискусій з тим, щоб дійти консолідованої позиції з цього питання, усунути твердження, які не відповідають історичним реаліям, вийти на дійсно об'єктивні, науково обґрунтовані висновки та оцінки багатьох вищеназваних аспектів історії виникнення та діяльності УНДС–УНС.

2.2. Повстання проти гетьмана П. Скоропадського й ліквідація Української Держави

Протигетьманське повстання, на думку багатьох сучасних дослідників, належить до найбільш слабо досліджених проблем Української

революції [1138, с.16; 1098, с.227]. Незважаючи на значний пласт мемуарної та наукової літератури, його підготовка, хід, наслідки залишаються предметом дискусій, багато питань висвітлюється досить суперечливо. Це утруднює з'ясування справжнього місця цієї події в історії Української революції, розуміння її об'єктивних наслідків у подальшому.

Радянська історіографія зображувала антигетьманське повстання як могутній зрив трудящих мас під проводом більшовицької партії проти антинародної політики німецьких окупантів і їх ставленика гетьмана. Виключення складає лише робота радянського дослідника 20-х рр. ХХ ст. М. Яворського, в якій він визнав домінуючу роль Директорії, а не більшовиків, у поваленні гетьманської влади [1089]. Складний характер взаємовідносин між силами української національної демократії і гетьманом, хід підготовки повстання, прихід до влади Директорії подавався радянськими істориками у викривленому світлі. Вони зображували діячів УНС відвертими ворогами трудящих мас, постійно наголошували, що члени Національного Союзу "всіляко намагались вислужитись перед німецькими окупантами і гетьманом, просили субсидій для своєї газети "Відродження", добивались міністерських портфелів у гетьманській Раді міністрів" [970, с.42]. Прихід до влади Директорії пояснювався радянськими дослідниками слабкістю гетьманського уряду і прямою допомогою німецьких окупантів та дипломатів Антанти, які зневірилися у здатності гетьмана утримати владу в своїх руках і зберегти буржуазний режим на Україні [768, с.47]. Такі стандартні ідеологічні штампи, що супроводжувались відвертою конфронтаційною лексикою, мало додавали до наукового розуміння досліджуваної проблеми. Поставивши партійні догмати вище об'єктивної дійсності, радянські історики залишили недослідженим значний спектр різноманітних проблем, пов'язаних з гетьманською добою.

Більш значним був внесок у дослідження антигетьманського повстання колишніх активних учасників Української революції 1917–1921 рр., які після її поразки опинились в еміграції.

Аналіз праць українських зарубіжних дослідників, особливо довоєнного періоду, дозволяє виділити два основних напрями щодо висвітлення подій, пов'язаних з антигетьманським повстанням – національно-демократичний та консервативний (державницький). Комплекс питань, які активно дебатовались представниками обох напрямів, був досить широким, проте найбільша увага була приділена з'ясуванню характеру гетьманської влади, участі УНС у підготовці збройного повстання, впливу зовнішнього фактора як каталізатора антигетьманського виступу, ходу та наслідкам повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського тощо.

Представники національно-демократичного табору В. Винниченко [118, с.15–16], М. Шаповал [1033, с.112], П. Феденко [980, с.24; 981, с.78], М. Шкільник [1055, с.184,185,333] та ін. намагались трактувати повстання проти гетьмана як неминучу й об'єктивно необхідну акцію. Виправдовуючи необхідність проведення повстання, вони обстоюють думку про антинаціональний характер гетьманату П. Скоропадського, постійно кваліфікуючи його як реакційну монархічну пронимецьку владу. При цьому як доказ своєї правоти, ці автори висувають два основних аргументи. Перший з них – каральні експедиції проти селян з метою вилучення сільгоспродуктів для Німеччини й Австро-Угорщини та повернення поміщикам відібраних селянами земель та реманенту. Однак, конкретний аналіз свідчень самих учасників антигетьманського повстання яскраво засвідчує безпідставність цих тверджень. Адже необхідно зазначити, що каральні експедиції німецького військового командування були розпочаті ще за часів Центральної Ради, яка не змогла забезпечити виконання Берестейської угоди з країнами Четверного союзу.

Другий аргумент, який, на думку представників національно-демократичного табору, засвідчив антиукраїнську спрямованість влади гетьмана і зробив виступ проти неї неминучим, був факт угоди П. Скоропадського з керівником Дону П. Красновим і відповідна Грамота гетьмана про федерацію з Росією від 14 листопада 1918 р. Наприклад, М. Стахів кваліфікує ці документи як "удар по українській державній ідеї"

[903, с.55], "переворот проти суверенности держави" [903, с.36], що закономірно підняло обурені народні маси під проводом Українського Національного Союзу на повстання проти гетьмана. Зазначену оцінку поділяють К. Костів [457, с.134–135], П. Христюк [1004, с.121], М. Шкільник [1055, с.313] й інші автори цього напрямку.

У зв'язку з цим виникає питання про причетність Українського Національного Союзу до підготовки та повалення влади П. Скоропадського. Більшість сучасних дослідників схиляються до думки про те, що до повстання проти гетьмана були причетні насамперед лідери УНС – В. Винниченко й М. Шаповал. Але чи означає це, що УНС беззаперечно підтримував плани своїх окремих керівників повалити владу Гетьмана? Аналіз праць В. Винниченка [118, с.88–89, 93–96], М. Шаповала [1033, с.120–121], П. Христюка [1004, с.128–130], тобто керівників і лідерів провідних політичних партій у складі УНС – УСДРП і УПСР, не дає для цього підстав. Навпаки, вони засвідчують відсутність єдності у керівному ядрі УНС щодо необхідності повстання, хоча М. Шаповал подекуди намагається представити справу так, нібито окрім деяких керівників УПСФ, всі члени УНС виступали на підтримку планів антигетьманського повстання [1033, с.121]. Факти, наведені у працях вищезазначених авторів, також підтверджують, що УНС фактично не був належним чином поінформований про підготовку повстання. Його організатори всіяко маніпулювали суспільною думкою, чекали слушного політичного моменту, який міг би допомогти їм використати її на свою користь. Таким сприятливим для ініціаторів повстання чинником стала грамота П. Скоропадського про федерацію України з Росією. Саме появою зазначеної грамоти пояснює в кінцевому рахунку факт приєднання до повстання УПСФ один із чільних діячів УНС від цієї партії О. Саліковський [807, с.50–51]. Цю ж точку зору підтримує й інший активний діяч УПСФ – І. Фещенко-Чопівський, зазначаючи зокрема, що "... акція 14-го листопада викликала з боку Національного Союзу енергійну та рішучу протидію" [985, с.47].

Дещо менше інформації ми знаходимо у зарубіжних дослідників щодо ролі провідників Української партії соціалістів-самостійників у підготовці повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Однак, сучасні дослідники звертають увагу на той факт, що соціалісти-самостійники та військові діячі, що знаходились під їх впливом (зокрема П. Болбочан, В. Оскілко), довгий час виступали проти позиції Українського Національного Союзу, який організував повстання проти гетьмана [838, с.33].

Спроби пояснити позицію УПСС по відношенню до гетьманату П. Скоропадського, а в більш широкому плані: розглянути проблему взаємовідносин військових з гетьманом, робились представниками обох правих партій, як УПСС, так і УДХП. Так, один з лідерів УПСС О. Андрієвський пише, що її представники "взяли участь у повстанні тоді, коли воно стало неминучим і треба було спасати національні здобутки" [17, с.3–5]. У свою чергу, один з очільників УДХП С. Шемет зауважує, що москвофільські, переважно урядові кола гетьманського уряду, неодноразово робили спроби спровокувати конфлікт між гетьманом і командуванням Запорізького корпусу в особі його керівників – генералом З. Натієвим і полковником П. Болбочаном. Гетьмана переконували, що керівництво корпусу начебто перетворило ці збройні загони на "якийсь збрід революційних елементів", ворожий і небезпечний для влади, і тому їх потрібно негайно розформувати. Сам же П. Болбочан, зазначає С. Шемет, перед отриманням пропозиції приєднатися до антигетьманського повстання, відвідав П. Скоропадського, намагаючись примирити його із "збунтованою демократією" "для боротьби проти московсько-більшовицької і московсько-неділимської небезпеки... і звернувся до Гетьмана з проханням стати самому на чолі повстання і тим самим надати повстанню всенаціональний український характер" [1052, с.212]. Не можна не погодитись із думкою С. Шемета, що на наше нещастя "ні Гетьманові, що хотів зберегти Державу, ні Болбочанові, що хотів оборонити принцип самостійності, осягнути того не вдалося". Перший помилився "у своїх надіях на міжнародну підтримку", другий – "в своїх надіях

на розум і державну здібність української революційної демократії" [1052, с.213].

Протилежних позицій з багатьох проблем, пов'язаних з антигетьманським повстанням, дотримуються представники державницького напрямку української історіографії – Д. Дорошенко, В. Липинський, Н. Полонська-Василенко, С. Томашівський та ін. Зокрема, В. Липинський гостро критикує українські соціалістичні партії, які після повалення гетьмана не спромоглися об'єднатися для розбудови держави, пересварилися і поділилися. Фактично було ясно, зазначає В. Липинський, що після повалення гетьмана в умовах військового протистояння з більшовицькою Росією, Україна мусила опинитися в залежності від Антанти та Польщі або піти під комуністичний протекторат. Ігнорування цієї обставини, на думку В. Липинського, засвідчувало, що напередодні антигетьманського повстання українські соціалістичні та демократичні сили не мали жодного плану подальшого розвитку української державності і не хотіли рахуватися з міжнародними реаліями у світі [522, с.22–23].

Ця думка проходить червоною ниткою й через іншу працю В. Липинського "Хам і Яфет: з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р" [523].

З гострою критикою повстання проти Української Держави виступив С. Томашівський у своїх нарисах "Чи є українська національна ідея?", "Петлюра: політичний некролог" та "Нова карта", написаних у 1921 р. і виданих у збірці "Під колесами історії" в 1922 р. Зокрема, в нарисі "Нова карта" вчений з гіркотою визнає, що в умовах підписання перемир'я між Антантою та Центральними державами українці мали всі можливості "зберегти власну державність", проте, "злочинно-легкодушно дали вони себе взяти під колеса безпощадної історії". Пояснюючи свою думку, С. Томашівський наголошує, що політичні сили в Україні мали використати перемир'я в листопаді 1918 р. для національно-державної злагоди і позбутися "останків політичного романтизму, наївної віри в чудеса і спасення з чиєїсь там ласки; що вони повинні були

оцінювати події, обставини сили і майбутні можливості не по власним симпатіям і бажанням, а по реальній дійсності" [938, с.59–60]. Такою дійсністю він вважав Українську Державу, яка заклала реальні підвалини для розбудови незалежної і самостійної України, незважаючи на всі похибки керівництва й несприятливі міжнародні обставини.

Чи не першим українським вченим, який з державницьких позицій дав оцінку взаєминам Гетьманату з українською соціалістичною опозицією, що завершилися антигетьманським повстанням, був Д. Дорошенко. У 1921 р. в "Хліборобській Україні" була опублікована його стаття "Замітки до історії 1918 року на Україні", написана під враженням від ознайомлення з мемуарами В. Винниченка "Відродження нації" та книги П. Христюка "Замітки і матеріали до історії української революції". У цій статті Д. Дорошенко, як він сам зазначає, будучи безпосереднім учасником подій, мав на меті спростувати "фактичні помилки й неточності, помічені... в їхніх писаннях" [281, с.76]. Насамперед він заперечує звинувачення В. Винниченка та П. Христюка в антиукраїнському характері діяльності гетьманського уряду під головуванням Ф. Лизогуба, наголошуючи на тому, що керівні органи провідних українських партій – УСДРП, УПСР, УПСФ, заборонили своїм членам входити до його складу. Учений підкреслює, що "як би помірковані українські круги зуміли б збутися гіпнозу соціалістично-революційної фразеології та виявили більше національно-політичної прозорливості, то не тільки б узяли цілком владу до своїх рук по перевороті, але й самий переворот було б проведено так, що він мав би характер національної реакції проти соціалістичної демагогії" [281, с.86–87].

Аналізуючи внутрішню ситуацію в Україні, Д. Дорошенко наводить маловідомі факти, які передували проголошенню грамоти про федеративний зв'язок Росії з Україною. Він зазначає, що весь російський політичний спектр в Українській Державі був противником самостійної України, всі устремління російських політиків без різниці поглядів були скеровані на припинення процесу відродження української державності. Здавалось би, що в

національному українському таборі його лідери перед загрозою відбудови "єдиної неділимої" Росії мали прийти до національної згоди і спільними зусиллями будувати суверенну Українську державу. Проте, зазначає дослідник, все відбувалось навпаки. Усі спроби гетьмана П. Скоропадського залучити до участі в уряді традиційні українські партії не мали успіху, що негативно позначилось на державному будівництві, мирному розвитку українського суспільства. Особливо деструктивну роль у цій ситуації відіграли, на думку вченого, лідери Українського Національного Союзу. Д. Дорошенко зокрема наводить свідчення С. Єфремова, який також входив до складу Українського Національного Союзу, що "в той час як Винниченко змагався з Лизогубом за окремі портфелі, план повстання проти Гетьмана був уже готовий". "Той же самий Винниченко був душею цілої акції, – підкреслює Д. Дорошенко, – вів переговори з більшовиками і хотів почати повстання вже в жовтні, себто в той момент, коли кандидати Національного Союзу входили в правительство" [283, с.350–351] Свідомство С. Єфремова, зазначає дослідник, зайвий раз розкриває деструктивну роль В. Винниченка в процесі боротьби за українську державність, його бажання будь-що здійснити в Україні "селянсько-робітничу революцію", як він її називає у своїй книзі [118, с.121]. Ці факти, підкреслює Д. Дорошенко, також яскраво демонструють ту обставину, що акт П. Скоропадського про федерацію з Росією був лише формальним приводом до повстання.

Оцінка дій організаторів повстання Д. Дорошенком хоча і не позбавлена певного суб'єктивізму, однак є досить виваженою і неупередженою. Автор використовує широке коло документальних матеріалів і періодичних видань. Одночасно не обходить увагою спогади лідерів українських соціалістичних партій, насамперед, В. Винниченка і П. Христюка. Але на відміну від цих авторів, він не користується популістською фразеологією, не обливає брудом політичних супротивників, а максимально виважено, без політичної ейфорії, оцінює реалії суспільно-політичної ситуації в країні.

Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. ХХ ст. активізується видавнича діяльність гетьманських організацій. Видання цього періоду значною мірою носять пропагандистський характер, свідченням чого є брошура автора під псевдонімом Самовидець "Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918 р.", видана в Чикаго в 1933 р. Гостро засуджуючи антигетьманське повстання, автор критикує занадто ліберальну політику П. Скоропадського, яка дозволила його організаторам залишатись на свободі і вільно готувати акцію. "Якби гетьман справді був "тираном", – констатує Самовидець, – як його пятнували ті руїнники, та якби він зробив був їх нешкідливими, наповнивши ними тюрми, то не було би кому зачинати повстання проти нього" [809, с.63–64].

Через п'ять років у Львові виходить великий збірник наукових статей "За велич нації: у двадцяті роковини відновлення Української Гетьманської Держави". Серед його авторів відомі українські історики Б. Гомзин, О. Думін, О. Назарук, О. Прицак, Т. Коструба, М. Гец, В. Босий та ін. У своїй статті "У двадцяті роковини відновлення Гетьманства в Україні" Б. Гомзин зазначає, що Гетьманат П. Скоропадського врятував Україну від втрати нею своєї незалежності. Він звертає увагу на те, що Директорія, яка перебрала шляхом збройного повстання владу в гетьмана, існувала лише на матеріальні засоби, які той зумів заощадити за короткий час свого правління. "Їх Директорія не зуміла використати, – підкреслює Б. Гомзин, – змарнувала й тим стала творцем дальшої руїни України..." [309, с.10].

Інший автор – С. Шемет, у статті "Самостійність, як нездійснена ідея, як декларація, як державний чин" піддав критиці акт федерації України з Росією, як політично недоцільний [309, с. 21], оскільки він не врятував би Україну від більшовизму. На його думку, єдиним можливим союзником, який залишався для України, був "імперський білий рух, підтриманий козаками на південнім Сході" [309, с.19]. Підкріплюючи цю тезу низкою фактів, автор наголошує водночас, що керівники повстання, які проголошували гасло самостійності, фактично зраджували її, віддаючи перевагу соціальним утопіям. "Віра, що

більшовицька Москва, Москва Леніна і Троцького з ідеалістичних мотивів не схоче зробити безборонній Україні злого, – на погляд С. Шемета, – була "наївністю" й "дурницею". Адже неможливо було уявити, що поруч з голодною Росією могла існувати заможна незалежна Україна [309, с.23].

Певний інтерес викликає "спомин" О. Назарука "Про те, які були перші кроки гетьманської ідеї у глибині народних мас після великої катастрофи нашої державності". Оцінюючи розвиток подій під час повстання, О. Назарук характеризує його як "гарячковий". "... Ми довго не хотіли вірити німцям, які нас перестерігали, – згадує він, – що з поваленням влади Гетьмана завалимо Українську Державу взагалі", та констатує, що вони "уважали себе "мудрішими" від старих досвідчених людей, які нам це говорили, – ну й побачили криваві очі свого діла" [309, с.40].

Інший учасник повстання проти гетьмана – В. Кучабський також виступив з гострою критикою української демократії, яка зайняла відверту антидержавну позицію й вдалася до антидержавної акції – повстання. На думку В. Кучабського, вона мала б заявити про свою опозицію і в демократичний спосіб реформувати політичну ситуацію в країні [158, с.163].

У 1951 р. в Філадельфії виходить друком монографія О. Войнаренка "До нової Полтави", в якій автор розглядає весь період національно-визвольних змагань. Згадуючи, зокрема, повстання Директорії та знищену Українську Державу, яка, на думку автора, була традиційною формою державності для України, О. Войнаренко зазначає, що соціалісти, шукаючи чужих для українців форм державності, втратили свою. "Зваливши Гетьманщину, – підкреслює він, – соціалісти з УНР не створили фактично навіть найпоганішої Республіки, в ім'я якої розпочали свій злочинний бунт, а за пару місяців тікали під захист добре зорганізованої маленької Галицької Держави, що містилась би в одній нашій губернії та на яку наші соціалісти кидали каміння, бо вона, бач, не спішилась з будівництвом соціалізму" [134, с.10–12].

Серед наукових праць, що вийшли протягом 1950–1970-х рр., у яких розглядаються окремі аспекти збройної ліквідації Української Держави, слід

виділити збірник "Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923", надрукований у Нью-Йорку в 1968 р. [354]. У ньому, зокрема, було опубліковано статтю Д. Левчука "Сили демократії і консерватизму". Аналізуючи ситуацію в Українській Державі напередодні гетьманського перевороту, автор подає свою версію подій, що змусили П. Скоропадського проголосити грамоту про федерацію з Росією. Він зокрема називає такі причини: спроба скликання Національним Союзом національного конгресу в Києві 17 листопада 1918 р., з метою здійснення державного перевороту; тиск Антанти, яка ціною введення своїх військ в Україну для підтримки громадянського миру в країні ставила вимогу формування більш правого кабінету й порозуміння з російськими колами для створення в майбутньому федеративної держави, альтернативної більшовицькій Росії. Д. Левчук вважає, що призначення П. Скоропадським "протофісівського" уряду на чолі з С. Гербелем мало тимчасовий характер, так само, як і грамота про федерацію "з неіснуючою Росією". Ці кроки мали на меті "втримати Українську Державу на переходовий час від хаосу і анархії, а також від громадянської війни, поки відійдуть німці і прийдуть сили Антанти" [517, с.93].

Погляди Д. Левчука в значній мірі поділяє Т. Горникевич, який видав у 1966 р. збірку "Події в Україні 1914–1922 років у світлі історичних документів". Дослідник вважає, що гетьман був змушений проголосити грамоту про федерацію з небільшовицькою Росією через об'єктивні обставини. З одного боку, його спроби порозумітись з УНС завершилися невдачею через деструктивну позицію її лідерів – В. Винниченка та М. Шаповала, з іншого – гетьман не міг більше розраховувати на підтримку з боку німецьких військ, для яких головною метою було повернення додому. "Не маючи власної армії й опущений Українським Національним Союзом, – зазначає у зв'язку з цим Т. Горникевич, – Гетьман був поставлений перед альтернативою вибору між двома лихами: загрозою хаосу з причин відходу австро-німецьких військ з України в половині листопада того року і співпрацею з Добровольчою армією.

Цю дилему, відзначає дослідник, гетьман вирішив на користь другого шляху, вважаючи, що в обставинах, які склались, "це менше лихо" [198, с.118].

У 1973 р. в США було видано ґрунтовне дослідження П. Солухи "Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського: (Володимир Винниченко та Микита Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна)". На основі спогадів учасників подій, провідників Центральної Ради, Директорії УНР автор доводить, що організатори антигетьманського повстання стали не просто "сліпим" зряддям більшовицької Росії, а використовували всі можливості, щоб залучити до збройного виступу більшовицьку Росію, Антанту і німецькі соціалістичні партії з метою повалення гетьманської влади. Проаналізувавши партійну пресу, висловлювання лідерів українських соціалістичних партій, П. Солуха приходять до висновку, що "на землях України зіткнулися два світи, два світопогляди: національний – гетьманщина, інтернаціональний – УНР" [886, с.23]. Він намагається підкріпити цю тезу логічним висновком, зазначаючи, що гетьман, хоч і прийшов до влади шляхом перевороту, "держави не завалив, краю не сплюндрував, державу розбудував" [886, с.102]. У його праці знаходимо нове трактування фактів, відомих зі спогадів В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка. Зокрема, аналізуючи факт підписання гетьманом акту про федерацію з Росією, П. Солуха зазначає, що "проголошення федерації ніскільки нам не пошкодило б, якби до того акту підійти по розумному, а не з позицій демагогічної пропаганди". Тим актом, констатує він, гетьман "паралізував повстання росіян у Києві" і одночасно здобув можливість вести свою лінію в переговорах з Антантою, шукаючи вигідного компромісу [886, с.102–103].

Позицію П. Солухи поділяє активний діяч гетьманського руху Д. Гирський. У виданій в 1973 р. збірці статей "Дивні спроби виправдовування антидержавної політики" автор наводить низку документів, які, на його думку, свідчать, що не грамота П. Скоропадського про федерацію з Росією призвела до антигетьманського повстання, а партійно-політична позиція українських соціалістичних лідерів, які нишком готували його задовго до появи зазначеного

документу. На підставі наведених у книзі свідчень самих ініціаторів виступу, Д. Гирський переконливо показує, що одним із чинників, що активізував їх наміри захопити владу, були стабілізаційні кроки гетьмана і його уряду. Вони, пише Д. Гирський, відкривали "широко двері уже національній демократії до державного управління" і забезпечення дальшого розвитку державності, однак соціалістичні погляди ліворадикальних лідерів були тим дурманом, який завадив їм взяти участь у цьому процесі [170, с.142, 151–154].

Варто зазначити, що такої ж позиції щодо причин повалення гетьманату, та зокрема вже згадуваної грамоти гетьмана про федерацію з Росією, дотримуються й інші зарубіжні дослідники, в т. ч. й сучасні: Нагаєвський [632, с.164], В. Верига [104, с.389], І. Кедрин [394, с.141].

Підводячи підсумки, можна констатувати, що зарубіжні дослідники, попри певні досягнення, усе ж не зуміли дати виваженої відповіді на низку концептуальних питань, пов'язаних із збройним поваленням гетьманського режиму. Причина – різні політичні уподобання, невміння і небажання прислухатись до аргументів іншої сторони.

Спроби об'єктивного висвітлення всіх обставин повстання проти гетьмана П. Скоропадського зроблені істориками незалежної України. Проте аналіз досить вагомого доробку вітчизняних фахівців з цієї проблеми засвідчив, що й серед них немає згоди з багатьох її аспектів. "... Наукові пристрасті, що вирують серед дослідників Української держави 1918 р., не вщухають, – зауважує В. Капелюшний, – дослідники 90-х років в оцінках гетьманської держави також не завжди дотримуються напівтонів" [379, с.165].

Варто зазначити, що В. Капелюшний [379, с.159–173;], інші сучасні українські дослідники – Д. Яневський [1098, с.23–54], В. Верстюк [108, с.142–147], А. Буравченков [77, с.25], Л. Радченко [748, с.55–67], В. Солдатенко [1277, с.237–305; 1278, с.75–88; 1279, с.453–465] у своїх публікаціях здійснили досить глибокий аналіз новітньої вітчизняної історіографії з багатьох аспектів антигетьманського повстання. Тому, з метою уникнення повторів, автор ставить дещо інші завдання: проаналізувати праці вищезазначених авторів-

історіографів, оскільки вони при аналізі праць вітчизняних дослідників висловлювали й своє бачення досліджуваної проблеми; проаналізувати праці тих вітчизняних фахівців, які або не розглядались у вищезазначених історіографічних працях, або були надруковані після виходу цих праць з друку, тобто в 2004–2009 рр.; з'ясувати питання, які потребують подальшого наукового дослідження.

З-поміж багатьох аспектів антигетьманського повстання незмінний інтерес серед сучасних вітчизняних фахівців викликають такі: соціальна природа гетьманату П. Скоропадського, роль самого гетьмана в державотворчих зусиллях українського народу, наслідки повалення влади Гетьмана для української державності. Аналіз їхніх праць засвідчує, що попри суперечливі позиції з цих питань [77, с.25; 379, с.165; 1098, с.251–252], значна частина вітчизняних істориків не "викидає" гетьманат з процесу українського державотворення, хоч і не забуває про його негативні риси. Навпаки, в працях Т. Андрусяка, В. Барладяну-Бирладника, А. Папікіяна, ін. авторів наголошується, що в умовах, коли австро-німецьке командування, скинувши Центральну Раду, мало намір ввести безпосереднє управління окупаційними військами, перетворити Україну в генерал-губернаторство, проголошення гетьманату П. Скоропадського забезпечило подальше існування незалежної української держави [24, с.86; 43, с.108; 684, с.40].

Вітчизняні дослідники також заперечують надмірну орієнтацію гетьмана на австро-німецьке командування, висловлюючи думку про те, що державотворча програма гетьмана "виявилась несумісною з політикою Німеччини та Австро-Угорщини як окупаційних держав". Тому П. Скоропадський суттєво обмежувався у своїх державотворчих кроках. Як наголошує С. Кульчицький, "реальна влада і до, і після проголошення гетьманату знаходилася в руках командування півмільйонної австро-німецької окупаційної армії. Воно давало гетьману можливість діяти там і тоді, де і коли вважало це за потрібне" [486, с.11].

Виваженою вважає позицію тих сучасних дослідників, які в комплексі аналізують як позитивні, так і негативні сторони діяльності гетьмана, й Д. Яневський. Так, торкаючись причин визрівання антигетьманського повстання, автор аналізує позиції всіх учасників боротьби за владу в цей період – прибічників гетьманату, українських соціалістів, об'єднаних в УНС, та більшовиків. На його думку, найбільш нерозумно вчинили лідери УНС В. Винниченко і М. Шаповал, які при підготовці повстання пішли на союз з більшовиками. "Це означало неминучий стратегічний програш його організаторів" [1098, с.253], – резюмує Д. Яневський.

Щодо поведінки гетьманського уряду в умовах назрівання повстання, то Д. Яневський досить детально зупиняється на обставинах та наслідках проголошення грамоти гетьмана від 14 листопада 1918 р. для долі української державності. Зокрема, коментуючи укладену на станції Скороходово угоду між гетьманом і керівником Дону генералом Красновим, яка зафіксувала прагнення сторін "виступити у справі утворення Всеросійської федерації", Д. Яневський вважає цю угоду за "чи не найкращий приклад дипломатичної і політичної мудрості тодішнього українського лідера" [1098, с.204]. При цьому, дослідник звертає увагу на складну міжнародну ситуацію, в якій опинилась Українська Держава в листопаді 1918 р., а саме: на відсутність у головних дійових осіб тогочасного європейського політикуму – Німеччини й Антанти, фундаментального політичного інтересу до збереження української держави. В цих умовах угода з Красновим, на думку дослідника, означала для української сторони "зберегти бодай частину суверенітету" [1098, с.204].

Дослідник висловив також своє бачення причин, які зумовили вороже ставлення до угоди двох генералів з боку українських соціалістів. По-перше, реалізація угоди призвела б до створення потужного, впливового, підтриманого Антантою антибільшовицького фронту без їхньої участі, а по-друге, її наслідком стало б усунення українського національно-політичного табору із політичного життя і України, і Росії [1098, с.205].

Падіння режиму П. Скоропадського в результаті повстання спричинило, на думку Д. Яневського, "одну з найбільших трагедій України". Суть трагедії, зазначає дослідник, "початок першої україно-української війни, тобто війни власне в українському таборі, збіг у часі і просторі принаймні двох громадянських воєн: більшовицько-української, з одного боку, україно-української, з другого" [1098, с.205].

Варто зазначити, що історіографічний доробок українських дослідників першого десятиліття ХХІ ст. містить праці й тих авторів, які продовжують обстоювати думку про переважно негативну роль, яку відіграв гетьманат П. Скоропадського в українському державотворенні. Деяко суперечливо зображують державотворчі устремління гетьмана П. Скоропадського такі шановні фахівці, як В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко – автори фундаментальної двотомної колективної монографії "Україна: проблема самоорганізації". В одному місці вони пишуть, що П. Скоропадський, подібно іншим речникам всіх фаз української державності, намагався позбавитись залежності "від російських реалій" та обстоював "... інакшу, демократичнішу, більш централізовану політичну організацію просторів колишньої царської імперії" [468, с.195], що прослідковується на прикладі конфлікту уряду гетьмана з Денікіним. А в іншому місці спроби гетьмана порозумітись з силами національної демократії з метою розбудови Української держави характеризуються лише як "маневри", що дозволяють приховати справжні наміри – відновити "єдину і неподільну Росію" [468, с.161].

З наведених у монографії фактів та оцінок випливає, що гетьман не був особливо активним будівничим української державності. Відчуваючи певний душевний дискомфорт від того, що він не лише представник російського дворянства, а й український гетьман, пишуть дослідники, П. Скоропадський все ж залишився на класових позиціях : "Муки сумління тривали недовго – і Краснов, і Скоропадський, врешті-решт, пішли на союз (більш чи менш завуальований) з Денікіним, зраджуючи інтереси народу і готуючи цим власну загибель" [468, с.176].

Не змінює своїх концептуальних підходів в оцінці гетьманату, причин антигетьманського повстання й В. Солдатенко. У своїй статті "Чому і як готувалось антигетьманське повстання" він називає гетьманат П. Скоропадського "явищем з протилежним для революційного процесу якісним і логічним знаком" [866]. В іншій публікації – історіографічному огляді новітньої вітчизняної літератури з проблем Української революції, надрукованому в 2004 р., дослідник піддав критиці прихильників гетьманської моделі влади, назвавши їх "адептами українського монархізму і авантюризму", які "часом виявляють прямо таки дива винахідливості в їх захисті (звісно у ретроспективному сенсі)" [1277, с.265]. Саме під таким кутом зору В. Солдатенко аналізує працю О. Тимощука "Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918)", що вийшла з друку в 2000 році [1277, с.265–267]. Правда, аналізуючи іншу працю – монографічне дослідження проф. О. Реєнта "Павло Скоропадський", надруковану в 2003 р., В. Солдатенко визнає й "позитивні моменти" політики гетьмана, але водночас продовжує жорстко дотримуватись своїх попередніх поглядів щодо причин падіння гетьманату. Зокрема він не погоджується з думкою О. Реєнта про те, що грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. про федерацію з небільшовицькою Росією була тактичним маневром у форс-мажорних обставинах, козирем, який "гетьманська влада вжила суто для внутрішнього користування". "Ця теза, – вважає В. Солдатенко, – посилено відстоюється тими, хто намагається всіляко применшити ефект від одного з відчайдушних, водночас цілком закономірних кроків П. Скоропадського" [1277, с.268]. На його думку, П. Скоропадський і його реорганізований уряд всіляко прагнули до безумовного втілення ідей грамоти в життя. Свідченням цього були конкретні кроки, спрямовані на порозуміння з білим рухом, нового міністра закордонних справ в уряді гетьмана Г. Афанасьєва [1277, с.268–269]. Безрезультатність згаданого задуму, на переконання В. Солдатенка, була зумовлена незалежними від гетьманської адміністрації обставинами – військовими успіхами Директорії [1277, с.269].

Питанням визрівання антигетьманського повстання, ролі Українського Національного Союзу в його організації й проведенні, присвятила свою статтю "Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції" О. Бойко. На її думку, важливим є питання про те, чи В. Винниченко й М. Шаповал, готуючи повстання, діяли на виконання волі своїх партій, що входили до УНС. Дослідниця звертає увагу на той факт, що соціал-демократ В. Винниченко й есер центральної течії М. Шаповал належали до партій, які були противниками такого методу боротьби з гетьманом як збройне повстання, а, отже, не могли виходити з рішень своїх партій. Ідею збройного повстання одними з перших висунули ліві есери, вважає дослідниця. Отже, робить висновок О. Бойко, обстоюючи ідею збройного повстання, В. Винниченко й С. Петлюра "обрали лівоесерівську тактику, тобто тактику партії, яка не входила до УНС та засуджувала його діяльність" [57, с.21].

Не брав участі в підготовці повстання, на думку дослідниці, й УНС, про що також стверджували В. Винниченко і М. Шаповал. Проаналізувавши склад учасників таємних зборів 13 листопада 1918 р., на яких було прийняте рішення про збройне повстання проти гетьмана, О. Бойко прийшла до висновку про те, що це рішення приймалось не на засіданні УНС, а на нараді, зібраній від його імені [57, с.26]. Звісно, дослідниця не заперечує певної причетності УНС до повалення влади гетьмана, але справедливо зазначає, що УНС фактично підтримав ідею збройного повстання лише в останній момент, коли воно вже було практично готове, і члени УНС остаточно втратили надію на кардинальні перетворення в Українській Державі легальним демократичним шляхом. Висновок автора однозначний: "УНС не відіграв вирішальної ролі у зміні влади в Україні в листопаді – грудні 1918 р. Його імідж як масової впливової організації був використаний для надання легітимності рішенням, що приймалися вузьким колом радикально налаштованих діячів. Насправді УНС не був ні ініціатором, ні організатором повстання" [57, с.29].

Варто зазначити, що дослідниця у своїй праці висловила власне бачення й деяких інших дискусійних питань, пов'язаних з антигетьманським повстанням.

Зокрема, вона не вважає його невідворотним. На її думку, в гетьмана була можливість порозумітись з національними силами, давши дозвіл на скликання Національного конгресу. Заперечуючи точку зору представників державницької школи Д. Дорошенка та Д. Гирського, які стверджували, що Національний конгрес мав бути використаний Національним Союзом для державного перевороту, О. Бойко зазначає, що УНС, який виступав організатором Конгресу, "не підтримував протиправних дій та розумів їхню небезпеку для майбутнього української державності" [57, с.26]. Певною гарантією від екстремізму була й участь у Конгресі поміркованої УДХП – партії, що стояла на державницьких позиціях й спиралась на найпродуктивнішу частину українського суспільства. Проаналізувавши склад Конгресу та питання, що мали на ньому обговорюватись, О. Бойко висловила припущення, що постанови Національного конгресу, спрямовані на кардинальні зміни в державному устрої України, могли перешкодити початку збройного повстання: "Рішення, прийняті демократичним шляхом, на представницькому форумі, були б авторитетнішими для суспільства, ніж повстання, таємно підготовлене купкою екстремістів". Тому заборону проведення Національного конгресу дослідниця вважає "фатальним політичним прорахунком П. Скоропадського", оскільки цей крок остаточно відвернув від гетьмана національні сили і можливість для компромісу була втрачена [57, с.26].

Варто зазначити, що одна з останніх публікацій, присвячена окремим аспектам підготовки й проведення антигетьманського повстання, – стаття Т. Ралдугіної "Федераційна грамота Павла Скоропадського і внутрішні та зовнішні чинники її проголошення" [751], ще раз засвідчила, що суперечливі підходи до їх розгляду продовжують існувати і до сьогодні. З одного боку, дослідниця стає на позиції тих істориків, які вважають федераційну грамоту гетьмана вимушеним кроком, зробленим під тиском геополітичних обставин та в умовах відсутності національної єдності всередині країни. Проте, в статті не поділяються погляди тих дослідників, які вважають, що гетьман, відмовившись від проведення Національного конгресу, запланованого на 17 листопада 1918 р.,

втратив реальну можливість відвернути збройне повстання. Дослідниця, навпаки, вважає, що побоювання П. Скоропадського щодо використання конгресу з метою державного перевороту були небезпідставними [751, с.118]. Правда, вагомих аргументів на користь цієї точки зору в статті не наведено.

Більшість праць сучасних вітчизняних дослідників, присвячених безпосередньо збройному антигетьманському повстанню, в основному висвітлюють події, пов'язані з підготовкою та поваленням влади гетьмана на підступах і у самому Києві. В той же час, збройна боротьба військ Директорії з гетьманськими військами, іншими протидіючими Директорії військовими формуваннями в регіонах залишається поза межами інтересу дослідників. Як виключення, можна назвати статтю Ф. Турченка "Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки [948]", надруковану в 2005 р. Використовуючи широку джерельну базу, автор виділяє відмінності боротьби за владу в правобережних і лівобережних районах Півдня, зазначаючи, що Директорії вдалося взяти під контроль лише території Південноукраїнського Правобережжя. Причини, що завадили Директорії поширити свою владу на весь південноукраїнський регіон, Ф. Турченко вбачає у дії зовнішнього чинника, представленого переважно російськими білогвардійцями й більшовиками. На переконання Ф. Турченка, якби не мав місця потужний більшовицько-білогвардійський тиск, національний контроль над південноукраїнським регіоном було б встановлено [948, с.186].

На жаль, розвідки, подібні до статті Ф. Турченка, на сьогодні є ще поодинокими, хоча потреба в них є досить значною. З'ясування процесів підготовки й проведення антигетьманського повстання на регіональному рівні зробить загальну картину цих подій у державі більш повною і глибокою, додасть їй нових барв.

Однією з останніх праць, у якій розглядаються деякі аспекти досліджуваної теми, є докторська дисертація О. Любовець, захищена у 2006 р. [1177]. У третьому її розділі міститься підрозділ "Роль українських партій в громадсько-політичному житті Української Держави та її ліквідації", в якому

йдеться про тактику політичних партій в умовах гетьманату П. Скоропадського. Дослідниця зокрема зазначає, що ця тактика була детермінована їхніми партійними доктринами і настановами. Праві партії, на які спирався гетьман, сприймали самостійність України як вимушений крок і зі зміною міжнародної ситуації підтримали ідею відродження "єдиної неподільної небільшовицької Росії" [1177, с.16–17]. Звісно, вони були противниками повстання. Ліві ж партії відповідно до своїх політичних поглядів заперечували державну модель Української Держави і вважали, що в умовах загострення соціальних проблем, стихійних селянських повстань і страйків робітників не було іншого шляху, окрім повстання. Дослідниця виділяє провідну роль в організації повстання В. Винниченка і М. Шаповала, які зуміли схилити на свій бік не лише власні партії, а й увесь склад УНС та створити Директорію. Однак, О. Любовець заперечує тим дослідникам, які приписують організацію й керівництво повстанням виключно Директорії. "Загальне повстання проти гетьманської влади не можна вважати суто "директоріанським", – підкреслює авторка, – бо воно об'єднало кілька потоків і стало наслідком, насамперед, невдоволення широких верств селянства і робітництва, що знаходилися під впливом різних політичних сил, соціально-економічною політикою гетьмана" [1177, с.18].

Таким чином, історіографічний аналіз праць вітчизняних істориків з досліджуваної проблеми продемонстрував значний інтерес дослідників до подій, пов'язаних з протигетьманським повстанням, в результаті якого до влади прийшла Директорія. Монографії, статті, матеріали наукових конференцій засвідчили помітне прирощення історичних знань з цієї проблеми. Разом з тим, вивчення цих праць не дає підстав вважати дану проблему остаточно вичерпаною. Незважаючи на 90-річну історичну віддаленість тих подій, серед учених і досі немає єдності в оцінці їх суті й характеру. Амплітуда коливання поглядів щодо антигетьманського повстання має переважно дві крайні точки: від повного заперечення його необхідності до тверджень про неминучий і закономірний характер внаслідок антинародної політики гетьманського режиму, який завершив свій шлях грамотою про федерацію з небільшовицькою

Росією. Подібний стан є, на наш погляд, результатом того, що остаточно не розв'язані більш глобальні питання: про характер Української Держави, ступінь самостійності Гетьмана в проведенні внутрішньої й зовнішньої політики, про концептуальні підходи, яких дотримувались керівники провідних сил УНС у своєму ставленні до гетьманського режиму й їхнє бачення політичних перспектив України, про наслідки повалення гетьманату для подальшого розвитку української державності. У залежності від позитивної чи негативної відповіді на ці питання, більшість авторів опинялись в одному з двох таборів: прибічників або противників гетьманату, а, відповідно, й противників чи прибічників повстання проти нього. Правда, деякі сучасні дослідники висловлюють сумніви щодо можливості об'єктивної відповіді на ці питання. Зокрема О. Любовець у своїй докторській дисертації відзначає, що хоча дискусія щодо антигетьманського повстання й точиться майже століття, "навряд чи коли-небудь вдасться дійти до єдиного знаменника, бо певною мірою кожний з опонентів має рацію в своїх доводах" [1177, с.18].

На нашу думку, це твердження надто категоричне. Звісно, процес встановлення балансу позитивного й негативного в політиці гетьмана є складним, довготривалим, але він розпочався, свідченням чого є виважені праці В. Верстюка, О. Реєнта, С. Кульчицького, В. Сідака, Ф. Турченка, Д. Яневського, канадського історика В. Вериги та ін. авторів.

Перспективи зближення крайніх позицій, поява фундаментальних праць, у яких би висловлювалась сконсолідована точка зору на різні аспекти, пов'язані з антигетьманським повстанням, може бути прискорена шляхом розширення джерельної бази дослідження. Між тим, з української історії доби Гетьманату, зазначає В. Капелюшний, ще й до сьогодні не видано жодного збірника архівних документів, хоча в архівах є десятки фондів, які досить повно відбивають більш як піврічне існування Української Держави 1918 р. [379, с.165].

Деякі питання досліджуваної теми потребують більш глибокого вивчення. Серед них – роль українського офіцерства в підготовці

антигетьманського повстання. У цьому плані викликає інтерес діяльність військово-патріотичної організації "Батьківщина", заснованої українськими офіцерами – членами УПСС. Її роль в організації виступу проти гетьмана й досі не з'ясована.

Вважаємо за необхідне продовжити більш детальне вивчення подій, пов'язаних з поваленням гетьманату й встановленням влади Директорії на місцях, з'ясування складного характеру взаємовідносин між різними політичними силами, що брали спільну участь у повстанні.

Грунтовне опрацювання цих та інших питань дозволить більш чітко зрозуміти причини визрівання й механізми здійснення антигетьманського повстання, яке М. Грушевський вважав за "саме темне місце в українській революції" [1098, с.264].

РОЗДІЛ III

ФОРМУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ДИРЕКТОРІЇ ЯК ВИЩОГО ОРГАНУ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

3.1. Створення Директорії. Розстановка політичних сил у вищих ешелонах влади УНР

Готуючи антигетьманський виступ, його ініціатори створили Директорію – керівний орган повстання. Реальний зміст і функції цієї владної інституції протягом її існування зазнавали корекції. Якщо в ході повстання проти П. Скоропадського Директорія була названа органом революційної влади, то вже після відновлення Української Народної Республіки вона фактично перетворилася на вищу законодавчо-виконавчу інституцію. Як зазначає сучасний дослідник Директорії В. Яблонський, її поява обумовлена тим, що "неспроможність влади опанувати ситуацією спонукає до утворення тимчасових органів з надзвичайними правами" [1082, с.25].

Спроби дослідити процес створення Директорії були зроблені ще в роки Української революції. Зокрема у листопаді 1919 р. до річниці антигетьманського повстання в часописі "Україна" (Кам'янець-Подільський) була надрукована стаття "Як була вибрана Директорія". Автор, розповідаючи про події, які відбулись 13 листопада 1918 р. в будинку Міністерства шляхів (саме така дата наводиться у статті – М.С.), пише, що "вибір Директорії відбувся так само в атмосфері таємничості і конспіративності, так тихо і непомітно", що "ні людське око не видало, ні людське ухо не чувало", що і через рік цей вибір залишається "непроникною тайною" [1090].

Минуло багато років, але й до сьогодні обставини утворення Директорії як керівного органу з підготовки антигетьманського повстання не з'ясовані остаточно, дослідницька література з цієї проблеми позначена суперечливими оцінками. Отже, існує нагальна потреба узагальнити стан розробки даного питання в українській історіографії.

Радянські історики розглядали діяльність окремих державних утворень на території України в 1917–1920 рр., в т.ч. і Директорії, з т.зв. класових позицій. Організаторами Директорії вважались ворожі трудящим масам "українські буржуазні націоналісти", об'єднані в Український Національний Союз на чолі з В. Винниченком. Домінуючим було твердження, що УНС створив Директорію, маючи на меті не допустити перемоги радянської влади в Україні, зберегти тут буржуазний режим [538, с.38–39; 768, с.41–42]. Оцінка характеру Директорії, як і характеристики її членів, в радянській історіографії також не відрізнялись різноманітністю: це був орган буржуазно-націоналістичної контрреволюції, а його члени – відверті вороги радянської влади, які знаходились на службі у закордонних імперіалістів.

В українській зарубіжній історіографії з досліджуваної проблеми можна виділити два періоди: міжвоєнний (20–30-ті рр. ХХ ст.) та повоєнний (починаючи з середини 40-х рр. ХХ ст.). У міжвоєнний період пріоритет у її розробці належав не академічним вченим, а безпосереднім учасникам подій 1917–1920 рр. – лідерам політичних партій, членам Директорії, її урядів: В. Винниченку, М. Шаповалу, П. Христюку, І. Мазепі, П. Феденку, Є. Коновальцю та ін. Особливістю цього періоду було жорстке ідеологічне протистояння між колишніми учасниками визвольних змагань. Опинившись в еміграції, кожен із них намагався довести правоту своїх партійно-політичних доктрин, перекласти відповідальність за допущені прорахунки на політичних опонентів. Це не могло не відбитись на повноті й об'єктивності висвітлюваних ними питань.

У повоєнний період більше уваги приділяють досліджуваній проблемі фахівці М. Стахів, В. Прохода, П. Мірчук, Р. Млиновецький, Д. Гирський, Т. Гунчак, В. Верига та ін. Характерною рисою цього періоду є деяке зниження напруги в ідеологічному протистоянні між прихильниками певних політичних течій, хоча повного подолання цієї вади в зарубіжній історіографії не відбулось.

Серед різних аспектів досліджуваного питання найбільша увага приділялась обставинам виникнення Директорії як владної інституції, її

легітимності, складу Директорії, її впливу на розстановку політичних сил у вищих ешелонах влади УНР.

Вивчення обставин виникнення Директорії дає підставу для висновку про те, що назву керівного органу, що мав повалити владу Гетьмана й відновити республіканську форму державного управління, придумали ініціатори антигетьманського перевороту – В. Винниченко і М. Шаповал. Визначаючи платформу виступу, вони пішли шляхом історичних аналогій, зокрема використання соціальної атрибутики доби Французької революції. Саме тому за прикладом останньої в їхніх працях антигетьманське повстання отримало назву "Української революції", а Директорія УНР – французького відповідника. Директорія мала покінчити з системою "самодержавного" правління та повернути демократичні свободи. М. Шаповал наголошував, що головними засадами підготовленої ним та В. Винниченком платформи були "відновлення УНР, усунення німців з України, скликання Українських Установчих зборів" [1033, с.123].

М. Стахів, визначаючи правовий аспект створення Директорії, наголошує, що вона "не була самозванчим органом волею своїх членів, ні навіть органом, який накинула б народові якась одна група чи партія заговорників". На його думку, оскільки до складу УНС, що обрав Директорію, входили всі українські політичні організації й професійні спілки, крім Української демократично-хліборобської партії (УДХП), існування Директорії було цілком легітимним [903, с.67].

Дискусійним серед дослідників довгий час було визначення точної дати обрання Директорії. Так, В. Винниченко [118, с.107] і П. Христюк [1004, с.30] свідчать, що це сталося 13 листопада 1918 р. Проте М. Шаповал називає іншу дату – 15 листопада [1033, с.122], а один з учасників виборів – Р. Лащенко у своїй статті "Як обирали Директорію УНР" стверджує, що вибори Директорії сталися 14 листопада [511, с.24, 26]. Цю ж дату називає у своїй праці "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепа [564, с.63–64].

Ці розходження важко пояснити. Можливо, за давністю часу, а також через велику перенасиченість тих днів важливими подіями, їх автори переплутали дату. Тим паче, що за свідченням Р. Лащенка "протоколу про обрання Директорії ніхто не писав" [511, с.26].

На нашу думку, досить аргументовано обґрунтував бачення цього аспекту проблеми М. Стахів. Аналізуючи і співставляючи спогади М. Шаповала, Є. Коновальця, він дійшов висновку про помилковість дати 13 листопада, як дати утворення Директорії. Адже, за спогадами М. Шаповала, зазначає дослідник, грамота гетьмана про федерацію з Росією з'явилась перед виборами Директорії, а дата оприлюднення грамоти точно відома – 14 листопада. Отже, зазначає М. Стахів, "на основі свідчення Шаповала треба прийняти, що вибір не міг раніше відбутися ніж 14 листопада" [903, с.75]. Відкинув М. Стахів і дату 15 листопада. Підставою стали спогади Є. Коновальця, який свідчив, що вже по полудні 15 листопада після виборів Директорії він разом з І. Мазепою виїхав до Білої Церкви. Таким чином, робить висновок М. Стахів, "...треба прийняти, що вибір відбувся таки 14 листопада вночі" [903, с.76].

Критичне ставлення до складу Директорії є характерним фактично для всіх авторів спогадів про антигетьманське повстання незалежно від партійно-політичної орієнтації. В. Винниченко насамперед висловив жаль, з приводу того, що до Директорії не ввійшов М. Шаповал, який, за словами колишнього голови Директорії, "вклав так багато свого хисту й енергії в справу організації повстання" [118, с.109]. Причиною цього, на думку В. Винниченка, були "напруження нервів", "ховання по конспіративних закутках", "надзвичайна втрата сил" у М. Шаповала. Що саме таку причину спочатку висунув останній, відмовившись, увійти до Директорії, засвідчує й Р. Лащенко [511, с.26]. Але розуміючи, що цей аргумент є не дуже переконливим, М. Шаповал у своїй праці "Велика революція і українська визвольна програма" називає більш серйозні причини свого невходження до Директорії. Йдеться про стан його взаємовідносин з С. Петлюрою. "Ще раніш, – пояснює М. Шаповал, – у мене

були непорозуміння з Петлюрою і я в ЦРаді ставив внесення про звільнення його з Посади Ген. секретаря військових справ. Така минувшина не могла сприяти нашій співпраці, я ж уважав, що найменша незгода в Директорії могла бути фатальною для повстання" [1033, с.123].

У своїй праці "Відродження нації" В. Винниченко зауважує, що в українському й неукраїнському громадянстві не раз доводилося чути здивоване запитання: "Через що було вибрано таку Директорію, в такому складі? Хіба не було інших людей?" [118, с.109]. За його свідченням, "було вибрано Директорію в такому складі: Голова Директорії: В. Винниченко. Члени: С. Петлюра й Ф. Швець". При цьому В. Винниченко зазначає, що учасники засідання Українського Національного Союзу 13 листопада 1918 р. дотримувалися думки про те, що "власне, Директорія... мала бути тільки з трьох чоловік... Двох же було додано тільки тимчасово. Це були: А. Макаренко й П. Андрієвський". Але потім, це "було забуто й Директорія виступала в складі п'ятьох чоловік" [118, с.110]. Немає підстав не довіряти словам В. Винниченка про те, що представники від Всеукраїнського союзу залізничників – А. Макаренко, та від Української партії соціалістів-самостійників – О. Андрієвський, вводилися Українським Національним Союзом до складу Директорії тимчасово, для зміцнення широкої коаліції антигетьманських сил. Цю ж думку фактично обстоює й М. Шаповал [1038, с.137].

Більшість активних учасників подій доби Директорії, як уже зазначалось, вважали новообраний склад Директорії невдалим, у значній мірі випадковим, що зумовлювалось тогочасними політичними обставинами. Зокрема, у спогадах М. Шаповала "Гетьманщина і Директорія" жоден із членів Директорії, окрім В. Винниченка, не отримав високої оцінки. С. Петлюра, за М. Шаповалом, "вибрав для себе роль польсько-шляхетського попихача", А. Макаренко виявляв "безпринципність", "побігливість... перед дрібними людьми в ім'я популярності". О. Андрієвський "не мав ніякого діла в підготовці повстання", а "потім скомпрометував себе заговорництвом проти Директорії, пияцтвом та безладною поведінкою". Навіть чесноти Ф. Швеця: освіченість, коректність,

товариськість – згодом "було взято під сумнів", оскільки він, як і А. Макаренко, "дали себе вивезти за кордон, щоб стати "директорами" в готелі. Жалюгідні, маленькі, хоч по-своєму і чесні люди" [1038, с.139,140]. Узагальнюючи свої оцінки процесу обрання Директорії, М. Шаповал розпачливо зазначає: "Зорганізувати велике діло, Національний союз і повстання – і так потім помилитись у складанні Директорії! Це дійсно щось фатальне". [1038, с.140]. Правда, М. Шаповал намагається пояснити свої помилки при виборі членів Директорії тогочасними настроями, які панували серед безпосередніх організаторів повстання. Для них головним було повалення гетьманату. "...Заберемо Київ, скличеться народне представництво, Директорія дасть звіт і піде собі в одставку" [Цит. за: 1098, с.239], – так пояснював своє бачення майбутнього Директорії М. Шаповал.

Для радикального соціаліста П. Христюка Директорія "вийшла з погляду соціально-політичного, безбарвною, сірою". У його оцінці С. Петлюра і В. Винниченко, хоч і визнані як два найбільш популярні представники УСДРП, проте "відомі ... з своєї попередньої політичної діяльності, як великі угодовці і опортуністи". Ще більш гострої з його боку критики зазнала решта членів Директорії – Ф. Швець, А. Макаренко й О. Андрієвський. П. Христюк характеризує їх як "звичайних українських дрібнобуржуазних патріотів", які "загалом дуже кепсько розбиралися в складній тодішній світовій ситуації, мало розумілись на загально-політичних справах" [1004, с.131].

Така оцінка П. Христюком Директорії, на наш погляд, зумовлена кількома причинами. Одна з них – розчарування і певна доля ревнощів автора, есера за партійною приналежністю, через відсутність у складі Директорії представників УПСР. Інша причина – зневіра П. Христюка в здатність сил національної демократії, що входили до складу УНС, до рішучих революційних дій. Він вважав ці сили угодовськими [1004, с.131].

Звичайно, така аргументація П. Христюка не в усьому є переконливою, особливо з огляду на те, що антигетьманське повстання під проводом Директорії завершилось успішно. Проте, одну реальну причину того, що склад

Директорії виявився нерівноцінним, він назвав чітко: "Головну роллю... відіграла спішність і конспіративність виборів" [1004, с.131].

Різко негативну характеристику провідним членам Директорії дав один з лідерів УДХП, В. Андрієвський. Він скептично поставився до їх здатності очолити конструктивну державотворчу діяльність в Україні. За словами В. Андрієвського, він добре знав "нездарність" В. Винниченка та С. Петлюри, їх "непридатність" до державно-будівничої роботи й "не думав..., щоб недавня минувшина наша (часи Центральної ради – М.С.) чого навчила їх, бо наших соціялістів московського виховання навіть могила не навчить" [18, с.11].

Власне бачення процесу та підсумків формування Директорії УНР висловив М. Стахів. Він погоджується із загальною думкою українських зарубіжних дослідників про слабкість складу Директорії, але водночас зазначає, що в справі її виборів "поширені різні помилкові або просто видумані вістки" [903, с.70]. М. Стахів, зокрема, заперечує тезу В. Винниченка і М. Шаповала про те, що невдалий склад Директорії був зумовлений відсутністю на момент її виборів більш підготовлених людей [903, с.233]. Такі люди, на його думку, були. Це, перш за все, колишній голова Центральної Ради М. Грушевський, "особа найпопулярніша і найбільш досвідченіша в державних справах". Саме М. Шаповал, вважає М. Стахів, мав приєднати М. Грушевського до ініціативного гуртка повстання, оскільки вони обоє були представниками одної партії – УПСР (центральної течії). Але цього не було зроблено. Основна причина – надзвичайна амбітність та особиста упередженість М. Шаповала до колишнього голови Центральної Ради [903, с.71]. Були, на думку М. Стахіва, й інші гідні членства в Директорії кандидатури. Замість Ф. Швеця, А. Макаренка й О. Андрієвського, людей "цілком без політичного досвіду", до складу Директорії можна було обрати значно досвідченіших і авторитетніших: проф. Никифора Григорієва, генерала Осецького, який від самого початку брав участь у підготовці повстання, а також "доброго економіста С. Остапенка, але цього пляново не зроблено" [903 с.72].

Не погоджується М. Стахів і з трактованою "машиністами революції" появи С. Петлюри в Директорії як фактом випадковим. Він наводить аргументи, які, на його переконання, свідчать, що С. Петлюра був гідним кандидатом на членство в Директорії. При цьому він заперечує тезу В. Винниченка про те, що С. Петлюра був залучений до участі в повстанні й обраний членом Директорії виключно на вимогу Січових Стрільців. Посилаючись на свідчення М. Шаповала, він підкреслює, що окрім Січових Стрільців, про звільнення С. Петлюри з в'язниці перед виборами Директорії клопотав увесь Український Національний Союз. Висновок М. Стахіва однозначний: "... І прилюдна думка свідомого військового чинника і політична доцільність наказували цілому УНСоюзові вибрати Петлюру на одно з найвідповідальніших становищ. Всяка особиста нехоть до нього деяких політиків мусіла уступити тоді перед політичною konieczністю" [903, с.74].

Підходи, продемонстровані М. Стахівим при висвітленні питань, пов'язаних з обранням Директорії та початком її діяльності, дуже важливі. Вони, на наш погляд, дозволяють відмовитись від багатьох необ'єктивних оцінок і висновків, які довгий час фігурували щодо С. Петлюри в історичній літературі через надмірну амбітність і партійні та особисті вподобання таких організаторів збройного повстання як В. Винниченко і М. Шаповал.

Причин слабкості складу Директорії, невтішних підсумків її боротьби з більшовиками торкнулись й інші зарубіжні дослідники повоєнного періоду. Зокрема, В. Прохода у статті "Уваги до праці д-ра Матвія Стахіва "Україна в добі Директорії УНР" вступив у дискусію з автором семитомної праці про легітимність цього органу, його правомірність "в надзвичайних обставинах представляти політичну волю українського народу аж до найближчого нового формального голосування при нових загальних зборах" [903, с.67]. В. Прохода вважає, що, оскільки УНС під час виборів Директорії не проводив будь-якого з'їзду чи конгресу, вона була органом самозваним [738, с.39].

Своїми враженнями щодо якісного складу Директорії, її перших воєнно-політичних кроків поділились й такі провідні тогочасні галицькі політичні й

державні діячі як О. Назарук і Л. Цегельський. Так, О. Назарук вважає закономірним факт входження до складу Директорії представника правої партії УПСС – О. Андрієвського, оскільки ця партія мала значний вплив серед військових і, до того ж, активно підтримала ідею повалення влади гетьмана збройним шляхом. Констатуючи факт переважання в Директорії представників лівих сил, О. Назарук зазначає, що обрання до її складу О. Андрієвського було важливою подією. "Присутність в ній Андрієвського як представника військової й досить правої партії самостійників, – пише автор, – надавала Директорії марку більше універсально-національну, а не виділу тільки лівих партійних комітетів" [634, с.193].

Точку зору О. Назарука підтримав Л. Цегельський. Він виділяє О. Андрієвського серед членів Директорії як "найбільш політично зрілого" діяча, який "вирізнявся логічною спокійною мовою, ясною думкою, прецизним висловом, бистрою орієнтацією та юридичним умом". На думку Л. Цегельського, Ф. Швець "не орієнтувався зовсім" у політиці, а в А. Макаренка "було чимало щирости та доброї волі, але політичного досвіду мало". В. Винниченка він виділяє "другим (після О. Андрієвського – М.С.) щодо розуму" серед членів Директорії, який "скоро орієнтувався та скоро рішався" [1010, с.137]. С. Петлюра ж, на думку Л. Цегельського, "перевищав їх всіх очевидячки – активністю та вмінням підпорядковувати другорядні справи – основним. А головне: він мав гнучкий ум для практичних комбінацій. Був отже політиком" [1010, с.144].

Порівнюючи Директорію з Центральною Радою й гетьманською державою, Л. Цегельський називає її "найбільш революційного походження". За його словами, на відміну від УЦР, яка "була самонастановленою владою, Директорія "назначена була конспіративно тісним кружком людей, а саме центральними управами тільки тих "партій", що входили до т.зв. "Українського Народнього Союзу". Виходячи з цього, дослідник робить висновок: "Влада Директорії була дуже вузького, майже самозванчого походження, бо спиралась

на ухвалі згаданого Союзу, а в дійсності на багнетах Січових Стрільців" [1010, с.137–138].

Отже, зарубіжні дослідники висловили своє бачення процесу, формування й перших кроків діяльності Директорії УНР, що спиралось переважно на партійні позиції, позначені духом політичного протистояння. Це не могло не вплинути на об'єктивність висновків. Лише в останні 10–15 років, отримавши можливість ознайомитись з раніше закритими в радянських спецховищах джерелами, а також, віддавши перевагу науковим дискусіям над конфронтаційністю, безпосереднім контактам з українськими фахівцями, зарубіжні дослідники вийшли на значно вищий рівень теоретичного осмислення досліджуваного питання. Проте, слід відзначити, що найбільш значним у вивчення досліджуваної проблеми є внесок істориків незалежної України.

Серед авторів, чії праці безпосередньо висвітлюють різні аспекти діяльності Директорії, слід назвати В. Верстюка, В. Солдатенка, О. Реєнта, В. Яблонського, В. Лозового, Д. Яневського, Р. Васковського, І. Турченка, І. Гошуляка та ін. Правда, розбіжності в оцінках досліджуваного питання не зникли. Розходжень не викликає хіба що питання про появу ідеї Директорії як органу влади. Але так і залишилась остаточно не'з'ясованою дата утворення Директорії. Правда, дату – 15 листопада, яку наводить М. Шаповал, вже ніхто не використовує, але продовжують фігурувати дві інші – 13 і 14 листопада. Першу обстоюють В. Яблонський [1233, с.13], В. Верстюк [113, с.120], Д. Яневський [1098, с.120]. В. Солдатенко в своїх працях використовує обидві дати [866; 874, с.552; 1280, с.140]. До другої схиляються Р. Васковський [1126, с.12], А. Гошуляк [203, с.133 – 138], В. Капелюшний [379, с.174] і автор даної праці.

Продовжуються дискусії й щодо самого процесу обрання Директорії, питань легітимності цього органу. Зокрема, В. Солдатенко, посилаючись на спогади В. Винниченка і М. Шаповала, стверджує, що саме В. Винниченко скликав збори УНС, на яких доповів, що проти гетьмана вже організовано

повстання, і тому політичні партії "без обговорення й дебатування" мають обрати Директорію і дати їй повноваження на проведення виступу. "Збори Союзу так і зробили: без зайвих розмов ухвалили всі заходи, здійснені у справі організації повстання, й постановили обрати Директорію УНР на окремому таємному засіданні уповноважених представників від усіх політичних партій, які входили до складу УНС, а також представників війська" [874, с.551], – зазначає дослідник. У руслі спогадів "машиністів революції" В. Солдатенко відтворює й процес обрання Директорії УНР [874, с.552]. Натомість, Д. Яневський вважає, що В. Солдатенко досить суперечливо висвітлює процес обрання Директорії [1098, с.226, 246]. Посилаючись на документи, виявлені у фонді М. Шаповала, що зберігається у Слов'яно-Балтійському відділі Нью-Йоркської бібліотеки, Д. Яневський наголошує, що на нараді членів Головної Ради УНС у редакції "Нової Ради", яка відбулась буквально за два дні до створення Директорії, її учасники так і не дійшли згоди щодо пропозиції В. Винниченка і М. Шаповала розпочати збройне повстання. "На засіданні говорилось, кричалося, ніхто не знав, як реагувати", – цитує М. Шаповала автор. І далі, посилаючись на його ж спогади, Д. Яневський змальовує обставини приєднання С. Петлюри до повстання: "Після засідання Петлюра підійшов до Винниченка і сказав йому: "иншої дороги нема, як повстання". Винниченко відповів: "Все готове! Хочете з нами?" Відповідь не забарилася чекати на себе: "Петлюра погодився" [1098, с.233].

Досить розлого цитуючи спогади М. Шаповала та В. Винниченка про хід обрання Директорії на "конспіративнім" засіданні Президії УНС, Д. Яневський майже не коментує їх. Але у своїх висновках обстоює думку про те, що підготовка до збройного повстання й обрання Директорії здійснювалось нашвидкоруч, без достатнього аналізу лідерами соціалістичних партій внутрішньополітичної ситуації в країні, позначалось спробами втілення в життя "дрібних політичних розрахунків", з'ясуванням особистих стосунків. Як результат – поразка державотворчих змагань [1098, с.122].

Щодо легітимності Директорії, то Д. Яневський таким цей орган не вважає. Він солідаризується з точкою зору інших українських дослідників – О. і М. Копиленків, згідно якої свою керівну роль Директорія здобула без жодного правового акту, тобто, розглядалась як населенням України, так і учасниками переможної коаліції Першої світової війни, "як орган самочинний, нелегітимний, створений неправовим шляхом" [1098, с.243].

Предметом активних дискусій серед сучасних дослідників залишається і персональний склад Директорії. Частина дослідників (В. Солдатенко, О. Рубльов і О. Реєнт, ін. автори), посилаючись на праці В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, вважають, що організатори повстання припустились помилки, утворюючи Директорію з людей, які були "під рукою", тобто, вважають її склад випадковим [875, с.213–215; 779, с.147]. Інші дослідники вважають його закономірним, таким, що відповідав тогочасному співвідношенню політичних сил в Україні. Очолити повстання, зазначав, наприклад Р. Васковський, "...мав колективний (з метою залучення якомога більшого числа політичних груп і течій) орган революційної влади – Директорія УНР" [1126, с.13]. Цю ж точку зору обстоює і В. Яблонський, підкреслюючи, що "обрання складу Директорії, куди увійшли, окрім визнаних лідерів В. Винниченка та С. Петлюри, П. Андрієвський, Ф. Швець, А. Макаренко, було не стільки помилкою, скільки необхідністю" [1233, с.13]. В. Яблонський вважає, оскільки всю відповідальність за проведення повстання брали на себе УСДРП і УПСР, то логічно "що три постійних члени Директорії репрезентували ці сили". А. Макаренко, як представник від союзу залізничників, та О. Андрієвський – від УПСР, вводились до складу Директорії тимчасово, для утвердження більш широкої коаліції антигетьманських сил [1082, с.27]. Появу в складі Директорії поряд з авторитетними В. Винниченком і С. Петлюрою трьох маловідомих політиків В. Яблонський пояснює значною обмеженістю вибору в організаторів повстання: значна частина тогочасних українських політиків взагалі не підтримувала ідею збройного повстання проти гетьмана П. Скоропадського. Інші ж політики не сприймали або методів

приходу УНС до влади, або його лідерів. Частина знаних політичних діячів (М. Шаповал, М. Грушевський) з різних причин відмовились від участі в Директорії [1082, с.27–28; 1233, с.13]. Правда, з тезою автора про відмову М. Грушевського від входження до Директорії навряд чи можна погодитись. З вищенаведених М. Стахівим матеріалів випливає, що саме керівники УНС В. Винниченко і особливо М. Шаповал прикладали чимало зусиль до того, щоб М. Грушевський до складу Директорії не потрапив.

Погоджується з ідеєю про закономірність складу Директорії в тому вигляді, в якому він виник, й Т. Геращенко. Вона звертає увагу на той факт, що провідники антигетьманського повстання, формуючи Директорію, від самого початку відверто демонстрували своє небажання бачити в її складі лідерів несоціалістичних партій. Тому Директорія й була складена з представників лівих партій [161, с.181,182]. Закономірним дослідниця вважає й появу в складі Директорії представника правої партії соціалістів-самостійників О. Андрієвського. І справа не лише в тому, що УПСС, на відміну від інших несоціалістичних партій, підтримала військові дії республіканських сил у поваленні гетьманської влади. Більш важливим було те, що на момент збройного повстання "... під контролем УПСС знаходилась значна військова сила: Харківщину і Полтавщину контролювали війська П. Болбачана, Херсонщина була під контролем І. Луценка, Північний (Волинський) фронт опинився в руках В. Оскілка, Холмсько-Галицьким фронтом командував О. Шаповал. Усі вони за своїми переконаннями були самостійниками". Саме, зважаючи на значний вплив УПСС, наголошує дослідниця, Директорія, більшість у якій належала представникам лівих партій, змушена була погодитись на надання соціалістам-самостійникам в уряді В. Чехівського таких важливих посад, як керівництво військовими, морськими справами, віросповіданнями, пропагандою, державним контролем, та й в уряді С. Остапенка УПСС зуміла зберегти за собою ряд важливих посад [161, с.181]. Це означало, що соціалісти-самостійники також впливали на розстановку політичних сил у вищих ешелонах влади УНР, хоча цей вплив і був

обмеженим. Політичний курс Директорії визначали партії лівого напрямку. Т. Геращенко, на наш погляд, правильно визначила місце УПСС у Директорії та її урядах: вона виступала "як правочентристська опозиційна сила, стримуючи від непродуманого радикалізму і популізму її ліву соціалістичну більшість" [161, с.183].

Своєрідну точку зору висловлює український історик В. Савченко, який вважає, що "машиністи революції" формували склад Директорії, виходячи переважно з особистих уподобань, особливо щодо кандидатури С. Петлюри. "Винниченко і Шаповал, – пише автор, – "старі недоброзичливці" Петлюри тільки зрадили його відсутності – зайвий конкурент... Вони подумували взагалі не включати С. Петлюру "до влади", як те зробили з президентом Грушевським... Петлюра був небезпечним, сильним суперником, який заважав "соціалістичним експериментам" лідерів Національного Союзу" [802, с.200]. Складно сказати, звідки автор запозичив інформацію про "радість" керівників УНС щодо відсутності при утворенні Директорії С. Петлюри, але, навіть знаючи про наявність необ'єктивних оцінок діяльності Головного отамана з боку В. Винниченка, важко заперечити очевидний факт: саме В. Винниченко запропонував С. Петлюрі ввійти до Директорії. Цей факт підтверджує й М. Шаповал, який, як і В. Винниченко, не мав особливих симпатій до С. Петлюри, і навіть в одній зі своїх робіт відніс останнього до контрреволюціонерів [1039, с.39]. "Підготовляючи повстання і обговорюючи склад провідного органу, – писав М. Шаповал у праці "Ляхоманія", – ми – (цеб-то Винниченко і я), намітили Петлюру до цього органу, якому дали назву Директорії... Винниченко вдруге провів Петлюру на відповідальну роль" [Цит. за: 1098, с.242].

Питання персонального складу Директорії тісно пов'язане з проблемою життєздатності цього органу. Сучасні дослідники майже одностайні в тому, що Директорія не виправдала свого призначення, як колективний орган вищої влади. Але пояснення цьому дають різні. Так, В. Верстюк вважає низьку ефективність діяльності Директорії результатом об'єктивних причин.

"Демократія, – зазначає автор, – миттєво не народжується в полум'ї революції. Шлях до неї набагато довший, пов'язаний з довготривалим плеканням демократичного середовища і демократичних політичних інститутів. Створивши нашвидкоруч Директорію як орган повстання, українська революційна демократія так і не знайшла способу від неї позбавитись" [110, с.61]. Ця ж ідея звучить і в працях В. Яблонського [1233, с.13; 1082, с.52].

Інші дослідники, зокрема В. Савченко, вбачають причини слабкості Директорії в її особистому складі, що призводило до постійних конфліктів у цьому органі. "Взагалі, – пише автор, – "внутрішню" історію Директорії можна розглядати як детектив – суцільну шеренгу змов, заколотів і їх придушень" [802, с.275].

Нам ближча точка зору тих дослідників, які вважають, що слабкість Директорії зумовив комплекс одночасно діючих як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. Саме такий підхід, на наш погляд, демонструють українські історики О. Рубльов та О. Реєнт у монографії "Українські визвольні змагання 1917–1920 рр." [779, с.309–312].

Увагу багатьох фахівців особливо привертають взаємовідносини між членами Директорії. Практично всі вітчизняні історики виділяють В. Винниченка і С. Петлюру як її ключових фігурантів. Дослідники характеризують їх як популярних і амбітних діячів, але таких, що, належачи до однієї партії – УСДРП, мали діаметрально протилежні погляди на стратегію розбудови державної незалежності України. Якщо В. Винниченко, зазначає зокрема В. Яблонський, був зорієнтований на союз з більшовицькою Росією, то С. Петлюра покладав надії на порозуміння з Антантою. Ці ключові постаті в складі самої Директорії фактично створили два політичні табори, що діяли протягом початкового етапу її існування як повстанського органу. Перший представляли В. Винниченко й Ф. Швець, другий – С. Петлюра й О. Андрієвський. А. Макаренко чіткої позиції не дотримувався. Водночас, політична орієнтація членів Директорії відображала й розстановку політичних

сил в Україні. На думку В. Яблонського, наявність у складі Директорії поряд із маловідомими політиками двох популярних лідерів із протилежними поглядами від самого початку зумовила "проблематичність нормального функціонування Директорії". Він зазначає, що її існування в даному складі "було можливим лише до перших серйозних випробувань" [1082, с.28–29]. Ще різкіше висловлюються у своїй праці О. Рубльов та О. Рєєнт, підкреслюючи, що непримиренність двох лідерів антигетьманського руху й членів Директорії (С. Петлюри і В. Винниченка – М. С.) суттєво посилила "анархістські стихійні елементи" в тогочасному політичному житті та "величезною мірою вплинула на подальший хід подій" [779, с.147].

Одночасно зауважимо, що в оцінці впливу В. Винниченка й С. Петлюри на політику Директорії, її дієздатність, розстановку політичних сил у вищих ешелонах влади УНР думки більшості сучасних вітчизняних фахівців значно різняться: одні схиляються в бік В. Винниченка, критично висловлюючись на адресу С. Петлюри, інші – віддають перевагу Головному отаману, піддаючи критиці діяльність Голови Директорії В. Винниченка. Багато місця взаєминам В. Винниченка й С. Петлюри у своїх працях відводить В. Солдатенко. Пояснюючи своє ставлення до лідерів визвольних змагань 1917–1921 рр., В. Солдатенко зазначає, що не варто всіх їх "урівняти в оцінках історичної значимості, чи вивести поза будь-яке критичне поле. Однак, мабуть, варто припинити їх протиставляти один-одному, розводячи на різні полюси. Що ж до взаємостосунків, то слід прагнути неупередженості, виваженості, аргументованості, по можливості, виключаючи суб'єктивізм, особисті симпатії й антипатії, та ін." [1277, с.290]. З такою постановкою не можна не погодитись, проте на практиці така виваженість і неупередженість не завжди прослідковується в багатьох вітчизняних авторів, в т. ч. і у В. Солдатенка. Сам автор, порівнюючи особи В. Винниченка й С. Петлюри, віддає перевагу першому. На його думку, головна перевага В. Винниченка полягала в тому, що він мав "концептуальне бачення перспектив розбудови Української Народної Республіки на засадах народоправства", в той час як, С. Петлюра "... не володів даром теоретичного

прогнозування, а отже, на різних форумах (засіданнях ЦК УСДРП і УПСР, державних нарадах, Трудовому Конгресі) мовчки погоджувався з чужими концепціями, а на практиці чинив спротив виробленій, погодженій лінії" [1245, с.138]. В. Солдатенко заперечує тезу про те, що "В. Винниченко задрив останньому, злісно інтригував проти нього" [1277, с.140] Подібні оцінки, на думку В. Солдатенка є "примітивізацією підходу до порушеного аспекту", принижують справжню роль В. Винниченка в революційних подіях директоріанської доби [874, с.51]. В. Солдатенко у своїх працях наводить ряд фактів, які, з його точки зору, свідчать, що С. Петлюра був "втягнутий" у велику політику саме завдяки В. Винниченку. Полемізуючи, зокрема з В. Савченком, автором монографії "Симон Петлюра", В. Солдатенко зазначає, що В. Винниченко "двічі наражався на невдячність" С. Петлюри, який "... не лише перманентно так чи інакше був у центрі змов проти В. Винниченка, підготовки заколотів, переворотів" [1280, с.140]. Не погоджуючись з висновком В. Савченка про С. Петлюру як "одинокого рятівника української справи", В. Солдатенко вважає, що цей висновок суперечить об'єктивним фактам. "Саме С. Петлюра, – зазначає В. Солдатенко, – своїми анархічними діями – демонстративним ігноруванням голови Директорії, саботуванням урядових рішень і навіть ухвал Трудового Конгресу, блокуванням переговорів з Москвою – місія С. Мазуренка, таємничими сепаратними зносинами з антантськими інтервентами тощо, можливо, якнайбільше й сприяв тому паралічу влади, кризи республіки, від яких він потім безуспішно їх "рятував..." [1280, с.141–142].

Узагальнюючи бачення В. Солдатенком непрості проблеми взаємовідносин між двома провідними діячами Директорії – В. Винниченком і С. Петлюрою, слід зазначити, що автор безумовно багато зробив для її наукової інтерпретації. У своїх працях він справедливо звертає увагу на те, що це були непрості, неоднолінійні, багатогранні особистості, до яких не варто застосовувати одномірні характеристики й оцінки. Разом з тим, вважаємо, що автору не завжди вдається досягти балансу у висвітленні непростого характеру взаємовідносин між двома непересічними особистостями в Директорії. Мабуть,

як результат гострої полеміки з представниками "петлюріани", автором на адресу С. Петлюри випущено значно більше критичних стріл, ніж В. Винниченка. Як результат – дещо лакований образ В. Винниченка як політика, який якщо й відступав від своїх переконань, то виключно через об'єктивні обставини.

На противагу В. Солдатенку, частина вітчизняних дослідників (О. Климчук, В. Сергійчук, І. Срібняк, В. Савченко та ін.) зайняла позицію непомірного звеличування С. Петлюри й відповідно "викриття" В. Винниченка [402, с.5; 824, с.16–21; 894, с.137; 802, с.253]. Останній зображується в негативному плані, його критичне ставлення до Головного отамана пояснюється деякими авторами надмірними амбіціями – бажанням "створити "ікону" з власної постаті" та особистою неприязню (В. Харченко) [995, с.250]. Цю ж ідею в більш розгорнутому вигляді обстоює у своїй праці "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана" С. Литвин [535]. Гостро полемізуючи з В. Солдатенком щодо ролі В. Винниченка й С. Петлюри в подіях Української революції, С. Литвин вважає, що саме діяльність С. Петлюри відповідає завданням боротьби за українську державність. Діяльність же В. Винниченка, викладені ним ідеї визвольної боротьби в праці "Відродження нації", оцінюються С. Литвином негативно. "Винниченко, як один із лідерів української революції, відійшовши на прокомуністичні позиції, своїми працями до певної міри перекреслив і справжні причини української революції, і справжню вагу багатьох її діячів, у тому числі С. Петлюри, – наголошує автор. – Загалом же, коли йдеться про самого Винниченка, то у цьому контексті виникає проблема його морального права на оцінку подій, нерідко архітектором і Геростратом яких був він сам" [535, с.24].

Варто зазначити, що деякі вітчизняні дослідники, хоч і визнають провідну роль С. Петлюри в послідовному відстоюванні національно-визвольної ідеї, проте не дуже високо цінують його особисті якості як політика й військового керівника. До подібних висновків зокрема прийшли автори монографії "Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду". Вони стверджують, що

здібності С. Петлюри були "малі, щоб вибитись до рівня харизматичного лідера – провідника революції. Петлюра прийшов до ідеї вождизму, але не мав на те особистісних даних" [467, с.210]. Їх позицію поділяє В. Савченко, який пише, що С. Петлюра в умовах політичного протистояння, що мало місце в Директорії, "... блискуче розбиває інтриги недругів, виходить з критичних ситуацій, заколотів, однак вище себе він стрибнути просто не може. Він був мистецьким політиком, але не "блискучим полководцем", не Олександром Македонським" [802, с.253]. Правда, і В. Винниченко – антипод С. Петлюри, на думку В. Савченка, не видався на роль ідейного керівника Української революції. Для автора перший Голова Директорії не більше, як просто "партійний аматор", "позер", "фантаст", який значно поступається С. Петлюрі [802, с.76, 216, 256].

Невисоку оцінку отримали обидва лідери Директорії в Д. Яневського [1098, с.242]. Своє ставлення до В. Винниченка й С. Петлюри дослідник висловлює, аналізуючи творчий доробок В. Солдатенка, присвячений добі Української революції. Дебатуючи з ним, Д. Яневський вважає, що В. Солдатенко у надто захоплених тонах пише про провідних діячів Директорії на шкоду об'єктивності. Зокрема його статтю, присвячену еволюції суспільно-політичних поглядів В. Винниченка, Д. Яневський характеризує не інакше як "сусальний панегірик" першому голові Директорії [1098, с.23], зазначаючи при цьому, що "В. Винниченко постійно і свідомо зрікався принципів, вірність яким завзято декларував" [1098, с.24].

Щодо особи С. Петлюри, то Д. Яневський не дає йому розгорнутої характеристики, але вважає, що й двотомне фундаментальне видання В. Солдатенка "Українська революція. Концепція та історіографія (1917–1920 рр.), "пересякнуте" некритичним ставленням "до діяльності М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка й деяких інших радикально налаштованих "особистостей, які у відповідальний момент перебували біля керма Української революції" [1098, с.26]. Тому Д. Яневський вважає, що у двотомній праці В. Солдатенка відсутня об'єктивна оцінка

провідників УНР і кваліфікує цю працю як "антинауковий панегірик С. Петлюри та І. Мазепі" [1098, с.25].

Власне бачення й оцінки постатей С. Петлюри й В. Винниченка, їх ролі в боротьбі за українську державність висловив також В. Верстюк. У своїй статті "Симон Петлюра: Політичний портрет" автор ставить питання: чому саме С. Петлюрі випала роль національного провідника в революції, а не першому Голові Директорії В. Винниченку? Дослідник визнає, що В. Винниченко, як і М. Грушевський, які домінували на українському політичному олімпі в 1917 р., були високоосвіченими людьми. "Високий інтелект, іміджі вченого і письменника дистанціювали їх від мас, творили міф про їхню особливу втаємниченість у закони суспільного розвитку" – зазначає автор. Але, підкреслює дослідник, в 1918–1919 рр., тобто коли виникла й діяла Директорія, цей міф розвіявся, політична ситуація в країна закликала до життя політиків іншого гатунку. Пояснюючи свою думку, В. Верстюк наголошує, що зазначений період "революція вийшла далеко з берегів мітингової політичної діяльності, її поступ визначався не стільки деклараціями й резолюціями, скільки збройною силою, безпосередньою участю у революційних подіях широких народних мас". Для керівництва такими масами, зазначає автор, був потрібен не так інтелектуал, як людина, виповнена силою національної ідеї, глибокою вірою, переконанням в остаточну перемогу української державності, тобто харизматичний лідер. Саме таким лідером і був Симон Петлюра [113, с.122].

У зв'язку з цим, В. Верстюк торкнувся проблеми харизматичності особи С. Петлюри, вважаючи, що вона в українській історіографії не розроблена. Дослідник, на відміну від багатьох інших авторів, вважає, що Головному отаману була притаманна харизма сильної особистості, наводить її конкретні риси – мужність, оптимізм, віра у правильність обраного шляху [113, с.123].

Звісно, можна дискутувати з автором щодо сталості й виправданості оптимізму С. Петлюри. У спогадах його соратників, а також працях сучасних дослідників, наводяться факти, які свідчать, що С. Петлюра був суперечливою

особистістю, живою людиною, якій були притаманні й неврівноважений характер, і перепади у настроях, які перешкоджали йому в прийнятті важливих рішень. Про це, наприклад, пише у своїй праці В. Савченко [802, с.336–337]. Проте, слід зазначити, що В. Верстюк не намагається штучно героїзувати постать С. Петлюри. Навпаки, він називає й такі риси його характеру, як толерантність, лагідність, людяність, які, будучи в загальнолюдському плані чудовими, негативно позначались на харизмі Головного отамана як політика, керівного діяча. В. Верстюк погоджується з думкою соратника Головного отамана М. Ковалевського, який писав, що С. Петлюрі бракувало "безоглядності, з якою наші великі гетьмани не раз ішли на кров і руїну для досягнення вищої мети. Він занадто був перейнятий новочасним гуманізмом, щоб піти слідами гетьманів. І в цьому, може, полягала трагедія Симона Петлюри" [113, с.123].

Підводячи підсумки, маємо всі підстави для висновку про наявність помітних зрушень у вивченні проблеми утворення Директорії. Чіткіше вималювались концепції її утворення, викристалізувалось коло осіб, причетних до її появи, з'ясувались точки зору на легітимність цього органу, оцінки його персонального складу, вплив чільних діячів Директорії на розстановку політичних сил у вищих ешелонах політичної влади відновленої УНР. Разом з тим, історіографічне осмислення даної проблеми дає можливість накреслити й деякі завдання щодо її подальшого вивчення в конкретно-історичному плані. Адже з багатьох аспектів досліджуваної теми історики й сьогодні займають протилежні позиції. Потребують зближення позиції в питаннях про "батьківство" УНС у створенні Директорії й пов'язана з ним проблема легітимності цього органу. Не до кінця з'ясований вплив Січових Стрільців на формування Директорії, зокрема на введення до її складу С. Петлюри, взагалі на здійснюваний Директорією внутрішньо- та зовнішньополітичний курс УНР. Є потреба в продовженні дискусій щодо персонального складу Директорії, впливу на її політику ключових постатей – В. Винниченка й С. Петлюри, з тим, щоб вийти на більш виважені оцінки й висновки. На жаль, і сьогодні наукові

дискусії навколо цього питання часто супроводжуються надмірною запальністю, взаємними звинуваченнями, навішуванням ярликів, свідченням чого є дискусії навколо новітніх видань про В. Винниченка й С. Петлюру. Не можна вважати задовільним дослідження політичної діяльності інших трьох членів Директорії – О. Андрієвського, Ф. Швеця й А. Макаренка. Між тим, ці політики хоч і поступались В. Винниченку й С. Петлюрі за багатьма параметрами, однак перебували в епіцентрі багатьох тогочасних подій аж до листопада 1919 р., від їх позиції часто залежала доля тих чи інших рішень Директорії, спрямованість внутрішньої й зовнішньої політики її урядів. Проте, діяльність цих політиків майже не вивчалась, її оцінки навіть у працях сучасних вітчизняних дослідників скупі й суперечливі, переважно з негативним відтінком. Тому, на нашу думку, важливим є подальший пошук і систематизація нових документів, які стосуються діяльності всіх членів Директорії, підготовка їх повноцінних політичних біографій на основі принципів історизму й системності. Продовження наукових пошуків у цьому напрямку дозволить, на наш погляд, більш чітко з'ясувати низку аспектів, пов'язаних із формуванням й діяльністю Директорії УНР, позбутись ідеологічних нашарувань та суб'єктивізму в її оцінці.

3.2. Протиборство Директорії УНР з ліворадикальними українськими політичними силами

У добу Директорії УНР було зроблено третю спробу створити незалежну Українську державу, що, на жаль, завершилась поразкою. Аналізуючи її причини, дослідники звертають увагу на відсутність єдності в державницькому таборі, гостре протиборство різноманітних політичних сил з ключових питань державотворення, яке згодом переросло у фазу жорстокої боротьби за владу, розпорошивши державотворчий потенціал нації. Тому в умовах розбудови незалежної Української держави, коли на її політичній арені діє близько сотні політичних партій і рухів, надзвичайно важливим є ретельне вивчення і

осмислення як позитивного, так і негативного досвіду взаємин Директорії з різноманітними політичними силами.

Серед широкого спектру політичних партій, що діяли в Україні за доби Директорії, впливові позиції посідав табір ліворадикальних сил, представлений, в першу чергу, такими політичними партіями, як УСДРП (незалежних), що утворилась після VI конгресу УСДРП у січні 1919 р., а також УПСР (боротьбистів). На думку багатьох істориків, саме боротьба ліворадикальних сил проти Директорії, а згодом їх співробітництво з більшовиками, призвели до розриву єдиного українського національного фронту, що, в свою чергу, мало фатальне значення для національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1921 рр., оскільки сприяло окупації України більшовиками.

Досліджувана проблема в 20–30-ті рр. ХХ ст. знайшла певне відображення як у радянській, так і зарубіжній українській історіографії. Радянські історики, висвітлюючи діяльність Директорії, не могли обійти проблему її взаємовідносин з різноманітними політичними силами, в тому числі ліворадикальними. Саме в 20-ті рр. ХХ ст. в Україні почала поширюватись концепція "багатокорінності" утворення КП(б)У, і це примушувало істориків більшовицької партії до більш ґрунтовного дослідження історії інших лівих сил, частина членів котрих увійшла згодом до лав КП(б)У.

У 20-ті роки активно досліджували цю проблему радянські історики О. Гермайзе [163], М. Майоров [571], М. Равич-Черкаський [747], М. Попов [719], М. Волін [135], В. Ерде [1078], М. Яворський [1089] та ін. Висвітлювалась вона й у працях активних учасників революції, видрукованих в Україні – В. Антонова-Овсієнка [28; 29], А. Бубнова [75], М. Скрипника [849] та ін. Вивчення цих праць засвідчує їх певну однобокість, адже діяльність ліворадикальних політичних сил, їх взаємини з керівними центрами УНР та УСРР розглядалась лише в контексті її відповідності чи невідповідності стратегічній лінії КП(б)У з національно-державних питань. Проте, хоча ці праці мають досить відчутне марксистське забарвлення й відповідну ідеологічну спрямованість, не можна відкидати й того факту, що вони були написані з

використанням широкої джерельної бази і т.ч. давали можливість з'ясувати певні аспекти взаємин ліворадикальних партій як з більшовицькою владою, так і Директорією в роки Української революції 1917–1921 рр.

Деяка інформація про діяльності партій ліворадикального спрямування в роки революції міститься в надрукованих у перше повоєнне десятиліття спогадах колишніх її членів, зокрема А. Хвилі [996], В. Блакитного [54], А. Буценка [81], С. Кокошка [428], П. Попова [721], О. Шумського [1071]. Однак, вони мали переважно пропагандистське спрямування й не містили серйозного аналізу взаємин партій з Директорією та її урядами.

Творчий процес дослідження Української революції, українських лівих політичних течій в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. був зупинений у зв'язку з утвердженням однопартійної системи та встановленням тоталітарного режиму в СРСР. В історичній літературі утвердився погляд, що всі "небільшовицькі партії", скінчивши своє існування після завершення громадянської війни, були за своєю суттю дрібнобуржуазними і антинародними і не заслуговують на увагу дослідників. Тому до середини 1950-х рр. в радянській Україні не з'явилося жодної публікації про діяльність українських політичних партій, в т.ч. ліворадикального спрямування.

Аналіз радянської історіографії повоєнного періоду свідчить, що більшість істориків довгий час продовжували покійно дотримуватись ідеологічного табу, накладеного на дослідження діяльності опозиційних ВКП(б) партій, а якщо і брались, то висвітлювали цю тему з українське суб'єктивістських позицій. Свідченням цього є праці А. Лихолата [537; 538]. Він безапеляційно стверджує, що розколи в УСДРП і УПСР, виділення з них лівих фракцій і течій стались виключно завдяки успіхам радянської влади й зростанню впливу комуністичної партії. Щоб не втратити залишків авторитету серед народних мас, ці партії, стверджує автор, підступно вдались до "брехливих заяв" про зміну своїх програмних засад, проголосивши себе прибічниками більшовиків і радянської влади [537, с.274]. При цьому, взаємини ліворадикальних сил з Директорією висвітлюються автором вкрай

прямолинійно. Він вбачає в них лише "агентів націоналістичної Директорії", що постійно допомагали їй зміцнювати буржуазно-поміщицьку диктатуру в Україні [537, с.333].

Деякі позитивні зрушення у вивченні радянськими істориками діяльності українських національних партій, у т.ч. й ліворадикального спрямування, припадають на другу половину 50-х рр. ХХ ст., коли в СРСР почалась десталінізація. Залучивши новий архівний матеріал, активно досліджують різні аспекти діяльності українських політичних партій, тактику КП(б)У щодо них М. Кулініченко [484], М. Супруненко [921], Г. Овчаров [649] В. Сарбей [815], Ф. Курас і В. Полушкіна [501]. Серед них варто виділити монографію М. Супруненка "Начерки історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні". Вона засвідчила, що в питаннях оцінки діяльності ліворадикальних партій, їх взаємин з Директорією, автор певною мірою відійшов від усталених стереотипів. Він, зокрема, вперше в радянській історіографії, хоч і з застосуванням звичної компартійної риторики, відкрито визнав значний вплив цих партій на селянство в роки Української революції [921, с.116].

Водночас, автор не уникнув у своїй праці суб'єктивізму в оцінці подій, пов'язаних з періодом, хоч і короткотривалим, співробітництва ліворадикальних партій з Директорією наприкінці весни 1919 р. Він пов'язує їх із звичайними хитаннями, що згідно з комуністичною доктриною, притаманні дрібнобуржуазним партіям.

Проте, більшість істориків у своїх працях не наважувались хоч у якійсь мірі відійти від усталених догм, висвітлюючи діяльності Директорії та її взаємини з ліворадикальною опозицією в роки революції. Власна безпека, зазначає сучасний дослідник Ю. Гамрецький, примушувала багатьох істориків оминати подібні теми, "...обмежуватися загальними міркуваннями, або спиратися на безпрограшну схему "про керівну і спрямовуючу роль" [155, с.60]. Тому в ряді праць цього періоду, в т.ч. і узагальнюючих [768, с.40,41,53; 970,

с.48–51,291, 295–296], оцінки досліджуваної проблеми залишалися непорушними.

Не змінились суттєво підходи радянських істориків до дослідження історії українських політичних партій, в т.ч. і ліворадикального спрямування, їх взаємин з Директорією, і в 70–80-ті рр. ХХ ст. Хоча в кількісному відношенні відбувається прирощення праць із зазначеної проблематики. Активно працювали в цьому плані Ю. Клінтух [1158], В. Полушкіна [1199], Ю. Гамрецький [156; 157], І. Курас [498; 499], Ю. Терещенко [1217]. Серед праць даного періоду варто виділити дві монографії І. Кураса: "Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах дрібнобуржуазних партій на Україні" (1978 р.) та "Повчальний урок історії: Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної партії" (1986 р.). У них не лише були досліджені етапи формування й розвитку провідних ліворадикальних партій УНР періоду Директорії – УКП (боротьбистів) та УКП, але й здійснена спроба дати цілісну оцінку націонал-комунізму як течії в революційному русі українського народу [498, с.233]. Проте, методологічною основою цих праць залишалась ленінська теоретична спадщина, що й зумовило напрям дослідження й зміст висновків. У руслі ленінських настанов ці праці визначають ліворадикальні українські партії як "лівий фланг дрібнобуржуазних партій". Їх утворення автор пов'язує із спробою дрібної буржуазії "...зберегти свій певний вплив на частину дрібнобуржуазних мас" [498, с.235]. Аналогічні підходи були характерні і для видань фундаментального характеру [102; 367].

Таким чином, незважаючи на залучення значної джерельної бази, праці радянських істориків не дали об'єктивної характеристики взаємин ліворадикальної опозиції з Директорією, їх аналітична цінність сьогодні незначна.

Дослідження різних аспектів Української революції, в тому числі взаємин Директорії з ліворадикальними силами, здійснювалось і в середовищі української еміграції. Міжвоєнна зарубіжна історіографія була представлена працями переважно безпосередніх учасників визвольних змагань 1917–1921 рр.

Важливе місце серед них посідають праці ідеолога т.зв. інтегрального націоналізму Д. Донцова. У 1922 р. у Відні вийшла його праця "Підстави нашої політики". У ній автор, констатує постійні хитання Директорії при виборі стратегічних засад державотворення, покладає провину за таку непевну її поведінку на керівництво двох соціалістичних партій – УСДРП та УПСР, що визначали її політичну лінію [277, с.154]. Особливо негативну роль при цьому, на думку Д. Донцова, відіграли "незалежні" та "боротьбисти", які перейшли "... одверто до табору ідеологів російської чревычайки... Своїми компромісами і своїм льокайством, – пише автор, – вони у великій мірі загальмували процес кристалізації єдиного національного фронту, і в значній мірі, улегшили роботу Росії на Україні" [277, с.179].

Особливо гострій критиці піддав ліворадикальну частину соціалістичних партій – УСДРП (незалежних) та боротьбистів представник державницької школи В. Липинський. Називаючи їх "рабами чревычайки", "здичавілими домашніми котама, що відпадками московських комуністичних тигрів живляться" [522, с. XXIV], В. Липинський відзначає, що вони належали до категорії політиків, у яких відсутнє "хотіння власної хати, власної держави". А оскільки ліворадикальні сили були позбавлені державницької психології, то автор вважає закономірним їх перехід на позицію російських комуністів [522, с.381]. Спроби ліворадикальних сил врятувати і побудувати Україну за допомогою соціалістичних і комуністичних гасел, орієнтуючись при цьому на більшовицьку Росію і її агента – КП(б)У, В. Липинський вважає неприпустимою помилкою. "Ані Польща, ані більшовицька, ані протибільшовицька Росія не будуть будувати Україну, – зазначає автор, – бо їм ніякої України не потрібно. Їм тільки треба в даний мент використати фікцію України при допомозі зорієнтованих на них Українців" [522, с.66].

Інший підхід до оцінки впливу ліворадикальних сил на долю Української революції в період Директорії представлений працями діячів соціалістичних партій. Це, насамперед, роботи В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепи, М. Шаповала, А. Животка, П. Феденка та ін. Вони розглядають проблему

взаємовідносин Директорії з ліворадикальними політичними силами крізь призму таких ключових питань, як конструкція державної влади, вирішення аграрного питання, пошук зовнішніх сил, на які можна опертись у розбудові української державності тощо. У зазначених працях підкреслюється, що боротьбисти та УСДРП (незалежних) фактично стояли на ліворадикальних позиціях у вирішенні багатьох ключових питань тогочасного суспільного життя. Вони виступали за встановлення радянської влади в Україні, укладення миру з більшовиками, продовження боротьби з Антантою, що значно зближувало їх з КП(б)У.

Констатуючи, що політика зближення українських "лівих" з більшовиками на початку 1919 р. призвела до їх відкритої конфронтації з Директорією УНР, дослідники, при цьому наголошують, що до виокремлення в українському визвольному русі ліворадикального табору призвела непослідовна політика самої Директорії щодо ключових питань державотворення. Хоча, звичайно, кожен з дослідників цього напрямку висловлює критику на адресу Директорії з позицій тих політичних партій, до яких він належав. Так, В. Винниченко, член УСДРП і голова Директорії до лютого 1919 р., у своїй праці "Відродження нації" зазначає, що лідери провідних політичних партій не завжди з розумінням сприймали політику Директорії і через це перешкоджали її діяльності. У першу чергу, це стосується форми організації влади в Україні. В. Винниченко вважає, що затверджений ще у Вінниці під час антигетьманського повстання принцип трудових рад, міг би примирити багатьох українців. Але на його думку, керівники українського руху свідомо зволікали з ухваленням відповідного закону. Це призвело до самочинного створення масами альтернативної влади у формі рад робітничих і солдатських депутатів. Застосовані Директорією репресії проти прибічників трудового принципу були, на переконання В. Винниченка, помилкою, оскільки "... цим як раз добилися того, що не тільки пхнули маси в обійми націоналістичної течії руського большевизму, але знов одіпхнули їх від

української ідеї" [118, с.184]. Цю ж точку зору поділяють М. Шаповал [1033, с.134–135] та П. Христюк [1005, с.7–10].

Дослідники цього напрямку велику увагу приділяють різним аспектам діяльності як УСДРП (незалежних), так і боротьбистів, їх взаємовідносинам з Директорією. Так, П. Христюк досить ґрунтовно висвітлює діяльність УСДРП (незалежних). Він наводить документи, що дають змогу прослідкувати етапи становлення фракції "незалежників", генезу їх поглядів на ключові проблеми державотворення, їх ставлення до Директорії. У наведеній дослідником декларації "незалежників", з якою вони виступили на Трудовому Конгресі, політика Директорії засуджувалась як хитка й нерішуча, і фактично ставилось питання про позбавлення Директорії влади [1005, с.62–63]. Але Трудовий Конгрес, зазначає П. Христюк, більшістю голосів відхилив цю пропозицію, що викликало негативну реакцію "незалежників". У їхній заяві до президії Конгресу засуджувались рішення Трудового Конгресу про схвалення політики Директорії, яку "незалежники" кваліфікували як боротьбу проти революційних мас. Підкресливши, що Конгрес не має права говорити від імені трудових мас України, "незалежники" залишили його.

Отже, резолюцію про владу Трудовий Конгрес приймав без участі лівого крила обох провідних політичних партій УНР – УСДРП та УПСР. Це, на думку дослідників, змушувало Директорію при проведенні своєї політики шукати підтримки в правих політичних сил, що ще більше поглиблювало прірву між нею й лівими політичними силами, за якими стояли широкі маси учасників визвольної боротьби. Більше того, в умовах успіхів радянських військ в Україні, посилення позицій більшовизму, особливо після залишення Директорією Києва 2 лютого 1919 р., ліві течії українських політичних партій все більше схилились до думки про можливість зближення з Тимчасовим робітничо-селянським урядом України. Правда, на думку дослідників, ступінь готовності до такого зближення в різних сил ліворадикального табору була неоднаковою. Як зазначає М. Шаповал, УСДРП (незалежних), будучи більш поміркованою течією ліворадикального табору, спочатку засудила Робітничо-

селянський уряд Г. П'ятакова – Х. Раковського як узурпаторський, окупаційний. [1033, с.135]. І лише згодом погодились співпрацювати з радянськими владними структурами за умови, що вони визнають незалежність і самостійність Української Соціалістичної Республіки і в Україні буде здійснюватись твердий національний курс. У той же час, на думку П. Христюка, боротьбисти як більш радикальне крило були готові до тіснішого співробітництва як з цим урядом, так і з КП(б)У. Він наводить протоколи двох зборів Київської організації боротьбистів, що відбулися в лютому 1919 р., в яких вимагалось від ЦК партії вступити в прямі переговори з ЦК КП(б)У з метою об'єднання УПСР з КП(б)У й успішного проведення цього злиття на V з'їзді УПСР [1005, с.88]. Проте, як свідчать дослідники, лідери більшовиків, уряду УСРР не виявили особливого бажання до співпраці.

Однією з ключових проблем у взаємовідносинах Директорії з ліворадикальним політичним табором у роки революції була проблема їх ставлення до селянського повстанського руху, що набув особливого розвитку в 1919 році. П. Христюк, М. Шаповал, В. Винниченко, І. Мазепа та ін. розглядають у своїх працях різні аспекти цієї проблеми, а саме: трансформацію селянського повстанського руху протягом січня-серпня 1919 р., вплив на нього ліворадикальних сил, причини, що не дозволили Директорії спрямувати селянський рух, яким у значній мірі керували ліві партії, в русло боротьби за українську державність. П. Христюк зокрема наголошує, що саме ліворадикальні партії, сподіваючись на лояльність більшовиків до української державності, фактично підштовхували незадоволених аграрною політикою Директорії селян у бік більшовиків. Така політика "лівих" призвела до їх відкритого протистояння з Директорією УНР і різкого послаблення позицій самої Директорії. Під впливом агітації більшовиків і ліворадикальної опозиції селянство піднялось на збройну боротьбу проти Директорії й уряду УНР [1005, с.105].

Водночас, зарубіжні історики звертають увагу на постійні ідеологічні хитання лідерів ліворадикальних партій, підкреслюють, що різке незадоволення

селянства аграрним курсом більшовиків навесні 1919 р. призвело до зміни політичної поведінки цих партій, і як приклад, наводять виступ 9 травня 1919 р. проти уряду Х. Раковського 15-тисячного загону на чолі з отаманом Григор'євим, який належав до партії українських лівих есерів (комуністів). У свою чергу, УСДРП (незалежних) на початку квітня 1919 р. теж відмовляється від ролі легальної опозиції більшовицькій владі й вдається до кроків, спрямованих на організацію боротьби з нею. Одним з них стало укладання "незалежниками" на початку квітня 1919 р. угоди з УПСР (центральної течії) та УСДРП (офіційною), що передбачала спільну боротьбу "з окупаційним урядом Х. Раковського". Текст проекту угоди наводить П. Христюк. При цьому, він звертає увагу на те, що в наказі Всеукраїнського ревкому № 48, що з'явився в першій половині квітня 1919 р., містився заклик не лише до боротьби з більшовицьким урядом Х. Раковського, а й з агентами "зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіалістами" [1005, с.134].

Проте, зазначають дослідники, стан взаємовідносин Директорії і ліворадикальної опозиції змінився на початку квітня 1919 р., коли був створений уряд Б. Матроса й виведені з Півдня війська Антанти. У результаті, виникли сприятливі умови для створення єдиного українського фронту: збройних сил Директорії і селянського повстанського руху на чолі з "лівими", проти більшовиків. І. Мазепа, один з провідних діячів УСДРП в зв'язку з цим пише, що уряд Б. Мартоса "провадив інтенсивну працю для встановлення контакту з "лівими українцями" по той бік фронту [564, с.163], одночасно зазначаючи, що й "ліві" українські лідери робили певні кроки до співпраці з Директорією та її урядом у боротьбі з більшовиками. Зокрема дослідник розповідає про приїзд у квітні–травні 1919 р. на переговори з Директорією представників Київського ревкому (Ю. Ярослав), керівників повстанських загонів з Поділля –"лівих" Мукоїда, Грещенка, Шевченка. І. Мазепа відзначає, що "ліві" продовжували орієнтуватись на радянську модель влади в Україні, а це значно ускладнювало процес порозуміння між ними й урядом УНР [564, с.163,164]. На підтвердження своєї думки І. Мазепа наводить деякі документи,

що стосуються переговорного процесу Директорії з ліворадикальною опозицією. Зокрема, він цитує написаний 20 травня 1919 р. лист урядових партій УНР – УСДРП і УПСР до повстанців, у якому пролунав заклик гуртуватись під спільним гаслом Української Народної Республіки [564, с.166]. Разом з тим, урядові партії застерігали "лівих" від радикальних гасел, зокрема спроб деяких партій "завести якийсь український комунізм" [564, с.164].

I. Мазепа наводить також проект договору з Директорією, представлений у відповідь "лівими" партіями. Поряд з іншими пунктами, "ліві" вимагали скасувати Директорію й створити замість неї Раду Республіки, а також пропонували концепцію влади у формі рад селянських і робітничих депутатів за трудовим принципом [564, с. 166]. Проте, в умовах успішного наступу військ Директорії по всьому фронту в першій декаді червня 1919 р. провідна урядова сила УНР – УСДРП (офіційна) зайняла досить жорстку позицію щодо цього проекту. Складні перипетії переговорів "лівих" з урядовою УСДРП (офіційною) відтворені зокрема П. Христюком. Він наголошує, що урядовій УСДРП вдалося нав'язати свою позицію повстанцям. Підписана 9 червня 1919 р. чорноострівська угода передбачала входження до уряду УНР лише двох представників від есерів центральної течії – Д. Одрини і Т. Черкаського. А представнику ліворадикальної опозиції Пісоцькому, що представляв УСДРП (незалежних), лише пообіцяли можливість її легального існування за умови лояльності партії до уряду УНР, і він був змушений повернутись до Києва. П. Христюк негативно оцінив підсумки чорноострівської угоди, зазначаючи, що есери, увійшовши до складу уряду, дали добровільно себе ошукати урядовою УСДРП, а "випадання" з числа союзників "незалежних українських соціал-демократів" фактично завело "справу згоди з "повстанцями" на манівці" [1005, с.138].

Незважаючи на неоднозначність трактовок різних авторів співробітництва Директорії з ліворадикальними силами, що очолювали повстанський рух селянства навесні та на початку літа 1919 р., всі вони сходяться в одному: це співробітництво було короткочасним. Уже 18–19 липня

1919 р. на нарадах деяких членів Оргкомітету УСДРП (незалежних) і відповідальних працівників партії було прийняте рішення про вихід з повстання. У свою чергу, боротьбисти створили "Раду Головних Революційних Емісарів" (Центрревком), яка закликала селян до боротьби з Директорією, за Радянську Україну в складі "Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік". Серед причин розколу антибільшовицького блоку дослідники називають різницю поглядів у питаннях про форму влади, про ставлення до таких зовнішніх сил, як Антанта і Денкін, а також невирішеність аграрної проблеми [1033, с.158].

Низка питань досліджуваної теми продовжує перебувати в полі зору українських зарубіжних істориків і в повоєнний період [573; 903; 905; 909; 987]. З-поміж фундаментальних праць варто, в першу чергу, виділити семитомну працю М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР". Уже в першому томі дослідник акцентує увагу на питаннях, із яких розійшлися зі своїми партіями – УСДРП та УПСР, їх ліві течії. Розкол у партіях йшов "... по лінії двох проблем: проблеми повної демократії парламентарного типу з одного боку і "диктатури пролетаріату" чи пак "радянської системи" з другого боку. Хто був прихильником парламентарної демократії, той відкидав рішуче всяку співпрацю з більшовиками; хто був прихильником "радянської системи", той тим самим був за конечність миру з Советською Росією. Таким чином, ці дві проблеми одночасно визначували різне становище у внутрішніх і зовнішніх справах" [903, с.177], – зазначає М. Стахів.

Визначаючи характер взаємин Директорії з українським ліворадикальним табором, М. Стахів подає їх як виключно ворожі, покладаючи всю вину саме на ліворадикальні сили. Ця тенденція прослідковується при висвітленні автором практично всіх аспектів діяльності Директорії протягом 1918–1920 рр. Уже на момент підготовки збройного повстання проти гетьмана П. Скоропадського, зазначає автор, боротьбисти вустами П. Любченка відмовились увійти до єдиного національного фронту й вирішили здійснювати повстанську акцію самостійно. [903, с.122] Боротьбисти, підкреслює далі М. Стахів, зайняли щодо

відновленої влади УНР під проводом Директорії неприхильну позицію, домагаючись впровадження в життя своїх революційних гасел. "Чад "революції" задля самої революції, і то на зразок большевицький, був серед деяких кіл боротьбистів так сильний, – пише автор, – що вони тратили з очей загальний інтерес своєї нації" [903, с.123]. Проте, дослідник досить спрощено підходить до визначення причин зростання впливу боротьбистів і "незалежних" УСДРП серед народних мас у початковий період правління Директорії. На його думку, ці причини пов'язані виключно зі слабкістю керівних центрів УПСР і УСДРП. Зокрема він вважає, що Оргкомітету УПСР (центральної течії), яка підтримувала Директорію, не вистачало досвідчених партійних працівників для роботи на місцях, оскільки більшість з них пішла на державну роботу в урядові установи. Боротьбисти ж, які ніяких урядових обов'язків не мали, використовували цю ситуацію для посилення свого впливу. Що стосується УСДРП, то тут автор покладає вину на найбільш авторитетних діячів цієї партії – В. Винниченка, В. Чехівського й М. Порша, які виявили значні хитання в бік "радянської системи" [903, с.123–124]. Будь-яких інших аргументів дослідником не наводиться; поза його увагою залишились такі моменти, як соціальні процеси в місті й селі, хитання серед самих членів Директорії з ключових проблем державотворення, непослідовність Директорії при вирішенні невідкладних соціальних проблем, що турбували народні маси.

Оцінка ліворадикальних партій як неконструктивної сили, опозиційної до державотворчих намагань Директорії, характерна й при висвітленні М. Стахівим такої важливої віхи в житті УНР як Трудовий Конгрес України. Він правильно підмітив певні недоліки декларації "незалежних" УСДРП на Трудовому Конгресі, що полягали в беззастережній вірі в неминучість світової соціалістичної революції, нерозумінні справжніх намірів більшовицької Росії щодо України. Разом з тим, в оцінці позиції "незалежних" УСДРП і представників інших лівих опозиційних груп на Конгресі, як і в оцінці підсумків роботи самого Конгресу, автор припустився певної необ'єктивності. Незважаючи на те, що закон, згідно з яким обирались делегати на Конгрес,

позбавив цього права ряд категорій трудящих, він називає критику "незалежними" УСДРП складу Конгресу "дитячою", а сам Конгрес – повноправним представником волі народу [905, с.48,94]. Відмова представників сил ліворадикального табору голосувати за спільний проект резолюції Конгресу, представлений більшістю, пояснюється автором лише як результат небажання опозиції "...дати порахувати голосів своїх прихильників, які були в маленькій кількості" [905, с.68]. А заяву цих сил до Президії Конгресу, в якій вони висловили незгоду з його рішеннями, дослідник назвав "протидержавною" [903, с.122]. Очевидно, він не зумів, чи не захотів побачити, що виступи представників ліворадикальних сил на Конгресі проти політики Директорії були не просто прикритим епізодом його роботи, а відображенням того факту, що в самому суспільстві існували різні, часто протилежні точки зору на шляхи вирішення найнагальніших проблем українського державотворення, і кроки Директорії з метою їх вирішення не завжди задовольняли значні верстви українського суспільства.

Негативна оцінка діяльності боротьбистів і "незалежних" УСДРП дається автором і при аналізі наступних після Трудового Конгресу епізодів Української революції. "Вплив цих двох лівих угруповань, – зазначає М. Стахів, – ми бачили наявно в платформі переворотного "Комітету Охорони Республіки" в Кам'янці... Відгомін цього впливу советофільської лівиці видно також ще в переговорах проводів УПСР і УСДРП з членами Директорії – Петлюрою і Макаренком у Рівнім і Здолбунові" [909, с.132].

У цілому, праця М. Стахіва, будучи найбільш значним дослідженням політичних, соціально-економічних реалій періоду Директорії, через вищезазначені недоліки, постійні спроби нівелювати її помилки, не зуміла дати об'єктивної відповіді на багато питань щодо взаємин Директорії з ліворадикальними силами в роки Української революції.

Після публікації праці М. Стахіва дослідження даної проблеми в зарубіжній українській історіографії дещо уповільнилась, хоча в 60–80-ті рр. ХХ ст. й вийшло декілька праць з історії Української революції, які торкалися

досліджуваної теми. Мова йде про праці П. Мірчука [620], Г. Костюка [459] І. Майстренка [574; 575,], П. Феденка [982], І. Лисяка-Рудницького [526]. М. Прокопа [732] та ін. Проте, для них характерна вузька джерельна основа, помітна партійна заангажованість. Виключення складають праці Ю. Кульчицького. Вивчаючи повстанський рух в Україні в 1919–1926 рр., автор, на відміну від багатьох своїх колег, наголошує на значному впливі партій боротьбистів і "незалежних" УСДРП на селянство за доби Директорії. Він підкреслює, що "разом ці партії перетягнули на більшовицьку сторону велике число повстанців, які брали участь в протигетьманському перевороті" [495, с.420]. Дослідник аналізує тактику ліворадикальних партій щодо селянства з метою досягнення своєї стратегічної мети – побудови власними силами на більшовицькій платформі незалежної української держави. Ці партії, зазначає Ю. Кульчицький, "...звертали увагу на селянство та мали плани втягнути повстанців у свій табір і тим самим поставити більшовиків під факт доконаний, що існує український комуністичний уряд та українська червона армія, та змусити їх до співпраці з ними" [495, с.421].

Конкретні спроби боротьбистів поставити під контроль повстанські загони в 1919 р. автор наводить в іншій своїй праці "Шаблі з плугів". Спочатку боротьбисти вели переговори з отаманом Григор'євим, а після його смерті – зі старшинами Армії УНР Волохом, Божком і Данченком. Останні дали згоду підкорятись рішенням боротьбистів. "Вони, – пише автор, – задумали здійснити переворот в уряді, проголосити прийняття радянської платформи, та силою існування, стати червоним українським урядом" [496, с.99]. Однак, переворот трьох отаманів не вдався, оскільки вони пересварилися. "Таким чином, – констатує дослідник, – удруге боротьбистів спіткала невдача в їхніх намірах створити Українську Червону Армію та уряд. Після цього вони пристали до Комуністичної партії (б) України й підпорядкувались Москві" [496, с.100].

У цілому, здобутки української зарубіжної історіографії 50–80-х рр. ХХ ст. з досліджуваної проблеми не можна вважати вагомими. З 235 дисертацій із проблем українознавства, захищених в Західній Європі, США, Канаді за

1928–1983 рр., лише у 30 розглядались окремі питання Української революції, в т.ч. і досліджуване в даному параграфі. На початку 90-х рр. ХХ ст. на Заході лише незначна частина науковців займалась проблематикою 1917–1920 рр. [749, с.7,9]

З початком перебудовчих процесів в СРСР і проголошенням незалежності України почався новий етап української історіографії, що характеризується критичним підходом до історіографічної спадщини попереднього періоду, більш об'єктивним висвітленням історії України, в т.ч. й такої важливої віхи як Українська революція 1917–1921 рр. Це стосується й означеної теми. Окремі її аспекти знайшли відображення в деяких монографіях і статтях С. Кульчицького, В. Нагорного, І. Кудлая, Р. Коваля, Я. Малика. У них дослідники здійснили спроби глибше з'ясувати причини, через які повстале селянство на початку 1919 р. відвернулось від Директорії і пішло за ліворадикальними силами, що стояли на пробільшовицьких позиціях в аграрному питанні. Так, В. Нагорний у своїй статті "Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920)" зауважує, що інтелігенція, яка очолила боротьбу за державу, не мала політичних традицій і державницького досвіду і тому не змогла організувати маси, переважну частину яких складало селянство, на вирішення національних завдань. "А неосвідчений, патріархальний і політично незрілий селянин, – підкреслює дослідник, – знав, проти кого він, але не знав, за кого" і попав під вплив соціальної демагогії більшовиків і ліворадикальних українських партій [633, с.178].

У свою чергу, І. Кудлай вважає спрощеним підхід тих дослідників, які пов'язують вплив ліворадикальних сил на селянство лише з політичною наївністю останніх, їх низькою національною свідомістю. Погоджуючись з тим, що селянство – верства досить консервативна в багатьох питаннях суспільного життя, він одночасно підкреслює, що цей консерватизм поєднувався в селян зі споконвічним і непереборним бажанням володіти землею. Але "Директорія ж від самого початку своєї політичної діяльності не спромоглася стати на шлях нехайного і послідовного розв'язання аграрної проблеми" [477, с.227].

У своїй праці І. Кудлай також торкається ще однієї важливої проблеми – партійної приналежності отаманів, зазначаючи, що воно досліджене недостатньо. Не заперечуючи впливу "незалежників" і боротьбистів на формування поглядів отаманів, автор все ж вважає не зовсім правильним визначати політичну орієнтацію повстанських отаманів як виключно ліворадикальну. Дійсно, українським "лівим" вдалось "перетягти" на свій бік багатьох повстанських ватажків, але багато з них, підкреслює дослідник, "...декларуючи свою приналежність до тієї чи іншої партії, часто не мали з нею нічого спільного або змінювали свою партійну приналежність у залежності від обставин" [477, с.228].

Окремі аспекти проблеми протиборства Директорії з ліворадикальним табором висвітлюються в дисертаційних дослідженнях В. Стрільця [1215], О. Любовець [1178], О. Єфименко [1146], Р. Васковського [1126]. Партія боротьбистів стала предметом окремого дисертаційного дослідження О. Любовець. Залучивши новий фактологічний матеріал, дослідниця не лише проаналізувала механізм виникнення цієї партії, її національно-державницьку та соціально-економічну програми, а й основні напрями тактики в роки революції, в т.ч. і в період Директорії. О. Любовець дійшла висновку, що політика Директорії суперечила основним засадами боротьбизму й це зумовило відкриту опозиційність до неї боротьбистів і їх перехід на нелегальне становище [1178, с.12]. Проте, вищезазвані дисертаційні дослідження не позбавленні й певних недоліків. Найбільш загальні з них – деякий схематизм у висвітленні державотворчої діяльності партій ліворадикального табору без з'ясування їх взаємовпливу та зв'язків з іншими політичними силами Української революції доби Директорії. Не з'ясована й позиція самої Директорії, її керманів щодо діяльності лівих партій. Окремі висновки недостатньо обґрунтовані. Важко, наприклад, погодитись з тезами В. Стрільця про виключно деструктивну діяльність лівих соціалістів на початку 1919 р., "провокаційну відносно державності УНР позицію "незалежних УСДРП" [1215, с.13,15]. Дещо категоричним видається висновок О. Любовець про те, що

боротьба партії боротьбистів проти Директорії означала розрив єдиного українського фронту й призвела до фатальних наслідків для визвольних змагань українського народу в 1918–1920 рр. [1178, с.14]. Адже, причини розпаду фронту, на нашу думку, значно глибші, вони пов'язані й з непевною, хиткою політикою як самої Директорії, так і тих політичних сил, на які вона спиралась, їх нездатністю у вирішальні моменти революції відкинути власні амбіції, політичну нетерпимість і згуртуватись навколо ідеї української державності. Ці аспекти досліджуваної у розділі проблеми досить ґрунтовно висвітлені у кандидатській дисертації В. Яблонського [1233]. Дослідник, зокрема, наголошує, що Директорії довелося діяти в складній внутрішній ситуації, коли різні політичні сили, в т.ч. і ліворадикальні, намагались переконати Директорію та її уряди в правильності саме свого бачення шляхів розбудови української державності. Автор доходить висновку, що Директорія сама постійно хиталась між націоналізмом і соціалізмом і через це її спроби узгодити інтереси державницьких сил, об'єднати їх навколо ідеї розбудови української державності не завжди були вдалимими [1233, с.4,13].

Однією з останніх робіт, у яких висвітлюється характер взаємовідносин між ліворадикальним табором і Директорією, є докторська дисертація О. Любовець [1177]. У четвертому розділі її праці "Альтернативи державотворення доби Директорії УНР і детермінанти партійних тенденцій (внутрипартійних розколів і міжпартійних блоків)" дослідниця, власне, повторила основний постулат своєї кандидатської дисертації про те, що неприйняття політичного й соціального курсу Директорії УНР ліворадикальними партіями (боротьбистами, борбистами, незалежними соціал-демократами) зумовила їхній перехід до опозиції урядовому курсу, а згодом і до збройної боротьби проти неї. Однак, у роботі дослідниці прослідковані й ті складні процеси, які відбулись всередині цих партій за доби Директорії, з'ясовані наслідки їх конфронтаційності з Директорією для долі Української революції. Авторка, зокрема, зазначає, що погляди націонал-комуністичних партій на шляхи радянського державного будівництва в Україні відрізнялись від

більшовицьких, це була "історична спроба поєднати в політиці і на практиці вимоги національного відродження з основними принципами комуністичного вчення" [1177, с.20]. Проте, незважаючи на значну підтримку населення, ліворадикальним силам не вдалось втілити свої ідеї в життя. Як впливає з праці О. Любовець, українські націонал-комуністи програли більшовикам, перш за все, в тактиці боротьби за владу в Україні. Більшовики співробітничали із націонал-комуністичними партіями лише в період боротьби за владу, а отримавши її, залучали представників українських партій до урядової діяльності тільки в кризові для радянської влади моменти. "А відтак, – робить висновок дослідниця, – участь українських комуністичних партій в уряді носила більше формальний, "декоративний" характер, бо вагомих реальних важелів впливу на державну політику їх представники не мали" [1177, с.21].

О. Любовець робить висновок про те, що українські ліворадикальні (націонал-комуністичні) партії так і не змогли зреалізувати свою модель національно-державного будівництва в Україні. При цьому, їх боротьба з Директорією, неприйняття інших альтернатив суспільного розвитку, поставило останню в надзвичайно складне становище. Опинившись в епіцентрі суперечностей між "лівими" і правими політичними партіями стосовно внутрішньополітичного устрою та курсу зовнішньої політики, "Директорія виявилась неспроможною створити єдиний фронт національно-демократичних сил для конструктивної державотворчої праці..." [1177, с.21].

Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в дисертаційному дослідженні В. Огієнка [1192]. Автор – ґрунтовніше дослідив передумови та причини виникнення українського націонал-комунізму, здійснив аналіз програм партій ліворадикального спрямування в роки Української революції, що дало можливість чітко сформулювати ідейно-теоретичні засади їх діяльності. Дослідник дійшов висновку, що націонал-комуністи відмовились у своїй теорії та практиці від принципу загальнонаціональної єдності, що залишався основоположним для сил "правого" табору української демократії. Разом з тим, у праці відзначається, що національний чинник залишався для

українських націонал-комуністів важливим, таким, що визначав їх світогляд і поведінку. Тому вони, пише автор, "продовжили здійснювати функцію формування специфічних рис і ознак суспільства, характерних для національного руху". Звідси, вважає дослідник, випливали відмінності між Директорією і ліворадикальними силами в розумінні перспектив державотворення – "націонал-комуністи шукали відповідь на питання про майбутній устрій України лише в рамках комуністичної трансформації українського суспільства" [1192, с.8]. На жаль, з'ясувати характер взаємовідносин партій ліворадикального спрямування з Директорією на практичному рівні з автореферату дисертації В. Огієнка важко, хоча в четвертому розділі дисертації таке завдання задеклароване. Практично весь розділ присвячений з'ясуванню причин, що призвели до розколів у рядах УСДРП та УПСР, і виокремленню з них ліворадикальних партій, та аналізу взаємин цих партій з КП(б)У [1192, с. 9–10].

Підсумовуючи аналіз української історіографії, присвяченої проблемі взаємин Директорії УНР з ліворадикальною опозицією в роки Української революції, слід відзначити сталий інтерес до неї дослідників. Радянські історики розглянули певний спектр питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою. Безумовно важливим є залучення ними цінного, часто унікального, фактологічного матеріалу. Позитивним явищем були й спроби окремих радянських дослідників розпочати вивчення теоретичних проблем, на дослідження яких за життя Й. Сталіна існувала заборона: соціальна база ліворадикальних українських партій, сутність українського націонал-комунізму, що виник на їх основі, вплив ліворадикальних партій на соціально-економічні та політичні процеси в 1918–1920 рр. Але, з огляду на ідеологічний контроль КПРС, радянські історики не змогли створити праці, які б без упередження висвітлили діяльність українських соціалістичних партій, у т.ч. ліворадикального спрямування, складний характер їх взаємовідносин з Директорією.

У свою чергу, українські зарубіжні історики, вільні від необхідності оглядатись на ідеологічні настанови тоталітарної системи, мали можливість для більш об'єктивного висвітлення проблем Української революції, в т.ч. й досліджуваної теми. Створені ними праці дозволили глибше ознайомитись з ідеологічними платформами українських ліворадикальних партій, прослідкувати певні етапи їх протиборства з Директорією, з'ясувати негативні наслідки цього протиборства для долі української державності. Одночасно, слід зауважити, що й українська зарубіжна історіографія не була позбавлена низки недоліків. Недостатня фактологічна база, певний суб'єктивізм в оцінках подій і явищ – далеко не всі з них. Найбільш суттєвим недоліком цих праць була їх надмірна "заполітизованість" у підходах і висновках. На цей загальний недолік зарубіжної історіографії з проблем революції 1917–1921 рр. звертали увагу як деякі із зарубіжних істориків, зокрема І. Лисяк-Рудницький [525, с.41–45, 51–61], так і вітчизняні сучасні дослідники [874, с.23]. У результаті не вдалось об'єктивно, з наукових позицій висвітлити низку аспектів взаємин Директорії з ліворадикальною опозицією.

Цих вад у значній мірі позбулись історики незалежної України. Їх праці з досліджуваної проблеми хоч і мають певні недоліки, все ж стали більше виваженими й аргументованими, містять суттєві елементи концептуальної новизни. Одночасно, аналіз цих праць засвідчив, що далеко не всі аспекти проблеми взаємин Директорії УНР з ліворадикальним табором на сьогодні рівноцінно досліджені. Потребують більш ґрунтовного вивчення питання діалектики взаємозв'язку між повстанським селянським рухом і силами ліворадикальної опозиції в 1919 р., про ступінь впливу цих сил на його організацію і координацію. Недостатньо досліджене й питання про партійну орієнтацію повстанських отаманів, вплив лівих партій на їх поведінку в переломні етапи розвитку подій. Також вважаємо важливим всебічно дослідити еволюцію поглядів лідерів ліворадикальних партій М. Авдієнка, М. Ткаченка, А. Пісоцького, М. Драгомирецького, Ю. Мазуренка, П. Любченка, ін. діячів, що завершилась переходом більшості з них у табір більшовиків. У цьому

напрямі зроблені лише перші кроки, свідченням чого є стаття Г. Глазунова про непросту долю колишнього боротьбиста А. Сліпанського [174]. Науковий аналіз цих проблем дасть змогу не лише об'єктивно й всебічно висвітлити всю складність взаємовідносин Директорії з ліворадикальною опозицією в роки Української революції, позбавитись необґрунтованих оцінок, але й дати вичерпні відповіді на низку загальних питань, що набувають концептуального значення, зокрема чому антибільшовицький фронт Директорії і повстанців на чолі з "лівими" не витримав випробувань у 1919 р. На більш якісному науковому рівні можуть бути досліджені й інші концептуальні проблеми Української революції, на які звертають увагу сучасні дослідники: про багатокорінність КП(б)У, сучасне "прочитання" під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського комунізму [1278, с.83].

3.3. Політика Директорії УНР і права опозиція

Утвореній у листопаді 1918 р. Директорії УНР довелось діяти в умовах складної внутрішньої обстановки, позначеної гострим партійним протистоянням сил лівого й правого політичного спектру. Кожна з них намагалась реалізувати свою модель державотворення в Україні, що утруднювало для Директорії вироблення чіткої державницької стратегії. Власне бачення шляхів розбудови української державності було й в українських правих партій – Української демократично-хліборобської партії (УДХП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Не поділяючи популярних тоді соціалістичних закликів, що в значній мірі підтримувались більшістю членів Директорії й лівими партіями, на які вона опиралась, праві запропонували альтернативну модель суспільного розвитку, в основі якої лежали ліберальні реформи. Спроби втілення цієї моделі в життя призвели до гострого протиборства з Директорією, яке, на думку багатьох дослідників, стало одним із найсуттєвіших факторів дестабілізації ситуації в УНР. Тому проблема протистояння між силами правої

політичної орієнтації та лівим крилом українського політикуму в добу Директорії, що призвело до кризових явищ в українському суспільстві, викликає значний науковий інтерес.

У радянській історіографії діяльність політичних партій правого спрямування в 1917–1920 рр., з відомих політичних причин не знайшла належного висвітлення. Правда, в 20-х рр. ХХ ст. в працях деяких істориків – О. Гермайзе [163], М. Равич-Черкаського [747], М. Попова [718], М. Воліна [135] розглядались окремі періоди історії правих політичних партій України, проте в них майже не зачіпались питання про становлення цих партій, їх політичний склад, етапи політичної еволюції. Взаємини правих партій з Директорією взагалі не розглядались. Але, наприкінці 20-х рр. ХХ ст., із утвердженням в СРСР авторитарної системи й тоталітарного режиму, навіть ці праці вилучаються з наукового обігу й опиняються в "спецховищах", а на дослідження історії всіх "непролетарських" партій накладається ідеологічне табу. Фактично до середини 50-х рр. ХХ ст. історія не лише лівих, а й правих українських партій залишається поза дослідницьким процесом.

Нічого не змінилось у вивченні діяльності правих політичних партій і після розвінчання культу особи Й. Сталіна. Як справедливо зазначає Т. Геращенко, у повоєнний період аж до середини 80-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії "усталеною була думка, що непролетарські партії "не мали власної історії", тому сюжети, пов'язані з ними, розглядались побіжно" [162, с.197–198]. При цьому варто зазначити, що навіть у тих небагатьох працях радянських істориків, які спеціально присвячувались добі Директорії, аналіз її взаємовідносин з силами правих УНР був відсутній [453; 537; 768]. Лише наприкінці другої половини 80-х рр. – на початку 90-х рр. ХХ ст. були здійснені певні спроби переосмислення історії українських політичних партій, свідченням чого були стаття Ф. Рудича "КП(б)У та інші політичні партії: партнерство чи протиборство" [782], низка, статей, надрукованих у збірнику "Наукові праці з питань політичної історії" [426], що вийшов з друку у 1991 р. Але кардинального перегляду історії українських політичних партій так і не

було здійснено. Незважаючи на запровадження в науковий обіг розмаїтого джерельного матеріалу, більшість з робіт радянських дослідників кінця 80-х рр. ХХ ст. мали всі ознаки методологічних настанов, характерних для історичної науки радянської доби.

Українська зарубіжна історіографія з досліджуваної проблеми виразно поділяється на два періоди: міжвоєнний (20–30-ті рр. ХХ ст.) та повоєнний (починаючи з другої половини 40-х рр. ХХ ст.).

Історіографія взаємовідносин Директорії УНР із силами правої опозиції в міжвоєнний період представлена переважно працями безпосередніх учасників визвольних змагань – В. Винниченка, І. Мазепи, П. Христюка, М. Шаповала, О. Андрієвського, О. Назарука, Р. Бжеського, П. Єрошевича, В. Липинського, С. Шемета, О. Ковалевського та ін. У них зазначена проблема розглядається крізь призму ставлення їх авторів до ключових проблем державотворення: співвідношення соціальних і національних моментів у процесі розбудови української державності, визначення тих зовнішніх сил, на які можливо опертись у боротьбі за державну незалежність, врешті-решт, про кінцеву мету державотворчого процесу в Україні. При цьому звертає на себе увагу той факт, що мало хто із зарубіжних дослідників намагається об'єктивно оцінити погляди політичних опонентів, які в революційну добу належали до одного з політичних таборів – правого або лівого. Визначається певна закономірність: власні ідеології і партійні доктрини майже завжди видаються за правильні, а політичних опонентів – як помилкові, шкідливі для справи національного відродження. Ця тенденція досить чітко прослідковується на прикладі оцінки діяльності урядів УНР, що змінювали один одного протягом 1918–1920 років.

Неоднозначним є ставлення дослідників вже до першого уряду УНР доби Директорії, який очолив В. Чехівський. Цей уряд, призначений Директорією 26 грудня 1918 р., був за своїм складом коаліційним, однак його створення не призвело до консолідації політичних сил, які активно діяли в Україні. Про це свідчила їх реакція на Декларацію Директорії, оголошену в день призначення уряду В. Чехівського. Хоча цілий ряд заходів, що планувались у Декларації,

були в тогочасній системі суспільно-політичних координат соціалістичними за своєю суттю, термін "соціалізм" у ній був відсутній, щоб не дратувати помірковані, переважно праві сили. Наприкінці тексту Декларації вміщений заклик до єднання всіх партій соціалістичного спрямування з метою організації "порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки" [118, с.176].

Однак, така тактика Директорії не знайшла розуміння серед партій обох політичних таборів УНР. Автори, що репрезентували лівий політичний табір, оцінили Декларацію Директорії й склад створеного нею уряду як поступку правим [1005, с.20, 22]. У свою чергу, праві політичні партії розцінили Декларацію Директорії як "більшовицьку", а уряд В. Чеховського назвали "іграшкою в руках лівих партій [283, с.399–400].

Отже, історіографічні джерела свідчать, що з перших кроків діяльності Директорії, створеного нею уряду В. Чехівського, суспільству не доводилось розраховувати на єдність політичних сил. Права опозиція не поділяла відверто революційних, з їх точки зору, поглядів представників лівого політичного табору. Це особливо чітко виявилось у ставленні до одного з ключових питань державотворення – про форму влади в Україні.

Аналіз джерел свідчать, що праві партії від самого початку існування Директорії зайняли відверто негативну позицію щодо радянської форми влади, і вона була підтримана всіма членами Директорії, окрім В. Винниченка. На це, зокрема, звертає увагу П. Христюк [1005, с.6]. Але праві, схвалюючи негативне ставлення Директорії до радянської України, в той же час, гостро критикували її за відсутність чітких поглядів щодо форми майбутнього державного устрою України. Ця критика, зокрема, прослідковується в ухвалі Головної Ради УПСФ від 27 грудня 1918 р., в якій давалась оцінка "Декларації Української Директорії". Ухвала визнавала помилковим курс Директорії на організацію влади через Трудовий конгрес, зазначаючи, що до державотворчої роботи слід залучити "всі живі сили України, всі нації та класи, для чого ... скликати негайно тимчасовий демократичний парламент". Соціалісти-федералісти наголошували, що визнають лише ту владу, яка буде утворена українським

парламентом [216, с.63]. В зв'язку з цим, І. Мазепа зазначає, що праві не змінили своєї позиції і в подальшому, зокрема під час Державної наради, скликаної Директорією у Києві 16 січня 1919р., яка ще раз спробувала розв'язати питання про форму влади в Україні [564, с.81]. Хоча нарада визначальним напрямом розбудови держави залишила скликання Трудового Конгресу, вона засвідчила, перш за все, відсутність єдності в самій Директорії з ключових питань державотворення, що неминуче призвело до подальшої різкої поляризації сил в українському національному русі.

Непевна політика Директорії не могла не позначитись і на ході виборів до Трудового Конгресу, його складі і, зрештою, підсумкових рішеннях, хоча на нього покладались значні надії в справі утвердження української державності, визначенні форми влади. Вивчення історіографічного доробку з цього питання засвідчує суперечливі оцінки Конгресу, насамперед з боку тих авторів, які були причетні до підготовки його роботи або брали в ньому безпосередню участь. Це, зокрема, стосується й висвітлення питання про вплив правих сил в українському політичному проводі на рішення Трудового Конгресу. Дослідники, що представляли ліве крило українського політикуму (П. Христюк, І. Мазепа), обстоювали тезу про те, що вже сама інструкція про вибори до Трудового Конгресу була складена на догоду правим силам і в результаті їх безпосереднього тиску, забезпечивши бажаний для правих склад Конгресу [1005, с.57–58; 564, с.88].

Але, на думку П. Христюка, І. Мазепа, В. Винниченка, навіть такий правий, невідповідний настроям мас склад Трудового Конгресу, турбував керівництво Січових Стрільців, яке боялось, що Конгрес прийме рішення з обговорюваних питань з лівим ухилом. І це сприяло поширенню чуток про те, "що штаб корпусу Січових Стрільців має готове рішення розігнати Трудовий Конгрес" [564, с.80].

Ці твердження були рішуче заперечені Є. Коновальцем. Водночас, керівник Січового Стрілецтва нагадав, що деякі члени Директорії, в першу чергу, В. Винниченко, намагались забезпечити бажаний для себе склад

Конгресу, і що саме за доручення Голови Директорії В. Винниченка в середині січня 1919 р. він (Є. Коновалець – М. С.) їздив до Станіслава з метою залучити до участі в роботі Конгресу найбільшу кількість делегатів від ЗУНР [442, с.33].

Отже, з вищезазначених праць випливає висновок, що вже на стадії підготовки роботи Конгресу в результаті боротьби між правим і лівим крилом українського визвольного руху були закладені передумови для розколу державницьких сил, і хід роботи Конгресу та його рішення це підтвердили.

Підсумки роботи Конгресу не отримали схвалення в більшості дослідників з лівого політичного табору. Вони вважали його рішення в галузі внутрішньої і зовнішньої політики результатом невиправданих поступок керівництва Директорії правим [1005, с.61–62, 67–68].

Аналізуючи розвиток подій після Трудового Конгресу, дослідники з лівого політичного табору сходяться на тому, що відсутність порозуміння всередині Директорії посилила позиції правих сил в українському керівництві й призвела врешті-решт до заміни уряду В. Чехівського правим урядом С. Остапенка, в якому з 17 портфелів – 14 належали представникам правих партій – УПСС, УПСФ, УНДП, УРП [118, с.276–277; 564, с.96–97].

Варто зазначити, що весь період, протягом якого діяв уряд С. Остапенка, піддається дослідниками з лівого політичного табору нищівній критиці. Зокрема, П. Христюк гостро критикує уряд за відмову впроваджувати в життя затверджений Директорією закон про Трудові ради [1005, с.104]. При цьому автор піддає критиці й саму Директорію, яка, на його думку, припустилася значної помилки, зробивши головну ставку саме на праві політичні сили, чії погляди не знаходили відгуку серед широких мас. Наслідком помилкового курсу Директорії на союз з правими силами стало, на думку П. Христюка, те, що ці сили "... ледве не зовсім зліквідували і українську державність, возглавляему Директорією" [1005, с.108], а сама Директорія остаточно розкололась.

Цю ж точку зору підтримав також М. Шаповал. Прихід до влади уряду С. Остапенка він вважає результатом безпринципності Директорії, що обернулася, на його думку, "початком кінця українського визвольного руху" [1033, с.134].

Погоджуючись з негативною оцінкою П. Христюка та М. Шаповала діяльності уряду С. Остапенка, І. Мазепа одночасно більш детально аналізує взаємовідносини правого політичного табору з Директорією, зміни в орієнтації одного з провідних її членів – С. Петлюри, особливо після Кам'янецького Трудового Конгресу, і подій, пов'язаних із створенням "Комітету Охорони Республіки". На думку І. Мазепа, праві політичні сили постійно намагались усунути С. Петлюру від керівництва УНР, звинувачуючи його в некомпетентності. Такого ставлення правих до себе С. Петлюра не міг не враховувати. Але його позиція щодо цих сил, на думку І. Мазепа, остаточно змінилась саме після кам'янецьких подій. "Можна сміливо твердити, – зазначає дослідник, – що в великій мірі під впливом Комітету охорони республіки Петлюра нарешті відійшов від правого політичного табору...", вдавшись до формування нового, соціалістичного за складом, уряду, "... який би "не мав нічого спільного" з попереднім збанкрутованим урядом Остапенка" [564, с.127].

Процес формування нового уряду після відставки С. Остапенка відбувався, на думку авторів-лівих, досить складно, в умовах постійного тиску правої опозиції. За свідченнями І. Мазепа, вони виношували плани усунення Головного отамана від влади, передачу головування в Директорії Петрушевичу. З цією метою праві вирішили використати командувача Волинською групою республіканського війська члена УПСС В. Оскілка [564, с. 148].

Автори-ліві досить детально висвітлюють виступ отамана Оскілка, який вони кваліфікують, як спробу правих сил реалізувати на практиці свої антидержавні задуми. Цей виступ сил правого табору зазнав поразки, але, на думку дослідників, наслідки його були тяжкі. Стягуючи сили до Рівного, зазначає П. Христюк, Оскілко оголив український фронт, що, власне, призвело

до його ліквідації й остаточної втрати Директорією та її урядом підконтрольної території [1005, 128].

Дослідники з лівого політичного табору пов'язують з правими силами, підтримуваними керівництвом ЗУНР, також і виступ отамана П. Болбочана 9 червня 1919 р. Зокрема, Б. Мартос, спираючись на враження від особистих бесід з Болбочаном після його арешту, неодноразово наголошує у своїх спогадах, що отаман не був самостійною політичною фігурою. Він, вважає автор, впав жертвою правих сил, в першу чергу, УДХП, які використали його легковажність і політичну наївність для досягнення головної мети – повалення С. Петлюри [587, с.42,46,50]. На підтвердження свого висновку, Б. Мартос посилається на свідчення інших дійових осіб, які безпосередньо були причетні до арешту, слідства та здійснення вироку над отаманом. Зокрема, він наводить у своїй праці витяги з листа до редакції тижневика "Ранок" Петра Певного – прокурора військово-політичного суду, який розглядав справу П. Болбочана. Під час слідства, цитує Б. Мартос прокурора, П. Болбочан визнав, що його виступ мав на меті повалити владу С. Петлюри, змінити склад уряду шляхом залучення до нього "інших людей, а не лише соціалістів" [587, с.60], а після оголошення смертного вироку підсудний "... заявив: "чесно признаюсь", – що на чолі групи, яка заміряла перевести державний переворот, стояли п.п. Шемет, Андрієвський, Симонів та інші. Від них одержано було інструкції й вони ж в справі державного перевороту провадили розмови з іншими людьми" [587, с.62].

У прямий зв'язок з виступом П. Болбочана автори-ліві ставлять й факт проголошення в цей же день Є. Петрушевича диктатором ЗО УНР, підкреслюючи, що це також було ще одним свідченням спроб правої опозиції захопити владу в Україні. Подібні спроби мали місце й після провалу виступів Оскілка та Болбочана. Підтвердженням цього, на думку П. Христюка, є меморандум правих до Директорії, надрукований у газеті "Трудовий шлях" 23 червня 1919 року. Аналізуючи його зміст, П. Христюк зупиняється на ключових вимогах правих: відмова від орієнтації на більшовизм, створення

нового кабінету "з людей здібних, з необхідним виходом з партій", ліквідація трудових рад, надання селянам землі у власність лише за викуп, встановлення дружніх стосунків з Галицьким урядом, безумовна орієнтація на Антанту [1005, с.141–142]. Для досягнення цих цілей правими в липні 1919 р. був створений Український національно-державний союз. Його діяльність детально аналізують П. Христюк, І. Мазепа й інші дослідники. Зокрема І. Мазепа у своїй праці "Україна в огні й бурі революції" підкреслює, що це об'єднання спрямовувалося як проти уряду УНР, так і особисто проти С. Петлюри [564, с.230].

З протилежних позицій оцінюють вищезгадані події дослідники з правого політичного табору. Вони вважають, що непорозуміння, а то й відверте протистояння правих сил з Директорією, мали місце саме з вини Директорії, яка постійно хиталась між західними демократіями і більшовизмом. При цьому відповідальність за відсутність сталої політичної лінії в Директорії, її постійні хитання представники правого політичного табору покладають на ліві політичні партії, які, на їх погляд, постійно займались політичними чварами. Саме з їх вини, вважають праві, навесні 1919 р. країна опинилась на межі катастрофи, під загрозу було поставлене саме існування Української держави.

У руслі таких підходів дослідники з правого політичного табору й оцінюють конкретні події української визвольної боротьби, під час якої мало місце протистояння між силами правої опозиції й тими політичними силами, на які опиралась Директорія. Перш за все, це стосується формування урядових кабінетів, що змінювали один одного протягом доби Директорії. Так, представники УДХП М. Міхновський та В. Андрієвський вважали, що Директорія не виконала своєї обіцянки, даної напередодні антигетьманського повстання, – створити коаліційний кабінет. В уряді В. Чехівського переважали представники лівих партій, у результаті чого урядовий кабінет виявився нездатним вивести країну з кризи [18, с.61]. При цьому В. Андрієвський у своїх споминах "З минулого" наголошує, що не лише провал спроб УДХП порозумілись з соціалістичним проводом Директорії на предмет входження до

коаліційного уряду призвів до взаємного протистояння. Його зумовило й наростання пробільшовицьких настроїв серед соціалістів, які планували встановити в Україні радянську владу. Саме спроби соціалістів відмовитись від ідеї європейського парламентаризму підштовхнули, на думку автора, хліборобів-демократів до ідеї усунути Директорію від влади за допомогою військових і встановити диктатуру [18, с.63].

Інформація про протистояння між представниками соціалістичних партій, представлених у Директорії, й правою партією соціалістів-самостійників містять у собі спогади О. Андрієвського, який представляв у Директорії УПСС. Автор зазначає, що УПСС не змогла реалізувати свій план реорганізації влади, запропонований у січні 1919 р., оскільки проти цього виступила ліва більшість у Директорії [892, с.2]. Однак і лівим партіям, які втратили владу після утворення уряду С. Остапенка, не вдалось її повернути після проскурівської міжпартійної наради 14 березня 1919 р., що ще більше загострило їх відносини з правим політичним табором.

Після невдалої спроби заручитись підтримкою Директорії та урядових партій у боротьбі з реакційним, з їх точки зору, урядом С. Остапенка, ліві соціалісти у другій половині березня 1919 р. переїхали до Кам'янця-Подільського. Д. Дорошенко зазначає у своїх споминах, що місто стало центром опозиції уряду С. Остапенка, "душею" якого, за словами дослідника, був М. Грушевський [283, с.431]. У цей час, на думку Д. Дорошенка, ліві партії намагались нав'язати свою волю політичному проводу держави за допомогою місцевого трудового конгресу шляхом утворення ними Комітету Охорони Республіки, що спирався на місцевий кам'янецький гарнізон. У результаті, протистояння між лівою та правою течіями лише посилювалось.

Кам'янецькі події, що ввійшли в історію під назвою "кам'янецької бучі", а також інші події, тісно пов'язані з міжпартійною боротьбою за владу, також отримали своє відображення й своєрідну трактовку в працях істориків, які поділяли погляди правого політичного табору.

На відміну від представників українських лівих, які в кращому випадку називали кам'янецькі події березня 1919 р. невинним актом "збереження спокою та порядку в момент загального безвладдя" і "запобіженням паніки" [564, с.125], члени правих партій оцінили утворення Комітету Охорони Республіки не інакше як спробу державного перевороту з боку лівих сил. Члени президії Трудового Конгресу "винесли рішучий осуд Кам'янець-Подільській авантюрі соціал-революціонерів та соціал-демократів, назвали ініціаторів цієї справи авантюристами, достойними ганьби" [Цит. за: 161, с.187–188]. Своєрідною спробою державного перевороту охарактеризували дослідники з правого політичного табору й прихід до влади уряду Б. Мартоса, а також зміни, що сталися у Директорії після усунення з політичної арени кабінету С. Остапенка. Адже із зміною уряду від влади були відсторонені та опинились за бортом державного будівництва не лише консервативні верстви українського суспільства, а й помірковані кола, чиї погляди репрезентували УПСФ та УНРП. Склад уряду Б. Мартоса вони вважали невдалим, нездатним вирішувати пекучі соціальні проблеми, що поставило країну на межу катастрофи. Звідси випливав висновок про нагальну необхідність усунення лівих від влади. Саме під таким кутом зору дослідники з правого політичного табору – О. Андрієвський [21], О. Ковалевський [405], Р. Бжеський (Р. Млиновецький) [994], П. Єрошевич [301; 302] висвітлюють виступи В. Оскілка та П. Болбочана. У працях цих авторів ми знаходимо цікаву інформацію про хід виступу В. Оскілка, міркування про причини його невдачі. Одна з них, на думку П. Єрошевича, полягала в провалі спроб отамана заарештувати С. Петлюру. Останній перехопив ініціативу, звинувативши В. Оскілка в зраді та переході на бік більшовиків [302, с.16–17]. Звертає увагу П. Єрошевич і на неспроможність В. Оскілка по-справжньому запалити війська Північної групи на усунення від влади лівосоціалістичного проводу [301, с.56–57].

Що стосується виступу П. Болбочана, то поряд з вищеназваними працями В. Андрієвського та О. Назарука, варто також відзначити публікації Г. Макаренка [576], М. Середи [826], С. Шемета [1053], в яких автори не лише

висловлюють своє бачення складної міжпартійної боротьби в УНР у 1919 р., а й спростовують чимало звинувачень проти полковника.

Зокрема С. Шемет – активний діяч УДХП, намагаючись об'єктивно проаналізувати трагедію П. Болбочана, констатує, що останній, як "виразник переконань відродженого національного вояцтва України", почував себе зобов'язаним обороняти зовні державну незалежність свого народу, а "в середині правний державний лад і порядок". Саме тому П. Болбочан не міг спокійно дивитися на руйнуючі державний лад чинники й гостро виступав проти хаосу й безладдя в армії та самочинних виступів різного роду отаманів [1053, с.215–216]. Автор робить висновок, що причиною трагедії П. Болбочана були суперечності між силою будуючою – державницькою, й руйнуючою, республіканською, що спочатку породило недовір'я т.зв. революційної демократії до Запорізького корпусу, а згодом і непорозуміння, якими змогли скористатися противники П. Болбочана. Доводячи це, С. Шемет публікує документи, що ілюструють розвиток стосунків між полковником та урядом УНР і перебіг кампанії компрометації П. Болбочана, а згодом й обставини його страти [1053, с.231–233].

З оцінками С. Шемета виступу П. Болбочана, ролі в ньому правих сил погоджується й В. Андрієвський. У своїй праці "З минулого" він відкидає звинувачення про причетність партії хліборобів-демократів до подій, що призвели до арешту й розстрілу П. Болбочана. Посилаючись на враження від особистих зустрічей з П. Болбочаном, він висловив переконання в тому, що полковник був переконаним українським націоналістом-патріотом, який не хотів миритись з непослідовною, суперечливою політикою Директорії та її уряду, критикував їх за недбалість і некомпетентність у військових справах. Саме це вороже налаштувало керівництво УНР до полковника й воно шукало лише привід для розправи [18, с.228].

Гостро засуджував розстріл полковника П. Болбочана В. Липинський. Він вважав цей розстріл безглуздим, наголошуючи, що він супроводжувався наклепницькою кампанією проти інших "організаторів" перевороту –

самостійників та хліборобів-державників, які, проте, не були притягнуті до суду, оскільки для цього не було вагомих підстав. На думку В. Липинського, необхідно було призначити ревізію процесу, який було проведено над П. Болбочаном, і реабілітувати його чесне ім'я, а також українські політичні партії й групи, що були безпідставно звинувачені в "зраді" [1113, с.157].

Цікаву інформацію про взаємини Директорії УНР з правою опозицією, особливо в Кам'янецьку добу, їх своєрідну трактовку знаходимо в праці О. Назарука "Рік на Великій Україні". Повертаючись до суперечок навколо питання про форму влади в Україні, яке в Кам'янецьку добу особливо загострилось, О. Назарук вважає, що Директорія не могла відіграти вирішальної ролі в його вирішенні, оскільки на початок літа 1919 р. була надзвичайно слабкою. Після виходу з Директорії В. Винниченка, а, згодом, і самостійника О. Андрієвського, пише О. Назарук, "Директорія стала "враком", недоломком. Була це вже тільки тінь давньої Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України" [634, с.193]. Фактично влада, на його думку, перебувала в руках Ради Міністрів, "зложеної з представників соц.- дем. і соц. - революціонерів" [634, с.192] Наголосивши на провідних ролях у керівництві УНР саме лівих сил, О. Назарук заперечує можливість значного впливу правих наддніпрянських партій на політику Директорії і її уряду, а, отже, й на прийняття рішення щодо форми влади в Україні [634, с.193–194].

Отже, підходи українських зарубіжних авторів з різних політичних таборів до оцінки ключових подій українського державотворення в 1919 р., характеристики взаємовідносин Директорії і правих сил у цей період є неоднозначними, часто діаметрально протилежними, і визначалися їх партійно-політичною приналежністю.

Подібна тенденція збереглась в українській зарубіжній історіографії і при висвітленні взаємин правих сил із Директорією в 1920 р. Особливо яскраво це виявилось при аналізі взаємовідносин між УНР і Польщею, що завершилися укладанням у Варшаві 21 квітня 1920 р. українсько-польського договору. Так, на думку М. Шаповала, Варшавський договір свідчив, що С. Петлюра разом зі

своїм оточенням "поправіли", пішли на невиправдані поступки полякам, маючи в першу чергу на меті зберегти владу в своїх руках. "Типова олігархія, що сліпо лізе навіть на політичну смерть, аби лише триматись за владу, чи гнатись за її маревом" [1033, с.177], – пише М. Шаповал. У свою чергу, інший представник лівого політикуму – І. Мазепа висловив переконання, що укладання українсько-польського союзу й прихід поляків в Україну спричинили чергове "поправіння" не лише зовнішнього, а й внутрішнього курсу УНР. Це знайшло свій вираз у створенні 31 травня 1920 р. нового уряду УНР на чолі з В. Прокоповичем, у якому переважали представники правих політичних партій. І. Мазепа зазначає, що від самого початку його діяльності "українська політика знову як і колись за уряду Остапенка, ставала на небезпечний шлях консервативно-бюрократичних концепцій." [564, с.421]. На підтвердження своїх висновків І. Мазепа наводить конкретні факти з практичної діяльності уряду В. Прокоповича [564, с.519–520].

Варто зазначити, що не сприйняли створення українсько-польського союзу й дослідники, які репрезентували правий політичний табір. Адже, квітневий договір 1920 р. передбачав фактичне визнання з боку УНР анексії галицьких земель Польщею. Зокрема, О. Назарук зазначав, що керівництво УНР пішло на союз з найгіршими реакціонерами, і як наслідок – загальна поразка справи українського державотворення [634, с.253].

Таким чином, більшість дослідників з обох політичних таборів дійшли висновку про помилковість курсу політичного керівництва УНР на союз із Польщею, але при цьому продовжували обстоювати власне бачення шляхів збереження української державності. Так, автори-ліві основну провину за невдачі на цій стадії визвольної боротьби покладають на праві політичні партії, чії представники переважали в уряді В. Прокоповича, а також на голову Директорії С. Петлюру. На їх погляд, глибокі розбіжності в політичному провіді УНР у питанні вибору союзників, хитання уряду В. Прокоповича від савінківців до "єдинонеділимців", яких більшовицька Росія вважала за своїх ворогів, лише прискорили процес порозуміння росіян з поляками. Відставка з

ініціативи С. Петлюри правого уряду В. Прокоповича 20 жовтня 1920 р. була запізнілим актом, що не міг змінити безнадійну для УНР ситуацію. Революція зазнала поразки.

Звичайно, категоричність таких висновків очевидна. Адже, процес підготовки договору з поляками почався ще при уряді, очолюваному І. Мазепою, що складався майже повністю з представників УПСР і УСДРП, тобто партій, які належали до лівого політичного крила. Спроби деяких дослідників, наприклад Н. Полонської-Василенко [1263, с.540], довести непричетність І. Мазепи і його уряду до підготовки українсько-польського договору спростовуються конкретними документами. Так, голова Варшавської дипломатичної місії А. Лівіцький ще 18 березня 1920 р. в доповідній записці про становище в Україні писав: "Всі злочинні байки про якесь розходження, навіть ворожнечу між мною і Мазепою, не відповідають дійсності. Мазепа і Рада Міністрів цілком опробують нашу "Варшавську" політику..." [Цит. за: 218, с.53].

У повоєнний період до дослідження причин і наслідків внутрішніх суперечностей в українському республіканському таборі долучаються, поряд з колишніми учасниками визвольної боротьби, й фахові історики – М. Богачевська-Хом'як [1105], М. Мироненко [612], П. Мірчук [620], Р. Млиновецький [623; 624], І. Нагаєвський [632], М. Стахів [903–909], та інші автори. Зокрема, М. Стахів у семитомній праці "Україна в добу Директорії УНР", досліджуючи проблему політичного протистояння в процесі визвольної боротьби, вважає, що Директорія й ліві вже з перших своїх кроків виявили небажання шукати порозуміння з табором правих партій [903, с.212]. Це, на думку дослідника, виявилось у несприйнятті ними "правого" уряду С. Остапенка. М. Стахів заперечує їх оцінки кабінету С. Остапенка як "реакційного" й "буржуазного". Він зазначає, що цей кабінет складався не лише з представників ліберальних демократичних партій, а й окремих членів УПСР та УСДРП, і програми обох таборів були "помірковані в реформаторських

заходах". До того ж, кабінет С. Остапенка "не скасував ні одного закону з попереднього періоду в ділянці соціальних реформ" [908, с.120].

Однак, найбільшу увагу зарубіжних авторів повоєнного періоду привернули виступи В. Оскілка та П. Болбочана. Окрім М. Стахіва, їм присвятили свої спогади й наукові праці І. Білоус [52], О. Брик [72], В. Верига [104], О. Вишнівський [125], О. Войнаренко [134], М. Ковалевський [407], Б. Мартос [587], Р. Млиновецький [623; 624], В. Прохода [738], В. Тимошевський [931]. Зокрема, І. Білоус, пишучи про спробу державного перевороту В. Оскілка, зазначає, що, з одного боку, отамана підштовхувала до виступу партія соціалістів-самостійників, до якої він належав. З іншого – відсутність чіткої позиції Головного отамана С. Петлюри щодо ліквідації більшовицького фронту й переговори з більшовиками стали останнім поштовхом до такого кроку [52, с.24].

Цікаву інформацію містять вищеназвані праці не лише про обставини визрівання перевороту В. Оскілка, а й конкретні причини, які прискорили виступ проти Головного отамана. Однією з них, на думку Р. Млиновецького, були спроби С. Петлюри усунути В. Оскілка з посади командувача Північної групи військ під надуманим приводом зміцнення військового командування першого корпусу. Наказ С. Петлюри В. Оскілку виїхати під Коростень дослідник вважає "абсурдним та невикональним" [623, с.521], наголошує, що головною метою наказу було намагання Головного отамана нейтралізувати можливість використання командувачем підлеглих йому військ у боротьбі з Директорією і створеним нею лівим кабінетом Б. Мартоса.

Найбільш докладно в зарубіжній українській історіографії спроба перевороту В. Оскілка висвітлена в працях М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР" та В. Вериги "Визвольні змагання в Україні 1914–1923".

Зокрема, М. Стахів серед ініціаторів виступу називає не лише праві партії, насамперед УПСС, членом ЦК якої був отаман, а й припускає, що "фактично натискало на Оскілка в напрямку перевороту конспіративне Братство Самостійників, яке мало одного видного члена в оточенні Оскілка"

[909, с.68]. У праці М. Стахіва наголошується на антидержавному спрямуванні виступу В. Оскілка, що здійснювався з метою встановлення особистої диктатури [909, с.96]. Дослідник не лише публікує документи, видані В. Оскілком під час перевороту, але й детально аналізує їх у спеціальному розділі, показуючи їх слабкість і називаючи "примітивною агітацією в свою користь" [909, с.95].

В. Верига поділяє точку зору М. Стахіва на причини поглиблення політичної кризи в УНР навесні 1919 р., підкреслюючи, що вона в значній мірі була спровокована лівими соціалістичними партіями, лідери яких постійно звинувачували уряд С. Остапенка в занадто правому й угодовському щодо Антанти курсі [104, с.82–83]. Дослідник нагадує, що усі спроби правого політичного табору продовжити переговорний процес з Антантою, пошуки реальних шляхів об'єднання державотворчих сил не мали успіху. Більше того, ліві взагалі усунули уряд С. Остапенка й призначили лівий кабінет на чолі з Б. Мартосом, який у Декларації від 12 квітня 1919 р., проголосив курс на примирення з "російськими більшовиками-комуністами" за умови, що вони визнають самостійність УНР і не втручатимуться в її справи. На думку В. Вериги, в уряді Б. Мартоса праві вбачали речника плану замирення з РСФРР, й це зумовило їх виступ, спираючись на командувача Північної групи В. Оскілка, який був активним членом партії соціалістів-самостійників.

Українські зарубіжні дослідники наполягають на причетності УПСС та УДХП й до акції П. Болбочана. Аргументи на користь цього твердження наводять у своїх працях Б. Мартос [587, с.44], Р. Млиновецький [624, с.486], М. Капустянський [380, с.82–83]. Р. Млиновецький, зокрема, стверджує, що П. Болбочан за допомогою Запорізького корпусу й за наказом соціалістів-самостійників мав змінити політичний напрям українського уряду, при цьому цей план мав бути реалізований у порозумінні з членами Директорії О. Андрієвським та Є. Петрушевичем [624, с.446,538]. Цю точку зору поділяє й В. Верига. При цьому учений висловлює припущення щодо того, чому С. Петлюра не задовольнив численні прохання про помилування П. Болбочана. На думку В. Вериги, "найбільшим гріхом полковника Болбочана була його

популярність серед військових кіл, і Петлюра побоювався, що той усуне його і стане "новим гетьманом" [104, с.105–106].

Вивчення історіографічного доробку українських зарубіжних дослідників, насамперед тих, які брали участь у зазначених подіях, дозволяє означити певні недоліки у висвітленні взаємин Директорії УНР з правою опозицією. Найбільш характерні з них – це надмірна полемічність, намагання виправдати власну поведінку. На вивченні проблеми позначились й вузька джерельна база досліджень. Крім того, автори-ліві нерідко давали оцінку діяльності правих партій без глибокого аналізу їх програмних документів, вважаючи їх усіх "ворогами революції", і покладали на них головну відповідальність за поразку визвольних змагань.

Від таких підходів зарубіжні українські дослідники починають поступово відмовлятися лише в повоєнний період, особливо після проголошення незалежності України.

Історики незалежної України демонструють значно вищий теоретичний рівень осмислення зазначених питань. Так, правий табір, що після відставки уряду С. Остапенка склав опозицію до уряду І. Мазепи, досліджує В. Лозовий. Він підкреслює, що цей табір не був однорідним. Його радикальну складову становили сили, які виступали за збройне повалення влади Директорії і за встановлення "правої диктатури". До цієї групи В. Лозовий відносить, перш за все, українські партії соціалістів-самостійників (УПСС) та хліборобів-демократів (УДХП). Помірковану його частину складала Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) спільно з культурно-освітніми та земськими діячами, які навколо неї гуртувалися. Ця частина правої опозиції сповідувала легальні методи боротьби [543, с.66].

Події другої половини березня 1919 р. в Кам'янці-Подільському, коли українські ліві партії намагались нав'язати свою волю політичному проводу держави шляхом утворення ними т.зв. Комітету Охорони Республіки, детально аналізує О. Любовець. Вона вважає, що з цими подіями пов'язане посилення протистояння між лівою та правою течіями українського національного руху,

яке одночасно ускладнювалося поглибленням суперечностей між лідерами УНР і ЗУНР [557, с.213–216]. Ця ж думка висловлена в колективній монографії "Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку". У ній прямо зазначається, що програма Комітету Охорони Республіки "викликала негативну реакцію тих сил, які інакше уявляли собі орієнтири українського державотворення". Але одночасно зауважується, що виступ Комітету закономірно спричинив різку зміну політичного курсу в УНР на користь лівих, оскільки політика правого уряду С. Остапенка не відповідала лівим настроям українських народних мас [972, с.237]. Подібну позицію займає й В. Яблонський [1082, с.36–37].

В. Солдатенко має інше бачення причин протистояння між правим і лівим крилом українського політичного проводу. Він звинувачує правих у небажанні "погодитись із закріпленням проводу соціалістичних (хоч би й поміркованих) партій, з перспективою переходу влади на місцях до Трудових рад, на які вони не мали впливу" [874, с.721]. У свою чергу, В. Лозовий називає два фактори, які, на його думку, впливали на розходження між правими й лівими в баченні майбутнього УНР. Поряд із тим, що "праві опозиціонери вважали "класовий трудовий" принцип формування влади проявом більшовизму", він виділяє і принципові розбіжності в соціальній політиці, перш за все – незгоду правих на спробу реалізації лівими політики "соціалізації" землі [543, с.67]. Як і більшість сучасних українських вчених, В. Лозовий і В. Солдатенко вважають, що ця позиція правих сил співпадала з позицією провідників ЗУНР [543, с.67; 874, с.722].

Значну увагу вітчизняні дослідники приділили подіям, пов'язаним з виступами отаманів В. Оскілка й П. Болбочана. Зокрема, Я. Штендера у праці "Засуджений до розстрілу" стверджує, що вже в квітні 1919 р. в УПСС визрівали наміри змінити С. Петлюру на посаді Головного отамана. Причина – невизначене ставлення Петлюри до намагань вищого військового керівництва УНР порозумітись із більшовиками, а отже піти на компроміс з лівими політичними силами [1064, с.170].

У свою чергу, Т. Геращенко на основі нових документів детально аналізує перебіг подій, пов'язаний з виступом В. Оскілка. На її думку, поряд з уже відомими чинниками, що призвели до спроби перевороту, неабияке значення мало й звільнення начальника штабу Північно-Західного фронту генерала В. Агапієва, "який користувався величезним авторитетом". Його відставка за наказом нового наказного отамана О. Осецького, якого фахові військові, в тому числі В. Оскілко, вважали "соціалістичним демагогом" та "інтриганом", лише прискорила розвиток подій. Т. Геращенко зазначає, що кадрові перестановки у війську мали торкнутися й самого командувача Північної групи військ Армії УНР В. Оскілка. Наказ С. Петлюри отаману від 22 квітня 1919 р. виїхати під Коростень для командування військовою операцією, зазначає дослідниця, "викликав обурення у членів УПСС і військових", а в самого В. Оскілка викликав підозру, що Головний отаман "свідомо відправляє його з міста". Повторний наказ С. Петлюри про відправку на фронт "остаточно переконав опозицію в необхідності перевороту" [162, с.201], наголошує дослідниця.

Слід зазначити, що деякі сучасні дослідники не відкидають й інших мотивів виступу В. Оскілка. Зокрема, Д. Яневський звертає увагу й на амбіції самого В. Оскілка, який "... з кар'єрних міркувань був особисто зацікавлений використати негаразди серед членів Директорії, розіграти в своїх особистих інтересах карту суперечностей між ними" [1098, с.333]. Наголошує автор і на політичному зацікавленні диктатора Є. Петрушевича в успіху виступу В. Оскілка. Цю ж тезу підтримують й інші сучасні дослідники – В. Верстюк [1262, с.377], Т. Геращенко [162, с.203], В. Яблонський [1082, с.32]. Т. Геращенко, наприклад, прямо пише, що "останній (Є. Петрушевич – М. С.) фігурував у планах самостійників на роль диктатора" [162, с.203].

Наслідки перевороту В. Оскілка для боротьби за українську державність оцінюються вітчизняним істориками неоднозначно. На думку А. Гриценко, внаслідок виступу В. Оскілка було завдано великої шкоди українській справі. Дослідниця вважає, що "стягуючи сили до Рівного, отаман оголив український

фронт, що, власне, призвело до його ліквідації й остаточної втрати Директорією та урядом УНР території" [217, с.18]. Цю ж ідею обстоюють у своїх дослідженнях О. Любовець та В. Солдатенко [557, с.217; 874, с.723]. Натомість Т. Геращенко вважає, що "не слід перекладати всю відповідальність за ліквідацію Північно-Західного фронту та військові поразки Армії УНР навесні 1919 року лише на опозицію". За її словами, В. Оскілко не знімав жодної частини з фронту для участі в перевороті, а "використовував лише резервні підрозділи, що перебували у Рівному" [162, с.204–205].

В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська дослідили правовий аспект повстання В. Оскілка, прослідкувавши діяльність створеної Директорією державної слідчої комісії для розслідування повстання 29 квітня 1919 року. Аналізуючи роботу комісії, вони висловлюють припущення, що "мирне" вирішення справи щодо причетних до повстання В. Оскілка, засвідчувало, що Директорія та уряд "лояльно" сприйняли цей виступ "як реакцію правих політичних сил на спробу лівих здійснити переворот у Кам'янці-Подільському і привести до влади лідерів, що виступали за порозуміння з радянською Росією" [838, с.84].

Незважаючи на поразку, виступ В. Оскілка, на думку багатьох сучасних істориків, не лише налякав його політичних опонентів, але й змусив їх шукати шляхів до упередження спроб державного перевороту в ближчому майбутньому. Наступною трагедією в черзі невмотивованого поборення правих політичних сил став розстріл П. Болбочана, що призвів до подальшого загострення стосунків між правими й лівими силами в українському національно-визвольному русі.

Суттєві доповнення у висвітленні цього питання здійснені в статтях П. Брицького і В. Сідака [74], Т. Геращенко [162], монографіях В. Сідака, Т. Осташко і Т. Вронської [838], Я. Штендери [1064], Ф. Турченка [947]. Так, у статті П. Брицького і В. Сідака переконливо показано, у який спосіб П. Болбочан став об'єктом цькування, а невдовзі – і брутальної розправи. У статті відкидаються звинувачення на адресу П. Болбочана в зраді, критикується невиважена оцінка, допущена урядом УНР та особисто С. Петлюрою,

організаційних і професійних дій П. Болбочана та несправедливо винесений йому вирок смертної кари [74, с.217–218].

У свою чергу, Т. Геращенко вважає, що хоч і немає перевірених документальних даних про причетність правих партій до підготовки державного перевороту в червні 1919 р., є непрямі докази, що не виключають такої можливості. Посилаючись на протоколи допиту й переписку Державної слідчої комісії в розслідуванні справи П. Болбочана, дослідниця зазначає, що останній підтвердив той факт, що в травні 1919 р., перебуваючи в Станіславові, неодноразово зустрічався з представниками правих партій Андрієвським, Афанасьєвим, Симонівим, Богуном, Білинським, Шеметом та ін., в розмовах з якими йшлося про необхідність державного перевороту. "Шемет просто стояв у мене над душею і вимагав, щоб я скоріше погодився з їх програмою" [162, с.190], – цитує дослідниця П. Болбочана.

Деякі факти, що свідчили про спроби правих сил використати авторитет полковника П. Болбочана, наводить у своїй монографії Ф. Турченко [947, с.267].

В. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська у праці "Полковник П. Болбочан: трагедія українського державника" дещо по-іншому висвітлюють проблему "праві українські партії – П. Болбочан". Вони зокрема зазначають, що ці партії (УПСС та УДХП) не залишали надій спрямувати республіканський провід на більш послідовну боротьбу з більшовизмом, досягнення з цією метою порозуміння з Антантою та розбудову української армії на принципах професіоналізму й регулярності. При цьому автори не заперечують, що саме С. Шемету, В. Андрієвському, О. Макаренку належить ініціатива в просуванні на відповідальні військові посади талановитих воєначальників-професіоналів (О. Грекова, О. Шаповала, П. Болбочана, З. Натієва), які, на їх думку, були в змозі розбудувати регулярну національну армію. Ці військові, зазначають дослідники, були далекі від більшовицької орієнтації і намагались вплинути на державний провід з тим, щоб припинити загравання з більшовиками й скерувати політику Директорії в послідовно державницьке русло [838, с.74].

Автори монографії не бачать підстав для звинувачень П. Болбочана в участі у змові правих сил. Зупиняючись детальніше на одній із нарад представників УДХП та УПСС, що відбулася в Станіславові вже після повстання В. Оскілка, В. Сідак, Т. Осташко і Т. Вронська доводять, що ніякої змови УПСС та УДХП не було, тому й П. Болбочан не міг зробити зізнання про змову і намір правих сил вчинити державний переворот [838, с.127–129]. Цієї ж точки зору дотримується Я. Штендера [1064, с.167].

Подальшу конфронтацію між правим і лівим таборами в українському політикумі після придушення виступів В. Оскілка і П. Болбочана, в яке був втягнутий і провід Директорії, більшість сучасних вітчизняних дослідників пов'язують із переїздом галицького проводу до Кам'янця-Подільського в липні 1919 р. Проявом цього протистояння в Кам'янецьку добу, вважає А. Гриценко, стала спроба створення правою опозицією Українського національно-державного союзу (УНДС). Дослідниця стисло висвітлює причини утворення УНДС, його програмові засади, але детальніше розглядає складний процес протистояння між урядами УНР та ЗО УНР. Вивчаючи спроби створення єдиного фронту правих, опозиційних есеро-есдеківському уряду Б. Мартоса, арешт низки керівників повстанських загонів, авторка доходить висновку, що "провід УНР знову не використав можливості спертися на широкі маси" і не "скористався можливістю здійснити серйозне корегування своєї політики" [217, с.55].

Дещо в іншій площині розглядається діяльність УНДС у вже згадуваній колективній монографії "Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку". Навівши основні завдання союзу, автори монографії зазначають, що для їх реалізації члени УНДС планували "здійснювати постійний тиск на Директорію та соціалістичний уряд". Можливість здійснювати цей тиск посилилась у зв'язку з переходом на Наддніпрянщину УГА та галицького проводу. "З цього моменту, – підкреслюється в праці, – галицькі правлячі кола на чолі з Є. Петрушевичем стали своєрідною ударною силою правого табору щодо впливу на політику

соціалістичного уряду" [972, с.242]. Результати такого тиску не забарилися: "соціал-демократи поступово почали повертати державну політику у бік демократичних орієнтацій". На підтвердження даного висновку в монографії наводяться конкретні факти: серйозно пригальмовано організацію на місцях народних рад за трудовим принципом; соціал-демократи поставили перед есерами ультиматум: уряд мав визнати принцип широкої демократії як основу державної діяльності коаліційного кабінету; за демократичним принципом мали обирати і центральний представницький орган та народні ради на місцях. Автори монографії також наголошують на тому, що тиск правих у сукупності з міжнародними обставинами призвів до ухвалення Радою Народних Міністрів УНР 12 серпня 1919 р. Декларації, яка символізувала "поворотний пункт у розбудові держави на основі європейської моделі" [972, с.243].

Цю ж точку зору поділяють у своїх працях В. Лозовий [543, с.72] і О. і М. Копиленки [1251, с.143–144].

Підводячи підсумки, варто зазначити, що вітчизняні дослідники значно глибше дослідили проблему взаємовідносин Директорії з правою опозицією в роки визвольних змагань, їх висновки виявилися більш ґрунтовними й виваженими. Більшість вітчизняних істориків заперечує твердження зарубіжних дослідників, особливо тих, які в добу Директорії належали до лівосоціалістичного політичного табору, про виключно негативну роль правих сил у національно-визвольних змаганнях і будівництві Української держави. Наведено переконливі аргументи, які свідчать, що серед діячів правих партій було немало людей, які мали неабиякий професійний досвід, значний освітній і культурний потенціал, необхідний для утвердження національної державності. Але, маючи відмінні від лівого крила українського політикуму погляди на шляхи розвитку державотворчих процесів в Україні, праві партії, на думку багатьох вітчизняних істориків, були усунуті від владних важелів, часто ставали невинуватим об'єктом "класової" ненависті, політичного тиску, а то й відвертих цькувань [161, с.193; 1215, с.15]. І все ж, навіть в таких умовах, під тиском правих сил, Директорія, створені нею уряди приймали й конструктивні

рішення, зокрема у серпні 1919 р. відмовились від класових засад державотворення й задекларували перехід до загальнолюдських, демократичних засад побудови українського республіканського ладу [1176, с.16].

Сучасні вітчизняні дослідники продовжують докладати творчих зусиль для осмислення багатьох фактів, подій і явищ української історії доби Директорії УНР, проте і досі вони нерідко демонструють свою прихильність тому чи іншому напрямку суспільного життя цього періоду. Такий підхід простежується і в оцінках різних аспектів взаємовідносин Директорії з силами правого політичного табору. Багато з них продовжують залишатись об'єктом гострих дискусій. Усе це підводить до висновку про необхідність продовження поглибленого й неупередженого аналізу досліджуваної теми. На нашу думку, потребує подальшого дослідження проблема пошуку правими силами єдиної платформи для порозуміння й спільних акцій у період Директорії. Не до кінця з'ясованою залишається причетність партій соціалістів-самостійників до спроби державного перевороту В. Оскілка та УДХП – до виступу П. Болбочана. Може представляти інтерес тема "праві партії і армія", розглянута під кутом зору впливу сил правосоціалістичної орієнтації на політичну ситуацію в УНР. Лише фрагментарно висвітлене питання про вплив правих партій на трансформаційні процеси в самій Директорії. Важливим завданням, з нашої точки зору, є продовження роботи над біографіями чільних діячів правих політичних партій, осмислення під сучасним кутом зору їх діяльності, ролі в подіях доби Директорії. У цьому напрямі вітчизняні дослідники зробили лише перші кроки.

Подальше вивчення цих та інших проблем дозволить значно збагатити наші знання про політичну історію доби Директорії, а в ширшому плані – більш системно проаналізувати складні і суперечливі моменти реалізації соціальних і національно-визвольних інтересів різних верств українського громадянства, з'ясувати формування домінуючих орієнтирів українського політичного проводу, що виявилися визначальними для всієї доби Директорії.

3.4. Політичні суперечності урядів УНР і ЗУНР (ЗО УНР)

Державотворчий процес в Україні в добу Директорії серед іншого характеризувався спробою реалізації ідеї соборності українських земель, що увінчалась проголошенням Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Акт соборності українських земель продемонстрував непереборне прагнення наддніпрянців і галичан боротися за єдину незалежну Україну. Однак, розпочавшись із тісного співробітництва, стосунки між двома урядами завершилися через 11 місяців повним розривом.

Відсутність порозуміння між державницькими центрами УНР та ЗУНР не лише спинала на півдорозі справу об'єднання українства в одну соборну державу, а й, поряд з іншими чинниками, зумовила загальну поразку Української революції. Тому в сучасних умовах, коли український народ розбудовує незалежну демократичну українську державу, аналіз такого надзвичайно важливого аспекту історії українського державотворення в 1919 р., як взаємини урядів УНР і ЗУНР, стає одним із важливих напрямків історичних досліджень.

Історіографія взаємин урядів УНР і ЗУНР представлена значною кількістю літератури, різноманітної за жанрами, формами, тематикою. Її аналіз дозволяє виділити кілька етапів дослідження цієї проблеми. Перший із них охоплює 20-ті – початок 50-х рр. ХХ ст., другий – другу половину 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. Третій розпочався на початку 90-х років минулого століття в умовах значних політичних змін, що мали місце як на теренах колишнього Радянського Союзу, так і в світі в цілому, і триває сьогодні.

На першому етапі досліджувана тема знайшла певне відображення в працях як радянських, так і зарубіжних істориків.

У радянській історіографії проблема соборності українських земель розглядалась вкрай суб'єктивно, виходячи з ідеологічних настанов більшовицької партії щодо оцінки української державності 1917–1920 рр. Весь період існування УНР і ЗУНР, різні аспекти діяльності їх проводів оцінювалися цілком негативно. Назви обох республік у радянській історіографії завжди

бралися в лапки з доданням принизливого словосполучення "так звані", а характеристики керівних центрів кожної з них майже не відрізнялась одна від одної: це були органи "соціал-зрадників", які представляли інтереси буржуазії та куркульства і мали на меті перешкодити встановленню радянської влади на українських землях. Особливій критиці піддавався Акт Злуки двох гілок українського народу. Він, за твердженням радянських істориків, свідчив про "об'єднання української буржуазії з галицькою буржуазією для спільної боротьби проти робітників і селян України" [538, с.71]. Тому цілком справедливою є оцінка подібних підходів радянської історичної науки сучасним українським істориком В. Капелюшним, який зазначає, що замість ідеї соборності в Україні протягом століть активно пропагувалась і насильницьки насаджувалась сфальсифікована концепція розвитку українського народу, який нібито споконвічно мріяв не про власне об'єднання, але лише про те, як йому об'єднатися з російським народом [379, с.182–183].

Фактично проблема соборності України й політичних суперечностей між лідерами УНР і ЗУНР за доби Директорії в міжвоєнний період досліджувалась лише в українській зарубіжній історіографії. Вона була представлена переважно працями безпосередніх учасників тих подій. Дослідження цих праць дає змогу певною мірою з'ясувати картину взаємовідносин між урядами УНР і ЗУНР після проголошення Акту Злуки. Уже перше ознайомлення з оцінками самого Акту з боку найбільш причетних до цієї події осіб насторожують. Вони, на відміну від урочистого тону Універсалу, досить стримані. В. Винниченко, який був головою Директорії на момент укладання Акту Злуки, у праці "Відродження нації" повідомляє про цю подію надто буденно, безпристрасно, присвятивши їй лише півтора десятки рядків [118, с.242–243]. Декларативним назвав факт проголошення Злуки І. Мазепа [564, с.83]. У цьому ж ключі висловились П. Христюк [1005, с.60] і М. Шаповал [1033, с.127–128], а також представники політичного табору ЗУНР М. Лозинський [542, с.69] Л. Цегельський [1010, с.302].

Аналіз праць зазначених авторів дозволяє зрозуміти стриманість тону в характеристиці Акту Злуки. Він засвідчує наявність значних перешкод для досягнення справжньої соборності українських земель одразу ж після підписання акту. У найбільш загальному вигляді ці перешкоди зводились до двох тісно пов'язаних між собою основних моментів. Перший з них – це відмінність у політичному становищі та зовнішньополітичних пріоритетах. У багатьох працях наводяться численні приклади, що свідчать про розходження зовнішньополітичних орієнтацій в обох українських державницьких таборах. Однак їх оцінки авторами, що належали до кожного з цих таборів, неоднозначні, часто протилежні. Так, М. Лозинський, представник галицького політикуму, що у боротьбі за збереження української державності орієнтувався на допомогу Антанти і Білого руху, висловив незадоволення не лише тим, що під час зустрічі в Ходорові 27 лютого 1919 р. місії Антанти на чолі з французьким генералом Бертелемі з представниками ЗУНР присутній на ній С. Петлюра не заявив чітко про своє ставлення до долі ЗУНР, а й місією полковника Б. Курдиновського до Варшави в лютому 1919 р. Підписаний ним після переговорів з польським міністром закордонних справ І. Падеревським договір, що передбачав в обмін на співробітництво широкі територіальні поступки Польщі, головним чином, за рахунок Східної Галичини, дав підстави М. Лозинському зробити висновок, що уряд Директорії думав "укріпляти українську державність коштом Галичини" [542, с.172].

Другим чинником, що, на думку дослідників, заважав досягненню реальної соборності українських земель і погіршував відносини між УНР і ЗУНР, була міжпартійна боротьба. Вона впливала з відмінностей у програмових засадах політичних сил, що входили до складу урядів УНР і ЗУНР, з ключових питань державотворення. У праці "Від легенд до правди" Л. Цегельський, описуючи процес переговорів у Фастові між делегацією ЗУНР і Директорією з підготовки передвступного договору про злуку Галичини з Великою Україною, назвав основні пункти розходжень між обома сторонами. "Ми хочемо мати свій сойм і свою провінційну владу, бо наші відносини дуже

відмінні від ваших, – зазначає автор. – Галичина від 1848 року привикла до конституційно-парламентарного ладу, а ви його ще не мали. Галичина католицька і Церква у нас національна та займає поважне становище. А Ваша Україна православна і Церква у Вас зросійщена, покищо неприхильна Українству. Галичина звикла до західньо-європейського права, а у Вас закони російські, інакші" [1010, с.140].

У своїй праці Л. Цегельський також пояснює причини настороженого ставлення до Злуки з УНР з боку галицького керівництва. Це – зневіра в здатність Директорії утриматись при владі, а також її хитка зовнішньополітична орієнтація [1010, с.206,207].

На відміну від дослідників, що репрезентували галицький урядовий табір, наддніпрянські історики зовсім по-іншому трактують причини формального втілення Акту Злуки. На їх думку, пояснення слід шукати в поглядах тих соціальних сил, на які спирались урядові структури ЗУНР у своїй діяльності. Ці погляди В. Винниченко [118, с.395], П. Христюк [1005, с.161], М. Шаповал [1033, с.227] характеризують як "міщанські", "дрібнобуржуазні". Така класова природа політичних сил, що прийшли до влади в ЗУНР, зумовлювала, на думку дослідників з лівого соціалістичного табору, негативне ставлення цих сил до поглиблення революції, надання їй радикального характеру [118, с.396–397; 1033, с.227].

Аналіз зазначених праць дає підстави для висновку про те, що вже на початку соборницького процесу виявились суттєві розбіжності між двома українськими державницькими центрами в розумінні цілей революції й тактики їх досягнення. Вони значно поглибились після переходу УГА на територію Великої України, призвели до посилення політичного протистояння між керівництвом УНР і ЗУНР.

Дослідники як з наддніпрянського, так і з галицького політичного таборів аналізують конкретні прояви такого протистояння. Разом з тим, у їхніх працях наводяться конкретні приклади, які свідчать, що всупереч конфліктам, об'єктивні причини, в першу чергу, важке становище збройних сил обох

державницьких центрів, штовхали їх уряди до порозуміння, хоч і досягнутого на компромісній основі. Так, І. Мазепа у праці "Україна в огні й бурі революції" аналізує умови співробітництва, висунуті галичанами після переходу УГА через Збруч. Вони зводились до згоди уряду УНР на проведення більш поміркованої демократичної політики без ухилів у бік радянства, зміни соціалістичного уряду Б. Мартоса, скасування особливого міністерства для Галичини. Уряд УНР, зазначає І. Мазепа, фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича [564, с.227]. Для координації військових операцій у середині серпня 1919 р. був створений штаб Головного Отамана на чолі з генералом М. Юнаковим і квартирмейстром генералом В. Курмановичем, який представляв УГА.

Відкинувши на певний час суперечки, об'єднані українські армії почали 2 серпня 1919 р. успішний наступ на Київ. Проте, як відзначають дослідники, примирення виявилось надто короткочасним; незабаром відносини між обома урядами знову значно погіршилися, особливо після того, як захоплений 30 серпня 1919 р. українськими військами Київ наступного дня за наказом генерала Кравса був практично без опору відданий денікінцям, а 6 листопада 1919 р. командування УГА підписало з ними мирну угоду.

Дослідники з обох політичних таборів досить прискіпливо аналізують ці ключові події у взаємовідносинах обох державницьких центрів на завершальному етапі Кам'янецької доби. Але їх оцінки з обох сторін є неоднозначними, суперечливими. Представники наддніпрянського табору звинувачують у всьому переважно галичан. Зокрема, М. Шаповал вважає, що поступки уряду УНР галичанам не могли змінити загальну картину їх взаємовідносин, оскільки останні не збиралися відмовлятися від своїх сепаратистських устремлінь [1033, с.163].

Більш глибоко аналізує ситуацію В. Винниченко. Він зазначає, що галичани готові були спільно боротись за всю Україну лише за умови, що "здобувши велику Україну, неодмінно підуть зміцненими силами на здобування меншої, Галичини" [118, с.466]. А Кам'янецький уряд своїми діями такої

певності галичанам не давав, оскільки орієнтувався на допомогу Антанти, а також Польщі, яка "грабіжницьким способом видерла в української нації Галичину" [118, с.467]. Це штовхало галичан в обійми білогвардійців–денікінців, за допомогою яких галичани сподівались відстояти свою незалежність. Саме цим, на думку В. Винниченка, значною мірою пояснюється здача галичанами Києва Денікіну [118, с.468].

Точку зору М. Шаповала й В. Винниченка про вину галичан у поразці соборницьких устремлінь обох державних центрів поділяє й І. Мазепа. [564, с.261].

Підписання угоди УГА з денікінцями, на думку дослідників з табору УНР, також було не спонтанним актом, а результатом добре продуманої політичної позиції галицького проводу, що почала впроваджуватись у життя ще задовго до листопадових подій. Зокрема, на думку М. Шаповала, підготовка командування УГА до сепаратної угоди з денікінцями почалась ще з літа 1919 р., коли ідею союзу з Денікіним почали активно пропагувати А. Лівницький, О. Назарук та інші галицькі діячі [1033, с.158]. При цьому М. Шаповал наводить конкретні факти, що свідчать про наміри командування УГА порозумітись із Денікіним [1033, с.159].

Позицію М. Шаповала щодо невивадковості укладання угоди між УГА та Денікіним поділяють також І. Мазепа й В. Винниченко. У праці "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепа, посилаючись на свідчення головного державного інспектора В. Кедровського, зазначає, що галицькі вояки відступали перед денікінцями навіть тоді, коли останні були чисельно в значній меншості [564, с.295]. Хоча при цьому І. Мазепа вважає непричетним до укладання угоди Є. Петрушевича. У свою чергу, В. Винниченко, відзначивши надзвичайно важкий стан, у якому опинилась УГА восени 1919 р., на противагу І. Мазепі, доводить, що головними ініціаторами укладання угоди з денікінцями були галицькі представники на Паризькій мирній конференції, зокрема В. Панейко, а також сам диктатор. Особисто Є. Петрушевич, підкреслює В. Винниченко, дав таємний наказ командуючому галицькою армією М. Тарнавському й той

підписав 6 листопада договір між галицьким командуванням і командою добровольчої армії, політичним пунктом якого була автономія Галичини в "єдиної, невідомої" [118, с.471].

На думку українських зарубіжних дослідників, взаємовідносини між обома українськими урядами на середину листопада 1919 року сягнули критичної межі. Будь-який наступний невиважений крок кожної із сторін міг стати фатальним для цих стосунків. І такі кроки були зроблені обома сторонами майже одночасно, що знайшло своє відображення в працях дослідників як з наддніпрянського, так і галицького політичних таборів. З боку уряду УНР, зазначає І. Мазепа, це була постанова від 14 листопада 1919 р., в якій містились остаточні директиви варшавській місії А. Лівіцького щодо взаємовідносин з Польщею [564, с.311–312]. Вона передбачала залишення під контролем Польщі значної частини території ЗУНР і була сприйнята проводом ЗУНР як відмова керівництва уряду УНР відстоювати ідею соборності України.

Відповідь Галицького уряду не забарилась, констатує М. Шаповал [1033, с. 162]. 15 листопада 1919 р. Є. Петрушевич виїхав через Румунію до Відня, а 17 листопада 1919 р. в Одесі галичани уклали остаточний договір із Денікіним, згідно з яким УГА в повному складі переходила на бік Добровольчої армії. Це означало фактичне припинення військового співробітництва українських урядів. Згодом, це торкнулось і дипломатичної співпраці. Після підписання 2 грудня 1919 р. договору УНР із Польщею представники Галичини вийшли зі складу варшавської місії, заявивши, що цей договір не матиме ніяких правових наслідків. Факт краху Акту Злуки став доконаним.

Багато в чому не погоджуються з трактуванням наддніпрянськими істориками взаємин в соборницькому таборі галицькі дослідники, зокрема Л. Цегельський, С. Рудницький, О. Назарук. Так, Л. Цегельський покладає основну провину за крах ідеї соборності на наддніпрянських політиків. Вони, на думку автора, очоливши маси, повинні були вдарити "... в належну струну – не в струну соціальної, а в струну національної революції" [1010, с.308]. Однак, зауважує Л. Цегельський, Директорія, проурядові партії були засліплені

"чужою ідеологією із чужого поля – соціалізмом, гаслами клясової боротьби та інтернаціоналізмом" [1010, с.202,308]. Цими недоліками, вважає він, не страждав провід ЗУНР, як і вся Галичина. "Але Галичина – одна десята частина Великої України щодо населення, а одна п'ятнадцята щодо простору – замала була, щоб потягти за собою величезний корпус України" [1010, с.309].

Певною мірою з висновками Л. Цегельського перегукується й праця колишнього радника при уряді ЗУНР С. Рудницького "Чому ми хочемо самостійної України?". Автор, підтримуючи ідею соборництва, разом з тим, наголошує, що до неї потрібно було йти "розумними шляхами, а не "незрілою принципіальністю". Пояснюючи свою позицію, С. Рудницький пише, що обидві сторони підійшли до Злуки легковажно, не прорахувавши її можливих наслідків для української державності, перш за все, в контексті тодішнього міжнародного становища українських земель. На його думку, потрібно було спочатку об'єднуватись на федеративному принципі, а не механічно зливати в одне тіло обидві частини України [785, с.381].

Гостра критика на адресу політичного проводу УНР була висловлена О. Назаруком у праці "Рік на Великій Україні". Вона спрямована насамперед проти кабінету Б. Мартоса, чия лінія поведінки по відношенню до ЗУНР, на переконання дослідника, значно загострила взаємини між УНР і ЗУНР. Цю лінію він характеризує як негнучку. Наводячи низку прикладів, автор наголошує, що Б. Мартос намагався вирішити питання про об'єднання обох державницьких центрів фактично силовими методами. Зокрема, прем'єр наполягав на створенні Галицького Міністерства при Наддніпрянським уряді, "щоб не треба було б говорити з Диктатором" [634, с.229], не давав грошей галицькій армії [634, с.214–216], запровадив таку цензуру преси, "що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом" [634, с.221]. Така політика уряду Б. Мартоса при слабкій Директорії й завадила, на думку О. Назарука, досягти реального зближення між обома урядами. Виходячи з вищевикладеного, О. Назарук робить висновок: в умовах наступу військ Денікіна з метою

згуртування українських державницьких сил уряд Б. Мартоса потрібно було змінити, його повинна очолити політична особа, здатна до компромісу.

Звісно, подібний висновок автора слід сприймати з певними застереженнями, адже у ставленні до денікінського руху й до політики кабінету Б. Мартоса позиції політичних сил, на які спиралась обидва державницькі центри, були далекі від узгодження, і поява на чолі Наддніпрянського уряду І. Мазепи існуючі суперечності так і не зліквідувала. Це засвідчили вже згадувані події останніх місяців Кам'янецької доби.

Варто зауважити, що оцінки О. Назаруком зазначених подій кардинально різняться від їх бачення істориками з унерівського політичного табору. Відкидаючи, зокрема, тезу про "чорну зраду" галичан, яка нібито була результатом давньої політичної орієнтації правих політичних сил Галичини на порозуміння з Денікіним, О. Назарук звинувачує в руйнації соборницького процесу С. Петлюру, який на осінь 1919 р. уособлював Директорію. Саме Головний отаман, вважає дослідник, будь-що намагався ліквідувати диктатуру й ті праві сили, на які вона спиралась, прагнув підпорядкувати собі УГА [634, с.238]. Такі дії стали на перешкоді порозумінню між політичними проводами Галичини і Великої України і зрештою призвели до низки трагічних подій, зокрема до здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., що автор інакше як київським "скандалом і соромом" не називає [634, с.242].

Водночас, О. Назарук досить детально зупиняється на факті підписання генералом М. Тарнавським договору з Денікіним 6 листопада 1919 р. Він пояснює це тим, що політичне керівництво УНР, зокрема С. Петлюра, після наради в Жмеринці вирішили ще раз здійснити спробу порозумітись з Антантою, що здавалось галичанам нереальним [634, с.281]. При цьому, необхідність підписання договору з денікінцями, вважає О. Назарук, була спричинена виключно важким становищем, у якому опинилась УГА восени 1919 р. [634, с.279].

На відміну від О. Назарука, Є. Коновалець не намагається виправдати керівництво УГА. Навпаки, він назвав перехід галицьких вояків на бік

Добровольчої армії "вчинком дуже прикрим і жалюгідним", який мав надзвичайно тяжкі наслідки. "Розпочиналася, – пише Є. Коновалець, – найстрашніша сторінка визвольної боротьби Соборної України: період духовної прірви поміж двома частинами нації" [442, с.38]. Водночас, він вважав непотрібним надмірний галас, зчинений політичним проводом УНР навколо факту переходу УГА до денікінців. З його точки зору, це лише поглибило розкол між наддніпрянцями і галичанами, оскільки останні отримали тавро "зрадників Українського Народу" [442, с.38].

Звичайно, аргументація Є. Коновальця, О. Назарука, інших авторів не в усьому бездоганна. Особливо це стосується висновків О. Назарука про вимушеність переходу УГА на бік Денікіна. Адже, сам автор неодноразово підкреслював, що на осінь 1919 року не лише галицька, а й наддніпрянська армія перебувала в надзвичайно скрутному становищі. Тут, мабуть, слід виходити з того, що О. Назарук був причетним до визначення політичної лінії галицького керівництва й намагався її будь-що виправдати.

Незважаючи на протилежні оцінки ключових подій, що мали місце на завершальній стадії Кам'янецької доби, автори з обох політичних таборів сходяться в тому, що ця доба завершилась катастрофою для української справи [1033, с.158; 634, с.296], і що одна з причин катастрофи – це розкол всередині українського національного табору. Але провину за відсутність єдності кожна із сторін часто перекладала на протилежну. Так, І. Мазепа звинувачував у розколі українського політикуму праву опозицію, яка штовхала Є. Петрушевича на хибні політичні кроки, зокрема до "тіснішого порозуміння" з Денікіним [564, с.474]. Цю ж точку зору фактично сповідує й М. Шаповал. У праці "Шлях визволення" він неодноразово наголошує на тому, що політичні сили ЗУНР ще задовго до листопадової катастрофи 1919 року "виявляли нехіль до національно-політичного об'єднання" із Великою Україною, підкреслює, що ідеєю державного соборництва і не "пахне в "орієнтаціях" галицької буржуазної і навіть у деяких випадках – і соціалістичної інтелігенції" [1042, с.40,42].

Протилежної думки щодо причин трагічного фіналу листопадових подій 1919 року дотримуються представники галицького політикуму, зокрема О. Назарук. Він заперечує провину в листопадовій катастрофі виключно керівництва ЗУНР і тих політичних сил, на які воно спиралось. О. Назарук визнає наявність розколу в українському державницькому таборі, але відповідальність за нього покладає на політичний провід УНР, який не розумів відмінностей між Галичиною й Великою Україною [634, с.210–211]. Спроби в найкоротші строки без урахування політичних реалій втілити Акт Злуки, зазначає О. Назарук, спричинили ще глибший розкол між галичанами й наддніпрянцями, який не вдалось подолати навіть тоді, коли нависла реальна загроза втратити українську державність [634, с.296–298].

Отже, в 20-ті – на початку 50-х рр. ХХ ст. українські зарубіжні дослідники зробили важливий внесок у вивчення проблеми взаємин двох державницьких центрів в добу Директорії УНР. Однак, історіографія цієї проблеми зазначеного періоду не була позбавлена й певних недоліків. Представлена переважно працями безпосередніх учасників національно-визвольного руху, вона характеризувалась вузькою джерельною базою, надмірною полемічністю, партійною заангажованістю, апологетикою власної поведінки. Це нерідко призводило до спрощених оцінок багатьох аспектів взаємовідносин урядів УНР і ЗУНР, не завжди аргументованих і обґрунтованих висновків. Зазначені недоліки намагались подолати зарубіжні дослідники, які представляли українську історіографію 50-х – 80-х рр. ХХ ст.

Проблема соборності України та політичних суперечностей між лідерами УНР та ЗУНР у повоєнній діаспорній історіографії розглядалась, як правило, в загальних дослідженнях, присвячених національно-визвольним змаганням. У першу чергу, мова йде про праці, присвячені історії визвольного руху українців у Східній Галичині, історії ЗУНР. З-поміж інших, слід виділити праці С. Ярославина [1101], М. Стахіва [899; 903–909], Л. Шанковського [1028; 1030], В. Іваниса [353]. Так, в монографії С. Ярославина "Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918–1923 роках" розкриваються розбіжності в

поглядах лідерів обох частин України на шляхи розбудови української державності, а також спроби формування ними єдиної політики щодо військової перспективи, закордонної орієнтації та реалізації ідей соборності на міжнародному рівні. Водночас слід зазначити, що суттєвого зміщення акцентів в оцінці комплексу питань, що стояли в центрі взаємовідносин між двома державними утвореннями, у автора, порівняно з працями довоєнного періоду, не сталося. Серед причин, що перешкоджали швидкими темпами реалізувати Акт Злуки, С. Ярославин, як й історики довоєнного періоду, називає суттєві історичні відмінності між двома українськими державами [1101, с.31–32].

Торкається С. Ярославин і проблеми міжпартійних відносин УНР і ЗУНР, їхнього впливу на стан взаємин між обома державними утвореннями. Він звинувачує УСДРП і УПСР у підтримці створеного галицькими соціалістами "Селянсько-Робітничого Союзу", що ставив за мету, використовуючи "більшовицькі кличі", повалити галицький уряд і захопити владу в Галичині. Цей Союз, зазначає автор, використовуючи матеріальну підтримку не лише згаданих партій, а й галицького соціал-демократа С. Вітика, який обіймав в уряді УНР посаду міністра в справах Галичини, робив все, щоб нацькувати партійні й урядові кола Великої України на уряд Галичини та політичні сили, що його підтримували. Тим самим вони створювали надзвичайно нездорову атмосферу у взаємовідносинах між двома державними центрами [1101, с.108].

З монографією С. Ярославина в значній мірі перегукується праця Л. Шанковського "Українська армія в боротьбі за державність". Аналізуючи причини поразки визвольних змагань українського народу в 1917–1920 рр., автор дійшов висновку, що головною з них була відсутність у тодішнього українського політичного проводу ясної і чіткої визвольно-політичної концепції й зв'язаної з нею стратегії боротьби. Через це, пише автор, соборність українських земель протягом усього періоду визвольних змагань мала "тільки паперовий, декларативний характер і не була проведена в життя" [1030, с.257].

Значним є внесок М. Стахіва у вивчення означеної теми. У своїх ґрунтовних працях "Західня Україна: нарис історії державного будівництва та

збройної дипломатичної оборони в 1918–1923 рр." та "Україна в добі Директорії УНР" автор комплексно розглядає політичні суперечності урядів УНР і ЗУНР на тлі державотворчої, дипломатичної та зовнішньополітичної діяльності і військового будівництва. Детально аналізуючи процес формування влади в УНР за "трудовим принципом" і водночас в ЗУНР, провід якої прагнув реалізації загальноєвропейського демократичного принципу вибору влади усіма верствами населення, він доходить висновку про наявність протиріч в обох державних утвореннях ще до проголошення Злуки.

Виваженими й ретельно обґрунтованими є оцінки Акту Злуки, політичних причин, що стали на заваді об'єднанню УНР і ЗУНР, відомого українського зарубіжного вченого І. Лисяка-Рудницького. У своїй статті "Українська Національна Рада й ідея соборності" автор зазначає, що ідея соборності, проголошена Універсалом Директорії від 22 січня 1919 р., не була в цю добу в повній мірі реалізована. "Наддніпрянина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями". У галичан ця лінія була "односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська". До цієї засадничої розбіжності автор додає й низку інших, а саме: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в побуті, у вихованні [525, с.272].

Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. проаналізовано й у фундаментальних дослідженнях В. Вериги "Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр.", "Листопадовий рейд", а також спеціальному дослідженні "Взаємовідносини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р." [104; 105; 103]. Характеризуючи комплекс протиріч у діяльності урядів Директорії УНР і Західно-Української Народної Республіки, вчений звертає увагу на військово-політичний аспект проблеми. Він намагається виявити об'єктивні причини поразки УНР і ЗУНР у національно-визвольній боротьбі, що впливали з непослідовності внутрішньополітичної діяльності, прорахунків у військовому будівництві та неефективності дипломатії лідерів Директорії. Автор зазначає,

що в той час, як політичні партії в ЗУНР "майже одностайно демонстрували гідну солідарність у боротьбі за свою державність", Директорія, яка "зобов'язалася оборонити цілісність Української Народної Республіки", виявилася неспроможною подолати міжпартійну боротьбу й консолідувати суспільство, щоб надати гідну військову підтримку УГА [104, с.519].

У цілому, українські зарубіжні історики 50-х – 80-х рр. ХХ ст. зробили крок вперед у вивченні досліджуваної теми. Суттєво розширилась джерельна база їхніх досліджень, хоч і відчувається брак джерел, що містились в архівах СРСР, рівень осмислення матеріалу став ґрунтовнішим, висновки переконливішими. Однак, орієнтація на аргументи того чи іншого політичного табору, притаманна дослідникам довоєнного періоду, все ще зберігається.

З отриманням Україною незалежності розпочався третій етап у вивченні досліджуваної теми. Вітчизняні історики, долаючи застарілі підходи, продовжили дослідження історії боротьби за українську державність, в т.ч. такий її важливий аспект як соборницький процес. Ступінь розробки вітчизняними фахівцями історії взаємовідносин УНР і ЗУНР певною мірою показаний в працях В. Капелюшного [379, с.186–187], Я. Калакури і А. Панчука [371, с.240–241], В. Солдатенка [1277, с.273], І. Кураса [500, с.4]. Враховуючи цей факт, нами проаналізовано лише ті розвідки вітчизняних вчених, що не знайшли висвітлення в зазначених історіографічних працях.

Перш за все, зауважимо, що головні протиріччя між політичними провідниками ЗУНР і лідерами Директорії знайшли своє висвітлення в низці праць, що або комплексно розглядають добу ЗУНР, або окремі тематичні аспекти цього періоду. Зокрема у працях В. Кондратюка і В. Регульського [439], М. Литвина і К. Науменка [531], С. Макарчука [579], О. Павлишина [671], О. Павлюка [674], М. Сеньківа й І. Думинця [820], В. Тищика й О. Вівчаренка [934] звертається увага на суперечливість національно-консолідаційного процесу, причини якої вбачаються в складному міжнародному і внутрішньому становищі обох українських республік. При цьому спірним серед дослідників залишається питання про односторонність

скасування проводом ЗУНР Акту Злуки та його легітимність взагалі. Частина дослідників – М. Литвин і К. Науменко [531, с.140], О. Павлюк [674, с.7–8], С. Макарчук [579, с.69], спираючись на рішення скликаної Є. Петрушевичем у Відні наради (грудень 1919 р.), вважають, що очільники ЗУНР "розірвали" Акт Злуки. Їм заперечують автори колективної монографії "Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія", які стверджують, що офіційний комунікат від 6 січня 1919 р., виданий за підсумками наради, навпаки містить інформацію, яка свідчить, що члени Української Національної Ради підтримали курс на збереження національно-державної єдності [328]. Інший дослідник – Ю. Сливка, при цьому слушно зауважує, що анулювати Акт Злуки могли лише законодавчі органи обох українських республік, однак такі кроки не були вчинені [853, с.8–9].

Немає єдності серед вітчизняних істориків і в питанні про легітимність Акту Злуки. Зокрема С. Макарчук обстоює точку зору про "декларативне значення" Акту Злуки, оскільки він не був ратифікований Всеукраїнськими установчими зборами [579, с.156–158]. Іншу позицію займають історики, які вважають, що всі акти, які мають відношення до соборницького процесу: "передвступний" договір 1 грудня 1918 р. у Фастові; рішення Української Національної Ради про Злуку 3 січня 1919 р. у Станіславові, рішення Трудового Конгресу 22 січня 1919 р. заклали необхідну правову основу для того, щоб вважати Акт Злуки цілком легітимним документом, тобто таким, що є обов'язковим для обох сторін, що його уклали. Цю позицію репрезентує зокрема Ю. Сливка [853, с.8–9].

Відповідно до цих підходів оцінюються й наслідки Акту Злуки. Дослідники, які з песимізмом поставились до процесу легітимації Акту Злуки (О. Павлюк, С. Макарчук), вважають, що весь соборницький процес мав лише "формальне значення". О. Павлюк прямо пише, що Акт Злуки між УНР і ЗУНР "не розв'язав жодного конкретного питання об'єднання", його ініціатори навіть не розробили практичного механізму для їхнього розв'язання [675, с.122]. Прибічники "оптимістичної" точки зору (І. Гошуляк, Ю. Сливка) вважають

Акт Злуки "вершиною досягнень" українства революційної доби, підкреслюють його величезний вплив на подальше розгортання державотворчих змагань українського народу [204, с.42–51; 205, с.23–43; 853, с.8–9].

Не обійшли увагою проблему політичних суперечностей між УНР і ЗУНР і дослідники, які вивчали добу Директорії загалом та окремі періоди її існування. Серед них слід звернути увагу на праці В. Яблонського "Від влади п'ятох до диктатури одного" [1082] та В. Лозового "Кам'янецька доба Директорії УНР: основні події та процеси" [545].

Варто зазначити, що В. Яблонський всебічно дослідив головні причини політичного протистояння в керівництві УНР і ЗУНР (ЗО УНР), яке характеризувалося ідеологічним протиборством і розбіжностями в поглядах на військове співробітництво. При цьому дослідник зазначає, що поглиблення суперечностей між Директорією та західноукраїнським проводом стало відчутним у Кам'янецьку добу, особливо після переходу галицької армії на територію, підконтрольну УНР. Цей чинник значною мірою збільшив чисельність республіканської армії, але "водночас подвоїв кількість проблем, що стояли перед наддніпрянцями, додав нових". Автор також наголошує, що "хоч тісна співпраця вже ніби й розпочалася (особливо під час урядування С. Остапенка), проте це були досить різні інституції, а тому їх подальше співробітництво було досить проблематичним". Причину цього В. Яблонський вбачає в неспроможності керованого Б. Мартосом соціалістичного уряду знайти компроміс із галицькими урядовцями, "які репрезентували правий політичний спектр" [1082, с.42].

У праці "Кам'янецька доба Директорії УНР: основні події та процеси" В. Лозовий також аналізує причини суперечностей між наддніпрянським і західноукраїнським урядами. На його думку, ці суперечності "базувалися на різниці ідеологічних, соціально-економічних засад державотворення та зовнішньополітичних пріоритетів", що поряд з "яскраво вираженою політичною активністю правоопозиційних уряду УНР партій" та іншими

чинниками привели до "відмови від класових засад" у процесі розбудови української держави [545, с.94–95].

Українським "двовладдям" називає протистояння між урядами УНР та ЗО УНР у Кам'янці-Подільському А. Гриценко. Вона поділяє точку зору П. Христюка, який звинувачував західноукраїнських провідників у небажанні зберігати єдину спільну з наддніпрянцями "юридичну і фактичну самостійність", а диктатора ЗО УНР Є. Петрушевича – у прагненні "мати вільні руки для збереження незалежності свого "Галицького князівства" з допомогою "великих держав" [217, с.50]. Дослідниця припускає, що якби в той період обом "гілкам українського руху" вдалося досягти консолідації, яка "відповідала загальним інтересам української справи", "можливо іншим був би і перебіг київських подій останніх днів серпня 1919 р." [217, с.51].

Причини політичних розбіжностей між УНР і ЗУНР з державно-правової точки зору проаналізували у своїй монографії "Держава і право України 1917–1920 рр." О. і М. Копиленки. Вони, зокрема, зазначають, що провідники УНР довго не могли визначитись із стратегічними напрямками свого внутрішнього курсу, "тривалий час вагалися між соціалістичними і загальнодемократичними гаслами", і лише "поступово "антирадянська" орієнтація переважила й серед них" [1251, с.114]. Це не могло негативно вплинути на їх взаємовідносини з політичним керівництвом ЗУНР, яке було відвертим прихильником парламентського шляху розвитку держави.

Автори звертають увагу й на той факт, що в момент переїзду до Кам'янця уряду ЗУНР залишався невиробленим пакет завдань про автономний статус ЗУНР і детальні умови злуки. Галицькі лідери були дуже невдоволені затвердженням Директорією 4 липня 1919 р. закону "Про утворення в складі Міністерств УНР Міністерства по справах Західної Області Республіки (Галичини)", оскільки такий акт різко понижував статус останньої. На їх думку, цей документ не лише не сприяв порозумінню та можливості об'єднання зусиль обох проводів та їх армій, а й спричинив до "найсерйозніших політичних розбіжностей" [1251, с.114–115].

Причини та наслідки конфліктів між провідниками УНР та ЗУНР, особливо у військовій сфері, активно досліджувались й іншими сучасними вітчизняними істориками. Серед найвагоміших значних слід назвати праці М. Литвина і К. Науменка [531], С. Литвина [535], А. Папікяна [684] Б. Якимовича [1093] та ін. авторів [127]. Проте їх аналіз засвідчив, що з низки аспектів цієї проблеми сучасні вітчизняні дослідники не мають єдиної точки зору. Різнобій у підходах виявляється, зокрема, при висвітленні взаємин між урядовими інституціями УНР і ЗУНР, особливо після переходу УГА за Збруч, а також на завершальній стадії Кам'янецької доби, коли УГА підписала договір з Добровольчою армією про перемир'я. Наприклад, Б. Якимович вважає, що саме неясне ставлення уряду УНР до Добровольчої армії зумовило залишення українською армією Києва після його захоплення 31 серпня 1919 р. На його думку, договір УГА про перемир'я з Денікіним від 6 листопада 1919 р. значною мірою також був пов'язаний із "замаскованими спробами" уенерівського проводу вести власні переговори з Денікіним. Автор вважає, що уряд УНР повинен був передбачити можливість повороту УГА на бік денікінців, тим паче, що на нараді у Вінниці 28 жовтня 1919 р. генерал М. Тарнавський заявив про "доконечність такого кроку". Однак, зазначає Б. Якимович, "ані С. Петлюра, ані його оточення, особливо прем'єр уряду Б. Мартос, не розуміли, що прийшов час вирішувати, а не витратити зусилля на безплідні наради" [1093, с.140].

З позицією Б. Якимовича погоджується А. Папікян. Він також робить закид на адресу уряду УНР щодо його не завжди толерантного ставлення до УГА [684, с.63].

З інших позицій виступають В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко, автори двотомної монографії "Україна: проблема самоорганізації". Вони вважають, що відсутність реальної соборності в українському таборі пояснюється браком чітких орієнтирів у внутрішній і зовнішній політиці Галицького уряду. Галицьким націонал-демократам, які переважали в уряді К. Левицького, пишуть автори монографії, "... за будь-яку ціну хотілося мати

окрему область для свого суверенного керівництва. Лише 30 березня між урядами УНР та ЗУНР було укладено угоду про спільну закордонну політику. До скоординованої внутрішньої політики справа не дійшла, і в цьому – весь корінь зла" [468, с.165].

Варто зазначити, що переважання у вітчизняній історіографії тези про "формальність" Злуки, на жаль, відсунуло у тінь інше важливе питання – про конкретні результати співпраці між урядами УНР і ЗУНР у різних сферах суспільного життя. Проте, поступово ця прогалина у вітчизняній історіографії починає усуватись. Праці І. Вівсяної [1129] М. Литвина і К. Науменка [531, с.123–150], О. Павлишина [671, с.330–331, 340–342], подають конкретну інформацію про таку співпрацю у військовій, торговій, господарській, фінансовій, національно-культурній галузях. Але, як справедливо зазначає С. Литвин, всебічного розгляду результатів співпраці УНР і ЗУНР, особливо в плані надання матеріальної допомоги ЗУНР з боку УНР, ще не здійснено. Автор звертає при цьому увагу на складність таких підрахунків, оскільки значна частина архівних документів у роки революції була втрачена [532, с.102–109]. Проте, дослідник зробив спробу детальніше з'ясувати це питання, як і взагалі ряд аспектів непростих відносин між УНР і ЗУНР, у своїй монографії "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана". У праці поряд із відомими матеріалами залучені новітні документи, віднайдені у вітчизняних і закордонних архівах, що дозволило автору по-новому подивитись на ряд фактів взаємовідносин УНР і ЗУНР, або принаймні скорегувати їх оцінки. Зокрема заперечується теза галицьких істориків про те, що катастрофа українських сил у 1919 р., перехід галичан на бік Денікіна і поразка визвольних змагань викликані, головним чином, через брак грошей, яких начебто Уряд УНР та особисто С. Петлюра свідомо не відпускали на потреби УГА. Автор наводить низку урядових постанов, що містять цифрові дані про виділення урядом УНР коштів на різноманітні потреби ЗУНР, в т.ч. й у військовій сфері, підкреслюючи при цьому, що на всіх цих документах стоїть підпис С. Петлюри. Тому, вважає

автор, підстав звинувачувати С. Петлюру у дискримінаційних діях щодо галицьких військових формувань немає [535, с.323–325].

Заперечує С. Литвин і поширене в історіографії твердження, що угода УГА з Денікіним готувалась її керівництвом таємно від Є. Петрушевича. Автор вважає, що Є. Петрушевич не міг не знати про настрої вищого галицького командування щодо війни з білогвардійцями. На підтвердження свого висновку він посилається на віднайдену у фонді Української Генеральної Команди ЗУНР ЦДАВО України інформаційну записку Начальної Команди Галицької Армії до Диктатури ЗО УНР про становище на фронті й перспективи подальшої боротьби.. Записка, датована 28 вересня 1919 р., пропонувала керівництву ЗУНР "кардинально змінити політику і піти на замирення з Денікіним", оскільки, на думку її авторів, як Армія УНР, так і Галицька Армія, не мають можливості протистояти могутній Добровольчій Армії [535, с.325]. Автор також посилається на документи судового процесу над учасниками підписання перемир'я з денікінцями 6 листопада 1919 р., зокрема свідчення генерала М. Тарнавського, О. Левицького, згідно з якими Є. Петрушевич "знав про справу", переговори з "добровольцями" велись "по думці і відомості п. Диктатора" [535, с.321].

Праця С. Литвина, написана в полемічному плані, залишає багато місця для подальших наукових дискусій. Але, при висвітленні взаємин обох державних центрів досліднику, на нашу думку, часом бракує об'єктивності. У праці С. Литвина відчувається досить помітний критичний ухил у бік галицького державницького табору. Щодо Директорії на чолі з С. Петлюрою і її урядів, то критики на їх адресу майже немає, їхня діяльність постає як майже безпомилкова і бездоганна. А те, що помилки, викликані як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, робили обидві сторони соборницького процесу, засвідчують праці інших вітчизняних істориків. Зокрема, Д. Яневський у монографії "Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки" не заперечує того, що реалії життя в ЗУНР були досить далекі "від майже ідилічних юридичних норм, покликаних життя цієї держави

регламентувати", що її політикум часто вдавався до зловживання "революційною та національною риторикою" [1098, с.280]. Водночас, у своїй праці автор наголошує, що й представники унерівського проводу нерідко діяли, виходячи лише зі своїх уявлень про шляхи досягнення соборності України, допускаючи, наприклад, можливість пожертвувати Галичиною в ім'я цієї мети, що абсолютно не сприймалось галицькою стороною. Отже, робить висновок автор, на рівні практичної політики "діяли українці як завжди: кожний сам по собі, уникаючи будь-якої координації планів і дій між собою" [1098, с.338]. А страждала загальна справа – досягнення реальної соборності. "Традиційні українські хвороби, немов рак, роз'їдали державне тіло" [1098, с.280], – констатує на завершення автор.

Незважаючи на наявність низки праць, в яких розглядаються різноманітні аспекти взаємин обох українських державних центрів, інтерес до цієї проблеми й до сьогодні не згасає. Свідченням цього стала ювілейна наукова конференція, присвячена 85-річчю з дня проголошення Акту Злуки УНР і ЗУНР, на якій зі змістовними доповідями виступили В. Смолій, В. Верстюк, В.Солдатенко, О. Реєнт, І. Гошуляк, С. Кульчицький, В. Сергійчук, Я. Вірменич, В. Гусєв, В. Шевченко та ін. автори [556], а також аналогічна конференція, присвячена 90-річчю цієї важливої історичної події, у якій, окрім багатьох з вищеназваних авторів, взяли участь й такі дослідники як Я. Калакура, В. Литвин, І. Гошуляк, О. Любовець, І. Дацків, Р. Тимченко [862]. Виступи як знаних, так і молодих фахівців, не лише узагальнили стан історіографічних досліджень соборницького процесу вітчизняними істориками, поглибили наші знання з цієї проблеми в історичному, політологічному, філософському та ін. аспектах, а й сформулювали напрями подальших досліджень, що дозволять об'єктивно виписати складні взаємовідносини УНР і ЗУНР, включаючи й аналіз причин нереалізованості Акту соборності.

Узагальнюючи ступінь вивчення комплексу проблем і подій, що характеризують взаємовідносини УНР і ЗУНР, варто визнати їх недостатньо висвітленими. На деякі важливі напрями подальших наукових пошуків уже

звертали увагу майбутніх дослідників сучасні вітчизняні фахівці. Повністю погоджуємось із В. Капелюшним, який наголошує на необхідності спеціального аналізу усього спектру українсько-польських відносин 1918–1920 рр., особливо договорів і угод, підписаних від імені Директорії між УНР і Польщею, що, по суті, зліквідували Акт Злуки [379, с.187]. Безумовно слухними є пропозиції А. Панчука глибше осмислити як внутрішні, так і зовнішні мотиви галицьких і наддніпрянських провідників при підготовці Акту Злуки, з'ясувати драматичні уроки державно-соборного руху в Україні. Разом з тим, вважаємо за доцільне виділити й деякі інші питання, які, на наш погляд, заслуговують на більш поглиблене вивчення, зокрема – проблему впливу політичного протистояння між обома урядами на військово-організаційну діяльність і ситуацію в армії. Варта дослідження також проблема пошуку провідниками УНР і ЗУНР єдиної платформи для порозуміння й спільних військово-політичних акцій, а також спроби правих політичних сил в обох таборах порозумітися для спільної національно-державної діяльності. Вважаємо за необхідне продовжити всебічне вивчення життєвого шляху ключових фігурантів соборницького процесу, в першу чергу, С. Петлюри та Є. Петрушевича, чия державотворча діяльність і до сьогодні викликає надзвичайно суперечливі оцінки істориків. Потребують нового осмислення й об'єктивних оцінок біографії інших політичних діячів, причетних до соборницького процесу, – С. Вітика, О. Безпалка, В. Темницького, О. Назарука, Л. Цегельського, М. Лозинського, В. Панейка, В. Винниченка, С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи, А. Марголіна та ін. Навколо цих та інших історичних постатей накопичилось чимало вигадок, недостовірних фактів, досить довільних оцінок і висновків, що безумовно шкодить об'єктивному висвітленню багатьох сторін соборницького процесу. Позитивні зрушення тут вже відбулися, свідченням чого є кілька збірників, нарисів і статей, монографічних досліджень, дисертацій, підготовлених за останні роки вітчизняними фахівцями [143; 180; 361; 490; 596; 663; 705; 723; 863; 864; 868; 977; 1124; 1266]. Однак, ця робота ще дуже далека від завершення.

Слабким місцем історіографічного освоєння досліджуваної теми є недостатня увага до політичних процесів на місцевому рівні. Складається враження, що вся соборницька діяльність відбувалась лише в кількох великих центрах обох республік, де перебувало їхнє керівництво й державні установи. Між тим, діяльність місцевих органів влади, місцевих партійних організацій різного політичного спрямування справляла відчутний вплив на діяльність центральних органів влади, політичного проводу в обох державницьких центрах. Тому, вважаємо важливою рекомендацію сучасним дослідникам посилити увагу до регіональної складової соборницького процесу, з'ясування реального впливу на рішення керівництва обох українських республік настроїв і поведінки партійно-політичної еліти на місцях. Безумовно, всебічне й об'єктивне висвітлення вищезазначених питань неможливе без усунення певних недоліків, що притаманні сучасній українській історіографії з досліджуваної теми. Найбільш суттєві з них досить об'єктивно, на наш погляд, назвав у низці своїх історіографічних оглядів В. Солдатенко. Серед них – проведення "на паралелях" досліджень революційних подій у Великій Україні й на західноукраїнських землях, особливо після створення ЗУНР й ухвалення Акту Злуки, ухил у бік регіоналізму (диспозиція: УНР – ЗУНР – М. С.), особливо в сучасних істориків із західного регіону, коли робляться спроби "перетягування канату" при з'ясуванні як внеску кожної із сторін соборницького табору в боротьбу за українську державність, так і ступеню вини за її руйнацію [1277, с.290; 1278, с.81–82]. Має рацію В. Солдатенко й у тому, що ще остаточно не подолано некритичне ставлення сучасних дослідників, особливо молодих, до українських зарубіжних досліджень. У деяких новітніх працях із проблем соборності є випадки механічного перенесення міркувань і висновків, зроблених зарубіжними істориками ще в часи гострого ідейного протистояння, як всередині самого державницького табору, так і з відверто упередженою радянською історіографією. Усе це негативно впливає на висновки, в т.ч. і концептуального рівня, з багатьох аспектів соборницького процесу [1278, с.279–280, 289].

Подолання цих недоліків, відмова від політичної кон'юнктури в процесі подальшого наукового пошуку відкриє нові можливості для більш глибокого й об'єктивного розуміння однієї зі стрижневих тем вітчизняної історії – боротьби за соборність українських земель у роки національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

РОЗДІЛ ІV

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР

4.1. Діяльність Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності

Одним із ключових питань, що намагалися вирішити в ході українських національно-визвольних змагань республіканські та гетьманські уряди, була проблема державного будництва. Українська Центральна Рада, гетьман Павло Скоропадський і Директорія по-різному бачили майбутнє України, хоча прагнення до побудови незалежної держави продемонструвала кожна з цих суспільно-політичних сил.

У праці В. Капелюшного "Здобута і втрачена незалежність" констатується, що доба Директорії "вмістила в собі цікавий, хоча й неоднозначний досвід українського державотворення, який залишається ще маловивченим" [379, с.173]. Однак, В. Капелюшний звертає увагу переважно на загальне історичне тло, на якому відбувався процес реалізації державотворчих заходів Директорії, і практично відходить від аналізу досліджень, присвячених формуванню правових засад існування УНР за цієї доби. Фактично досі не здійснено спроби охарактеризувати існуючі наукові дослідження, в яких висвітлюється проблема національного державного будівництва в листопаді 1918–1920 рр.

Варто зазначити, що в міжвоєнний період проблема державотворчої діяльності Директорії УНР, її урядів привертала увагу як радянських, так і зарубіжних істориків .

Радянська історіографія [350; 367; 537; 538; 768; 970, 921] обстоювала думку про те, що Директорія фактично була розгромлена й припинила своє існування вже у квітні 1919 р. Тому й державотворча діяльність Директорії розглядається в ній побіжно, під кутом зору більшовицьких ідеологічних настанов. Суперечливий процес пошуку Директорією і її урядами оптимальних форм державного устрою радянські дослідники трактують виключно як спроби "куркульського" органу влади будь-що "спинити радянський рух на Україні",

"не випустити владу з рук буржуазних націоналістів" [538, с.67–68]. Такі антинаукові підходи безумовно повністю позбавляли суспільство можливості знати об'єктивну історію державотворчої діяльності УНР доби Директорії.

Принципово відмінними й набагато ефективнішими в цьому плані були дослідницькі засади українських зарубіжних істориків, які, на відміну від радянських авторів, не знали ідеологічного тиску. Вже в 1919 – на початку 20-х рр. ХХ ст. з'являються перші публікації, присвячені питанням формування конституційно-правових засад функціонування різних гілок влади, що регламентувались як окремими державними актами, так і рішеннями Всеукраїнського Трудового Конгресу. Перша публікація законопроектів щодо державного устрою в УНР належить Б. Полащуку [708]. Одночасно О. Галичанський опублікував "Начерк проекту Державного законоладу Української Трудової Республіки" [640]. С. Дністрянський [270] і С. Золотаренко [341] в циклі публікацій у віденському часопису "Воля" проаналізували проекти української конституції, а Л. Мишуга охарактеризував державні інститути влади та судову систему УНР [617; 618]. У цих публікаціях поєднуються спроби професійного аналізу документів з політичною заангажованістю авторів. Зокрема, у публікації О. Галичанського не лише зроблено наголос на "трудоному принципі" як превалюючому в державному управлінні, що відбилосся і в назві видання, але й констатуються та виправдовуються жорсткі обмеження щодо т.зв. "нетрудових елементів". Згодом побачили світ низка праць мемуарного характеру, а також наукові розвідки, підготовлені колишніми активними діячами визвольних змагань – М. Грушевським, В. Винниченком, І. Мазепою, М. Шаповалом, П. Христюком, Д. Дорошенком, О. Доценком, М. Ковалевським, О. Мицюком, М. Стахівим, А. Яковлівим, К. Костівим, в яких були зроблені спроби дати характеристику діяльності Директорії УНР по створенню конституційно-правових засад української державності. Їх аналіз дозволяє виділити два етапи державотворення за часів існування Директорії. Перший етап хронологічно охоплює період з листопада 1918 р. до серпня 1919 р. Його основний зміст –

пошуки стратегії державотворення. Другий етап – серпень 1919 р. – листопад 1920 р. Для нього характерне прагнення українських провідників запровадити в Україні парламентську форму влади.

Праці вищезазначених авторів свідчать, що Директорія розуміла нагальну потребу визначитись із майбутніми конституційно-правовими засадами української державності після перемоги над гетьманом. Звертаючи увагу на цей момент, Р. Лащенко, один з активних учасників засідання 14 листопада 1918 р., на якому була обрана Директорія, у своїх спогадах писав, що одразу після її обрання "зібрання приступило до обговорення тих головних засадничих точок, які нова влада повинна була задекларувати". Однак, зазначає далі автор, пропозиція члена Директорії Ф. Швеця оголосити акт "про скликання розігнаної німцями Центральної Ради" була відхилена більшістю учасників зборів, які вважали, що Центральна Рада втратила свою популярність і "треба закликати до життя... таку установу, коло котрої купчилися би найширші кола, якомога ширші верстви... населення України. Такою установою можуть бути Установчі Збори України, або парламент з установчими функціями" [511, с.26–27].

Цю ж точку зору поділяє й М. Ковалевський, зазначаючи, що, "надходили нові часи, які вимагали нових людей" [407, с.454].

Отже, розвиток української державності за принципами, визначеними Центральною Радою, було відкинуто Директорією і вона, зазначає П. Христюк, опинилась перед необхідністю шукати власний шлях її розбудови. "Кудюю йти далі? Що будувати на руїнах гетьманщини? Хто, яка кляса повинна взяти в свої руки провід в тій будові? От були питання, на які треба було давати негайну, ясну і тверду відповідь", – пише П. Христюк. За його ж словами, дати на них відповідь виявилось для Директорії і соціалістичних партій, на які вона спиралась, надзвичайно складним завданням [1005, с.3], хоча, як зазначав В. Винниченко у праці "Відродження нації", питання державотворення почали активно обговорюватись вже з перших засідань Директорії після повалення гетьманату [118, с.134].

Перші історики Української революції П. Христюк, В. Винниченко, І. Мазепа висловили своє бачення причини такої ситуації. На їх думку, вибору Директорією чітких державотворчих орієнтирів перешкоджала складна міжнародна та внутрішня обстановка. "З одного боку, – пише П. Христюк, – міжнародна ситуація – революція в Німеччині і Австро-Угорщині, спроби соціалістичного будівництва в Росії – штовхали її на шлях пролетарської, соціалістичної революції; з другого, дрібнобуржуазна соціально-економічна структура України й напруженість фронту (на селянський український і пролетарський неукраїнський – національно) штовхали українську революцію на шлях творення української дрібнобуржуазної державности" [1005, с.5]. Ця ж ідея обстоюється у праці І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції". При цьому автор зазначає, що під впливом більшовицьких успіхів та їх розкладової агітації в середині української політичних кіл відбувався глибокий процес роз'єднання на два протилежні табори: одного протибільшовицького і другого, що схилився до ідеології більшовиків [564, с.75]. В свою чергу, О. Мицюк, що обіймав у першому уряді Директорії УНР посаду міністра внутрішніх справ, акцентує увагу й на такому чиннику, що ускладнював процес державно-конституційного будівництва, як зміни у психології народних мас України під впливом тогочасних міжнародних і внутрішніх подій. На його думку, руйнуючий вплив першої світової війни, постійна зміна політичних режимів у громадянських війнах скомпрометували в очах українського населення "саму ідею державності взагалі, з усіма її головними прикметами: законом, судом, владою... Будувати нову державність за умови компрометації самої ідеї державності в широких масах було насправду надто тяжко" [615, с.25–26], – підкреслює О. Мицюк.

Отже, прийшовши до влади, Директорія опинилась перед вибором: або обрати європейську модель, пов'язану з утвердженням принципу розподілу влад, розвитком парламентаризму (в українських умовах – скликання Установчих Зборів), або впроваджувати в життя ідею диктатури пролетаріату й "Республіку Рад". У цьому виборі члени Директорії не були єдиними.

Прихильником другого шляху, тобто ідеї "радянської влади" на початковому етапі діяльності Директорії виступив її перший голова В. Винниченко, свідченням чого є його праця "Відродження нації". Він, зокрема, наголошує, що, знаючи про прихильність основних верств населення України – робітників і селян саме до системи радянської влади, ще у Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття цієї системи на Україні [118, с.134]. При цьому В. Винниченко вважає, що подібний крок дозволив би українській владі поставити "національно-державну українську ідею в рівні умови з руською ідеєю на Україні" [118, с.135], тим самим зберегти національний характер української влади. Однак переконати інших членів Директорії, в першу чергу, С. Петлюру, В. Винниченку не вдалось. Причиною цього, на думку В. Винниченка, був їхній "поміrkований", дрібнобуржуазний світогляд, психіка обивателів, яких національне чуття втягло у революцію, а обставини зробили політичними діячами" [118, с.136]. Тому питання про вибір оптимальної форми державного устрою було винесене Директорією на розгляд Державної наради політичних партій 12–14 грудня 1918 р. у Вінниці, хоча її статус, як й наступних нарад, Директорією так і не був чітко визначений. На нашу думку, це був дорадчий орган, оскільки прийнятих на ньому рішень провідники УНР часто не дотримувались. Перебіг розгляду зазначеного питання знайшов своє відображення у працях П. Христюка, І. Мазепи, В. Винниченка. Дослідники відзначають повну розбіжність думок в директоріанських колах щодо питання про форму влади в Україні. При цьому П. Христюк відзначає, що пропозиція В. Винниченка про запровадження в Україні радянської форми влади не була підтримана іншими членами Директорії. "Члени Директорії С. Петлюра і П. Андрієвський стали рішуче проти; "представники працюючих мас" – Ф. Швець і А. Макаренко заявили, що українські робітники та селяне не потребують "більшовицьких рад" [1005, с.6]. І тоді В. Винниченко, за його словами, свідомо пішов на хитрість, запропонувавши замість системи чисто радянської влади, систему "трудових рад", "се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з чужої праці" [118, с.141]. Автор

зазначає, що він розумів недосконалість цієї формули розв'язання питання про владу, але вважав, що "живе життя саме виправить те, що зіпсовано й одкине непідходяще; що ж є здорового й приємливого, те лишеться й убереться в життєві форми" [118, с.142].

Пропозиція В. Винниченка була схвально сприйнята як всіма членами Директорії, так і представниками політичних партій, що брали участь у Державній нараді у Вінниці. Однак, мабуть, не через її досконалість. Слід визнати слушним зауваження В. Солдатенка, який зазначає, що на той час, в т.ч. і під час наради, ніхто з членів Директорії та її найближчого оточення хоч якихось інших думок з приводу принципів формування суспільно-політичного ладу в УНР не висував [874, с.632].

Отже, після наради у Вінниці, визначився третій шлях при розробці стратегії державотворення, що полягав у намаганні створити "вертикаль" Трудових рад: на місцях – сільські, волосні, повітові й губернські, а в центрі – Конгрес Трудового Народу, "зложені з представників працюючої людності" [1005, с.8].

З праць українських зарубіжних істориків випливає, що ідея "трудових рад", як форми державності, закріплена згодом у Декларації Директорії від 26 грудня 1918р., лише на короткий час примирила різні політичні сили. П. Христюк пояснює це тим, що запропонована ідея давала лише "словесне, формальне рішення питання" про форму влади, була лише "декляративною заявою, яка зовсім не призначалась для дійсного переведення у життя" [1005, с.9]. Дослідник наводить низку фактів, які свідчили про те, що на практиці законодавча діяльність Директорії у сфері розбудови української державності продовжувала здійснюватись, ігноруючи "трудовий принцип", часто виходячи з власного розуміння ситуації чи політичних уподобань. До того ж і самі автори цієї ідеї, зокрема В. Винниченко, не виявили послідовності в її відстоюванні. Це яскраво виявилось під час роботи VI Конгресу УСДРП (10–12 січня 1919 р.), тобто партії, лідером якої був голова Директорії В. Винниченко. Перипетії обговорення ключового питання на конгресі – про поточний момент, ми

знаходимо в праці І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції". При обговоренні поточного моменту, пише І. Мазепа, з'їзд фактично розколовся. Частина делегатів відстоювала радянську систему влади, в т.ч. голова уряду В. Чехівський [564, с.79], інші – парламентську. Сам В. Винниченко, за свідченням І. Мазепи, не зайняв ясної позиції, але вона була "протисовітська". Підсумовуючи обидва виступи, І. Мазепа констатує, що обидва керівники держави не мали ясного погляду на питання про форму української державності "й шукали виходу для "гармонійного поєднання" ідеї національної з соціальною в неясних формулах про "трудова влада", про "ради трудового народу" і т.п." [564, с.78].

У результаті обговорення, зазначає І Мазепа, Конгрес підтримав позицію В. Винниченка і М. Порша при ухваленні резолюції про поточний момент, відхиливши проект резолюції УСДРП (незалежних), що обстоювали систему радянської влади в Україні [564, с.80]. Аналіз цієї резолюції показав, що УСДРП фактично відмовлялась від задекларованої раніше ідеї "трудова рад", адже у ній чітко було записано про необхідність "скликання в найближчому часі органа всенародного представництва, парламенту, обраного на основі загального і т.д. виборчого права" [1005, с.53]. Оцінки резолюції з боку українських зарубіжних істориків були позначені партійними уподобаннями. І. Мазепа, як представник УСДРП від катеринославської делегації, оцінював її схвально, зазначаючи, що в ній "говорилось проти встановлення робітничої диктатури й за скликання всенародного парламенту..." [564, с.80]. Навпаки, П. Христюк, один з лідерів лівого крила українських есерів, різко критично висловився щодо позиції Директорії. Він наголошував, що Директорія, в т.ч. й її голова В. Винниченко, лише на словах хотіли будувати робітничо-селянську державність, і тому зовсім не зважали на позицію "лівої незалежницької течії УСДРП" на VI конгресі. Вони "вибрали опортуністичну правницю з буржуазією" [1005, с.56], – вважає дослідник.

Аналіз праць зазначених авторів засвідчив, що дві провідні політичні партії УНР – УСДРП і УПСР, які визначали політичний курс Директорії, так і

не знайшли спільної мови з ключового питання державотворення, залишивши Директорію на роздоріжжі.

Невдалою була і наступна спроба провідників Української революції порозумітись щодо ключових питань державотворення, що мала місце на черговій Державній нараді, скликаній Директорією 16 січня 1919 р. в Києві. До такого висновку прийшли І. Мазепа та П. Христюк, аналізуючи її хід [564, с.81; 1005, с.46].

Відсутність у Директорії та Ради Народних Міністрів сталої лінії подальшого державного будівництва створила, на думку зарубіжних дослідників, значні труднощі в проведенні Трудового Конгресу України, що мав розв'язати низку засадничих питань життя УНР. Як зазначає М. Стахів, Директорією й Урядом УНР "... для Конгресу не виготовлено найменшого проекту, щоб полегшити його працю і надати напрям його законодавчій діяльності" [903, с.170].

Праці зарубіжних українських дослідників І. Мазепа, П. Христюка, М. Шаповала, М. Ковалевського, інших авторів дають досить повну картину роботи Конгресу, місяць оцінки його підсумків. Зокрема, їх увагу привертає той факт, що в ході роботи Конгресу з ключового питання про форму влади висловлювались різноманітні, часом кардинально протилежні, пропозиції: від передачі влади радам робітничих і солдатських депутатів і негайного проголошення України соціалістичною республікою до формування так званого "Малого конгресу" з повноваженнями "верховної влади" або європейського варіанту парламентської республіки. При цьому дослідники дають оцінку виступу на Конгресі голови Директорії В. Винниченка. Найбільш повно його текст наведено у праці І. Мазепа *Україна в огні й бурі революції*". У своєму виступі В. Винниченко підкреслював, зазначає І. Мазепа, що він залишається противником більшовицької системи влади. Протибільшовицька за змістом промова Голови Директорії, пише далі І. Мазепа, справила враження на учасників Конгресу. "Але в ній, як і в промові його на партійному з'їзді, не

було ясної відповіді на головне питання, яке тоді мучило всіх: щож робити далі...?" [564, с.86].

На відсутність конструктивізму, чітких орієнтирів на майбутнє у виступі В. Винниченка звернув увагу й П. Христюк [1005, с.61].

Врешті-решт, Конгрес після гострих дискусій в умовах швидкого наступу російських більшовицьких військ 28 січня 1919 року ухвалив "Закон про форму влади на Україні". Його основні положення зафіксовані в працях І. Мазепи [564, с.89–90] та П. Христюка [1005, с.67]. Аналіз закону свідчить, що на Конгресі Директорії, українським політичним партіям так і не вдалося досягти єдності у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення. Адже, з одного боку, Конгрес висловився проти організації робітничої диктатури і за "демократичний лад на Україні", доручивши своїм комісіям і уряду "підготувати закон для виборів всенародного парламенту Великої Соборної Української Республіки". А з іншого боку, він не відмовився від "трудового принципу", ухваливши, що місцева адміністрація повинна "працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників" [564, с.89].

Оцінки підсумків роботи Трудового Конгресу в працях зарубіжних дослідників неоднозначні. У роботах істориків довоєнного періоду вони переважно критичні. Голова Директорії В. Винниченко характеризує Конгрес як "мертво народжений" [118, с.243–244]. І. Мазепа зазначає, що "перебування Директорії в Києві закінчилось під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил" [564, с.90]. Негативно оцінює підсумки роботи Конгресу й П. Христюк. На його думку, "взятий Директорією з отаманами курс ліквідації революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правицею Конгресу" [1005, с.67].

Повоєнні історики підходили до оцінки результатів Трудового Конгресу більш виважено, намагаючись з'ясувати не лише недоліки схвалених ним документів, а й їх позитивні сторони. Зокрема, М. Стахів вважає, що, схваливши важливі документи в царині державотворення, більшість Конгресу

Трудового Народу виявила "... великий політичний розум, відчуття історичного моменту і цивільну мужність" [905, с.74]. Одночасно дослідник називає й недоліки "Закону про форму влади на Україні". Мова йде про те, що концепція парламентаризму проводилась у документі непослідовно, порушувався загальний принцип виборчого права, була відсутня така важлива інституція, як Малий Конгрес. На думку М. Стахіва, тут є певна провина членів Директорії В. Винниченка й С. Петлюри, які не мали чіткого "уявління про цю важливу проблему, якою є питання організації центральної влади і поділ компетенцій її окремих органів" [903, с.79]. Однак, дослідник не знімає вини й з окремих державних діячів УНР – О. Андрієвського, С. Остапенка, С. Шелухіна, О. Мицюка, О. Корчинського, які мали фах юриста, але нічого не зробили для підготовки якісного проекту конституції УНР [903, с.79, 169–170].

Варто зазначити, що М. Стахів назвав далеко не всі недоліки "тимчасової конституції УНР", затвердженої Трудовим Конгресом, на що, зокрема, справедливо звертає увагу Д. Яневський. У праці М. Стахіва були обійдені такі принципові моменти, як відсутність у тексті документа згадок про правонаступництво УНР доби Директорії з УНР доби Центральної Ради, переліку громадянських прав і визнання їх невід'ємності, чіткого розподілу влад, положень про постійний характер діяльності Директорії, сферу відповідальності між нею та Радою Народних Міністрів й окремими членами Директорії, регламент її засідань, спосіб ротації складу тощо [1098, с.305].

Об'єктивно намагається оцінити значення основного закону, ухваленого Трудовим Конгресом, К. Костів. Він зазначає, що "тимчасова конституція Української Держави" передбачала "непохитний" перехід до парламентарного принципу розбудови української державності. Однак, К. Костів зауважує, що повної відмови від "трудового принципу" все ж не сталося. "Її вузьким місцем, – пише він, – було те, що трудові ради все ж таки мали діяти як контрольні органи над органами влади державної" [457, с.178].

Остаточна відмова Директорії від "трудового принципу" сталася наприкінці літа 1919 р., коли було прийнято принципове рішення про

підтримку парламентської форми влади. Воно було зафіксоване в Декларації Ради Народних Міністрів УНР від 12 серпня 1919 р., яку наводить у своїй праці "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепа [564, с.242].

Оцінка цього документа зарубіжними істориками була неоднозначною. М. Шаповал, як представник УПСР, що була прихильницею "трудового принципу", виступив з різкою критикою Декларації. На його думку, схваливши цей документ, провід УНР пішов "... проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу", "зрікся засад, оповіщених революцією" [1033, с.148,158, 164–165]. З цією точкою зору не погоджується І. Мазепа. Як один з лідерів УСДРП, причетної до проголошення принципу парламентаризму в державному будівництві, він наводить аргументи, які, на його думку, змушували провід УНР відмовитись від ідеї "трудових рад". Це і спад революційної напруги в Європі, і необхідність поступок правим силам на чолі з Є. Петрушевичем, які не сприймали радянської моделі державного будівництва [564, с.241]. Адже від цього значною мірою залежала і без того хитка єдність українського державницького табору. І. Мазепа вважає, що курс на парламентаризм, зафіксований в Декларації 12 серпня 1919 р., цілком корелюється з політичною платформою, проголошеною Трудовим Конгресом [564, с.242].

Незважаючи на суперечливі оцінки Декларації від 12 серпня 1919 р., з її змісту випливає однозначний висновок: цей документ знаменував завершення першого етапу державотворення й початок другого етапу, для якого характерна спроба українських лідерів на практиці запровадити в Україні саме парламентську форму влади.

Зарубіжні дослідники виділяють і аналізують основні події цього етапу. Зокрема І. Мазепа у праці "Україні в огні й бурі революції" зазначає, що одразу втілити в життя ідеї парламентаризму, закладені в Декларації уряду Б. Мартоса від 12 серпня 1919 р., було складно через важке становище на фронті. Однак, коли військове становище УНР у кінці серпня – на початку вересня 1919 р. покращилось, "справа скликання передпарламенту була негайно поставлена на порядок денний" [564, с.271]. Він мав "існувати до скликання Парламенту або

сесії Трудового Конгресу" [564, с.272]. Автор наводить конкретні факти, які засвідчували, що робота із скликання предпарламенту "протягом вересня всеж не припинялася" [564, с.42–43, 48].

Про подальші спроби державницьких сил порозумітись щодо принципів державотворення свідчить й О. Доценко, колишній ад'ютант Головного отамана. Він, зокрема, розповідає про Державну нараду в Кам'янці-Подільському 26 жовтня 1919 р., в якій взяли участь 84 представники політичних і громадських організацій УНР [286, с.130–131]. Автор, зазначаючи, що питання щодо державотворчих процесів активно обговорювались учасниками наради, цитує виступ на нараді С. Петлюри, який у заключному слові засвідчив непохитне бажання дотримуватись основних принципів Декларації Уряду УНР від 12 серпня 1919 р. [286, с.128]. Але війна з Добровольчою армією Денікіна, що розпочалась у жовтні 1919 р., наступні драматичні події листопада 1919 р., пов'язані з військовими невдачами УНР, перешкодили здійсненню цих планів.

Протягом 1920 р. питання про скликання повноважного законодавчого органу в офіційних документах Директорії та уряду УНР також зустрічаються досить часто. Так, у лютому 1920 р. комісія під керівництвом А. Лівичького підготувала проект "Тимчасового закону про державний устрій і порядок законодавства УНР", що передбачав серед іншого скликання не пізніше 1 травня 1920 р. предпарламенту – "Державної Народної Ради", яка "встановляє тимчасову форму державного устрою і порядок законодавства на час до скликання постійного законодавчого органу" [564, с.349]. В умовах приходу в Україну поляків 2 червня 1920 р. уряд УНР обнародував "Декларацію Правительства Української Народної Республіки". Текст документа наведений у праці І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції". "Порядок на Україні, – говориться в Декларації, – повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народне представництво – парламент..." [564, с.552]. До того ж часу, зазначається далі в Декларації, поки не складуться умови для виборів в парламент, уряд у найближчій часі скличе

передпарламент, що буде здійснювати поточну законодавчу роботу, "яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народних Міністрів" [564, с. 553].

Однак ці й інші подібні документи 1920 р. на практиці так і не були реалізовані, залишившись декларацією про наміри. Причини невдалої їх реалізації українські зарубіжні історики вбачають як в об'єктивних чинниках, пов'язаних, перш за все, зі складною військовою ситуацією в УНР, так і через дію суб'єктивних факторів. Адже провідні політичні сили УНР до кінця визвольних змагань так і не зуміли досягти єдності у визначенні основних засад державотворення, їх окремі керівники намагались зберегти за собою значні повноваження. Саме останнє, на думку І. Мазепи, було однією зі причин, що зумовила відмову С. Петлюри підписати схвалений Урядом УНР 14 лютого 1920 р. "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР" [564, с.349].

У багатьох працях зарубіжних істориків значна увага приділяється проблемі правового розподілу влади між Директорією й урядом. Дослідники, зокрема, зазначають, що після повалення влади гетьмана до середини січня 1919 р. в УНР не існувало поділу влади на окремі гілки – законодавчу, виконавчу й судову. Вони уособлювались у діяльності одного органу – Директорії [903, с.83; 1095, с.22].

Поява Ради Народних Міністрів, відповідно до "наказу Директорії У.Н.Р. від 26 грудня 1919 р. ч. 1" як виконавчого органу державної влади, поставила на порядок денний питання про розмежування повноважень між ним і Директорією УНР. Проте, думки зарубіжних дослідників щодо того, наскільки послідовно й повно ця проблема була розв'язана, різняться. Наприклад, у праці Л. Мишуги "Державна адміністрація на Україні", виданій у Кам'янці в 1919 р., стверджувалось: "Державна влада конституційної держави повинна бути поділена на три від себе незалежні влади: законодатну, виконуючу і судову. Ті три роди влад маємо й у нашій державі" [617, с.4]. Проте, більшість дослідників не погоджуються з цією точкою зору. Зокрема М. Стахів вважає, що навіть

Декларація Директорії УНР від 26 грудня 1919 р. не містила чіткого розподілу функцій між Директорією й Урядом, тим паче, що й усередині кожної з цих інституцій було багато суперечливих моментів щодо компетенції кожного з її членів [903, с.145]. Усе це приводить дослідника до однозначного висновку про те, що Директорія УНР мала не лише репрезентативні функції, а й безпосередньо виконувала законодавчі, судові й адміністративні функції, "хоч у меншій мірі, ніж це було в попереднім періоді" [903, с.146].

Відсутність чіткої регламентації взаємин між Директорією й Радою Народних Міністрів призводило, на думку М. Стахіва, до ситуації, коли було не зрозуміло, хто з цих державних органів за що відповідає та який їх основний юридичний статус [903, с.211].

На думку зарубіжних авторів, не розв'язав проблему правового розмежування функцій Директорії УНР і Ради Народних Міністрів й Трудовий Конгрес України [564, с.91]. При цьому в багатьох працях зазначається, що проблема організації влади на найвищому рівні після Трудового Конгресу мала своє продовження і в нижчих ланках. Адже основний закон УНР, затверджений на Конгресі, не встановив процедури створення й регламенту діяльності місцевих органів влади. Запропонований у ньому параграф про функціонування адміністрації на місцях був, за визначенням М. Стахіва, "зредагований у досить незручний і неясний спосіб" [908, с.121].

Зарубіжні дослідники проаналізували затверджений Директорією у лютому 1919 р. "Закон про місцеві Конгреси і ради трудового народу", який вони розглядають як спробу усунути недоліки тимчасової конституції УНР у царині формування та функціонування місцевих органів влади. Оцінки цього закону не були однозначними. Так, М. Шаповал, коментуючи зміст закону, називає його "надзвичайно важним" [1039, с.3]. Головним у ньому, на думку дослідника, було те, що закон дозволяв, поряд з іншими завданнями, доглядати "за виконанням законів революційного уряду України", здійснювати політичний контроль над діяльністю представників влади на місцях [1039, с.3, 5].

На противагу М. Шаповалу, М. Стахів не дуже високо оцінює зазначений закон. На його думку, він суперечив нормам основного закону УНР, націлював Трудові Ради не на розв'язання питань місцевого самоврядування, а лише на боротьбу з проявами анархії й контрреволюції [905, с.99]. У свою чергу, С. Ріпецький, вважав, що "ради трудового народу" на місцях взагалі не мали адміністративної влади і могли в кращому випадку лише контролювати діяльність адміністративних органів Директорії та місцевих агентів влади [769, с.279]. Отже, закон, на думку цих зарубіжних дослідників, не містив чіткого регламенту утворення та діяльності місцевих органів влади й не міг сприяти припиненню адміністративного безладу в країні.

Черговий етап реорганізації верховної влади УНР наприкінці 1919 – початку 1920 рр., під час якого були зроблені спроби розмежувати повноваження між Директорією та Кабінетом Міністрів, також не пройшли повз увагу зарубіжних дослідників. Проте однозначної оцінки в історіографії ці спроби не отримали. Значна частина дослідників висловила негативне ставлення до схваленого 14 лютого 1920 р. на засіданні Кабінету Міністрів проекту "Тимчасового закону про державний устрій і порядок законодавства УНР". Цей закон, як відомо, передбачав наділення Голови Директорії УНР необмеженими правами глави держави. Але водночас у ньому передбачалось, що "Директорія УНР здійснює свою владу виключно через раду і кабінет народніх міністрів". Дещо чіткіше виписувались повноваження уряду. Крім того, передбачалось запровадити в УНР "Державну Народню Раду", яка до скликання постійного законодавчого органу мала встановити "тимчасову форму державного устрою і порядок законодавства в Українській Народній Республіці" [1039, с.14].

З гострою критикою цього документу виступив М. Шаповал. У своїй роботі "Занепад УНР" він називає цей документ "державним переворотом" [1039, с.15]. Ця нова "конституція, – пише М. Шаповал, – касує Трудовий Конгрес, його закони і Директорію, ним установлену" [1039, с.16].

Із запереченням таких різких оцінок виступив І. Мазепа, один із п'яти міністрів, звинувачених М. Шаповалом у причетності до "перевороту". Він назвав звинувачення "фантазією автора", наголошуючи, що проектом "Тимчасового закону" Директорія, як верховна влада, не касувалася, в ньому "лише встановлялося певне обмеження компетенції членів Директорії щодо їх втручання в справи управління поодинокими міністерствами" [564, с.349].

І. Мазепа висловив розчарування фактом відмови С. Петлюри затвердити "Тимчасовий закон про державний устрій і порядок законодавства УНР", схвалений Кабінетом Міністрів у лютому 1920 р. "Фактично це значило, що у взаємовідносинах уряду і Директорії залишалося все по старому" [564, с.405], – констатує дослідник.

Суперечливими оцінками позначені й інші законодавчі акти доби Директорії, в яких були продовжені намагання визначити компетенцію Директорії та Кабінету Міністрів, чіткіше розмежувати їх повноваження. Мова йде, перш за все, про два закони, що, за виразом О. і М. Копиленків, "фактично підсумовували увесь процес українського державотворення в 1917–1920 рр." [446, с.60]: "Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" та "Про Державню Народну Раду УНР", затверджені С. Петлюрою 12 листопада 1920 р.

М. Шаповал кваліфікує ці закони як повторне намагання радикал-демократів "скасувати Директорію", перебрати всю повноту влади в свої руки. Він вважає, що передбачені в цих законах органи влади, визначений характер взаємовідносин між ними суперечать рішенням Трудового Конгресу, а тому є незаконними; виконавців цих актів автор називає "державними зрадниками, узурпаторами і самозванцями" [1044, с.24]. При цьому він піддав критиці статтю українського закордонного правника, колишнього посла УНР у Бельгії та Нідерландах А. Яковліва "Основи Конституції У.Н.Р.", надруковану в журналі "Тризуб" за 1928 рік, у якій останній висловив власне бачення змісту законотворчості Директорії протягом 1919–1920 рр. М. Шаповал вважає, що А. Яковлів, зокрема, свідомо "з огляду на свій інтерес" [1044, с.36] заплющив

очі на віроломно доконаний факт державного перевороту, здійсненого С. Петлюрою, в зв'язку із затвердженням ним законів від 12 листопада 1920 р. Він називає статтю А. Яковліва "опологією злочинству", у якій останній "силкується довести, що ці злочинства зроблені цілком легально, відповідно волі Труд. Конгресу України" [1044, с.38].

Не менш гостру оцінку дає цим законам і С. Шелухін. Він називає їх "незаконно виданою, новою Конституцією наче б то У.Н.Р." [1055, с.20]. Як і М. Шаповал, він вважає, що цих законів не потребували державні інтереси, а створені вони були з одною метою: "утворити єдино-державіє Петлюри й позбавити прав інших членів Директорії" [1056, с.6].

А. Яковлів виступив із різким запереченням звинувачень М. Шаповала у політичній заангажованості у другому виданні своєї праці "Основи Конституції У.Н.Р.", що побачило світ у 1935р. [1095]. Посилаючись на конкретні факти, зокрема резолюції провідних політичних партій УНР – УСДРП, УПСР, УДХП, УНРП, УПСС, прийняті наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., дослідник наголошує, що всі вони містили вимоги реконструкції державної влади; при цьому в ряді резолюцій пропонувалось ліквідувати Директорію і тимчасово передати С. Петлюрі владу як "Начальнику У.Н.Р" [1095 с.47]. Коли б він прагнув узурпувати владу, зазначає А. Яковлів, то "це був як раз підходящий мент" для нього здійснити свої наміри [1095. с.49]. Але С. Петлюра відкинув подібні пропозиції, оскільки вони суперечили інтересам державного будівництва. Саме з цієї причини, зауважує А. Яковлів, С. Петлюра не затвердив проект "Тимчасового закону про державний устрій і порядок законодавства УНР", схвалений Кабінетом Міністрів УНР 14 лютого 1920р.[1095. с.51]. Що стосується закону від 12 листопада 1920р., то, на переконання А. Яковліва, він не порушує ні рішень Трудового Конгресу, ні постанови Директорії від 15 листопада 1919 р. Цей закон, наголошує автор, був схвалений Директорією в особі С. Петлюри, як легітимним органом влади, оскільки саме на Директорію Трудовий Конгрес поклав права верховної влади [1095. с.63]. До того ж , цей закон був тимчасовим, він лише доповнював

постанову від 15 листопада 1919 р. встановленням тимчасового порядку заміщення Директорії і дає можливість у форс-мажорних обставинах "зберегти державний центр У.Н.Р., державну традицію, легальний титул влади У.Н.Р." [1095, с.61].

Дещо по-іншому розглядає закони від 12 листопада 1920 р. І. Мазепа. Він звертає увагу на те, що закон "Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" є доопрацьованим варіантом закону від 14 лютого 1920 р. Автор зазначає, що одна з відмінностей закону від 12 листопада 1920 р. полягала в тому, що в ньому "говорилося про "Директорію в особі голови Директорії", тобто Петлюру одного проголошено за верховну владу Української Народної Республіки", в той час, як у попередньому законі "Директорія залишалась як колегіальна державна установа" [564, с.442]. І. Мазепа вважає, що в законі від 12 листопада 1920 р. був порушений порядок заміщення посади голови Директорії, визначений її постановою від 15 листопада 1919 р. Однак висновок автора витриманий у нейтральних тонах: "Отже закон 12 листопада 1920 р. вніс значні зміни в конституційне життя державного центру У.Н.Р." [564, с.442]. З цього висновку складно зрозуміти ставлення І. Мазепи до подібного роду новацій і порушень. Правда, з точки зору подальшого функціонування української державності, цей закон, як і закон про "Державню Народну Раду", на думку І. Мазепи, відіграли значну роль: вони "залишилися потім конституційною основою для державного центру У.Н.Р. до кінця його існування на еміграції" [564, с.441].

Формування правових засад української державності доби Директорії було тісно пов'язано з розвитком конституційного процесу в цей період. Його різноманітні аспекти також знайшли свої відображення в працях окремих зарубіжних дослідників: К. Костіва [457], А. Марголіна [583], В. Трембіцького [941; 942], М. Шкільника [1055] та ін. Кваліфікований аналіз і оцінку цих розвідок дав Д. Яневський [1098, с.12–16, 380–381], тому ми з метою уникнення повторів не вдаємось до їх детального розгляду.

Узагальнюючи українську зарубіжну історіографію державотворчих процесів УНР у 1918–1920 рр., варто відзначити, що в ній знайшли своє відображення основні віхи діяльності Директорії по створенню конституційно-правових засад функціонування української державності. Відкидаючи відверті політично заангажовані оцінки радянських істориків, зарубіжні дослідники більш чітко змалювали історичне тло, на фоні якого розбудовувалась українська державність, глибше проаналізували погляди тих політичних сил і їхніх лідерів, які намагались втілити власну модель державотворення у відродженій УНР. Однак, їхнє висвітлення цього питання не позбавлене і певних вад. У ряді випадків розгляд державницької діяльності Директорії, причетних до конституційного будівництва політиків здійснювався без посилання на історичні джерела, аналіз й оцінки запропонованих ними документів, створених на їхній основі інституцій, робились не під політико-правовим кутом, а з точки зору "політичної доцільності", відповідності тим чи іншим партійним доктринам, що сповідували їхні автори. Деякі документи, важливі для розуміння особливостей конституційного процесу в добу Директорії, зарубіжні дослідники чомусь обійшли увагою. Один з них – Тимчасовий Статут Ради Народних Міністрів, у якому механізм взаємодії між Директорією й Радою Народних Міністрів був сформульований таким чином, що уряд фактично опинявся під повним контролем Директорії. Це заклало підвалини для конфліктних ситуацій у подальших взаємовідносинах цих двох державних інституцій, призвело до безладу в управлінні державою.

Деякі дослідники, особливо ті, хто був безпосередньо причетний до прийняття конституційно-правових актів УНР в період від лютого 1919 р. до листопада 1920 р., уникають досить "незручних" для себе питань про легітимність цих документів, їх відповідність рішенням Конституції 28 січня 1919 р., а отже і легітимність функціонування державних інституцій республіки, що діяли на підставі цих документів. Замість неупереджених оцінок у таких працях спостерігаються спроби "нейтральної" констатації фактів, обережних висновків. Все це дає нам підстави погодитись із висновком

Д. Яневського, який зазначає, що при всій важливості цих праць, вони не дали цілісного і до кінця об'єктивного уявлення про розвиток конституційного процесу, спроби інституціалізації державних утворень в Україні в 1917–1920 рр., в т.ч. й УНР доби Директорії, в Конституціях та конституційних актах [1098, с.49–50].

Значну увагу дослідженню проблем державотворчої діяльності Директорії приділили історики незалежної України. Уже на початку 90-х рр. ХХ ст. було видруковано дві збірки конституційних документів [3; 857], що стали важливим джерельним підґрунтям для вивчення конституційних процесів доби Директорії. Протягом першого десятиліття існування незалежної України в полі зору вітчизняних дослідників перебували різні аспекти діяльності Директорії зі створення конституційно-правових засад української державності.

Як початковий етап законодавчого оформлення державної влади доби Директорії розглядають дослідники В. Гусєв [244], Ж. Дзейко [263], О. і М. Копиленки [449], ін. автори підсумки роботи Трудового Конгресу України. Відзначаючи значне протистояння серед учасників Конгресу зі стратегічних питань державотворення, вітчизняні фахівці одночасно наголошують, що й після Трудового Конгресу Директорія та її уряди виявляли постійні хитання у виборі форми влади. "Маятник політичних уподобань, – зазначає, зокрема, О. Рєєнт, – коливався в амплітуді – парламентарна демократія європейського зразка – принцип організації трудових рад – радянський лад за більшовицьким прототипом" [761, с.173].

Формуванню владних інститутів УНР доби Директорії присвячені публікації В. Яблонського "Особливості виборів до Трудового Конгресу як легітимного органу Директорії УНР" і "Проблема конституційної легітимації української влади в добу Директорії УНР". У них, зокрема, з'ясовуються історико-правові підстави існування Директорії та легітимність створених нею органів влади, на прикладі Полтавської губернії аналізується ступінь ефективності впровадження в життя рішень Всеукраїнського Трудового Конгресу [1084; 1085].

У ширшому плані з точки зору перспектив розбудови української державності аналізують підсумки роботи Трудового Конгресу О. і М. Копиленки. Вони вважають, що Конгрес продемонстрував наявність значних суперечностей у політичній еліті УНР, свідченням чого був "недосконалий", за виразом дослідників, "Закон про форму влади на Україні", затверджений Трудовим Конгресом. Цей закон "відбивав дуалізм позиції Директорії та українських політичних партій у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення" [1251, с. 128].

Відсутність чітких державотворчих орієнтирів у лідерів у поєднанні з постійними хитаннями у виборі зовнішніх союзників зумовлювало, на думку авторів, "дивовижний правовий нігілізм Уряду й таке ж поблажливе ставлення до нього Директорії. В той момент це влаштувало обидві сторони" [1251, с.131].

На думку Д. Яневського, подібний правовий нігілізм досить яскраво виявився вже у квітні 1919 р. під час заміни уряду С. Остапенка на уряд Б. Мартоса. Аналізуючи всі обставини появи кабінету Б. Мартоса, автор дійшов неупередженого висновку: "Можна стверджувати, що від 9 квітня 1919 р. всі діючі політичні сили відмовилися від того, щоби дотримуватись загальноприйнятих правил гри, зафіксованих у тимчасовій конституції 28 січня" [1098, с.331]. Дослідник також констатує, що й здійснювана в цей період реорганізація Директорії також "провадилася поза встановленим ТКНУ квазі-правовим полем, під приводом "військової доцільності" та методами цілком революційними" [1098, с.332].

Заслужують на увагу праці українських вчених, у яких здійснено порівняльний аналіз державотворчих процесів в Україні за доби Української Центральної Ради, Гетьманату й Директорії. Серед них варто виділити праці Ю. Павленка і Ю. Храмова [669], О. і М. Копиленків [1251] та Д. Яневського [1098]. Зокрема, Ю. Павленко і Ю. Храмов у монографії "Українська державність у 1917–1919 рр.", аналізуючи державотворчу діяльність Директорії в січні 1919 р., розглядають різні варіанти державної

системи, що пропонувалися основними учасниками політичного процесу УНР. Вони наголошують, що Директорія на практиці "демонструвала непрацездатність вищих урядовців", які були не в змозі прийняти конкретне рішення щодо державного устрою та збирались "перекласти всю відповідальність за власну безпорадність на новообраний Трудовий конгрес" [669, с.210]. Розглядаючи систему державного управління в цей період, вчені доходять висновку, що "Директорія не зуміла організувати більш-менш струнку систему адміністративного управління територією, яка номінально опинилася під її контролем" [669, с.206].

У монографії О. і М. Копиленків "Держава і право України 1917–1920" зроблено порівняльний аналіз державно-правової бази УНР доби Української Центральної Ради і доби Директорії. Не можна не погодитися з висновком авторів про правове дилетантство, що виявилось вже в перших кроках нової влади. Адже, на думку вчених, "навіть факт відновлення УНР не був офіційно проголошений Директорією, а вгадувався з її повної назви – "Директорія Української Народної Республіки". Крім того, вважають дослідники, на відміну від Центральної Ради, Директорія "не визначилася щодо свого місця серед гілок влади" [1251, с.114]. "Всі зусилля Директорії на ниві державного будівництва, – пишуть автори, – мали хаотичний характер, розвиваючись "без стерня і вітрил" на основі прецеденту..." [1251, с.115]. Характеризуючі окреслену Директорією систему вищих державних інституцій – "верховна влада" у вигляді Директорії, а через деякий час і Трудовий Конгрес як тимчасова "верховна влада", дослідники вважають, її надто громіздкою. Водночас Директорія, на їх думку, знехтувала самою ідеєю скликання Установчих зборів [1251, с.120–121].

Конституційно-правові засади української державності за часів Директорії знайшли своє подальше висвітлення в працях Р. Васковського [94], В. Яблонського [1082], Д. Яневського [1098]. Зокрема, В. Яблонський докладно аналізує формування та трансформацію Директорії як вищого органу державної влади УНР у 1918–1920 рр., розглядає основні положення проектів Конституції

УНР, спроби розмежувати виконавчу та законодавчу гілки влади. Щодо останньої проблеми, то дослідник, аналізуючи Тимчасовий Статут Ради Народних Міністрів, доходить висновку, що цей документ не містив норм, які б регламентували розмежування діяльності Кабінету і Директорії. Механізм їх взаємодії згадувався "лише побіжно". Більше того, повноваження, які отримувала Директорія, свідчили, на думку дослідника, що вона "повністю контролювала діяльність Ради Народних Міністрів" [1082, с.59,60].

В. Яблонський докладно аналізує конституційний процес в УНР, який відновився в січні 1920 р. з утворенням у Кам'янці-Подільському Всеукраїнської Національної Ради, що об'єднала більшість членів українських політичних партій і громадських організацій, котрі не поділяли політики тогочасного голови Директорії С. Петлюри. Як зазначає автор, "впевнившись у неможливості усунення від влади С. Петлюри, ВНР впритул взялася за законодавче обмеження його повноважень шляхом прийняття Конституції" [1082, с.69]. В. Яблонський не виключає, що саме активність Всеукраїнської Національної ради спонукала уряд у своїй декларації від 2 червня 1920 р. проголосити необхідність скликання передпарламенту, а згодом і постійного законодавчого органу. Невдовзі було створено конституційну комісію, що розробила закон "Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці", який мав діяти до часу прийняття Конституції УНР. Учений наголошує, що цей документ визначив "як порядок заміщення голови Директорії, так і склад Колегії, яка мала виконувати функції голови Державної Народної Ради до його обрання" [1082, с.70–72]. Протягом кількох місяців Всеукраїнська Національна Рада розробила закон "Про Державню Народну Раду", що разом із попереднім законодавчим актом, на думку В. Яблонського, стали "важливим кроком у розвитку конституційного процесу і мали зіграти роль "малої конституції" [1082, с.73].

Широкий спектр питань, пов'язаних з формуванням конституційно-правових засад української державності в добу Директорії, розглянув у своїй монографії "Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і

причини поразки" Д. Яневський. Автор, вдавшись до аналізу праць інших вітчизняних фахівців з цієї проблеми – М. Держалюка, О. і М. Копиленків, О. Мироненка, А. Слюсаренка і М. Томенка, деяких інших авторів, висловив своє бачення та оцінки висвітлюваних ними проблем. Автор вважає, що ряд законодавчих актів Директорії, зокрема закон від 15 листопада 1919 р., листопадові закони 1920 р. є "незаконні", оскільки прийняті з прямим порушенням Конституції УНР від 28 січня 1919 р. На думку Д. Яневського, деякі сучасні дослідники свідомо замовчують проблему легітимності цих законів, що викривлює загальну картину державотворчого процесу за часів Директорії [1098, с.48,383].

Більшість українських дослідників державотворчих процесів в Україні доби Директорії не оминають своєю увагою Державні наради, що скликалися за участю членів Директорії, Кабінету Міністрів й провідних діячів провладних партій, з метою скорегувати військово-політичний курс, а подекуди й прийняти державні акти, які мали забезпечити проведення цього курсу. З правової точки зору найголовніші документи, прийняті на Державних нарадах, аналізують у монографії "Держава і право України 1917–1920" О. і М. Копиленки. Коментуючи законодавчу діяльність за доби Директорії, автори зауважують, що в цей період, у т.ч. й після Державних нарад, часто відбувалось "часткове скасування одних і відновлення чинності інших законів залежно від своїх політичних інтересів" [1251, с.156]. У цілому, роблять висновок автори, все законодавство Директорії – це "законодавство перехідного періоду, коли закони приймаються лише за необхідності "швидкого реагування" на конкретні обставини" [1251, с.157].

О. і М. Копиленки значну увагу приділяють також аналізу текстів декларацій урядів УНР від 12 серпня 1919 р. та 26 травня 1920 р. і законів "Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" та "Про Державню Народну Раду УНР", затверджених С. Петлюрою 12 листопада 1920 р. На думку вчених, ці документи визначили "стратегічний напрям державотворення", що дало змогу говорити "про певні

сталі тенденції розвитку української держави, хоча вони й не мали чітко окреслених форм" [1251, с.144].

Важливим аспектом державотворення в Україні за доби Директорії було формування місцевих органів влади. Активно досліджували цей процес Б. Дзерович [264], О. і М. Копиленки [447; 448], А. Копилов [450], В. Нагорний [633], Р. Роспопов [774], В. Лозовий [543; 547; 548; 550], В. Рум'янцев [789; 790; 791], ін. автори.

Серед зазначених праць варто звернути увагу на науковий доробок В. Лозового, в якому знайшли висвітлення головні напрями державотворчої діяльності в Україні в т.зв. "Кам'янецьку добу" Директорії. У своїх публікаціях автор звертає увагу на труднощі, що виникли у вищих інституціях УНР у процесі налагодження діяльності адміністративного апарату на місцях. Нормальному функціонуванню місцевих органів влади заважали не лише значна нестача кваліфікованих адміністративних кадрів і відсутність коштів, а й "неунормовані відносини та відсутність взаємодії між цивільною та військовою владами. Двовладдя на місцях, протидія військових цивільним органам влади призвели до паралічу останньої" [1176, с.12], – робить висновок автор. Деталізуючи цю позицію, інший дослідник – Д. Яневський, вважає, що значні труднощі у функціонуванні місцевої влади в УНР є наслідком "фатального недоліку основного закону УНР" (Тимчасової Конституції УНР 1919 р. – М. С.), який "не встановив процедури створення та регламенту діяльності місцевих органів влади" [1098, с.306]. Зокрема, продовжує дослідник, "були неясними, залишали місце для різних тлумачень" рішення Трудового Конгресу щодо "порядку обрання місцевих "трудова" рад, сфери їх повноважень та відповідальності, розмежування нормотворчих та виконавчих функцій, порядку взаємодії та вирішення конфліктних ситуацій із урядовими емісарами...". Спроби Директорії та Ради Народних Міністрів усунути ці недоліки шляхом прийняття іншого правового акта – "Закону про місцеві Конгреси і ради трудового народу" були, на думку Д. Яневського, невдалими, оскільки його

положення суперечили нормам тимчасової конституції 28 січня 1919 р. [1098, с.307].

Підводячи підсумок вивченню проблеми функціонування місцевих інституцій за доби Директорії, О. і М. Копиленки наголошують, що статус і повноваження місцевої влади й самоврядування до кінця існування Директорії УНР так і не було закріплено на рівні закону. Автори, щоправда, нагадують, що керівництво УНР планувало прийняти закон "Про систему управління на місцях" [1251, с.152]. Але цим намірам не судилося здійснитись.

Окремим аспектом дослідження правових підстав діяльності Директорії УНР є аналіз її листопадових законодавчих актів 1919 р., в результаті яких вона перетворилася з колегіального органу на "диктатуру одного" – Головного отамана С. Петлюри. Сучасні вітчизняні дослідники, на відміну від зарубіжних, більш виважено підходять до висвітлення цієї проблеми. Хоч єдності серед них також не спостерігається, однак різких оцінок більшість з них уникає. Листопадові дні 1919 р., зазначає зокрема Д. Яневський, "стали останніми не тільки в історії Директорії УНР як колективного органу управління державою, а й політичного режиму, який вона уособлювала взагалі" [1098, с.358]. Згідно постанови Директорії від 15 листопада 1919 р., підкреслює дослідник, "вся повнота влади формально і остаточно зосередилася в руках Головного Отамана", він став "одноосібним лідером УНР" [1098, с.359]. При цьому слід зауважити, що не всі вітчизняні фахівці погоджуються зі звинуваченнями на адресу С. Петлюри в цілеспрямованому курсі на узурпацію влади. Характерною в цьому плані є праця С. Литвина "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана". Автор вважає, що звинувачення С. Петлюри в диктаторстві є малодоказовими і непереконливими, оскільки його дії "вирвані з контексту часу" [535, с.254]. Однак, відчувається, що автору важко заперечувати ті факти, які не вкладаються в його концепцію повного заперечення авторитаризму в С. Петлюри. С. Литвин і сам змушений це визнавати, пишучи, зокрема, що на "тодішньому владному Олімпі таки відбулася еволюція від парламентаризму (Центральна Рада) до президентської (Голова Директорії і Головний Отаман)

форми правління, з виразними рисами авторитаризму" [535, с.270]. Але цей процес С. Литвин пояснює складною тогочасною внутрішньо- та зовнішньополітичною обстановкою, яка не давала можливості С. Петлюрі непорушно дотримуватись принципів колективного керівництва, які впливали з рішень Трудового Конгресу. "Час вимагав твердішої руки. І Петлюра демонстрував її" [535, с.250,254], – зазначає С. Литвин. З цим важко не погодитись, але висновок автора про те, що, демонструючи цю "тверду руку", С. Петлюра не переступав законів УНР, є не зовсім логічним. Аналіз листопадових законів 1919 і 1920 рр. у контексті рішень Трудового Конгресу свідчить, що, виходячи з революційної доцільності, переступав і не раз. Фактично це визнає й сам дослідник, підкреслюючи, що "прийняття Петлюрою рішень, які тепер ставляться під сумнів, в ідеалі, можливо, повинні би виглядати саме таким чином, як це пропонують опоненти" [535, с.254].

Об'єктивно, на наш погляд, висвітлюють "листопадову" законотворчість Директорії УНР В. Яблонський [1082], С. Грабовський [207], О. і М. Копиленки [1251]. Вони не намагаються доводити абсолютну відповідність листопадових законів УНР 1919–1920 рр. рішенням Трудового Конгресу. Навпаки, відверто визнають, що їх прийняття було пов'язане з недієздатністю існування в умовах тодішнього політичного життя такого державного політичного органу, як Директорія УНР. В. Яблонський підкреслює, що Директорія УНР в умовах відсутності представницького законодавчого органу функціонувала як диктатура, а її голова виконував функції диктатора: "його повноваження зростали із зменшенням кількісного складу Директорії". При цьому, на переконання автора, С. Петлюра особисто не прагнув диктаторських повноважень, оскільки конституційними документами листопада 1920 р. передбачалось скликання в УНР "повноцінного парламенту" [1082 с.53].

Виважену оцінку "листопадовій законотворчості" Директорії та її урядів дали О. і М. Копиленки. Вони вважають, що рішення Директорії від 15 листопада 1919 р., яке покладало "верховне керування справами Республіки" на С. Петлюру, ще не дає підстав говорити про "цілковите закріплення"

"керівної" ролі" Головного отамана. На їх думку, формально відбувся певний перерозподіл повноважень серед членів Директорії, оскільки за С. Петлюрою були закріплені всі внутрішньополітичні функції, а дипломатичні передано А. Макаренку та Ф. Швецю, які виїхали за кордон для реалізації зовнішньополітичного курсу УНР. Лише після 21 травня 1920 р., зазначають вчені, "коли Петлюра, який тоді уособлював Директорію, скасував повноваження А. Макаренка й Ф. Швеця, можна стверджувати, що він стає одноосібним керівником Української держави" [1251, с.148, 149].

Оцінюючи політичну спрямованість законів від 12 листопада 1920 р., О. і М. Копиленки вважають, що зміст цих законів засвідчив орієнтацію проводу УНР на модель президентсько-парламентської республіки [1251, с.150].

З практично-політичної точки розу розглядають зазначені закони В. Солдатенко [874] та О. Мироненко [613]. В. Солдатенко, посилаючись на праці спеціалістів з історії держави та права, вважає, що державотворчі зусилля й законодавча діяльність лідерів УНР не заслуговують на високу оцінку [874, с.858]. Листопадові закони 1920 р. він характеризує як "останні витвори теоретично-правової думки", що майже не мали жодного значення для розвитку суспільних процесів безпосередньо в Україні, "скоріше регламентуючи діяльність урядових структур в еміграції" [874, с.691]. Позицію В. Солдатенка поділяє О. Мироненко. У своїй праці "Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр." він характеризує закон від 12 листопада 1920 р. "Про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці" як такий, що базувався на "квазіконституціоналізмі", тобто при його формуванні були запозичені ідеї з різних європейських конституцій авторитарної спрямованості, що не в усьому кореспондувались між собою. "Авторитарний за своїм характером цей закон, – наголошує автор, – не міг дати ані суттєвого прирощення знань, ані збагатити практику демократичного державотворення" [613, с.165–166].

Ряд аспектів конституційного будівництва доби Директорії знайшли відображення у дисертаційних дослідженнях С. Благовісного [1121], О. Грибенко [1137], В. Єрмолаєва [1145], Н. Єфремової [1147], А. Присяжнюка [1202], В. Стецюк [1214], Д. Яневського [1234]. Останній автор прийшов до висновку, що процедури створення та проголошення українських державних утворень в роки Української революції супроводжував "правовий хаос" [1234, с.10]. Значний інтерес викликає дисертація А. Присяжнюка "Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.)". Висвітлюючи конкретні кроки Директорії, Ради Народних Міністрів по розбудові "другої" УНР, як парламентської республіки, зокрема законотворчу діяльність двох конституційних комісій у 1920 р., автор відзначає більш високу якість підготовлених проектів конституцій УНР. Водночас, він підкреслює, що вимоги урядової комісії надати чинності постійній Конституції УНР тільки демократичним шляхом, в умовах, що склалися в УНР на осінь 1920 р., були нереальними. Вони свідчили, "що на жовтень 1920 р. конституційний процес в республіці був уже відірваний від реалій життя" [1202, с.16].

Отже, за роки незалежності українські історики домоглися помітних успіхів у дослідженні діяльності Директорії зі створення конституційно-правових засад української державності. Змістовні монографічні дослідження та статті дозволили зробити картину цієї діяльності більш конкретною, показати складний і суперечливий шлях пошуку різними політичними силами УНР найбільш прийнятної форми державного устрою країни. Водночас, вищенаведений аналіз літератури дає підстави стверджувати, що висвітлення цілої низки питань, що стосуються процесу державотворення в Україні, вітчизняними фахівцями лише розпочато. Звідси наявність суперечливих оцінок, неоднозначних висновків, які утруднюють розуміння сутності процесів, що відбувались у добу Директорії УНР у царині формування й конституювання державницьких інституцій.

Вітчизняні фахівці вже звертали увагу майбутніх істориків на ті аспекти досліджуваної теми, що потребують подальшого наукового осмислення. Зокрема, Д. Яневський наголошує на важливості додаткового дослідження питання про датування та кількість Державних нарад, що розглядали проблеми створення конституційно-правових засад української державності, більш ретельного вивчення прийнятих ними рішень [1098, с.355]. В. Солдатенко вважає за необхідне продовжити всебічне вивчення політичного курсу Директорії, слушно зазначаючи, що прогрес тут "практично лише позначився" [1277, с.294]. Розв'язання цієї загальної проблеми потребує комплексного дослідження цілої низки інших питань: про загальний рівень політичної і правової культури всіх членів Директорії, впливу на прийняття ними ключових рішень у сфері державотворення жорсткої міжпартійної боротьби всередині країни, а також позиції провідних політичних суб'єктів на міжнародній арені. Всебічного і неупередженого аналізу потребують питання створення державного апарату та усіх напрямів його діяльності, в т.ч. на місцях. Окремий інтерес становлять питання про робітничу та селянську правосвідомість у добу Директорії, вплив на її формування більшовицьких ідей, що безумовно не могло не позначитися на процесі творення й ефективності функціонування державних інституцій, у т.ч. і місцевого рівня. З цієї точки зору безумовно прислужиться використання документів політичних і правоохоронних органів, що часто містили цінну інформацію про суспільні настрої робітників і селян, їх розуміння суті тих процесів, які відбувались у політико-правовій сфері країни. Додаткові резерви для вивчення стану правосвідомості широких народних мас, їх безпосереднього ставлення до новосформованих органів влади можуть надати багаточисельні звернення, заяви, листи людей у різні державні інституції. Цей пласт джерел, на жаль, майже не освоєний сучасними дослідниками. Більшість із документів такого роду розпорошені по різних фондах як центральних, так і місцевих архівів, тому є нагальна потреба їх археографічного опрацювання.

Потребують подальшого обговорення й ряд інших аспектів, пов'язаних із формуванням політико-правових засад української державності за часів Директорії, особливо тих, що до сьогодні не мають однозначного тлумачення серед вітчизняних фахівців. Це зокрема стосується питань про легітимність влади як самої Директорії, так і створених нею органів влади, конституційність її постанов і законів у листопаді 1919 та 1920 рр., а також про вплив об'єктивних і суб'єктивних чинників, що завадили Директорії УНР виробити чітку процедуру творення й прийняття законодавчих норм, систематизувати й кодифікувати їх, тобто, довести законодавчий процес до логічного завершення. Вважаємо також важливим продовжити розмову про вплив традицій конституціоналізму Західно-Української Народної Республіки на розвиток конституційного процесу в УНР, оскільки в такому ракурсі ця проблема в працях дослідників розглядається досить побіжно й фрагментарно.

Подальша творча робота вітчизняних істориків над цими та іншими недостатньо вивченими проблемами безумовно дозволить поглибити нашу уяву про державотворчу діяльність Директорії УНР, відкинути ті твердження і висновки, що суперечать історичним реаліям.

4.2. Соціально-економічна політика Директорії УНР

Незважаючи на значний масив літератури, присвяченої Українській революції 1917–1921 рр., в українській історіографії й до сьогодні існує дуже мало наукових досліджень, які б детально й послідовно в комплексі висвітлювали соціально-економічну політику українських урядів, зокрема доби Директорії УНР. Здебільшого проблема є, так би мовити, прохідною в процесі вивчення окремих періодів існування УНР, як то "Рівненська доба", "Кам'янецька доба", "Зимовий похід" та ін., або ж дослідження окремих галузей економіки України в період Директорії тощо. У результаті картина соціально-економічної політики Директорії має риси фрагментарності й незавершеності.

Радянська історіографія, звісно, не могла ставити і не ставила завдання досліджувати соціально-економічну політику "буржуазно-націоналістичних" державних утворень, зокрема УНР доби Директорії. Головна увага зверталась на пропаганду соціально-економічного курсу більшовиків, вихваляння його здобутків. Разом з тим, деякі проблеми соціально-економічного розвитку України, що були предметом особливо гострої боротьби між більшовиками та національно-державницькими силами в добу Директорії, спричинили певну увагу до них радянських істориків. Це, перш за все, стосується аграрної політики Директорії, робітничої політики та, тісно пов'язаного з останньою, профспілкового руху.

Окремі аспекти аграрної політики Директорії в різні історичні періоди висвітлювали у своїх працях В. Качинський [390], В. Якиманський [1097], Г. Клунний [403], Т. Каретникова [383], А. Лихолат [538], І. Кулик [482], Ю. Кондуфор [440; 441], Р. Лях [558], М. Рубач [777], М. Супруненко [921], І. Рибалка [767], Ю. Терещенко [930], В. Верстюк [106; 107], С. Кульчицький, С. Лях і В. Марочко [489]. Робітнича політика Директорії, її взаємини з професійними робітничими організаціями розглядались певною мірою М. Буяновером [83], В. Биструковим [84], Г. Гінзбургом [167], С. Кабалкіним [368], Б. Колесниковим [429], Д. Лейкандом [518], І. Ліпкісом [540], Я. Ряппо [799], Є. Шатаном [1043], І. Шингарьовим [1054], М. Яворським [1089], А. Лихолатом [538; 537], М. Супруненком [919; 922], І. Рибалкою [768], Є. Складенком [846], А. Слуцьким і В. Сидоренком [855], І. Зозулею і А. Суровим [340], Ю. Терещенком [933], Ф. Турченком [946], І. Хмілем [999]. Не залишились без уваги зазначені проблеми і в узагальнюючих працях з історії України [1; 101; 102; 350; 358; 360; 367; 746; 970]. Позитивним моментом їхніх праць, особливо повоєнного періоду, стало залучення значного, часто нового, фактологічного матеріалу. Це дало змогу повніше показати гостроту аграрної проблеми в Україні в період революції 1917–1921 рр., причини незадоволення основної маси селянства існуючою системою землеволодіння. Була уточнена чисельність українського

пролетаріату, його розподіл за галузями промисловості, концентрація в ключових її галузях, з'ясоване соціально-економічне становище українських робітників. Водночас, варто зазначити, що радянські історики діяли в умовах жорстких ідеологічних обмежень, у своїх дослідженнях вони спирались виключно на марксистсько-ленінську методологію, що не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності досліджуваних проблем, а отже, на їх об'єктивній інтерпретації. З їхніх праць Директорія переважно постає запеклим ворогом робітників і селян, захисником інтересів буржуазії й поміщиків.

На відміну від радянських істориків, українські зарубіжні дослідники були позбавлені ідеологічних пут, тому могли здійснювати свої дослідження об'єктивно і всебічно, в т.ч. з проблем соціально-економічної політики Директорії.

В 1919 р., з'являються перші праці фахівців-економістів О. Даскалюка "Завдання економічної політики на Україні" [253], М. Кривецького "До плану економічного відродження України" [470], А. Ніковського "М. І. Туган-Барановський в українській політиці" [647]. У них дається оцінка стану окремих галузей економіки України на початковому етапі здійснення економічної політики Директорії, роз'яснюються шляхи й методи її втілення.

Були зроблені певні спроби проаналізувати й фінансово-економічну діяльність Директорії, її підсумки. Проте узагальнюючих праць з цієї проблематики практично не було створено. Як виключення, можна назвати працю Л. М. Неманова [642], але вона хронологічно доведена лише до початку лютого 1919 р., тобто аналізує фінансову діяльність Директорії лише за перші два місяці її перебування при владі. Окремі матеріали з фінансової діяльності урядів доби Директорії є в працях П. Христюка [1006], М. Шаповала [1033], Д. Дорошенка [282].

Певну увагу зарубіжні дослідники приділили такому аспекту фінансової політики УНР доби Директорії, як грошовий обіг. Декілька публікацій з історії розвитку грошової системи підготували М. Гнатишак [175; 176; 177], С. Шрамченко [1059], Є. Власенко [130]. Але особливий інтерес викликає праця

Б. Мартоса і Я. Зозулі "Гроші української держави" [589], надрукована у 1972 р. Її дещо скорочений варіант, підготовлений Б. Мартосом, був передрукований у незалежній Україні в 1992 р. [588]. У праці йдеться про заключний етап валютної реформи, спрямованої на зміцнення грошової системи УНР, що припав саме на період, коли до влади прийшла Директорія. Цей етап розпочався після затвердження Директорією 6 січня 1919 р. відповідного закону, проект якого розробив Б. Мартос. Дослідник наводить цікаву інформацію про конкретні заходи, спрямовані на реалізацію грошової реформи, зокрема щодо створення золотого запасу в Державному банку, висвітлює діяльність урядових органів з метою налагодити функціонування грошового господарства в Кам'янці-Подільському, куди переїхала Директорія з Вінниці. Автор вважає, що, незважаючи на несприятливі умови, грошова система УНР була все ж створена і в цілому виконала покладені на неї завдання. На українські гроші, зазначає Б. Мартос, протягом 1918–1919 рр., частково і 1920 р., утримувався весь державний апарат, пошта, залізниця, армія [588, с.6]. Проте, варто зауважити, що у своїй статті автор обійшов деякі важливі моменти, які стосувались наслідків грошової реформи та її впливу на загальне економічне становище УНР доби Директорії. У публікації, наприклад, відсутні матеріали щодо інфляційних процесів в державі, які навіть в умовах здійснюваної реформи так і не були подолані; між тим, на кінець 1919 р. ці процеси значно посилились. Не озвучив Б. Мартос і той факт, що далеко не всі завдання реформи були реалізовані в повній мірі, зокрема Директорія та її уряди так і не зуміли вилучити з обігу російські гроші.

Окрему групу наукових досліджень, що висвітлюють соціально-економічну політику Директорії, складають праці з історії українського кооперативного руху, якому судилося стати одним з важливих факторів не лише економічного, а й політичного та культурного життя України. Перші кроки у вивченні історії української кооперації були зроблені С. Андрієнком [22], П. Пожарським [706], О. Поповим [720] ще у 1919 р. Згодом, у міжвоєнний та повоєнний періоди, було опубліковано ще низку

праць, що містили важливий матеріал з розвитку кооперативного руху в Україні в роки національно-визвольних змагань [67; 122; 366; 392; 411; 971]. Але спільним недоліком зазначених праць було те, що в них функціонування кооперації в революційну добу розглядалось у загальному контексті розвитку всієї історії кооперації, відносини кооперативного руху з політичними структурами УНР доби Директорії практично не висвітлювались.

Варто зауважити, що найбільшу увагу українських зарубіжних дослідників соціально-економічного курсу Директорії привернули питання її аграрної та робітничої політики.

Перші праці з аграрної політики Директорії з'явилися ще за часів існування УНР. Їх авторами були переважно представники лівих українських партій – П. Гавсевич [145], Ф. Зайко-Заїкін [317], М. Ковалевський [408], О. Щадилів [1072; 1073] та ін. Проте, ці праці мають здебільшого агітаційно-пропагандистський характер. Їх автори в основному пропагували земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р.

Активізація досліджень аграрної політики Директорії в українській зарубіжній історіографії припадає на післяреволюційний період, коли багато колишніх учасників визвольних змагань, у т.ч. і їх провід, опинившись в еміграції, починають осмислювати гіркі уроки поразки. При цьому зауважимо, що в оцінці її змісту і результатів серед дослідників не було єдності. Чимало з них гостро критикували соціалістичну спрямованість заходів Директорії в аграрній сфері. Так, у 1922 р. вийшла з друку праця Д. Донцова "Підстави нашої політики", в якій автор зупиняється на кількох концептуальних питаннях аграрної політики українських урядів в роки визвольних змагань, у т.ч. й доби Директорії: про соціальну природу селянства, його психологію, роль в розбудові української державності. На думку дослідника, Директорія, прийшовши до влади в значній мірі саме завдяки селянству, не розуміла його справжніх бажань і сподівань, а соціалістичні партії, які визначали політику Директорії, дотримуючись соціалістичної ідеології, помилково вважали кожного селянина – соціалістом за природою. Насправді ж селянство, в тому

числі й бідне, далеке від соціалізму, стверджує Д. Донцов. "Соціальні симпатії кожної верстви означається не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони плывуть, їх природою..., – наголошує автор. – Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власности, хоч якими б малими ці прибутки не були, лишиться прихильником засад приватної власности" [277, с.110].

В свою чергу, В. Липинський у соціально-політичному трактаті "Листи до братів-хліборобів" піддав критиці аграрну політику УСДРП та УПСР – провідних українських політичних партій у роки революції, в т.ч. й у період Директорії. Особливо гостро він критикував концепцію соціалізації землі, яку обстоювали українські есери. На його думку, ця концепція з точки зору економічної доцільності була помилковою й шкідливою, оскільки вона, пропагуючи знищення приватної власності на землю, означала "...поворот до давно пройдених низчих форм хліборобства і до звязаної з примітивним хліборобством примітивної земельної общини" [522, с.165].

Якщо Д. Донцов та В. Липинський зупинялись переважно на теоретичних аспектах аграрної політики Директорії УНР, то мемуари активного члена правої партії хліборобів-демократів В. Андрієвського під назвою "З минулого" цікаві, перш за все, тим, що в них, окрім теоретичних узагальнень, зроблено спробу показати реакцію сільської глибинки на цю політику. Зазначивши, що з приходом до влади Директорія отримала всебічну підтримку на Полтавщині, автор, водночас підкреслює, що ця підтримка досить швидко зникла і не в останню чергу через непродуману аграрну політику провладу УНР. В. Андрієвський вважає помилкою спроби Директорії розв'язати аграрну проблему, спираючись на принцип соціалізації, оскільки селянина, в першу чергу, турбувало питання про те, чи буде він її повноправним хазяїном. "Нашого дядька, – зазначається в праці, – соціалізація, видно, мало вабила, без огляду на усі проповіді й переконування ріжними видами соціалістичних ісповідників" [18, с.73].

Оцінки аграрної реформи Директорії УНР містять й праці діячів провідних соціалістичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які були

безпосередньо причетні не тільки до розробки її соціально-економічного курсу, а й безпосередньо втілювали його в життя, а саме: В. Винниченка [118], І. Мазепи [564], М. Шаповала [1041], П. Христюка [1004; 1005], М. Ковалевського [407], О. Мицюка [616]. Праці трьох останніх авторів важливі, передусім, для з'ясування генези аграрної програми українських есерів. Зокрема, М. Ковалевський, як представник правого крила УПСР, у своїх спогадах "При джерелах боротьби" піддав критиці програму соціалізації землі, яку пропагували російські есери, зазначаючи, що її реалізація позбавить українських селян незалежного становища господарів і перетворить на пролетарів [407, с.245]. В свою чергу, В. Винниченко – один з керівників УСДРП, критично висловився про есерівську концепцію аграрних перетворень. Він вважав, що свою аграрну програму "українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні" [118, с.182]. У своїй праці "Відродження нації" він зазначає, що українське селянське господарство, на відміну від московського, з його "общинними" традиціями, мало "суто-індивідуалістичну систему" [118, с.181]. На думку В. Винниченка, УСДРП, хоч і поділяла есерівські ідеї про вивласнення нетрудових земель без викупу, проте вважала більш ефективним методом розв'язання аграрної проблеми націоналізацію землі, в чому й намагалась переконати есерів. Цієї ж думки дотримується у своїй праці "Україна в огні й бурі революції" соратник В. Винниченка по партії І. Мазепа [564, с.75].

У повоєнний період (1945–1991 рр.) зарубіжні дослідники продовжували вивчати діяльність Директорії із реформування аграрної сфери. Але кількість наукових праць з досліджуваної теми незначна. Серед них можна виокремити хіба що семитомну працю М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР" та розвідку І. Витановича "Аграрна політика українських урядів років революції і визвольних змагань (1917–1920)".

У своїй фундаментальній праці М. Стахів стисло аналізує перші програмові документи Директорії, зокрема прийнятий на Державній нараді у Вінниці 15 грудня 1918 р. закон про заборону продажу, закладу та оренди землі,

який, на його думку, не набагато змінив соціальні настрої селянства на користь УНР [903, с.114]. Розглядаючи процес запровадження земельної реформи в Україні, М. Стахів зазначає, що Директорія дуже запізнилася з виданням закону про землю, який базувався на принципах соціалізації землі. На його переконання, втратою часу українським проводом скористались більшовицькі агітатори, яким вдалося нав'язати частині українського селянства думку, що Директорія прихильна до "старого поміщицького ладу". Крім того, земельний закон не набрав одразу правової сили, через що реалізація аграрної реформи була відкладена ще на два місяці. "Адміністрація на місцях не знала, як властиво буде виглядати земельний лад, – зазначає вчений. – Політичні партії УНСоюзу, які підтримували Директорію, також не знали намірів Директорії у земельній справі і тому не могли протидіяти агітації большевиків проти УНРеспубліки в цій ділянці" [903, с.150–151].

У праці І. Витановича вперше в повоєнній зарубіжній літературі здійснено короткий, але досить предметний аналіз аграрних програм українських урядів, політичних сил, на які вони спиралась, протягом 1917–1920 рр. На жаль, добі Директорії автор присвятив лише дві сторінки, обмежившись коротким аналізом відмінностей земельного закону Директорії від аналогічного закону Центральної Ради [121, с.50–51]. Значний інтерес викликають міркування автора щодо еволюції поглядів провідних політичних партій України на шляхи вирішення аграрного питання. Зокрема, торкаючись принципу соціалізації землі, який обстоювала УПСР, автор звертає увагу на те, що самі есерівські теоретики не мали чіткого розуміння змісту цього терміну [121, с.21]. На думку І. Витановича, теорія соціалізації землі у формі передільно-вирівнюючої общини російських есерів, під вплив якої потрапила значна частина українських есерів, була неприйнятною для України, оскільки "...індивідуальне, радше родинне трудове господарство споконвічний ідеал у традиції українського селянства". Нерозуміння цього багатьма ідеологами УПСР та УСДРП, на думку дослідника, було однією з причин невдачі реформування аграрної сфери в Україні [121, с.59].

Варто зауважити, що праця І. Витановича не спирається на архівні матеріали, в ній відсутній аналіз практичних кроків українських урядів доби Директорії з метою реалізації своїх аграрних програм, не з'ясована реакція на ці кроки різних верств селянства, що не дає змоги побачити, наскільки реально впливала аграрна політика Директорії на забезпечення процесів державотворення в Україні.

Загалом, українські зарубіжні дослідники повоєнного періоду, попри наявність окремих розвідок, не зуміли здійснити фронтальний аналіз діяльності Директорії по реформуванню аграрної сфери .

Робітничу політику Директорії, як і аграрну, першими почали досліджувати у своїх працях колишні активні учасники революційних подій 1917–1921 рр. Уже в 20–30-х рр. ХХ ст. з'явився значний пласт літератури мемуарного характеру, а також окремі наукові дослідження, які в певній мірі висвітлюють зазначену проблему. Звісно, оцінка робітничої політики Директорії в цих працях була неоднозначною і часто визначалась партійно-політичними уподобаннями їх авторів. Так, праці В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, С. Петлюри репрезентували уенерівський напрям в українській зарубіжній історіографії, якому було притаманне поєднання інтересу як до питань державотворення, так і до шляхів розв'язання пекучих соціальних проблем. Ці праці дають змогу з'ясувати соціально-економічну платформу тих політичних сил, які в роки Української революції значною мірою визначали спрямованість діяльності Директорії в сфері робітничої політики, зрозуміти причини, через які Директорії не вдалось знайти ефективну відповідь на виклики часу з цієї проблеми. Одна з причин, на думку зазначених авторів, полягала у різкому протистоянні з багатьох питань державотворення між провідними політичними силами УНР – УСДРП та УПСР, що загострилось через низку розколів, що стались у середині кожної з цих партій. Серед таких – питання про модель організації влади в Україні, що зумовлювало різні погляди партій урядової коаліції на місце пролетаріату України в державотворчій діяльності. Підтвердженням цього є хід та підсумки роботи VI Конгресу

УСДРП і Трудового Конгресу України, відображені у працях зазначених дослідників [564, с.79, 262; 1005, с.22, 53–54; 1040, с.45–49].

В цілому, представники зазначеного напрямку, щиро вболіваючи за інтереси широких народних мас, в умовах поразки революції все ж не зуміли дати об'єктивної відповіді на питання про причини провалу робітничої політики Директорії, перекладаючи вину, головним чином, на своїх колишніх партнерів по урядовій коаліції.

Не залишились осторонь від досліджуваної проблеми й історики, які належали до консервативно-державницького напрямку української зарубіжної історіографії – В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Феценко-Чопівський, В. Андрієвський, близькі до них Д. Донцов, О. Назарук, хоча внесок їх у вивчення проблеми був неоднаковий. Представники цієї течії були прибічниками залучення до державотворчих процесів усіх верств українського суспільства, вони критикували провідників Центральної Ради й Директорії, ті політичні сили, на які вони спирались, насамперед, соціалістів, за їхні спроби розбудовувати українську державність за рахунок реалізації радикальних соціальних гасел з метою залучення на свій бік пролетаризованого селянства й робітництва. Ці гасла, на переконання В. Липинського, були деструктивними, вони грали на почуттях політично не розвинутого, слабко організованого зросійщеного українського пролетаріату. "Ваш соціалізм, – зненависть місцевих бідних до місцевих багатих...", – звинувачує автор соціалістів, підкреслюючи, що "... соціалісти хочуть знищити на Україні верхи низами під гаслом соціальним: "бий панів, бо вони буржуї" [522, с.XVI]. Сповідування соціалістами такої ідеології в роки Української революції призвело до втрати української державності, а, отже, була втрачена можливість у власній державі розв'язати хвилюючі робітників соціальні питання, вважає В. Липинський.

Д. Донцов у розділі "Іспит історії (1917–1920)" своєї праці "Підстави нашої політики" також торкається проблем робітництва, робітничої політики Директорії. Робітники, на його думку, є класом, що підпав під вплив соціалістичної більшовицької ідеології. Тому, він вважає цю верству нездатною

до державотворення, а ідею диктатури пролетаріату – ворожою селянству, небезпечною для розбудови української державності [277, с.115–116].

Окремі аспекти робітничої політики також висвітлювали у своїх публікаціях Д. Дорошенко і В. Андрієвський. Зокрема, Д. Дорошенко у праці "Мої спомини про недавнє-минуле", критикуючи соціалістичний світогляд українського проводу часів Директорії, його відмову від державотворчого потенціалу заможних верств українства, стверджує, що Директорії фактично не вдалось знайти підтримки в жодній з верств УНР, у т.ч. й робітництва [283, с.519–520]. В свою чергу, В. Андрієвський у своїх спогадах "З минулого" обстоює ідею пріоритету національно-державного будівництва, в ході якого тільки й могла б бути докінчена революція соціальна. У зв'язку з цим, він піддав критиці погляди соціалістичних провідників Директорії, особливо В. Винниченка, за їх класовий підхід у вирішенні державотворчих проблем. Їх класові доктрини, зазначає автор, шкідливі для справи державотворення, а без власної держави успішно розв'язувати назрілі соціальні проблеми усіх суспільних верств, у т.ч. й робітництва, неможливо [18, с.301].

О. Назарук виступив проти тих, хто намагався будувати державу, експлуатуючи, головним чином, соціальні гасла, не освідомлюючи людей національно. Саме цієї помилки, на його думку, припустились соціалістичні партії в добу Директорії, що налаштувало проти неї широкі верстви селянства й робітництва, посилило вплив більшовиків. "Річ ясна, – зазначає О. Назарук у праці "Рік на Великій Україні", – що коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про жолудкові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше" [634, с.117].

У повоєнний період українські зарубіжні історики роблять спроби більш досконально розібратись у багатьох проблемах державотворення за часів Директорії. Проте, соціальна, в т.ч. й робітнича політика Директорії, висвітлюється ними побіжно, в загальному контексті проблем національно-державного будівництва (К. Кононенко, П. Мірчук, М. Стахів, Б. Мартос, В. Іванис, Т. Гунчак, М. Богачевська-Хом'як). Головна увага звертається на

етнонаціональний склад робітництва, його політичні симпатії. Більшість дослідників дійшли висновку про те, що українське робітництво було в своїй масі зрусифіковане, індиферентне до справи національного державотворення. [586, с.160; 242, с.97]. Правда, певним дисонансом, на наш погляд, звучить висновок К. Кононенка, який, характеризуючи політичну орієнтацію українських робітників, писав, що "промисловий пролетаріат в Україні періоду 1917–1918 р. не дав тих кадрів борців за комуністів, яких вони мали в Росії" [444, с.65]. Можливо, українські робітники і не були такими відверто прокомуністично налаштованими, як їхні товариші по класу в Росії, але численні факти підтверджують, що більшовицькі гасла поділялись переважною їхньою частиною, а їхні державотворчі імпульси були надзвичайно слабкими. Це, зокрема, доводить М. Стахів у своїй семитомній праці "Україна в добі Директорії УНР" [903, с.116; 905, с.109, 110–111]. Критикуючі позицію УСДРП (незалежних), які на VI конгресі УСДРП у січні 1919 р. запропонували залучити до справи українського державотворення неукраїнське робітництво, автор у примітках до першого тому зазначає, що в момент проголошення "незалежними" своєї резолюції зрусифіковані українські робітники спільно з червоною гвардією якраз ішли поборювати Україну. Він пов'язував можливість залучення "зараженого московським шовінізмом і імперіалізмом" неукраїнського робітництва до української державної справи лише тоді, коли буде дана рішуча відсіч спробам червоних і білих московських імперіалістів перешкодити будівництву незалежної української держави [903, с. 259].

У праці М. Стахіва відсутній розгорнутий аналіз промислової і особливо робітничої політики Директорії. Але автор, посилаючись на доступні йому джерела, послідовно проводить думку про те, що Директорії УНР, її урядам не вдалося заручитись підтримкою неукраїнського міського пролетаріату в державотворчих процесах. Причини невдачі автор пов'язує з дією кількох чинників: важкою економічною ситуацією, що дісталась у спадщину Директорії з часів Першої світової війни й вела до декласування значної частини робітництва, відсутністю добре налагодженого державного апарату для

управління промисловістю, постійним станом бойових дій на українській території. Але одну з найголовніших причин він вбачає в страшній психологічній війні, яку вели більшовики та білогвардійці через своїх агентів у містах проти незалежного українського руху [903, с.116].

Після виходу праці М. Стахіва до кінця 80-х рр. ХХ ст. більше не з'явилося подібних фундаментальних робіт з історії Директорії. Але в працях окремих авторів як українського, так і неукраїнського походження, деякі аспекти робітничої політики Директорії, її урядів у роки Українського революції все ж знаходять висвітлення, хоч і в досить узагальненому вигляді [390; 632; 1105; 1106; 1109; 1111].

Узагальнюючи доробок української зарубіжної історіографії з проблем соціально-економічного курсу Директорії, варто зазначити, що не всі вони отримали рівнозначне висвітлення. Найбільша увага приділялась аграрній політиці, робітничому питанню, менша – проблемам фінансово-економічної діяльності, діяльності кооперативних організацій. Низка аспектів соціально-економічної політики Директорії залишилась малодослідженою. Безумовно, кращі праці зарубіжних дослідників розширили межі наших знань про національно-визвольні змагання, діяльність Директорії та її урядів з метою розв'язання нагальних соціально-економічних проблем УНР. Однак, не можна не відзначити й недоліки діаспорних праць із зазначеної проблематики. Переважна більшість зарубіжних істориків звинувачує Директорію в надмірній увазі до соціально-економічних питань. Багатьом працям не вистачає виваженості, безсторонності, чимало їх позначено духом гострого партійного протистояння, спробами будь-що довести правильність своїх підходів до вирішення найгостріших соціально-економічних проблем українського суспільства в роки Української революції.

Соціально-економічна політика Директорії закономірно опинилася в полі зору багатьох українських вчених новітньої доби. Адже фактично до початку 90-х рр. ХХ ст. соціально-економічна політика національних урядів у роки

Української революції як виокремлена самостійна наукова проблема так і не була розглянута в жодному монографічному чи дисертаційному дослідженні.

Варто зауважити, що В. Капелюшний у монографії "Здобута і втрачена незалежність" не розглядає політику Директорії в соціально-економічній сфері як окрему історіографічну проблему. Проте, його праця містить аналіз низки публікацій сучасних вітчизняних істориків, у яких висвітлюються певні аспекти досліджуваної теми. Дослідник зробив слушні висновки щодо особливостей її історіографічного осмислення на сучасному етапі [379, с.249,296]. З урахуванням наукового внеску В. Капелюшного в розділі проаналізовано історіографічний доробок сучасних вітчизняних фахівців з проблем соціально-економічної політики Директорії.

Уже на середину 90-х рр. ХХ ст. у вітчизняній історіографії з'являються праці, в яких дається загальна характеристика діяльності Директорії УНР з метою вирішення нагальних соціально-економічних проблем суспільства, висвітлюються кроки її урядів у цьому напрямі [669; 969; 1242; 1246; 1251]. У них переважають критичні оцінки. Приклад – спільна праця Ю. Павленка і Ю. Храмова "Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз)". У ній автори зазначають, що в соціально-економічній сфері Директорія, як і Центральна Рада, хоч і не цілком послідовно, обрала "принципово антивласницький напрям", що різко загостило соціально-економічну ситуацію в УНР [669, с.202–203]. У свою чергу, О. і М. Копиленки вважають, що соціально-економічний курс Директорії не вирізнявся сталістю, оскільки "лідери "другої" УНР тривалий час вагалися між соціалістичними й загальнодемократичними гаслами, однак поступово "антирадянська" орієнтація переважила й серед них" [1251, с.144].

Серед розмаїття соціально-економічних проблем, які намагалась розв'язати Директорія, дослідницький пріоритет віддавався аграрному та робітничому питанням.

Щодо аграрної тематики, то варто зауважити, що до середини 90-х рр. ХХ ст. увага вітчизняних фахівців до неї була незначною. Але у другій

половині 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. аграрна проблематика, як складова внутрішньої політики українських урядів 1917–1921 рр., розглядається в низці монографічних праць і статей [215; 528; 629; 779; 1150; 1244; 1259]. Характерною рисою наукового доробку з даної проблематики є те, що переважна його частина була присвячена періоду Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського, доба ж Директорії розглядалася лише окремими дослідниками, подекуди не завжди вдало. Так, у навчальному посібнику П. Панченка, В. Славова та В. Шмарчука "Аграрна історія України", який містив розділ "Аграрні перетворення в Україні (жовтень 1917–1920-ті роки)", аграрна політика Директорії навіть не згадується. Майже увесь розділ присвячений розгляду більшовицької політики в аграрній сфері [1259, с.127]. На жаль, подібне висвітлення аграрної політики українських урядів збереглося й у іншій праці цих же авторів, що вийшла друком у 2000 р. [1260].

Однією з небагатьох праць середини 90-х рр., у якій ґрунтовно досліджено аграрні перетворення доби Директорії, є стаття В. Лозового "Аграрна політика Директорії УНР". Зокрема, аналізуючи таку важливу віху аграрної реформи як Земельний закон від 8 січня 1919 р., В. Лозовий зупинився на одному з ключових його положень – нормі наділення окремого господарства землею, граничний розмір якої не міг перевищувати 15 десятин. На думку дослідника, Директорія розуміла, що така норма мало сприяла б товаризації сільськогосподарського виробництва, проте зупинилась саме на ній, оскільки це дало можливість максимально задовольнити прагнення широких мас селянства. Тобто, уряд виходив з інтересів політичного моменту, а не економічної доцільності [546, с.70]. Дослідник також назвав недоліки Земельного закону. Великою помилкою автор, зокрема, вважає виведення поза межі державного фонду УНР земель підданих чужоземних держав, передачу земель "культурних" господарств разом з реманентом неподільними в користування селянських трудових хліборобських спілок, що створювались згідно з державним розпорядженням, а не за ініціативою селян. Цей пункт

закону фактично означав нав'язування селянам колективного господарювання, що не могло не викликати їх незадоволення.

Висновок автора щодо Земельного закону Директорії однозначний: він не був ґрунтовно продуманий і виважений, через що не зміг виконати свою головну функцію – забезпечити широку соціальну базу для підтримки політики Директорії [546, с.70–71].

З кінця 90-х рр. ХХ ст. відбувається своєрідний сплеск інтересу дослідників до аграрної історії. Шляхи розв'язання аграрного питання урядами В. Чехівського та Б. Мартоса досліджуються в дисертації Р. Васковського [1126]. Проте, автор не досліджує цю проблему в Кам'янецьку добу. Значно детальніше досліджувана проблема висвітлюється в кандидатській дисертації Н. Ковальової [1159]. Авторка подає власне бачення етапів розробки Директорією програми реформування аграрного сектору, аналізує фактори, що завадили Директорії досягти в цьому напрямі вагомих результатів. Важливим є висновок дослідниці про те, що під впливом селянських настроїв Директорія і її уряди з весни 1920 р. починають еволюціонувати в бік визнання приватної власності на землю [1159, с.14].

Значним є внесок у вивчення зазначеної проблеми В. Солдатенка. У своїй праці "Українська революція. Історичний нарис" [874] дослідник здійснив комплексний аналіз розвитку концепції Української революції. Наголосивши, що ця концепція включала не лише проблему національного відродження, а й соціальні перетворення демократичного характеру, автор показав, що в програмах політичних партій, які діяли на терені України в роки революції, серед економічних перетворень значне місце посідала аграрна реформа. У монографії прослідковується еволюція поглядів провідних політичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які визначали політичний курс Директорії, на шляхи вирішення аграрної проблеми протягом 1918–1920 рр. [874, с.637, 644–654, 676–688, 860, 870, 874]. Автор, зокрема, підкреслює, що відсутність у цих партій сталих програм аграрних перетворень у країні, постійні хитання, неврахування справжніх настроїв селянських мас, призводили до

постійних коливань політики Директорії в аграрній сфері, що, в свою чергу, послаблювало довіру селян до Директорії, штовхало їх до табору більшовиків [874, с.684].

Цікавою є розвідка Г. Журбелюк "Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії" [307]. Хоча праця, визначаючи основні етапи аграрної політики Директорії, значною мірою перегукується з уже згадуваною працею В. Лозового, її авторка, на нашу думку, значно глибше аналізує конкретні кроки Директорії, її урядів із реформування аграрного сектору. Зокрема, у статті детально аналізуються аграрні перетворення уряду С. Остапенка, що не знайшло висвітлення в праці В. Лозового. Характеризуючи затверджений урядом С. Остапенка "Закон про тимчасове користування землею у 1919 р." від 18 березня 1919 р., Г. Журбелюк зазначає, що запровадження у ньому конкретних умов розрахунку селян із державою за землю засвідчило, що Директорія почала правішати, переходити до реальних кроків із налагодження порядку на землі [307, с.94].

Проаналізувавши конкретні кроки уряду С. Остапенка з реалізації даного закону, дослідниця доходить висновку, що вони були приречені на поразку, оскільки здійснювались в умовах підвищеної революціонізації й анархізації селянства. Більшовики ж використали спроби уряду С. Остапенка реформувати аграрний сектор для звинувачень на адресу Директорії в контрреволюційності й спробах зробити своєю соціальною опорою на селі куркульство [307, с.95].

Г. Журбелюк також всебічно розглянула спрямованість аграрної політики урядів Б. Мартоса, І. Мазепи, В. Прокоповича і зробила висновок, що Директорія у розв'язанні аграрного питання врешті-решт відмовилась від соціалістичних експериментів і вдалась до пошуку загальнодемократичного шляху. А це означало й переорієнтацію уряду у визначенні своєї соціальної опори, якою вбачалось усе трудяще селянство, а не лише його бідняцько-малоземельний сегмент. Проте, робить висновок дослідниця, до таких рішень уряд Директорії прийшов запізно, оскільки ліміт довіри селянства вичерпався [307, с.98].

Позитивною стороною праці Г. Журбелюк є не лише аналіз конкретних кроків Директорії і її урядів із реформування аграрної сфери, а й з'ясування реакції на ці кроки селянської глибинки. Але в праці автора не в повній мірі висвітлюються причини, що перешкождали ефективному вирішенню земельної проблеми. Цей аспект розглянули у своїй праці "Українські визвольні змагання 1917–1920 рр." О. Рубльов і О. Реєнт. Автори, поділяючи точку зору інших вітчизняних фахівців про непослідовність політики Директорії в земельному питанні, звертають увагу й на об'єктивні обставини, що ускладнювали втілення земельного законодавства в життя. Це і безперервні воєнні дії, і часті переїзди урядів, брак налагодженого апарату управління на місцях, неузгодженість з аграрним законом від 8 січня 1919 р. підзаконних актів урядів УНР, що змінювали один одного [779, с.168–169]. Через ці обставини, зазначають автори, "...встановити пряму залежність між характером земельної реформи, засобами її проведення і ставленням селян до Директорії складно". Одночасно дослідники підкреслюють, що земельна політика Директорії "...була серйозною альтернативою більшовицьким гаслам щодо вирішення аграрного питання" [779, с.168–169].

Науковий доробок вітчизняних істориків 90-х рр. ХХ ст. з досліджуваної проблеми створив хороше підґрунтя для подальшої роботи в цьому напрямі. На жаль, у перше десятиліття ХХІ ст. інтерес до аграрної проблематики періоду Української революції 1917–1921 рр. знизився, хоч окремі автори (І. Кудлай, І. Микитенко, О. Мороз) [477; 603; 629] звертаються до досліджуваної теми.

Прикладом не зовсім вдалого висвітлення досліджуваної теми є монографія О. Мороз "Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми" (2003 р.). У другому розділі, що нараховує 39 сторінок, серед 11 етапів цих реформ виділяється й період 1917–1920 рр. Проте, ні сама Директорія, ні жоден з її законодавчих актів з аграрного питання в розділі навіть не згадуються. Це повною мірою стосується й брошури І. Микитенка.

Серед фундаментальних праць, у яких піддано предметному розглядові аграрну політику Директорії, варто назвати двотомну колективну монографію

"Історія українського селянства". Так, автор XI розділу першого тому монографії В. Верстюк наголошує, що Директорія й уряд добре розуміли важливість розв'язання аграрної проблеми в контексті перспектив розбудови української державності. Свідченням цього є ухвалені протягом 14 листопада 1918 р. – 8 січня 1919 р. законодавчі акти, серед яких відозва Директорії до громадян України від 14 листопада 1918 р.; "Оповіщення" від 21 листопада 1918 р.; розпорядження Директорії від 15 грудня 1918 р.; Декларація Директорії від 26 грудня 1918 р.; земельний закон від 8 січня 1919 р., що синтезував ідеї всіх попередніх актів Директорії із земельного питання [364, с.551–552].

Аналіз змісту закону дав підставу досліднику зробити висновок, що питання про принцип розв'язання аграрної проблеми є дискусійним і потребує подальшого вивчення. Він звертає увагу на той факт, що в самому тексті закону терміни "націоналізація" чи "соціалізація" не вживаються [364, с.552].

На підставі порівняльного аналізу текстів земельних законів Центральної Ради й Директорії В. Верстюк виділив дві особливості земельного законодавства Директорії: наявність у ньому положення про недоторканність дрібних господарств, а також чітке визначення розмірів трудового господарства в 5–15 десятин. "Ці два положення, – пише автор, – мали заспокоїти переважну більшість селян, переконати в тому, що їхня земля не буде підлягати будь-якому реформуванню". При цьому, дослідник відзначає, що авторів аграрного закону мало хвилювало його економічне обґрунтування, для них головне полягало в політичному резонансі закону, його позитивному сприйнятті селянством – головною соціальною опорою Директорії. "Закон про землю, – підкреслюється в праці, – був відчайдушною спробою утримати селянство в армії для боротьби з більшовизмом" [364, с.553].

Однією з останніх робіт, у якій висвітлюється аграрна політика Директорії УНР, є кандидатська дисертація В. Малькіна "Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр." [1179]. Однак її аналіз засвідчив, що якихось суттєвих новацій із зазначеного питання праця не містить. У ній в основному дублюються висновки, зроблені у вищеназваній кандидатській

дисертації Н. Ковальової. До того ж, автор з незрозумілих причин навіть не згадав дисертаційне дослідження Н. Ковальової в історіографічному огляді.

Досить вагомим є внесок вітчизняних істориків у вивчення робітничої політики Директорії. Її сучасне наукове переосмислення здійснювалось у двох напрямках: 1) у рамках дослідження значно ширших, або суміжних проблем, зокрема таких, як соціально-економічний зміст Української революції, соціальна політика українських урядів, профспілки й робітничий рух, робітничий клас України й українська державність в 1917–1921 рр.; 2) шляхом створення сучасних праць з окремих аспектів теми.

Значний внесок у дослідження історії робітничого класу в роки Української революції зробив О. Реєнт. Підготовлені ним протягом 1992–1996 рр. статті, декілька монографій і докторська дисертація висвітлюють різноманітні аспекти історії українського робітництва: історичні особливості формування українського робітничого класу, соціально-економічні та політичні трансформації під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників, взаємини робітництва з політичними силами, що перебували при владі в УНР протягом 1917–1920 рр., у т.ч. і Директорією [756; 760; 763; 1205]. Оцінюючи робітничу політику Директорії, О. Реєнт зазначає, що вона ухвалила низку законодавчих актів, спрямованих на захист робітників, однак вважає, що вжиті нею кроки з метою реалізації цих законів були або млявими, або популістськими. Вони не призвели до докорінної зміни статусу робітничого класу, а, отже, не репрезентували його корінних інтересів, не створили йому умов для повноцінного волевиявлення як суб'єкта реформації [756, с.34; 1205, с.35].

Велику увагу дослідженню робітничої політики Директорії приділив Б. Андрусишин. Його науковий доробок включає монографію, десятки статей, докторську дисертацію і відзначається ґрунтовністю, глибоким висвітленням різноманітних аспектів робітничої політики Директорії. У своїх працях Б. Андрусишин, на відміну від інших авторів, які досліджували проблему робітничої політики Директорії, не просто викладає її основні засади, а й прослідковує сам процес розробки робітничого законодавства. Він зазначає, що

воно готувалось за участю представників професійних спілок з урахуванням досвіду розвинутих країн Європи й Америки, а також УСРР і РСФРР, хоч і не всі його соціальні закони були до кінця продуманими. Автор також наводить приклади конкретної діяльності Директорії із розв'язання соціальних проблем, що хвилювали робітників, зокрема в таких сферах як організація виробництва, охорона праці, боротьба з безробіттям, соціальне страхування тощо. Особливо важливим моментом є те, що автор одним з перших серед істориків незалежної України досить детально зупинився на взаємовідносинах Директорії, її урядів з профспілками – наймасовішими організаціями робітників, через які вони намагались захищати свої інтереси. На його думку, уряди Директорії вживали заходів, щоб знайти контакт з профспілками, надавали їм фінансову підтримку, намагались враховувати їх запити [1116, с.34–35].

На наш погляд, автору вдалось змалювати об'єктивну картину робітничої політики Директорії, визначити причини її недостатньої ефективності. Найголовнішу він вбачає у тому, що в самій Директорії, її урядах провідну роль відігравали представники селянської демократії, які не до кінця розуміли роль робітництва, суть його соціальних запитів [1116, с.37].

Починаючи з другої половини 90-х рр. ХХ ст., інтерес українських істориків до теми робітничої політики Директорії певною мірою знизився, хоч окремі аспекти цієї проблеми знайшли свої відображення в публікаціях сучасних фахівців. Зокрема в 1996 р. була надрукована стаття В. Лозового "Профспілки за доби Директорії УНР", у якій автор аналізує основні акти, що визначали робітничу політику Директорії: закони "Про фабрично-заводські комітети" та "Про головну та районні Ради соціального забезпечення." Автор доходить висновку, що довгий час у Директорії не було можливості втілювати їх у життя через постійні воєнні дії. Лише у відносно стабільний період, відомий в історії під назвою "Кам'янецька доба", Директорія отримала можливість для реалізації принципів задекларованої робітничої політики [549, с.72–74].

У 1999 р. була надрукована друга частина дослідження В. Солдатенка "Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр)" [875]. Аналіз праці засвідчує, що робітнича політика Директорії не розглядалась автором як самостійна проблема й системно не викладена. Проте окремі матеріали й сюжети з даного питання, безумовно, в праці висвітлені. Їх оцінка була дана у рецензії Б. Андрусина [1271], тому ми лише зауважимо, що вважаємо слушним побажання рецензента більш виважено підійти до аналізу деяких аспектів взаємовідносин Директорії з робітництвом [1271, с.140].

З кінця 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. з'явилося декілька узагальнюючих праць з історії Української революції, в яких тема робітничої політики Директорії також не була обійдена. Так, у 1999 р. була надрукована монографія О. Рубльова і О. Реєнта "Українські визвольні змагання 1917–1921 рр.", в одному з розділів якої йшлося про промислову і робітничу політику Директорії. Автори детальніше зупинилися на аналізі окремих кроків Директорії у сфері робітничої політики, зокрема діяльності створеної за її рішенням при Міністерстві праці законодавчої комісії з перепису промислових підприємств. У дослідженні також перераховані конкретні законодавчі ініціативи Директорії в робітничій сфері: був підготовлений проект закону про фабрично-заводські комітети, план першочергової допомоги безробітним, готувались проекти законів для поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на підприємствах України. Проте, вважають автори, Директорія діяла мляво в плані реалізації цих ініціатив, тому робітництво не відчувало справжньої турботи про себе [779, с.170–172].

Дотично висвітлюють окремі аспекти робітничої політики Директорії й інші дослідники – В. Кремень і В. Ткаченко [466; 467], В. Литвин [528], автори деяких навчальних посібників [1241]. Але аналіз їхніх праць засвідчує, що якихось нових матеріалів з робітничої політики Директорії, порівняно з працями попередників, вони не містять. В основному констатуються загальновідомі факти. Проте, варто зауважити, що з кінця 1990-х рр. і на початку ХХІ ст. дослідники починають активніше вивчати такий важливий

аспект робітничої політики Директорії, як відносини з профспілковим рухом. Активно працюють у цьому плані О. Мовчан [625], О. Реєнт [763], Б. Андрусишин [23]. Зокрема, О. Реєнт дійшов висновку, що Директорією після приходу до влади "не вживалося заходів для того, щоб відновити діяльність профспілок, закритих гетьманським урядом, незважаючи на те, що вона добре розуміла значення для робітників життєздатних професійних організацій" [763, с.69]. Наголошуючи на забороні республіканським урядом з'їздів, конференцій і зборів профспілок, а також закритті профспілок у багатьох містах України, дослідник наводить низку фактів, які свідчать, що такі заходи не сприяли популярності Директорії серед робітництва. Заходи Міністерства праці УНР, ужиті в січні 1919 р., на думку науковця, "дали можливість на певний час поліпшити становище профспілок й зміцнити дисципліну на виробництві" [763, с.69–70].

Профспілковий рух у період перебування при владі Директорії висвітлив у монографії "У пошуках соціальної рівноваги" Б. Андрусишин [23]. Автор не лише узагальнив матеріали своїх наукових пошуків у минулому, а й залучив нові матеріали, що дозволило чіткіше й повніше з'ясувати основні віхи взаємовідносин Директорії з профспілками, її здобутки й прорахунки в спробах налагодити контакти з українським робітництвом. Ці праці заклали підвалини для подальших наукових досліджень у галузі історії робітничого руху в період Української революції 1917–1921 рр.

Робітнича і аграрна політика не вичерпують всього змісту соціальної політики, остання – значно ширше поняття, що включає в себе комплекс заходів, спрямованих на соціальну підтримку, соціальне забезпечення та соціальний захист різних категорій населення. Однак, ці аспекти соціальної політики Директорії, на жаль, майже не досліджені сучасними істориками. Виключення складають дві статті Г. Журбелюк [307; 308], що розглядають окремі аспекти соціальної політики Директорії як на загальнодержавному, так і регіональному рівні. Ці розвідки, як і сучасна історіографія соціальної політики ЗУНР, проаналізовані В. Капелюшним у його монографії "Здобута і втрачена

незалежність". Автор високо оцінив творчі зусилля Г. Журбелюк, однак при цьому слушно зауважив на необхідності подальшої розробки багатьох напрямів соціальної політики українських урядів у роки революції, в т.ч. й доби Директорії, які поки що перебувають поза межами наукових інтересів вітчизняних дослідників [379, с.306–309].

У 90-х роках ХХ ст. увагу вітчизняних учених привертають питання розвитку різних напрямів кооперативного руху (споживчої, кредитної та селянської кооперації). З'являється низка праць, у яких розглядається кооперативний рух загалом й окремі його напрями [79; 334; 585; 891; 1243].

Важливим є внесок І. Фаренія у вивчення проблеми кооперативного руху в добу Директорії. Значення його праць визначається не лише тим, що в них послідовно прослідковується історія розвитку кооперації, а й зроблена успішна спроба з'ясувати стан взаємовідносин кооперативних установ з урядовими органами за часів Директорії. У кандидатській дисертації автора "Український кооперативний рух у період 1917–1920 років (історичний аспект)" наводяться дані про масштаби розвитку кооперації в 1919–1920 рр., підкреслюється, що кооперація у різних її формах відігравала важливу роль у політичному житті країни. В умовах жорстокої боротьби за збереження УНР Директорія залучала кооперативні установи до вирішення важливих державних проблем, зокрема постачання усім необхідним її армії. З метою налагодження взаємовигідного співробітництва кооперативним організаціям за доби Директорії було надано кредитів на суму більше як 660 млн. гривень [1220, с.14–15]. Сприяння Директорією діяльності кооперативів забезпечило їй таку необхідну з боку кооперативів підтримку. "У 1919–1920 роках, – робить висновок автор, – існування Директорії було неможливе без підтримки кооперативних установ, які виступали економічною опорою її діяльності. Кадровий склад державних органів УНР в останній період також значною мірою поповнювався із кооперативного середовища" [1220, с.16–17].

Сучасна українська історіографія, присвячена соціально-економічній політиці доби Директорії, нараховує також певну кількість праць з історії

національної валюти [100; 147; 148; 268; 299; 427; 766; 950]. Привертає увагу стаття Б. Поліщука "Фінансова політика Української Центральної Ради і Директорії", у якій, поряд з іншими аспектами, аналізується грошова реформа доби Директорії. Автор висвітлює основні етапи підготовки цієї реформи, розкриває зміст закону від 6 січня 1919 р., конкретні кроки Директорії з його реалізації. У праці також з'ясовуються причини, через які проведення реформи ускладнювалось. Серед них – брак грошових знаків для обміну на місцях, постійна зміна воєнної ситуації. На Лівобережній Україні, територія якої знаходилась під контролем червоноармійських військ, грошова реформа так і не почалась. Аналізуючи підсумки реформування фінансової системи за часів Директорії, Б. Поліщука наголошує, що завдяки вжитим заходам "українські гроші сяк-так виконували своє призначення": на них утримувався державний апарат, пошта, залізничний транспорт, армія, а також дипломатичні місії за кордоном. Водночас він констатує, що грошова реформа належним чином не зміцнила грошового обміну, і тому Директорія була змушена з метою його нормалізації знову включати друкарський верстат [709, с.57–60].

Певним підсумком розробки цього аспекту проблеми стали праці фахівців-економістів, авторів підручників та навчальних посібників П. Біленчук, О. Динника, І. Лютого, О. Скороход і З. Комаринської, в яких у загальних рисах висвітлюються основні етапи становлення національної грошової системи та банківської й кредитної справи українських національних урядів, у т.ч. й за часів Директорії УНР [359; 1250].

Отже, аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних істориків засвідчив, що вони значно далі просунулись у вивченні соціально-економічної політики Директорії, порівняно із зарубіжними дослідниками. Їхні праці, оперті на широку джерельну базу, стали більш аргументованими й виваженими, позначені успішними спробами розв'язати ряд концептуальних питань, які не досліджувались ні радянськими, ні зарубіжними істориками. Особливо це стосується аграрної та робітничої політики Директорії. Вітчизняні фахівці дали наукове тлумачення таких важливих категорій, пов'язаних з темою

дослідження, як "соціальна політика", "аграрна політика", "робітничка політика", "соціальні конфлікти", "робітничий та соціальний рух" тощо. Ними були виявлені й проаналізовані майже всі законодавчі акти часів Директорії, які стосувались її аграрної й робітничої політики, що дало змогу в історичному аспекті вивчити основні етапи законотворчої діяльності Директорії в цих сферах, їх особливості і характерні риси. Були розглянуті реальні кроки Директорії з метою реформування аграрного сектора, а також у сфері організації виробництва, розв'язання нагальних соціальних проблем робітників і селян. Це дозволило відкинути більшовицькі інтерпретації аграрної та робітничої політики Директорії як ворожої інтересам трудящих мас, з'ясувати як об'єктивні чинники, що перешкоджали реальному втіленню засад аграрної та робітничої політики Директорії в життя, так і помилки та прорахунки, яких припустилась Директорія і її уряди у взаєминах із селянством і робітництвом.

Вітчизняні історики зробили відчутні кроки в дослідженні й таких проблем, як фінансова політика, кооперативний рух, завдяки чому картина соціально-економічної політики Директорії стала більш чітко окресленою і повною.

Разом з тим, далеко не всі аспекти досліджуваної теми на сьогодні вивчені рівноцінно й науково до кінця аргументовані. Автор погоджується з думкою В. Капелюшного про слабку дослідженість окремих напрямів робітничої політики українських урядів у роки визвольної боротьби, в т.ч. й доби Директорії. Мова йде про охорону здоров'я, житлову проблему, громадське харчування, транспортне забезпечення, впровадження принципу соціальної справедливості. Деякі з цих проблем лише згадуються в наукових роботах, інші – висвітлюються фрагментарно, без широких узагальнень [379, с.27]. Зрозуміло, що Директорія через постійний стан "хронічної евакуації" не мала змоги детально опрацювати й послідовно проводити в життя засади робітничої політики. Однак, в її історії були періоди, зокрема Кам'янецька доба, період весни – літа 1920 р., коли з'являлася можливість досить стабільно проводити робітничу політику. На наш погляд, потрібна подальша робота в

архівах, пошук матеріалів, на підставі яких можна було підтвердити, або заперечити реальні результати робітничої політики Директорії з тих напрямів, які ще слабо досліджені, в т.ч. й на регіональному рівні. Потребує уточненої оцінки й питання про ступінь активності Директорії в здійсненні робітничої політики, її ефективність. Адже навіть між авторами, які зробили найбільший внесок у дослідження цієї проблеми – О. Реєнтом і Б. Андрусишиним, немає єдності у його трактовці.

Потребує подальшого наукового розгляду й низка аспектів аграрної політики Директорії. Вважаємо за необхідне більш ґрунтовно дослідити генезу поглядів провідних політичних діячів національно-визвольної боротьби на шляхи реформування аграрних відносин, вплив на їх формування ідеології провідних російських політичних партій. Необхідно уважніше з'ясувати вплив більшовицької практики вирішення земельного питання на темпи й методи реформування аграрного сектора Директорією. Слабкою ланкою сьогодні залишається з'ясування реакції селян на місцях на практичні кроки Директорії з реформування аграрного сектора, без чого важко зрозуміти їх ефективність. Для цього потрібне залучення нових архівних матеріалів з метою розширення документальної бази досліджень. Автор також вважає слушною думку про більш предметну дискусію з питання про стан національної свідомості українського селянства в добу Української революції, вплив цього чинника на її вислід. Адже навіть в останніх публікаціях вітчизняних дослідників із цієї проблеми часто обстоюються протилежні точки зору й робляться діаметрально протилежні висновки.

Заслуговує на увагу й пропозиція В. Капелюшного здійснити узагальнюючо-порівняльний аналіз фінансової діяльності всіх українських урядів доби національно-визвольних змагань [379, с.259].

Поглиблення наших знань про соціально-економічну політику Директорії неможливе без удосконалення методів наукового дослідження, пошуку нових методологічних підходів. Між тим, історіографічний аналіз засвідчує спроби деяких авторів новітніх публікацій некритично використовувати в

дослідницькому процесі оцінки українських політичних діячів, які в роки національно-визвольних змагань належали до різних політичних партій і таборів. У ряді випадків висновки, що робляться при аналізі соціально-економічної політики Директорії і видаються за новаторські, насправді є запозиченими в зарубіжних істориків періоду 60–80-х рр. ХХ ст. Такий недостатній науковий рівень осмислення багатьох проблем Української революції, в т.ч. й досліджуваної теми, різко знижує інтерес суспільства до її історії. Тому вважаємо цілком слушними міркування сучасних українських істориків В. Верстюка, А. Буравченкова, які вбачають вихід у подальшому активному пошуці й освоєнні нових джерел із різноманітних проблем Української революції, співставленні виникаючих у процесі їх аналізу поглядів із подальшим їх синтезом, формуванням новаторських концепцій в завершальних історичних працях [8, с.5; 1272, с.134].

4.3. Діяльність Директорії УНР у галузі національно-культурного будівництва

В сучасних умовах, після багатьох років панування тоталітарної комуністичної ідеології, культурно-духовне життя українського народу в роки Української революції 1917–1921 рр., в т.ч. й доби Директорії, активно переосмислюється. Українські історики, відкидаючи стереотипи минулого, створюють наукову концепцію історії української культури. У зв'язку з цим, постає необхідність глибокого історіографічного аналізу зазначеної проблеми.

Проведений аналіз дозволяє поділити наукову літературу на три групи. Перша – радянська історіографія проблеми розвитку освіти та культури; друга – праці українських зарубіжних дослідників, серед яких було чимало безпосередніх учасників культурно-освітнього руху доби Директорії; третя – сучасна українська історіографія.

Більшовицький режим ставив перед радянськими істориками завдання розглядати культурно-духовні процеси в Україні в роки революції в контексті класової боротьби, в процесі якої відбувається протистояння "старої" й "нової"

культур. Стару, звісно, уособлювали "буржуазні режими", в т.ч. й Директорія, а нову – робітники й селяни, які беззастережно підтримали радянську владу, що визволила їх від соціального гноблення.

З-поміж багатьох напрямів культурного будівництва в період Української революції найбільшу увагу радянських істориків привернула освітянська сфера. У розвитку радянської історіографії з цієї проблеми можна виділити 3 етапи. Перший – 1920-ті – початок 1930-х рр.; другий – середина 30-х – перша половина 50-х рр.; третій – друга половина 50-х – кінець 80-х рр. ХХ ст.

На першому етапі освітянська тематика знайшла своє висвітлення у працях більшовицького функціонера Я. Ряппо, який займав посаду першого заступника народного комісара освіти [795; 796; 797; 798]. У них він піддав гострій критиці культурно-освітню роботу в Україні в 1917–1919 рр. за її нібито антисоціалістичний зміст, а всі діючі на той час учительські організації назвав національно-шовіністичними.

У такій же тональності були написані праці й інших радянських авторів 20-х рр. ХХ ст. – М. Авдієнка [10], В. Арнаутова [34], О. Полоцького [713], І. Хаїта [1268].

В історіографічних дослідженнях середини 1930-х – першої половини 1950-х рр. минулого століття в умовах руйнуючого впливу тоталітарної більшовицької ідеології значно знизився інтерес до проблем культурно-освітнього та вчительського руху в період Української революції, в т.ч. й доби Директорії. Нечисленні праці 30-х рр. носять відверто пропагандистський характер, у них головна увага звертається на "викриття" "буржуазно-націоналістичної ідеології", пошуки "класових ворогів" та "шкідників" у всіх сферах культурного життя [37; 173; 954]. Система народної освіти України, запроваджена за часів Директорії в 1920 р., оцінюється однозначно негативно, особливим нападкам піддається "примусова українізація". Український учительський рух 1917–1919 рр. переважно замовчується, а якщо й згадується, то виключно як буржуазно-націоналістичний, контрреволюційний.

Лише після смерті Й. Сталіна й засудження культу його особи, інтерес радянських дослідників до історії української культури, в т.ч. і її освітянської складової в роки Української революції, знову зростає. У кінці 50-х – 60-ті рр. ХХ ст. з'являються праці М. Гриценка [222; 223], Ф. Корольова [452], Д. Золотоверхого [342], М. Гриценка [220; 221] та ін. авторів. Але їх аналіз засвідчив, що події, пов'язані з освітянською діяльністю українських урядів в роки революції висвітлюються вкрай суб'єктивно. Так, у монографії Ф. Корольова "Начерки з історії радянської школи і педагогіки (1917–1920)" всього декілька сторінок відводиться специфіці розвитку радянської школи "в національних та автономних республіках та областях" [452, с.440]. Усі національні уряди цього періоду автор кваліфікує як буржуазні, їх діяльність в освітянській сфері – "антинародною". В свою чергу, І. Золотоверхий у монографії "Становлення української радянської культури (1917–1920рр.)" виступив із різкою критикою запропонованих Директорією принципів реформування різних ланок освіти, таких як демократизм, децентралізація, етнопедагогічне виховання та ін. Він охарактеризував їх як "догмати консервативної педагогіки", "буржуазно-націоналістичні", "лівацькі та анархічні ідеї" [342 с.234].

Превалюють традиційні радянські ідеологеми та штампи про "антинародну діяльність буржуазно-націоналістичних урядів", які намагались підпорядкувати українське учительство своєму впливу, й у праці М. Гриценка "Нариси з історії школи в Українській РСР" (1917–1965) [220]. Як інструмент такого впливу, стверджує автор, буржуазні націоналісти створили "Всеукраїнську учительську спілку" (ВУС), яку автор характеризує як носія "буржуазно-націоналістичної ідеології" [220, с.44,45].

У 70–80-ті рр. ХХ ст. активність радянських істориків у дослідженні освітянської діяльності українських національних урядів значно знизилась. Підготовлені радянськими авторами статті та монографії, збірники документів з історії культурного будівництва, колективні праці з історії культурної революції, навчальні посібники, узагальнюючі праці з історії України [4; 207;

367; 602; 991; 1240], як правило, були спрямовані на пропаганду досягнень радянської влади в реформуванні освітянської галузі.

У полі зору радянських істориків перебували також інші аспекти культурного будівництва в Україні за доби Директорії. Один з них – діяльність культурно-освітніх товариств та організацій. Увага до неї радянських істориків була не випадковою, адже культурно-освітні організації, в першу чергу, "Просвіта", були серйозним конкурентом більшовицької ідеологічної машини в боротьбі за вплив на свідомість українського населення. Але об'єктивний аналіз їх діяльності в радянській історіографії відсутній. У всіх працях радянських авторів з цієї проблеми незмінно витримувалась компартійна оцінка культурно-освітніх організацій як шкідливих націоналістичних організацій, що ведуть антирадянську діяльність на культурному фронті, заважають соціалістичному освідомленню широких трудящих мас [213, с.1–52; 342, с.216; 367, с.540].

Важливою сферою боротьби за свідомість людей в роки Української революції були література та мистецтво – кіно, театр, музика. Характерною рисою історіографічного доробку радянських істориків з цієї проблеми було обґрунтування керівної ролі більшовицької партії в розвитку культурно-мистецького процесу, безмежне вихваляння здобутків радянської державності у розвитку літератури та мистецтва. Воно поєднувалося з викриттям "негативного впливу" в мистецькій сфері несоціалістичних українських державних утворень, у т.ч. й Директорії. З-поміж окремих галузей культури найбільша увага приділялась театральній справі. Деякі історичні аспекти розвитку театального мистецтва в Україні, його здобутки, починаючи з 1917 р., висвітлюються у працях Я. Бортника "Театр на селі" [69], О. Кисіля "Український театр: популярний нарис історії українського театру " [400], П. Горбенка "Про ляльковий театр" [196], ряді статей П. Руліна [786; 788]. Однак вже з середини 20-х рр. ХХ ст. у підходах радянських дослідників до висвітлення історії театральної справи визначилось дві тенденції: замовчування

надбань національних урядів у розвитку театральної справи і висвітлення впливу театру на формування " нової радянської людини ".

У 30-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст., в умовах тотального наступу комуністичного режиму проти " українського буржуазного націоналізму ", будь-яка діяльність національних урядів в культурно-мистецькій галузі не вивчалась. Лише в другій половині 50-х – 60-ті рр. з'явилося кілька праць, у яких висвітлюється культурний процес в Україні за часів соціалістичної революції, в т.ч. і в театральній справі, – Р. Бабійчука [39], С. Гутянського [245], І. Золотоверхого [342] та ін. авторів [973]. Але в концептуальному плані нічого нового вони не містили – домінували тези про необхідність використання мистецтва в роботі партійних організацій з комуністичного виховання трудящих, утвердження мистецтва " соціалістичного за змістом і національного за формою ". Культуротворча діяльність Директорії розглядалася лише фрагментарно й рішуче засуджувалась, як така, що мала " одверто націоналістичне спрямування " [342, с.249].

Нічого не змінилось в концептуальних підходах радянських істориків з різноманітних проблем національно-культурного будівництва в роки Української революції і в 70–80-ті рр. ХХ ст., попри залучення нового фактологічного матеріалу [45; 154; 363; 622; 700; 787; 848; 898]. Винятком є хіба що дослідження В. Сарбея, в якому автор висловлює свою незгоду з виключно негативною оцінкою в радянській історіографії підсумків діяльності губернських архівних комісій у пам'яткоохоронній сфері [814].

Узагальнюючи доробок радянських істориків з питань культуротворчої діяльності Директорії, можемо зазначити, що вона фактично не була предметом спеціального дослідження. Функціонуючи виключно в ідеологічних рамках, визначених більшовицьким режимом, радянська історична наука свою головну мету вбачала в пропаганді комуністичної доктрини для духовно-культурного життя українського суспільства. У прокрустове ложе цієї доктрини не вкладались такі поняття, як " національна культура ", " національна свідомість ", " національне буття ". Вони вважались явищами неприродними,

пов'язувались із настроями відсталих прошарків суспільства. Директорія, яка обстоювала необхідність збереження і подальшого розвитку самобутньої української культури й робила конкретні кроки в цьому напрямі, автоматично потрапляла в розряд ворогів "соціалістичної культури", яких потрібно нещадно викривати. Тому характерними рисами історіографічної картини культуротворчої діяльності Директорії, створеної радянськими істориками, стали фрагментарність, перекручування фактів, відверте їх фальшування. Слід погодитись із об'єктивним висновком Я. Дашкевича, який відзначав, що радянська історіографія залишила нас "біля розбитого корита і української культури, й історії української культури" [Цит. за: 288, с.80].

Культуротворча діяльність Директорії УНР була предметом уваги й української зарубіжної історіографії. Їй було притаманне прагнення розглядати народну культуру як складову культурного процесу, органічне усвідомлення національного характеру української культури, її своєрідності та неповторності. Характерними в цьому плані є роботи В. Голубничого та С. Николишина [187; 646].

Перші узагальнення досвіду культуротворчої діяльності Директорії містяться в працях В. Винниченка [118], П. Христюка [1004; 1005], М. Шаповала [1042], П. Феденка [983]. Важливою їх рисою були спроби не стільки розглядати конкретні зрушення в культурній сфері за часів Директорії, скільки обґрунтувати в теоретичному плані необхідність таких зрушень. Характерною в цьому плані є праця М. Шаповала "Шлях визволення". Констатуючи факт поразки державотворчих змагань українського народу в 1917–1920 рр., автор вбачає її причини не лише в загальновідомих чинниках економічного і політичного характеру, а й у відсутності в українському суспільстві "національної свідомості" "як загального явища" [1042, с.42]. Пояснення цьому факту, на думку дослідника, варто шукати в слабкій культурно-освітній діяльності національних урядів, у т.ч. й доби Директорії, через що свідомість українців була лише "частково" національною [1042, с.57]. В зв'язку з цим, М. Шаповал обґрунтовує необхідність реалізації серед

українського загалу широкої культурної програми як важливої передумови відродження національної державності [1042, с.57].

Поряд із загальнотеоретичними працями, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., з'являються розвідки, в яких безпосередньо, із залученням конкретного фактологічного матеріалу, розглядається культуротворча діяльність Директорії. Однією з перших була праця відомого українського культурно-освітнього діяча С. Постернака "Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр." [726]. Її можна вважати першою спробою охарактеризувати особливості культурно-освітнього життя в Україні в 1917–1919 рр. Аналізуючи добу Директорії, він називає її періодом "особливо рішучого і твердого національного курсу, з нахилом у бік шовінізму". При цьому автор наголошує, що в основному весь освітній рух доби Директорії був продовженням освітнього руху за часів Центральної Ради, перерваного в добу гетьманування П. Скоропадського [726, с.13–14].

Цієї ж думки дотримується у своїй праці "Народна освіта на українських землях і в колоніях" [843, с.73] С. Сірополко. В іншій праці "Історія освіти на Україні" [842] автор досліджує діяльність органів управління освітньою справою в УНР, аналізує розроблені Міністерством народної освіти за дорученням уряду законопроекти про єдиний український правопис, єдину школу, професійну освіту й позашкільне виховання, заклади культури.

Окремо слід зупинитися на працях відомого українського вченого, державного, церковного і культурного діяча І. Огієнка, призначеного Директорією першим міністром народної освіти УНР, невдовзі – міністром сповідань. В автобіографічній хроніці "Моє життя", опублікованій у часописі "Наша культура", І. Огієнко детально зупиняється на багатьох аспектах політики Директорії щодо культурного життя в УНР. У хронологічній послідовності він описує прийняття урядом законів у галузі освіти: про українізацію середніх шкіл; про визнання в Україні закордонних докторатів; закриття російської гімназії "за демонстративно-вороже ставлення до української влади й публічне співання "Боже, царя храни"; надання державної

допомоги українським видавництвам; підвищення заробітної плати вчителям народних шкіл; обов'язкову загальну освіту та ін. [650, с.68].

Великий інтерес викликає частина хроніки, присвячена періоду перебування І. Огієнка на посаді Головноуповноваженого міністра уряду УНР при польській військовій владі. У цей період І. Огієнко продовжує клопотатися про фінансування державних установ освіти та науки. Він зазначає, що в грудні 1919 р. було таємно відправлено до Києва кошти на фінансування Української Академії Наук і українських гімназій, Української Академії мистецтв, виплату заробітної плати освітянам, а також на підтримку українських видавництв і преси. Оцінюючи діяльність І. Огієнка на цій посаді, ад'ютант Головного отамана С. Петлюри О. Доценко писав, що "він зробив велику цінну послугу для України..., обороняв українське громадянство та українські установи од сусідських зазіхань, виривав од поляків, що тільки можна було вирвати, і все зробив, керуючись все ж тільки інтересами Нації" [287, с.165–166].

Зазначений період існування української державної влади в Кам'янці-Подільському до певної міри висвітлюється й колишнім головою губземуправи В. Приходьком у розвідці "Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі". Але вказана праця цікавить нас, насамперед, як історія університету за доби Директорії УНР, який, за словами автора, "майже два з половиною академічних роки, з малими перервами, перебував під українською владою" [731]. У ній, як і у спогадах О. Пащенко [686], В. Біднова [50], висвітлюється цілий спектр питань, починаючи з відкриття університету і завершуючи подробицями навчально-виховного процесу та господарської діяльності навчального закладу.

Варто зазначити, що кваліфікований історіографічний огляд української зарубіжної літератури, присвяченої історії КПДУУ, був здійснений сучасним дослідником О. Завальнюком [310], що позбавляє автора дисертації від необхідності її подальшого аналізу. Виключення можуть складати лише спогади С. Русової, оскільки при аналізі її праці поза увагою О. Завальнюка, на наш погляд, залишилась важлива інформація, яка дозволяє більш детально

розглянути особливості культуротворчої діяльності Директорії. Зокрема, С. Русова зазначає у своїх спогадах, що з приходом до влади Директорії "почалось нове українське республіканське життя", з гордістю пише, що поряд з іншими державними інституціями "запрацювало жваво й наше міністерство освіти, і наша Українська Спілка". При цьому підкреслюється, що для забезпечення вчителів уряд асигнував чимало грошей [792, с.152]. Не змінилося ставлення уряду до освітянської справи й після його переїзду до Вінниці на початку 1919 р. через наступ більшовицьких військ. З повагою згадує Софія Русова члена Директорії Ф. Швеця, який, відповідаючи за освітні справи, ніколи не відмовляв у грошах на здійснення освітянської діяльності [792, с.154].

Особливий інтерес викликають спомини С. Русової про кам'янецький період своєї діяльності, починаючи з березня 1919 р. Авторка свідчить, що окрім суто викладацької роботи в КПДУУ, вона спільно з іншими працівниками Міністерства освіти приділяли значну увагу іншим напрямам культуротворчої діяльності. Зокрема здійснювалась реформа притулків. Почалось видання дитячого журналу, для дітей організовувались "дитячі ранки". Вживались заходи для об'єднання окремих комерційних видавництв у єдину "Спілку Видавництв" з метою друкування та розповсюдження української книжки. Ця робота продовжувалась і після листопадових подій 1919 р., коли місто опинилось під контролем поляків [792, с.164].

У повоєнний період посилюється інтерес зарубіжних українських дослідників до національно-культурних проблем. З'явилися монографічні дослідження, автори яких на концептуальному рівні намагаються осмислити підсумки Української революції 1917–1921 рр., в т.ч. й у сфері культури. Зокрема, в працях Є. Голубничого [187], Є. Маланюка [581], В. Яніва [1099] звертається увага на необхідність наповнення концепції культурного процесу в Україні в роки революції глибоко національним змістом.

З'ясуванню загальних тенденцій ставлення більшовицької влади до української культури в роки революції присвятили свої праці такі українські

зарубіжні дослідники, як Ю. Борис [64], І. Майстренко [575; 575], Є. Постернак [727], Я. Сільницький [827], П. Голубенко [186]. З'являються й монографічні праці, що в більш конкретному плані продовжили узагальнення здобутків директоріанської влади в культурній сфері. Серед досліджень, присвячених становленню системи освіти в Україні, варто виділити монографію І. Крилова "Система освіти в Україні (1917–1939)", видану в Мюнхені в 1956 р. В окремому розділі "Система освіти в Українській Народній Республіці (1917–1919 рр.)" розкривається процес розбудови системи загальної освіти, подається схема загальної освіти в єдиній школі. І. Крилов наголошує, що "питання єдиної школи настільки було в центрі уваги Міністерства народної освіти й Товариства шкільної освіти, що над виданим у 1919 р. проектом працювало за неповними даними 136 осіб науковців, професорів і вчителів" [471, с.78].

Висвітленню діяльності Української Академії Наук – одного з найважливіших чинників української культури новітньої доби, в українській зарубіжній історіографії також було присвячено декілька ґрунтовних праць: М. Стахіва, В. Дубровського, М. Ветухова, С. Парамонова, В. Дорошенка, М. Антоновича, Л. Винара, А. Артемського та ін. авторів. Їхня історіографічна оцінка була здійснена в спільній монографії П. Соханя, В. Ульяновського, С. Кіржаєва [890, с.9–14], що позбавляє автора дисертації від необхідності такого аналізу.

У процесі розвитку української культури протягом усього періоду національно-визвольних змагань ключову роль відігравали товариства "Просвіта". Вони сприяли піднесенню національної свідомості українців і забезпечили безперервність культурно-освітницького руху. Відомості про діяльність "Просвіт" – найбільш масових громадських організацій у досліджуваній період ми знаходимо, перш за все, в працях С. Перського [689] та В. Дорошенка [278], написаних з використанням широкої джерельної бази. У них глибоко проаналізовані передумови утворення "Просвіти", процес її виникнення, основні форми роботи просвітян Галичини та Великої України. Проте, діяльність "Просвіти" в роки Української революції, порівняно з

дореволюційним періодом, висвітлена у працях цих дослідників побіжно, відчутною є романтизація просвітянських товариств, на що звертають увагу сучасні вітчизняні фахівці [333].

Діяльності "Просвіт", співпраці просвітян з українськими національними урядами протягом 1917–1920 рр. торкаються у своїх працях у 60–80-ті рр. ХХ ст. й інші зарубіжні дослідники – І. Крилов [471], І. Коляска [432], Г. Ващенко [95], Р. Млиновецький [624], Ю. Шевельов [1044]. Варто також назвати узагальнюючу роботу "Сторіччя матері "Просвіти": нарис історії матірнього товариства "Просвіта" і огляд просвітніх товариств у Канаді" [914], що вийшла в 1968 р. до 100-річного ювілею цієї організації. Однак в цих роботах в якості джерел переважають мемуари, відчувається нестача документальних матеріалів радянських архівних установ, що не дозволило їх авторам глибоко і всебічно розкрити діяльність товариства в роки визвольних змагань, особливості просвітянського руху на території Великої України. Спробу усунути ці недоліки здійснило нове покоління українських зарубіжних дослідників. У 1993 р. вийшла з друку колективна праця Р. Іваничука, Т. Комаринця, І. Мельника та А. Середняка "Нарис історії "Просвіти" [635], написана з використанням раніше недоступних для зарубіжних істориків джерел з радянських архівів. Один з її розділів був присвячений діяльності "Просвіт" саме на Великій Україні. Проте, аналіз цієї праці засвідчив, що, незважаючи на певне оновлення джерельної бази, суттєвих змін у концептуальному осмисленні підсумків діяльності "Просвіт" в роки української революції все ж не сталося. Висновки праці значною мірою перегукуються з підходами, продемонстрованими в уже згадуваних розвідах В. Дорошенка та С. Перського. Це зумовило згодом активну розробку просвітянської проблематики періоду визвольних змагань істориками незалежної України.

Поряд із "Просвітами" безпосередній вплив на виховання національної свідомості мав український театр. Важливу інформацію про театральне життя України містять дослідження Д. Антоновича "Триста років українського театру, 1619–1919" [27], С. Чорного "Український театр і драматургія" [1025],

Б. Василєва "Ідея театральности і її відбиток в Молодому Театрі" [90] та ін. Проте вони мають здебільшого театрознавчий характер, проблеми суспільно-політичних функцій театру у них не розглядаються.

Одним із досягнень української культури доби Директорії можна вважати створення Української Республіканської Капели під керівництвом відомого композитора, аранжувальника й диригента О. Кошиця. Цей хоровий колектив, створений за дорученням Головного отамана С. Петлюри, брав участь у найбільш урочистих подіях (Свято Соборності, відкриття Трудового Конгресу та ін.), але найбільше своє визнання Капела здобула під час гастролей країнами Європи, Північної та Південної Америки. Історія подорожі Української Республіканської Капели висвітлюється в спогадах і монографічних працях зарубіжних дослідників як довоєнного, так і повоєнного періодів. Зокрема В. Андрієвський, який спільно з Капелою здійснив поїздку до Європи, присвятив цій події главу своїх спогадів "З минулого". Автор наводить цікаві подробиці поїздки Капели містами Європи протягом 1919–1920 рр., зазначаючи при цьому, що вона не лише знайомила західний світ із українською народною піснею, а й проводила політичну діяльність. Адже на її концертах поширювався різного роду інформаційний матеріал про Україну, боротьбу з більшовицькою владою, внутрішню і зовнішню політику її уряду; подекуди відбувались лекції на ці теми [18, с.268].

Роздуми, оцінки підсумків європейського турне Капели містить праця Д. Дорошенка "Мої спомини про недавнє - минуле". Про перебування Капели в Станіславові автор лише згадує, але більш детально оповідає про виступи хорового колективу в Празі. Їх оцінка, як і у В. Андрієвського, досить висока. Однак, Д. Дорошенко вважає неправильним розглядати успішний виступ Капели у відриві від загального важкого стану української державності в 1919–1920 рр. Звісно, пише автор, приємно бачити успіх української пісні перед чужими людьми, "але гірко робилося на душі, бачучи, що українці, діставши до своїх рук усі засоби, якими тільки розпоряджає держава, спромоглись лише на те, щоб вирядити за кордон співочу капелю, яка на певний час зробила

популярною українську пісню там, де її почули, але яка з того користь українській справі?" [283, с.457].

У повоєнний період зарубіжна історіографія знизилася увагу до історії музично-хорового мистецтва в роки революції, у т.ч. й до подорожі Української Республіканської Капели. Окремі матеріали з історії творчої діяльності Капели ми знаходимо лише в праці М. Грінченка "Історія української музики" [226].

У 80-х рр. ХХ ст. українські зарубіжні дослідники підготували низку узагальнюючих праць з проблем розвитку української культури, в т.ч. і в добу Директорії. Це, насамперед, ґрунтовні дослідження П. Лончини [551], І. Кейвана [397], М. Семчишина [819], Л. Биковського [48], А. Камінського [376]. У них послідовно проводиться думка про тісний зв'язок між культурним і політичним відродженням українства. Проте, через об'єктивні обставини ці автори не мали можливості залучити до наукового обігу нові документи й архівні джерела, оскільки їх переважна більшість знаходилася в Україні. Це збіднювало змістовну частину їхніх праць, надавало рис фрагментарності. Як приклад – узагальнююча праця М. Семчишина "Тисяча років української культури". Нараховуючи 550 сторінок, вона огляду культурного життя в Україні в період національно-визвольних змагань відводить лише 9 з них, причому добі Директорії відведено кілька рядків.

Отже, на відміну від радянської, українська зарубіжна історіографія розглядала діяльність Директорії у сфері культурного будівництва, спираючись на національно-демократичні концептуальні засади. Незважаючи на наявність певних ідеологічних розходжень, зарубіжні історики в цілому зуміли об'єктивно охарактеризувати культурно-духовні перетворення в Україні в 1918–1920 рр., показати як досягнення, так і прорахунки національних урядів у цій сфері. Однак, через недоступність багатьох джерел, що зберігались в радянських архівах, не всі аспекти культурно-національного відродження доби Директорії були ними рівноцінно проаналізовані. Деякі з них опинилися поза межами інтересу зарубіжних авторів, або висвітлювались поверхово.

Вдалі спроби розширити горизонти наукового пошуку у сфері культурного будівництва за часів Директорії зробили історики незалежної України. При цьому слід зауважити, що деякі з них, зокрема Я. Дашкевич [255], С. Ульяновська [975], С. Кульчицький [491], В. Даниленко [249] ще на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст. намагалися відійти від традиційної радянської схеми культурного процесу в роки революції. Вони відкидали, перш за все, заідеологізований підхід при отриманні історико-культурологічного знання, підкреслювали, що в основі вивчення історії української культури "повинні лежати не положення політичних партій, а найвищі здобутки світового культурознавства, чітке усвідомлення місця, унікальності культури свого народу" [975, с.79].

Спираючись на оновлені методологічні засади культуротворчого процесу та нагромаджуючи новий фактичний матеріал, сучасні вітчизняні історики створили за роки незалежності значну кількість праць, у яких культуротворча діяльність національних урядів, в т.ч. й у директоріанську добу, її мета, основні напрями, характер та зміст зазнали суттєвої корекції.

Варто зазначити, що в монографії В. Капелюшного здійснений досить ретельний аналіз сучасної вітчизняної історіографії з проблем культурного будівництва в 1917–1921 рр. Проте, хронологічно цей аналіз обмежується літературою, що вийшла з друку до кінця 2003 р., окрім цього, доба Директорії в огляді розглядається побіжно, в загальному плані, особливості та тенденції культуротворчої діяльності національних урядів у 1918–1920 рр. не виділяються. Це залишило авторів дисертації можливість глибше зосередитись на висвітленні сучасними вітчизняними істориками процесів національно-культурного будівництва саме в директоріанську добу, включаючи до історіографічного аналізу праці, що вийшли після 2003 р.

Хоча культурне будівництво в роки визвольних змагань – багатоаспектна проблема, переважна частина літератури з даного питання припадає на вивчення діяльності національних урядів у сфері освіти. Період Директорії не є в цьому відношенні виключенням. Уже в першій половині 90-х рр. ХХ ст.

з'явилося ряд праць, у яких висвітлюється освітянська політика на кожному етапі української державності в 1917–1921 рр., у т.ч. й за часів Директорії, при цьому переважають сюжети щодо становлення й розвитку шкільництва й педагогічної думки [131; 566; 567; 568; 569; 949; 990; 1226]. Деякі дослідники, зокрема, С. Кульчицький [488, с.4,35], В. Даниленко [250] В. Майборода і С. Майборода [566, с.72,73,76; 567, с.3] звертають увагу на складну обстановку, в якій Директорії доводилось здійснювати освітянську діяльність, але зазначають при цьому, що Директорія і її уряди, незважаючи на труднощі, з ентузіазмом взялися за справу реформування освітньої галузі.

Коротку узагальнюючу інформацію про освітню політику Директорії УНР ми знаходимо в праці С. Філоненка "Освітня політика українських урядів у 1917–1920 роках.". Автор, зокрема, характеризує новий підхід Директорії до системи управління освітою. За часів міністрів освіти П. Холодного, а пізніше й І. Огієнка, пише автор, "замість гетьманської централізації знову береться курс на децентралізацію управління освітою, що було закріплено у відповідному законі. Справа освіти передавалась до рук місцевих органів у складі представників територіального самоуправління, учительських спілок та комісара народної освіти. Повернулися також до шкільних рад, які засновувалися при земствах. Тобто законом передбачалося поєднання самоврядних начал з державницькими" [990, с.160]. Дослідник також стисло характеризує діяльність урядів Директорії, спрямовану на розвиток вищої школи, підготовку для освітянської сфери кваліфікованих педагогічних кадрів, покращення їхнього матеріального становища, а також на забезпечення освітянського процесу необхідними підручниками та шкільним приладдям. Підсумовуючи, С. Філоненко вважає, що діяльність Директорії, інших державних утворень періоду 1917–1920 рр. із розбудови школи на національних засадах "призвели широкі кола громадськості до розуміння необхідності існування своєї власної системи навчання і виховання підростаючих громадян" [990, с.161].

У другій половині 90-х рр. минулого століття – на початку ХХІ ст. розробка вітчизняною історіографією проблем культурного будівництва в 1917–1921 рр. значно активізувалась. До монографій і статей, виданих до середини 90-х рр. ХХ ст. [505; 485; 565], додалися узагальнюючі розробки таких авторів як В. Виткалов [123], М. Попович [724], В. Шейко [1047], О. Грищенко і М. Стріха [224], О. Зубалій і Д. Рященко [343], О. Борисенко [65], І. Дзюба [265] та ін. У них містяться конкретні сюжети з культуротворчої діяльності українських урядів, у т.ч. й Директорії. Проте, прагнення багатьох авторів до широких узагальнень, виявлення загальних тенденцій і закономірностей культуротворчого процесу в роки Української революції, нерідко обертались і негативною стороною: в доробку сучасних істориків дуже мало праць, які б ґрунтовно вивчали відповідні процеси на прикладі окремих державних утворень. Зокрема культурно-освітні процеси доби Директорії, як самостійна наукова проблема, розглядаються лише в спільній статті А. Слюсаренка й А. Пижика [856]. Автори деяких значних за обсягом монографій другої половини 90-х рр., висвітлюючи історію культури українського народу, періоду 1917–1921 рр. майже не приділяють уваги. Прикладом може бути "Нарис історії культури України", підготовлений М. Поповичем [724]. Культурне життя доби Директорії у нарисі обмежується одним абзацом, у якому основними дійовими особами визначено лише С. Петлюру та В. Винниченка, та й то в не дуже привабливому світлі. Так, С. Петлюра характеризується як "щирий романтик незалежної України", але як діяч і письменник досить "пересічний". В. Винниченко – "енергійний революціонер, певною мірою авантюрист, артист і егоцентрик", який не міг терпіти С. Петлюру за його "претензійність, сірість і поміркованість" [724, с.569].

У зазначений період у працях, присвячених культуротворчій діяльності українських урядів в роки національно-визвольних змагань, продовжує домінувати освітянська політика. Характерною особливістю історіографічного процесу цього періоду є спроби наукового осмислення даної проблеми на

дисертаційному рівні. Мова йде про дисертаційні дослідження О. Войналович [1130], М. Собчинської [1212], Н. Ротар [1208], Н. Агафонові [1114], Л. Потапові [1201], Ю. Телячого [1216], В. Богуславської [1123]. Але при цьому варто зауважити, що у більшості з них освітянська діяльність Директорії УНР розглядається в загальному контексті культуротворчої діяльності українських урядів за весь період революції. Тому, такі роботи, хоч і розкривають зміст, форми, методи, завдання, організаційну структуру національної школи, основні тенденції її розвитку в роки Української революції, однак, не дають достатньої уяви про конкретний внесок кожного з національних урядів, у т.ч. й доби Директорії, в загальну справу розбудови національної освіти. Більше того, деякі висновки дисертацій можна сприймати лише з певною натяжкою, наприклад, твердження В. Богуславської про те, що всі політичні режими доби національно-визвольних змагань – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, незважаючи на відмінності, "майже повністю стояли на одних позиціях щодо народної освіти" [1123, с.17]. Факти свідчать про те, що між урядовими структурами кожної з трьох форм української державності існували суттєві відмінності в поглядах на шляхи реформування освітянської галузі, особливо у сфері управління, визначенні її змісту на всіх рівнях, принципів реформування. Як результат, деякі важливі законопроекти, зокрема "Проект Єдиної школи на Вкраїні", що розроблявся всіма національно-демократичними урядами України, починаючи з Центральної Ради, був завершений міністерською комісією Директорії лише 21 жовтня 1920 р., тобто за три тижні до листопадової катастрофи, коли, власне, вже нікому і ніде було принципи цього документу впроваджувати.

Єдина дисертація, що безпосередньо висвітлює культурно-освітянську діяльність Директорії була підготовлена А. Пижигом. У третьому розділі своєї праці автор розглянув найбільш суттєві перетворення, здійснені Директорією на шляху розбудови національної системи освіти [1198, с.13–14]. Водночас він звернув увагу на обмежену кількість опублікованих документів і матеріалів з

проблеми культурно-освітньої діяльності Директорії, що утруднювало її дослідження [1198, с.10–11].

Аналіз тематики дисертацій з проблем Української революції, захищених за період 2001–2009 рр., свідчить, що після дисертаційного дослідження В. Богуславської жоден з дослідників не виявив інтересу до діяльності українських урядів у галузі освіти, в т.ч. й часів Директорії, як предмету окремого дослідження. Певне виключення складає лише докторська дисертація Д. Розовика [1206], що містить окремий розділ "Освіта у державотворчій політиці українських урядів, концептуальні засади, шляхи реалізації". Але наведені у ньому цифрові дані носять узагальнюючий характер, тому, наприклад, важко з'ясувати, якому з державних утворень періоду визвольних змагань завдячувати, що кількість шкіл в Україні за період з 1917 до 1920 рр. включно зросла з 30 тис. до 47 тис., а чисельність школярів, охоплених навчальним процесом, – з 1,7 до 3 млн. чоловік з наявних 3,36 млн. у республіці [1206, с.16]. Це стосується й інших показників, наведених у дисертації.

У формуванні національної системи освіти, національно-культурному відродженні за доби національно-визвольних змагань загалом, значну роль відігравали різноманітні громадські культурно-освітні організації, серед яких особливо виділялись товариство "Просвіта" та Всеукраїнська учителька спілка (далі – ВУС). Тож не дивно, що їх діяльність викликала значний інтерес вітчизняних учених. Уже на початку 90-х рр. ХХ ст. вітчизняні дослідники О. Коновець [443], Л. Євсилевський і С. Фарина [297] зробили обережні спроби відійти від заідеологізованих радянських оцінок "Просвіт" як організацій "буржуазно-націоналістичного спрямування", "куркульських осередків", що прагнули відвернути трудящі маси від радянської влади. Згодом, протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. вітчизняна історіографія поповнилась низкою публікацій, присвячених культурно-освітній діяльності "Просвіт" [524; 591; 781]. Визначаючи місце "Просвіт" у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., їхні автори наголошують, що ці масові національно-культурницькі організації були активними провідниками ідей української державності,

віковічних духовних цінностей українського народу. Вони докладали значних зусиль для його консолідації, пробудження національної свідомості.

Розширенню уявлень про культурно-духовні процеси в українському суспільстві цієї доби сприяли також дослідження діяльності "Просвіт" в окремих регіонах України. Активно працюють у цьому напрямів такі вітчизняні дослідники, як В. Бурмака і Н. Сорочан [78], О. Журба і О. Білик [306], Л. Бадєєва [40; 41], В. Зелений [331; 332; 333], Ж. Петрова [698], Б. Савчук [804], М. Філіпович [988; 989], Ю. Давиденко [246] та інші автори.

Активне дослідження просвітянської проблематики доби Української революції призвело до появи в українській історіографії цілої низки докторських та кандидатських дисертацій, що розглядають діяльність "Просвіт" як на загальноукраїнському, так і регіональному рівні [1118; 1222; 1133; 1135; 1162; 1164; 1180; 1183; 1210; 1230]. Наведений перелік свідчить, що просвітянський рух революційної доби продовжує перебувати в стадії активного дослідження. Загальну історіографічну оцінку дисертацій Л. Кравчука, С. Масюк, Ф. Кокошка, Б. Савчука здійснив у своїй монографії В. Капелюшний [379, с.288–290]. Ми лише зауважимо, що в цих роботах період Директорії як предмет окремого дослідження не розглядається, тому взаємодія урядів директоріанської доби з просвітницькими організаціями носить фрагментарний характер. На жаль, тенденція до розгляду досліджуваних питань лише "вшир" збереглась і в останніх дисертаціях – Л. Бадєєвої, Л. Гарата, О. Зеленого, Т. Чугуя, хоча кожна з них містить розділ, присвячений періоду Української революції. Діяльність Директорії, взаємодія її урядових структур у центрі і на місцях з просвітницькими організаціями в цих роботах не досліджується, результати діяльності просвітянських організацій часто подаються безвідносно до конкретних державних утворень. Виключенням є лише кандидатська дисертація О. Малюти "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.). Дослідниця не лише дала наукове тлумачення терміну "державницький потенціал", а й здійснила спробу відійти від усталеного

(зведеного до культури та економіки) підходу до висвітлення діяльності "Просвіт". У четвертому розділі дисертації "Просвіта" в національному державотворенні періоду Української революції" авторка, досліджуючи участь "Просвіт" у становленні всіх форм національної державності 1917–1920 рр., дійшла висновку, що ця організація "ставила в основу своєї діяльності національну ідею, яку було піднесено до рівня ідеології. Це дозволило товариству стати суб'єктом українського національного державотворення 1917–1920 рр." [1180, с.16]. Дослідниця також звернула увагу ще на один важливий аспект діяльності "Просвіт" у цей період. В умовах нестачі кваліфікованих кадрів для різних галузей державного будівництва частина національно свідомих просвітян, набувши певного досвіду в "Просвіті", була змушена перебрати на себе обов'язки професійних політичних діячів, керівників державних структур різного рівня [1180, с.14]. На підтвердження своєї думки О. Малюта наводить конкретні цифрові дані по кожній формі української державності.

На відміну від "Просвіт", діяльність Всеукраїнської учительської спілки не може похвалитися значною кількістю дослідників. Але поза межами дослідницького інтересу вона не опинилась. Серед сучасних дослідників проблему становлення ВУС стисло висвітлюють Т. Осташко [667], М. Кукурудзяк і М. Собчинська [481]. Найбільш глибокий аналіз діяльності цієї професійної організації вчителів і діячів народної освіти здійснила Н. Сорочан [888]. Аналізуючи характер взаємин ВУС з Директорією, дослідниця зазначає, що ВУС "підтримала і вітала прихід Директорії до влади", але водночас звернулася до керівництва Директорії з меморандумом, у якому виклала основні принципи реформування національної освіти. Основна увага зверталася на необхідність реформування управління освітою в Україні, створення таких демократичних органів управління, які б могли забезпечити становлення національної системи освіти [888, с.51]. У праці наводяться конкретні приклади, що свідчать про конструктивну позицію Директорії та її урядів у цих питаннях [888, с.51–53].

У процесі національно-культурного відродження важливу роль відіграла Академія Наук України, тому її діяльність також не пройшла повз увагу сучасних вітчизняних істориків.

Варто зазначити, що питання виникнення та діяльності УАН почали активно обговорюватись сучасними істориками вже в перші роки після проголошення незалежності України. Переважно це робилось у форматі газетно-журнальних статей. Активно почали розробляти дану проблематику Я. Дашкевич [256], Т. Щербань [12], Л. Решодько [765], С. Квіт [393], І. Гирич [169], В. Врублевський [142], Л. Кістерська і О. Янковський [401], Л. Матвєєва [1184], А. Пижик [699] та ін. автори. Але почали з'являтися й дослідження монографічного характеру, серед яких вирізняємо праці О. Копиленка [445], В. Юрчука [1081], В. Онопрієнка [1257], спільну монографію П. Соханя, В. Ульяновського, В. Кіржаєва [890] і таку ж спільну працю В. Вороненко, Л. Кістерської, Л. Матвєєвої, І. Усенка [604], колективні монографії "Історія Академії Наук України. 1918–1993" [356] та "Правовий статус Академії Наук України: історія і сучасність" [729].

Праці зазначених дослідників висвітлюють різноманітні аспекти, пов'язані з формуванням і функціонуванням Академії Наук України. Особлива увага звертається на боротьбу в наукових і політичних колах навколо концепції Академії Наук тих принципів, на основі яких ця інституція мала діяти, а також на взаємини УАН з Директорією. Дослідники відзначають, що остання не сприйняла УАН у тому вигляді, якого ця інституція набула при Гетьманаті. "Нова влада вважала..., – підкреслюється в монографії "Історія Академії Наук України. 1918–1993", – що УАН є творенням росіян і не має національного українського характеру" [356, с.20]. Тому уряд Директорії скасував підписаний гетьманом закон про заснування УАН і доручив членам УНТ внести пропозиції щодо змін у статуті Академії [890, с.48]. При цьому дослідники звертають увагу на той факт, що Директорія не підтримала принципових ідей М. Грушевського щодо кардинальної реорганізації УАН, зокрема не сприйняла тезу УНТ про "шкідливість з національного українського погляду" статуту гетьманської

Академії [890, с.49–50]. Насправді, Директорію більше хвилювало інше – аполітичність УАН, її спроби відстояти власну автономію. "Кожна чергова влада України, - зазначають Л. Кістерська і О. Янковський, – намагалась узаконити васальність УАН відносно держави" [401, с.73]. Директорія не була виключенням. Ухвалений нею Закон від 3 січня 1919 р. "фактично скасував демократичні права, зафіксовані у статуті, автономність від державної влади"; одним з проявів цього і була вимога "при затвердженні дійсних членів складати присягу на вірність Українській Народній Республіці" [356, с.20].

Досягши свого, Директорія та її уряди в поточну роботу УАН особливо не втручались і до кардинальних змін у її структурі не вдалися. Пояснюючи цей факт, Л. Кістерська і О. Янковський пишуть, що Директорія, як і Тимчасовий Радянський уряд України, "в цілому лояльно поставились до наукових і освітніх установ, як старих, так і створених у 1918 р. В обох урядах на той час переважала думка, що докорінно ламати традиції інтелектуального життя – справа марна і небезпечна" [401, с.73]. Точку зору Л. Кістерської і О. Янковського підтримали у своїй монографії П. Сохань, В. Ульяновський, С. Кіржаєв [890, с.51].

Однією з останніх робіт, безпосередньо присвячених історії діяльності Національної Академії Наук, є колективна монографія С. Кульчицького, Ю. Павленка, С. Руди, Ю. Храмова [357]. Залучивши значний фактичний матеріал, узагальнивши здобутки попередніх дослідників, автори здійснили наскрізний аналіз діяльності головної наукової інституції України протягом 70-річного періоду її існування, при цьому дали відповіді на низку питань, пов'язаних із непростим характером взаємовідносин АН України з усіма політичними режимами, в т.ч. й Директорією УНР.

Увагу сучасних вітчизняних істориків привертають питання збереження пам'яток історії та культури за доби Директорії. Над дослідженням пам'яткоохоронного руху в Україні активно працювали такі фахівці, як В. Акуленко [14; 1115], С. Заремба [320], Г. Курас [1170], І. Симоненко [828], М. Бандрівський [1119], Р. Маньківська [1181], Є. Ярошенко [1235],

О. Нестуля [643; 644; 645; 1191], С. Кот [974] та ін. автори. Їх науковий доробок представлений не лише статтями і монографіями, а й дисертаціями. Узагальнюючи підсумки пам'яткоохороної діяльності урядових структур у 1918–1920 рр., дослідники відзначають, що низка пропозицій Директорії в цій сфері як через об'єктивні, так і суб'єктивні причини, залишилась нереалізованою. Разом з тим, вони вважають неправомірним перекреслювати на цій підставі всю пам'яткоохоронну діяльність Директорії. Навпаки, підкреслює зокрема О. Нестуля, "гідним подиву і похвальби є спроби Директорії, попри вкрай несприятливі військово-політичні умови, охопити основні напрями творення незалежної України, її увага до розв'язання непростих завдань національно-культурного будівництва, в тому числі і проблем збереження пам'яток історії та культури" [644, с.115].

Ще одним важливим напрямом культуротворчої діяльності Директорії, в дослідженні якого сучасні вітчизняні дослідники мають певні наукові здобутки, є театральне будівництво, розвиток мистецтва, музики та кіномистецтва. Варто зазначити, що стислу історіографічну оцінку праць вітчизняних фахівців у цій сфері містить монографія В. Капелюшного [379, с.290]. Сучасну вітчизняну історіографію 90-х рр. ХХ ст. виключно у сфері театального мистецтва за доби Української революції аналізує Г. Дутчак [295]. Ці розвідки, а також власний аналіз свідчать, що праці, які б розглядали роботу державних органів влади саме за доби Директорії у сфері театального мистецтва, музики, кіномистецтва, у вітчизняній історіографії відсутні. Проте окремі матеріали з цієї проблематики ми знаходимо в узагальнюючих дослідженнях, які стосуються культуротворчої діяльності українських урядів у 1917–1920 рр. Це, перш за все, стосується праць Д. Розовика [770; 771; 772; 1206]. Автор, зокрема, предметно розглядає процес формування українського театального мистецтва за доби Директорії. Він зазначає, що за часи перебування Директорії при владі було утворено десятки українських професійних і напівпрофесійних драматичних театрів і груп. На їхню діяльність Головне управління мистецтв та національної культури виділяло кошти, залучаючи при цьому до

організаційного становлення професійних театрів таких відомих майстрів сцени, як О. Курбас, І. Мар'яненко, С. Паньківський, Ф. Левицький, М. Садовський [770, с.77–78]. Згодом, у монографії "Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920)" та докторській дисертації Д. Розовик, деталізуючи це питання, розглянув вплив театрального мистецтва в роки революції на формування національної свідомості, патріотизму, загальної духовної культури українського населення [771, с.15].

Окрім Д. Розовика проблему розвитку українського театру в роки Української революції, в т.ч. і доби Директорії, спеціально досліджували у своїх публікаціях І. Романько [1207] та Г. Дутчак [1143]. Викликають інтерес наведені дослідниками численні факти, що засвідчують фінансову підтримку з боку Директорії театральних установ України, хоча вона за тих складних політичних і військових умов не могла повною мірою задовольнити потреби театральних колективів.

Потрібно згадати й такий важливий аспект в історіографії культуротворчої діяльності Директорії, як національне книговидання, розвиток української періодики, бібліотечно-архівна справа. Зазначена проблематика є предметом наукового інтересу багатьох вітчизняних фахівців – Т. Ківшар, І. Крупського, Г. Рудого, П. Губи, В. Болдирєва, Л. Дубровіної, О. Онищенко, Т. Коваль, І. Матяш. Наукові публікації цих авторів аналізуються в монографії В. Капелюшного, який відзначив їх достатньо високий рівень [379, с.287]. Зазначений перелік потрібно доповнити ще декількома працями, які з'явилися після виходу у світ монографії В. Капелюшного. Серед них – кандидатська дисертація Т. Клименко [1156], докторські дисертації Г. Рудого [1209], Д. Розовика [1206], П. Губи [1139].

Варто відзначити значно ширшу і оновлену джерельну базу зазначених дисертаційних досліджень, порівняно із попередниками, що дозволило глибше з'ясувати напрями діяльності Директорії у сфері національного книговидання та розвитку бібліотечно-архівної справи.

Серед розмаїття праць сучасних істориків, присвячених культуротворчій діяльності Директорії, важливе місце посідає біографістика. Адже в цей період на різних ділянках культурного будівництва самовіддано працювало багато визначних діячів освіти, науки, культури, мистецтва. Історики незалежної України вже в 90-ті роки ХХ ст. підготували низку праць: статей, монографій, дисертаційних досліджень про такі визначні постаті та їхній внесок у справу культурних перетворень за доби Директорії, як І. Огієнко, С. Русова, О. Олесь, Є. Маланюк, Л. Курбас, Г. Юра [1198, с.8]. Біографістиці присвячені праці І. Тюрменко [951], Л. Гонюкової [1136], Ж. Ковби [422], В. Даниленка і О. Добржанського [247], А. Кравченка [248]. У перші роки ХХІ ст. дослідження діяльності діячів культури й освіти продовжили В. Литвин [527], І. Лікарчук [539], Т. Чабан [1013]. Однією з останніх праць цього напрямку є кандидатська дисертація С. Верезомської, присвячена визначному мистецтвознавцю Ф. Ернсту [1127]. Особливістю багатьох вищеназваних праць є висвітлення діяльності видатних діячів культури саме в контексті тих складних суспільно-політичних умов, які мали місце за доби Директорії. Прикладом цього є двотомна праця І. Лікарчука "Міністри освіти України" [539], що вийшла друком у 2002 р.

У 2005–2009 рр. вийшла низка праць з історії української культури. Проте їх історіографічний аналіз виявив деякі тривожні тенденції при висвітленні культуротворчої діяльності Директорії – фрагментарність, поверховий аналіз, пересмикування фактів, необґрунтовані висновки. Так, у навчальному посібнику "Лекції з історії світової та вітчизняної культури" особливостям національно-культурного відродження у 1917–1920 рр. присвячено всього 10 сторінок. Причому аналіз обмежується лише освітянською політикою Центральної Ради, Гетьманат і Директорія в посібнику навіть не згадуються [1254].

Подібні недоліки певною мірою притаманні й підручнику "Українська та зарубіжна культура", автором якого є М. Кордон. У ньому Директорія

згадується лише однією фразою у зв'язку зі створенням Української Республіканської капели на чолі з О. Кошицем [1252, с.451].

Проігнорована доба Директорії й у монографії В. Шейко і Л. Тишевської "Історія української культури". У праці аналізується лише культурно-освітня політика Центральної Ради і Української Держави. Директорії відводиться лише 6 рядків, при цьому авторами бездоказово стверджується, що "політика Директорії в умовах постійних воєних дій" "не сприяла збереженню культурних здобутків перших етапів національно-визвольної революції, поглиблювала кризовий стан закладів культури, культурно-просвітніх товариств та державних установ культурно-освітньої сфери" [1048, с.198].

Подібні твердження, на наш погляд, є результатом недостатнього освоєння авторами монографії наукового доробку з досліджуваної теми своїх попередників.

Через значну кількість різноманітних за формами праць, що стосуються культуротворчої політики Директорії, може скластися враження про її вичерпне висвітлення. Проте це далеко не так. Багато аспектів діяльності Директорії у сфері культурного будівництва часто розглядаються фрагментарно, в загальному контексті культуротворчих перетворень всього періоду Української революції. Не всі напрями цієї діяльності висвітлені рівноцінно. Переважна більшість праць присвячена перетворенням у культурно-освітній і науковій сфері, значно менше – культурно-мистецькій сфері, архівознавчій справі, пам'яткоохоронній діяльності. Навіть дисертація А. Пижика – єдина комплексна праця з цієї проблематики, не уникла подібних перекосів [1198, с.16]. Тому, на нашу думку, необхідно створити, спираючись на вже існуючі наукові здобутки сучасних фахівців, узагальнюючу комплексну працю з культуротворчої діяльності Директорії. Комплексний підхід передбачає не лише дослідження впливу політичних чинників (в даному випадку Директорії та її урядів) на культурно-духовні перетворення в державі, а й глибоке вивчення конкретних форм національно-культурного і духовного життя різних категорій

її населення. українського населення. Адже кожна з цих категорій була носієм певних поглядів на суспільство, тих процесів, які в ньому відбувалися, в т.ч. і в культурній сфері, певною мірою на них реагувала. Саме такий підхід дасть можливість всебічно реконструювати культурницький процес за часів Директорії.

На наш погляд, потребує удосконалення й методологічна база досліджуваної теми. Аналіз праць з культуротворчої тематики засвідчує, що далеко не всі із задекларованих у них методів наукового дослідження реально на практиці застосовується. Слабко використовується, наприклад, порівняльно-історичний метод, хоча відомо, що за доби Директорії на території України діяли режими, які кардинально різнились між собою. Застосування цього методу відкриває, наприклад, можливість у порівняльному плані розглянути директоріанський і більшовицький варіанти перетворень у галузі культури, їх форми, зміст, засоби, кадрове забезпечення, наслідки для духовно-культурної сфери в цілому.

Важливим резервом підвищення якості досліджень з культуротворчої діяльності Директорії є безумовно розширення їх джерельної бази. Сучасні фахівці В. Капелюшний [379, с.291–292], Д. Розовик [1206, с.18], С. Дровозюк [288, с.340] наголошують, що в російських і українських архівах, архівних фондах країн далекого зарубіжжя є багато документальних матеріалів, застосування яких дозволить здійснити серйозну корекцію багатьох усталених положень із досліджуваної теми, надасть зробленим висновкам належної аргументованості та переконливості. Усе це свідчить про нагальну потребу продовжити науковий пошук нових джерел з їх подальшою класифікацією і друкуванням у відповідних наукових збірниках.

РОЗДІЛ V

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИРЕКТОРІЇ УНР

5.1. Міжнародне становище та проблема визнання УНР

Зовнішньополітична діяльність Директорії, на нашу думку, є одним з найбільш інтенсивних напрямів роботи всіх республіканських кабінетів і певним досягненням її керівництва. Саме цим обумовлений великий інтерес до вивчення її різноманітних аспектів як зарубіжних, так і вітчизняних істориків. Створено багато узагальнюючих і монографічних праць, брошур, статей, захищено низку кандидатських і докторських дисертацій. Усе це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики, тим паче, що й до цього часу серед сучасних вітчизняних та зарубіжних фахівців ще остаточно не подолані розходження в оцінках підсумків зовнішньополітичної діяльності Директорії.

У довоєнній радянській історіографії проблема зовнішньополітичної діяльності Директорії УНР розпочала активно вивчатися в другій половині 20-х рр. XX ст., хоч окремі розвідки відверто пропагандистського характеру з'явилися ще на початку цього періоду [672]. Серед її перших дослідників варто назвати С. Поссе, який у часописі "Літопис революції" опублікував статтю "Українська Директорія та її зовнішня політика" [725], а також А. Гуковського [236; 237; 238; 239], О. Гіршвельда [171], А. Роша [775] та ін. авторів, чії праці були надруковані у 20–30-ті рр. XX ст.

Певний фактологічний матеріал про зовнішньополітичну діяльність Директорії містять також статті, спогади, матеріали радянських партійних і державних діячів – В. Антонова-Овсієнка [28; 29], А. Бубнова [75], В. Затонського [326; 327], М. Рафеса [753], М. Какуріна [370]. Але відверто пробільшовицька заангажованість зазначених авторів вимагає критичного переосмислення зроблених ними висновків.

У повоєнний період дослідження радянськими істориками міжнародної діяльності Директорії активізується. Проте, як зазначає В. Яблонський, "ідеологічні

табу з цілеспрямованим антинаціональним вістрям залишаються домінуючими" [1233, с.3]. Свідченням цього є праці таких авторів, як Б. Штейн [1062; 1063], М. Супруненко [919], А. Лихолат [537; 538] та ін., які вийшли з друку вже наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Лейтмотивом цих праць є твердження про антинародний і контрреволюційний характер Директорії, яка здобула владу за допомогою іноземних держав і була повністю залежною від них у здійсненні свого як внутрішнього, так і зовнішньополітичного курсу.

Не змінилась суттєво ситуація після викриття культу особи Й. Сталіна, хоча в умовах "хрущовської відлиги" радянські історики й отримали доступ до деяких раніше закритих архівних матеріалів. Крайнім суб'єктивізмом, пов'язаним з ідеологічними настановами КПРС щодо оцінки української державності 1917–1921 рр., позначені праці радянських істориків, які побачили світ у 1950–1980-х рр. ХХ ст. У дослідженнях О. Є. Карпенка [384], О. Ю. Карпенка [385], І. Рибалки [768], Р. Симоненка [830; 831; 832; 833; 834], А. Скаби [844; 845], М. Супруненка [921], П. Удовиченка [957], І. Хміля [998], Ю. Гая [146], В. Чередниченка [1018], В. Мусієнка [630] та ін. авторів [813; 829], присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності УРСР, її міжнародним стосункам, позитивний досвід багатогранної праці дипломатичних представництв Директорії УНР або замовчується, або, навпаки, оцінюється цілком негативно як нібито ворожий українському народові. Це, перш за все, стосується таких аспектів міжнародної діяльності Директорії, як пошук підтримки країн Згоди у боротьбі за українську державність, врегулювання її відносин з РСФРР.

Загалом, незважаючи на залучення колосальної кількості нових джерел, у радянській історіографії не знайшла належного висвітлення дипломатична діяльність Директорії, спрямована на здобуття підтримки провідними європейськими країнами державної незалежності УНР. Радянська історична наука функціонувала в жорстких рамках задогматизованої марксистсько-ленінської методології, що передбачала висвітлення проблем української державності виключно як явища антинаукового й контрреволюційного, такого, що не має ніякого об'єктивного підґрунтя. Зрозуміло, що в таких умовах радянські дослідники були

змушені лише підкріплювати відповідними фактами заздалегідь визначені партійними настановами положення та висновки, що не мали нічого спільного з реаліями української історії.

Досить значним у дослідження комплексу проблем, пов'язаних з міжнародною діяльністю Директорії УНР, політикою "великих держав" щодо України і її державності, є внесок українських зарубіжних істориків. У першу чергу, великий інтерес викликають публікації безпосередніх учасників національно-визвольних змагань, які були організаторами зовнішньополітичної служби та її діяльності в 1918–1920 рр., керівниками українських дипломатичних представництв та місій за кордоном. Вони містять різноманітний фактичний матеріал, що подається на тлі бурхливих подій тієї історичної епохи. До таких досліджень варто віднести праці С. Петлюри, В. Винниченка, О. Шульгина, Д. Дорошенка, М. Галагана, Є. Онацького, С. Шелухіна та ін. Більшість цих праць, написаних в 1920–1940-х рр. ХХ ст., віддзеркалюють партійно-політичні упередження авторів і містять полемічні випадки на адресу своїх політичних опонентів. Зокрема, у праці В. Винниченка "Відродження нації", відбилися всі протиріччя, що існували в керівництві Директорії щодо зовнішньої політики. Автор гостро критикує державний провід УНР і його політику після своєї відставки, перекладаючи на нього всю відповідальність за поразку національно-визвольних змагань. Водночас В. Винниченко розглядає процес організації окремих дипломатичних інституцій, розкриває проблему партійно-політичного впливу на добір їх кадрового складу. Автор скептично оцінює як внутрішню, так і зовнішню політику УНР у 1919–1920 рр., вбачаючи прорахунки у відході керівництва УНР на чолі з С. Петлюрою на угоду Антанті від т.зв. соціалістичних принципів [118, с.416]. У свою чергу, в праці П. Христюка характеристика зовнішньополітичного курсу Директорії подається крізь призму ідеологічних міркувань автора – активного діяча УПСР, який намагається перекласти відповідальність за всі вади зовнішньополітичного курсу УНР на соціал-демократичний уряд республіки і його представників в урядових структурах. Зокрема, П. Христюк різко висловлюється проти політики нейтралітету, проголошеної Директорією в зовнішньополітичній сфері [1005, с.20].

На його думку, значна провина за невдалий внутрішньо- і зовнішньополітичний курс Директорії на початковій стадії її діяльності лежить на її першому голові В. Винниченку, який, за виразом автора, "не бажаючи виходити зі складу партії, скористався нагодою, щоб вискочити з тієї каші, яку заварив своєю безладною політикою і розхльобувати яку не мав найменшої охоти" [1005, с.94–96].

Багато в чому поділяє позицію П. Христюка й інший активний діяч УПСР, один з її засновників – М. Шаповал. Поведінку Москви щодо пропозиції Директорії від 9 січня 1919 р. провести мирні переговори М. Шаповал називає "крутіством", за яким ховалося її небажання визнати незалежність УНР. Проте, відсутність суттєвих результатів переговорного процесу, фактичний його зрив, на думку дослідника, пов'язаний не стільки з неконструктивною позицією більшовицького керівництва Росії, скільки з відсутністю єдності всередині українського руху щодо стратегічних зовнішньополітичних орієнтирів. Адже, частина українського політикуму виступала за досягнення угоди з Москвою. Інша ж – "взагалі була проти всякого порозуміння з Москвою, а навпаки, за порозуміння з Антантою" [1033, с.133].

На думку М. Шаповала, керівництву УНР у своїх визвольних прагненнях взагалі не варто було особливо розраховувати на зовнішню допомогу, а лише на власні сили [1042, с.48–49].

Незважаючи на партійні уподобання, в працях перших істориків Української революції вміщено чимало цінного фактичного й документального матеріалу, що дає змогу всебічно проаналізувати діяльність українських державних інституцій з формування зовнішньої політики і, що особливо важливо, з'ясувати, до якої міри міжпартійна ворожнеча впливала на ефективність проведення зовнішньої політики Директорії УНР. Цінними в цьому плані є публікації І. Мазепи, який був головою уряду УНР з вересня 1919 р. до травня 1920 р. Так, автор у праці "Україна в огні й бурі революції" намагається проаналізувати не лише власні прорахунки щодо формування зовнішньополітичної орієнтації країни, а й державного апарату в цілому. Дослідник, зокрема, досить детально висвітлює складний переговорний процес Директорії з представниками Антанти в січні–лютому 1919 р. Описуючи, переговори уповноважених представників Директорії з французьким

командуванням на станції Бірзула 6 лютого 1919 р. (в праці І. Мазепи помилково вказана дата 6 березня – М. С.), І. Мазепа зазначає, що продемонстроване представниками Антанти на переговорах ставлення до Директорії та до справи самостійності України було неприйнятним для української сторони, і вона не підписала договору з альянтами, хоч і мала для цього широкі повноваження [564, с.95]. Однак, зауважує дослідник, в умовах, коли переговори української місії в Москві на чолі з С. Мазуренком завершилися безрезультатно, Директорія УНР вирішила продовжити переговорний процес з Антантою. Проте, надії на досягнення порозуміння з Антантою не справдились. "Французьке командування, як потім з'ясувалося, не мало ніяких конкретних директив з Парижу, – підкреслює автор, – а крім того, весь час стояло за відновлення "єдиної, неділимої Росії" [564, с.101]. І. Мазепа вважає, що Директорія й уряд надто захопились "сліпими і безкритичними" сподіваннями на поміч Антанти, і не в останню чергу завдяки С. Остапенку, який дивився на цю "справу дуже оптимістично". "Але рожеві прогнози Остапенка були передчасні" [564, с.102,103], – констатує дослідник.

У зазначеній праці І. Мазепи значна увага також приділяється діяльності українських дипломатичних інституцій за кордоном. Він намагається об'єктивно розібратись у причинах відсутності значних зрушень у справі визнання незалежності України міжнародним співтовариством. Констатуючи несприятливу міжнародну ситуацію для української справи в 1919 р.: "Фактично цілий світ був проти нас" [564, с.274], І. Мазепа водночас звертає увагу й на ті прорахунки, яких припустилась українська дипломатія, в першу чергу, паризька делегація УНР, за кордоном у справі оборони української державності. З цією метою він наводить у своїй праці повний текст документа під назвою "Причини невдачі Української Місії в Парижі", привезеного з Парижа французом-українофілом Шарлем Дюбреєм. Цей документ, на думку І. Мазепи, досить об'єктивно висвітлює зазначені прорахунки. Проаналізувавши основні з них – невдало сформований склад місії, повна незгода між членами місії, слабка підтримка іміджу уряду УНР як такого, що здатний керувати країною, відсутність порозуміння з прихильниками України в Парижі, слабка дипломатична підготовка керівника делегації Г. Сидоренка [564, с.284–285],

І. Мазепа зазначив, що цей документ справив на нього "невимовно тяжке вражіння". "Справді, – пише автор, – паризька делегація, до якої були приділені наші найкращі дипломатичні сили, для якої уряд не жалів ніяких коштів, так скандально скрахувала... Це був тяжкий удар для нашої справи". Разом з тим, дослідник бачить й об'єктивні чинники, що не дозволяли виправити ситуацію з діяльністю українських дипломатичних місій за кордоном. Він зазначає, що багато з тих українських діячів, які володіли мовами і знали закордонні звичаї, ще під час евакуації Директорії з Києва виїхали за кордон. Україна сама "гинула від безлюддя" і тому не було можливості дати жодної відповідальної людини за кордон "для підсилення нашої дипломатичної акції" [564, с.286].

Значний творчий доробок, присвячений дипломатичній діяльності українських урядів, залишив відомий український дипломат О. Шульгин. У його монографіях і статтях [1066; 1067; 1068; 1069; 1070] розкривається процес формування зовнішньої політики УНР, з'ясовуються напрями тієї чи іншої зовнішньополітичної орієнтації, їх причини, аналізуються наслідки цього процесу. Зокрема, торкаючись основних засад дипломатичної стратегії доби Директорії, коли її очолив С. Петлюра, автор вважає закономірною орієнтацію Головного отамана в боротьбі за збереження української державності саме на Антанту. Адже С. Петлюра ніколи не симпатизував більшовицькій Росії, а Антанта, проголошуючи себе захисницею демократичних засад державотворення, ставила за мету боротьбу з більшовиками [1070, с.173].

Особливе місце в дослідженні проблеми займають праці Д. Дорошенка – відомого українського державного діяча, історика. Завдяки використанню автором широкого кола архівних джерел, матеріалів періодичної преси і спогадів учасників національно-визвольних змагань, його праці є неоціненним джерелом до вивчення процесу становлення зовнішньої політики другої УНР. Д. Дорошенку вдалося з властивою йому виваженістю і об'єктивністю дослідника проаналізувати міжнародне становище України та позиції Заходу щодо неї, політичні позиції в проводі УНР щодо зовнішньополітичного курсу; міждержавні стосунки України із західним світом; показати процес формування дипломатичних і торговельно-

економічних зв'язків, діяльність військово-санітарних місій УНР; охарактеризувати міжнародно-правові акти України та рівень фахівців у зовнішньополітичних і дипломатичних установах і взагалі узагальнити сукупність як позитивного досвіду, так і прорахунки та помилки в зовнішній політиці Директорії [279; 280; 282; 283]. Досить детально останній аспект висвітлений Д. Дорошенком у його праці "Мої спомини про недавнє-минуле". Автор вважає закономірною невдачу нашої делегації в Парижі у її спробах добитись визнання незалежної УНР. Попри антиукраїнську позицію головних фігурантів Паризької мирної конференції, автор звертає увагу й на значні прорахунки українського керівництва у внутрішній політиці, захисті завоювань Української революції. "Справді, – пише Д. Дорошенко, – трудно було сподіватися, щоб українці, навіть якби їх делегація складалась з самих Талейранів, чогось досягли своєю дипломатією, коли вони не спромоглись відстояти свою самостійність зі зброєю в руках!" [283, с.459].

Автор звертає увагу на помилки Директорії та її урядів при підборі кадрів для дипломатичної роботи, оскільки далеко не всі з них з гідністю виконували свої обов'язки [283, с.406, 460–461].

Протягом 1920–1930 рр. була видана низка спогадів українських дипломатів доби визвольних змагань – В. Кедровського [396], Л. Кобилянського [404], О. Лотоцького [553], М. Лозинського [541; 542], А. Марголіна [583], Ф. Матушевського [597], М. Тишкевича [933], Л. Цегельського [1011] та ін. авторів. Їх надзвичайна цінність для дослідників зовнішньої політики Директорії беззаперечна, оскільки всі вони відзначаються докладним аналізом міжнародної ситуації, міждержавних взаємин після закінчення Першої світової війни, ставлення провідних країн світу до розв'язання проблем незалежності України тощо. Поряд з цим, українські дипломати характеризують перспективи зовнішньополітичних кроків Директорії на різних етапах її існування, її стосунки з Антантою. Зокрема, український посол УНР у Великобританії А. Марголін головну причину відсутності реальних зрушень щодо визнання Антантою незалежності УНР, вбачає в загальній спрямованості зовнішньополітичної стратегії країн-переможниць у Першій світовій війні – виключити можливість початку нової світової війни в Європі. Аналізуючи

підсумки своїх зустрічей із провідними політичними діячами Франції, Великобританії, США, український дипломат наголошує, що їх зовнішня політика була повністю зорієнтована на підтримку білогвардійських сил у Росії, і тому для них ідея існування самостійної української держави була абсолютно неприйнятною [583, с.151–152, 154–155, 161].

Серед видань, що вийшли наприкінці довоєнного періоду, на серйозну увагу заслуговує альманах видавництва "Червона Калина", присвячений зовнішньополітичній і дипломатичній діяльності урядів УНР і ЗУНР. Він був виданий у Львові в 1938 р. під назвою "Україна на дипломатичному фронті". Серед його авторів – відомі українські вчені та колишні працівники українських дипломатичних репрезентацій : Д. Антончук [30], І. Борщак [71], Б. Галайчук [152; 153], М. Данько [252], П. Ковалів [409], Д. Левицький [512], М. Рудницький [784] та ін. Спектр проблем, яких вони торкаються, охоплює майже всі сфери зовнішньої політики періоду національно-визвольних змагань. Зокрема в статтях І. Борщака "Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р." та М. Рудницького "Париж 1919: Преважке становище української делегації на Мирову конференцію" розкривається процес формування делегацій УНР та ЗУНР на Паризьку конференцію, їх склад та професійний рівень, умови, в яких відбувалася їхня діяльність, а також принципові розходження між обома делегаціями щодо розв'язання проблеми Східної Галичини. Зокрема, М. Рудницький, характеризуючи атмосферу, в якій доводилося працювати українським дипломатам, наголошує, що "тільки дуже нечисленні європейські політики чи вчені знали ближче українську справу і ставились до неї з симпатією, офіційний політичний курс європейської дипломатії був до неї ворожий" [784, с.122].

У повоєнний час статті та спогади, присвячені дипломатичній службі УНР, видають як українські дипломатичні представники за кордоном, так і науковці, які продовжують поглиблено вивчати цю проблему: Є. Лукасевич [267], А. Жук [305], М. Славинський [850], О. Шульгин [1069] та ін. Слід також виділити праці та мемуари відомого українського громадсько-політичного діяча й журналіста Є. Онацького, який протягом 1919–1922 рр. працював на різних посадах у

Надзвичайній українській дипломатичній місії в Італії [661; 662; 663]. У них Є. Онацький розкриває основний перебіг подій навколо створення дипломатичних репрезентацій в Італії, а також показує головні напрями їх діяльності, найважливішим з яких було формування позитивної громадської і суспільно-політичної думки італійського суспільства про УНР [662, с.34]. При цьому автор не обходить і тих труднощів, які заважали діяльності місії в цьому напрямі. Серед них – неготовність італійських політичних кіл визнати УНР як самостійну державу раніше країн Антанти [662, с.36–37], а також агресивна антиукраїнська кампанія російського посольства в Італії [660, с.40].

Серед інших статей та монографій, авторами яких були колишні діячі дипломатичної служби УНР доби Директорії, важливе місце посідають публікації І. Токаржевського-Карашевича [936; 937]. У працях українського дипломата здійснена спроба дати загальну характеристику діяльності українського посольства в Константинополі, а також проаналізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, з якою УНР намагалась налагодити взаємовигідні контакти .

Варто зазначити, що ряд вчених українського зарубіжжя вивчали проблему формування закордонної політики УНР доби Директорії в загальному контексті дослідження історії національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Перш за все, варто зупинитись на ґрунтовній праці М. Стахів "Україна в добі Директорії УНР". У ній автор, використавши велику кількість матеріалів зарубіжних архівів, подає всі етапи складного й подекуди суперечливого процесу формування зовнішньої політики УНР, аналізує найголовніші міжнародні дипломатичні зустрічі та переговори, в яких брали участь делегації України, наводить списки голів та представників дипломатичних представництв УНР і ЗУНР, характеризує перебіг переговорного процесу УНР з представниками Антанти, а також з Радянською Росією та Польщею. Дослідник публікує низку документів, що ілюструють діяльність українських делегацій, при цьому підкреслює, що шанси на міжнародне визнання незалежності УНР значно знижувались не лише через об'єктивні труднощі, а й через прагнення урядів Директорії балансувати між сильними супротивниками – Антантою та Росією. Автор вважає шкідливими для

справи визнання УНР європейською спільнотою переговори делегації С. Мазуренка в Москві з урядовими колами РСФРР. Докладно висвітлюючи переговорний процес із представниками більшовицької Росії [905, с.159–185], він зазначає, що ці контакти дозволяли радянським дипломатам піднімати питання про легальність московського режиму та маріонеткового харківського уряду, й тим самим ускладнювали можливість набутти союзників у Європі та світі, здатних підтримати українські намагання здобути незалежність [905, с.188–189].

На жаль, М. Стахів довів виклад матеріалу лише до листопада 1919 р., тому дипломатичні відносини УНР на завершальному етапі доби Директорії залишилися поза увагою автора.

Важливим для розуміння складних і суперечливих процесів, що мали місце в зовнішньополітичній діяльності Директорії, є також праці Д. Донцова, А. Крезуба, І. Нагаєвського, П. Мірчука, І. Лисяка-Рудницького. Зокрема Д. Донцов у праці "Підстави нашої політики", виходячи з того, що головним ворогом української державності є Росія, наголошує на необхідності для успіху цієї боротьби "опертися на ті європейські держави, які в даний момент виступають проти російського імперіалізму..., опертися на Європу взагалі... Лучність з такою Європою, при всяких обставинах, – підкреслює автор, – категоричний імператив нашої зовнішньої політики" [277, с.99].

Розмірковуючи над причинами поразки визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., Д. Донцов піддав критиці провідних діячів Директорії – соціал-демократів В. Винниченка і С. Петлюру, за політику "зигзагів" у зовнішній політиці: "переговорювали з більшовиками, і рівночасно з Антантою" [277, с.172]. Така політика, підкреслював Д. Донцов, серйозно не сприймалась Антантою [277, с.174].

Серед наукових розвідок, які містять правовий аналіз визнання міжнародного статусу України як суб'єкта міжнародного права та наслідки цього визнання, варто виділити статті М. Геца "Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права" [166] і Б. Галайчука "Берестейський мир і окупація України: правна і політична оцінка" [151], В. Трембіцького "Українська консульська служба. 1918 –

1924 роки" [942] та монографію О. Юрченка "Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті" [1080]. Зокрема, В. Трембіцький не лише систематизував вивчення діяльності дипломатичних представництв за кордоном, але й згрупував їх за ступенем міжнародного визнання України й акредитації в складі дипломатичного корпусу в тій чи іншій країні. Дослідник підкреслив, що українські представництва "проробили велику національну роботу". "Для української історії та майбутніх поколінь, – зазначається в праці, – факт існування Української держави (1917–1920 роках) та існування в Києві чужих представництв, а в 25-х державах світу українських посольств, місій і консулятів, їх конкретна державна праця, є незаперечним доказом державності України у ХХ сторіччі" [946].

Починаючи з кінця 1960-х рр., з'являється низка досліджень, присвячених діяльності українських посольств за кордоном та життю і діяльності українських дипломатів. Це зокрема монографії А. Господина "Три визначні дипломати: граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько" [202], І. Хоми "Апостольський Престіл і Україна, 1919–1922" [1000], "Збірник на пошану Олександра Шульгина, 1869–1960" [330], а також статті Л. Васильківського "Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 роках" [91], Л. Винара "Євген Онацький – чесність з нацією, 1894–1979" [115], І. Світа "Федір Павлович Матушевський (1869–1919)" [817], опубліковані в часописах "Сучасність" і "Український історик" та ін.

Серед праць українських зарубіжних істориків, що вийшли друком у 80–90 рр. ХХ ст., глибоким аналізом стратегії країн Антанти щодо повоєнного устрою Європи, дипломатичної діяльності урядів УНР доби Директорії вирізняються праці І. Нагаєвського, Т. Гунчака, В. Вериги. Зокрема, І. Нагаєвський у праці "Історія Української держави двадцятого століття" ґрунтовно аналізує основні етапи взаємин Директорії УНР із країнами Згоди. Він зазначає, що в умовах агресії більшовиків проти УНР наприкінці 1918 – на початку 1919 р. для боротьби з ними найбільш розумним виходом для Директорії було б порозуміння з Антантою. Однак Директорія, на думку автора, вже з перших кроків почала робити помилки. 19 листопада 1918 р. нею була надіслана нота країнам Згоди про нейтралітет УНР у

зовнішній політиці [632, с.258]. Ця нота Антанті, зазначає автор, "знецінила добрі наміри висадки її військ в Україні" [632, с.265]. Не зовсім виваженими й продуманими вважає дослідник і зовнішньополітичні кроки Директорії щодо держав, які були її сусідами: вимагала виведення з української території румунських військ, втяглась у війну з Польщею, "звинуватила Совнарком у нападі на Україну, але не навела конкретних фактів" [632, с.266]. Правда, з даною тезою автора важко погодитись повністю. Звісно, вищеназвані ноти не додавали друзів Директорії, ускладнювали міжнародне становище УНР, але з іншого боку, будь-яка держава, що вважає себе суверенною, не може миритися з перебуванням на її території чужоземних військових формувань без чітко з'ясованого їх статусу, тим паче в умовах, коли ці формування реалізують свої загарбницькі заміри. Інша справа, що суперечки в Директорії та її урядах щодо стратегічних засад розбудови української держави негативно впливали на міжнародний імідж України. Надмірне захоплення соціалістичною фразеологією, "відсутність ясного політичного плану", на що справедливо звертає увагу І. Нагаєвський, призвело до того, що західний світ відніс УНР до країн "нарівні з більшовиками" [632, с.266]. Цю ж думку обстоює й В. Верига у своїй праці "Визвольні змагання в Україні 1914 – 1923" [104, с.66].

Аналізуючи подальші кроки Директорії у взаємовідносинах з Антантою з метою визнання незалежності УНР, І. Нагаєвський зазначає, що не лише недостатньо виважені кроки української дипломатії були причиною невдач у цьому питанні, а й суперечлива й непослідовна політика самих альянтів щодо українського питання. Він вважає помилкою ставку Антанти на відродження "небільшовицької Росії" в боротьбі з більшовизмом. На його переконання, якби Антанта "помагала Україні так, як помагала іншим повсталим державам по-царської "тюрми народів" замість воскрешати "труп єдиної і неделімої Росії", то в найгіршому випадку большевизм був би обмежений лише до московської етнографічної території" [632, с.254].

Т. Гунчак у книзі "Українська революція: Документи 1919–1921" та інших працях наводить значний архівний матеріал, що дозволяє з'ясувати напрями роботи

МЗС доби Директорії, діяльність її дипломатичних місій за кордоном, зокрема у Франції й Італії, їхні досягнення й прорахунки [7; 241; 242; 1108].

Отже, безумовно, доробок українських зарубіжних істориків із дослідження проблем зовнішньополітичної діяльності Директорії є досить вагомим. До наукового обігу введено значну кількість документів і матеріалів, здійснені спроби їх концептуального осмислення, з'ясування здобутків і втрат української дипломатії в її намаганнях здобути гідне місце Українській Народній Республіці серед європейських народів. Були спростовані найбільш одіозні і неправдиві постулати радянської історіографії щодо зазначеної проблеми. Однак, відсутність можливостей працювати в архівах Радянського Союзу звужувала джерельну основу досліджень зарубіжних істориків, а партійна заангажованість у поглядах на ключові питання державотворення стала на заваді об'єктивному висвітленню питання про зовнішньополітичну концепцію Директорії й підсумки її реалізації. Лише наприкінці 80-х – 90-ті рр. ХХ ст. українські зарубіжні історики починають позбавлятися вищезазначених вад, що, безумовно, сприяло підвищенню наукового рівня написаних ними праць.

На початку 1990-х рр. наукова розробка проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії значною мірою пов'язується з виходом України на міжнародну арену. З'явилась низка наукових досліджень з історії зовнішньої політики України, її двосторонніх відносин з країнами Європи.

Наявні дослідження вітчизняних фахівців можна умовно поділити на кілька груп. Перша з них – праці, присвячені як загальним проблемам становлення служби зовнішньополітичних відносин УНР доби Директорії, так і формування зовнішньополітичної стратегії відновленої УНР. Друга група – дослідження, які розкривають діяльність окремих дипломатичних місій УНР доби Директорії. Третя – роботи, що висвітлюють діяльність керівників українських дипломатичних інституцій за кордоном.

Активно досліджують основні етапи розбудови дипломатичної служби за доби Директорії Д. Веденєєв [96; 97; 99; 1128], Д. Будков [76], М. Яцюк [1103], В. Соловійова [880; 883; 884; 1213] та ін. автори. Зокрема, Д. Веденєєв наголошує,

що в період Директорії УНР "значно зросла зовнішньополітична присутність України за кордоном" [1128, с.12,13]. У його працях розкривається структура, фінансування та напрями роботи всіх гілок Міністерства закордонних справ, з'ясовуються фактори як внутрішньополітичного, так і міжнародного характеру, які ускладнювали розбудову зовнішньополітичної служби УНР. Особливу увагу дослідник звертає на кадровий склад дипломатичної служби УНР, його соціологічну й партійно-політичну характеристику. Він підкреслює, що дипломатичний корпус директоріанської доби складався переважно з представників правлячих соціалістичних партій; належність до них ставала головним критерієм підбору дипломатичних кадрів. Це ускладнювало роботу зовнішньополітичних відомств республіки. Не додавали їм авторитету й численні випадки порушень службової дисципліни, або й аморальних вчинків з боку окремих дипломатичних представників. Водночас, автор наголошує, що в дипломатичних інституціях сумлінно працювало чимало "кращих представників інтелектуальної еліти України", серед яких Д. Антонович, О. Бочковський, О. Ейхельман, О. Лотоцький, А. Марголін, С. Томашівський, М. Тишкевич та ін. [1128, с.14].

Істотні доповнення у вивченні основних етапів формування українських посольств і дипломатичних місій, дипломатичних делегацій на міжнародних форумах, їх структури й фахового рівня за часів Директорії були зроблені в працях В. Соловйової. Дослідниця вперше в повному обсязі проаналізувала персональний склад диппредставництв УНР доби Директорії, рівень їх фінансування. Більш предметно були розглянуті й фактори, що суттєво заважали нормальному функціонуванню дипломатичних інституцій. Підтримуючи точку зору Д. Веденєєва про шкідливість партійного підходу при кадрових призначеннях, яким нерідко керувалась соціалістично заангажована Директорія, В. Соловйова навела конкретні приклади, які свідчили, що зі своїх посад через несоціалістичні партійні переконання було усунуто ряд визначних фахівців, які успішно працювали за часів Української Держави [1213, с.27]. Разом з тим, авторка звертає увагу й на об'єктивні причини, через які діяльність дипломатичних представництв УНР у добу Директорії ускладнювалась, зокрема на важке політичне й економічне становище

УНР. Як результат, держава не мала можливості на належному рівні утримувати свої представницькі інститути за кордоном [1213, с.22].

Формуванню засад зовнішньополітичної стратегії Директорії, з'ясуванню реальних результатів її втілення в життя зовнішньополітичними інституціями УНР, присвячена низка досліджень: Р. Васковського, С. Варгатюка, С. Віднянського, Я. Грицака, М. Держалюка, Л. Дещинського, В. Кондратюка, О. і М. Копиленків, С. Кульчицького, В. Литвина, С. Литвина, В. Лозового, І. Овсія, О. Павлюка, Ю. Павленка і Ю. Храмова, О. Реєнта, В. Соловйової, В. Солдатенка, Ф. Турченка, О. Чіхрадзе, В. Шамраєвої, І. Шевченка, Т. Шинкаренка, М. і В. Юнаків, В. Яблонського, М. Яцюка та ін. У цих працях характеризуються як основні принципи формування зовнішньополітичного курсу Директорії, так і правові підстави, що мали забезпечити його ефективну реалізацію. Зокрема, багато дослідників звертають увагу на той факт, що Директорія центральним напрямом своєї міжнародної діяльності проголосила "мирне співіснування з усіма народами світу, розвиток економічних і культурних зв'язків із сусідніми країнами". Проте, після приходу Директорії до влади, відновлена УНР опинилась у повному ворожому оточенні. Стало зрозуміло, зазначає зокрема Я. Попенко, що "позиція нейтралітету обрана Директорією наприкінці 1918 р., не відповідала об'єктивним внутрішньо- та зовнішньополітичним умовам" і його було неможливо послідовно дотримуватись [1200, с.14]. Отже, постало питання про вибір союзників з метою збереження незалежності УНР. Частина дослідників (О. Реєнт, О. і М. Копиленки, В. Яблонський) [764, с.160; 1251, с.121; 1233, с.29] відзначають, що вибір державного устрою УНР знаходився в прямій залежності від зовнішньополітичної орієнтації республіканського проводу. Але одночасно зауважують, що єдності у цьому питанні серед членів Директорії не спостерігалось. За словами В. Яблонського, було неможливо об'єднати протилежні зовнішньополітичні орієнтації: В. Винниченка – "на союз із більшовицькою Росією" та С. Петлюри – "на власні зусилля та спроби порозумітися з Антантою" [1233, с.28].

Ці та інші аспекти зовнішньополітичної діяльності Директорії були також піддані аналізу як в колективних монографіях [637], так і в працях таких фахівців, як

В. Матвієнко [592; 593] і В. Солдатенко [869]. Зокрема, останній автор у статті "Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР" докладно простежує процес вибору Україною орієнтації між державами Четверного союзу та Антанти. Дослідник справедливо наголошує, що переорієнтація зовнішньополітичного курсу з Антанти на Центральні держави за часів Центральної Ради змінила розстановку політичних сил всередині України, що далося взнаки дещо згодом – у добу Директорії [869, с.90–91].

На нашу думку, ця проблема потребує більш глибокого дослідження, оскільки в сучасній вітчизняній історіографії фактично відсутні спеціальні дослідження, в яких би розглядалася залежність формування зовнішньополітичної орієнтації українських урядів від особистих симпатій і партійної заангажованості на зв'язки з тим чи іншим військово-політичним блоком за кордоном. Деякі спроби проаналізувати зовнішньополітичну орієнтацію С. Петлюри зробив у своїй статті "С. В. Петлюра про зовнішню політику Директорії" та передмові до "Збірника пам'яті Симона Петлюри" В. Устименко [978; 979]. Дослідник вважає, що Головний отаман Армії УНР "рішуче заперечував популярній на той час в деяких політичних колах орієнтації тільки на свої власні сили, нехтуючи і відкидаючи будь-яку допомогу Україні з-за кордону, висловлювався за необхідність підтримки всіляких контактів з закордонними державами". За його словами, С. Петлюра проводив ідею необхідності "враховувати перш за все мотиви допомоги інших держав, виходячи не з ідеологічних, а реальних, матеріальних розрахунків обох сторін" [979, с.43]. В. Устименко дійшов висновку, що на відміну від В. Винниченка, який прагнув досягти політичних домовленостей з радянською Росією, С. Петлюра чітко дотримувався антантівської орієнтації й вживав заходів, хоч подекуди і не зовсім послідовно, до визнання державами-альянтами незалежності УНР.

Більшість вітчизняних істориків визнають, що безуспішні спроби Директорії порозумітись з Москвою спонукали її шукати моральної й матеріальної підтримки від країн Заходу, в першу чергу, від Антанти – блоку країн-переможців у роки Першої світової війни. Спроби Директорії, її зовнішньополітичних репрезентацій

налагодити стосунки з Антантою, особливо в період перебування при владі уряду С. Остапенка, привернули увагу багатьох вітчизняних дослідників: Р. Васковського [93], Н. Городньої [201], О. Комаренка [434], О. Павлюка [676], В. Сергійчука [823], Д. Яневського [1098] та ін. Ця проблема – багатогранна. Як засвідчує аналіз сучасної вітчизняної історіографії, дослідники розглядали в комплексі або окремо три її основних аспекти: 1) плани країн Антанти і США щодо УНР і ЗУНР; 2) взаємовідносини між військовим командуванням французьких інтервенційних сил на півдні України й Директорією УНР; 3) проблема дипломатичного визнання УНР на Паризькій мирній конференції.

Більшість вітчизняних дослідників наголошують на відсутності у країн Антанти інтересу до українського питання як самостійної проблеми. Стратегічним завданням країн Згоди, зазначає, зокрема, Д. Яневський, було визначення післявоєнного устрою Європи, який був закріплений системою Версальських договорів [1098, с.312]. При цьому автор зауважує, що зміна політичної ситуації в Європі, пов'язана із більшовицьким переворотом в Росії, змушувала альянтів з метою збереження Версальського світового устрою все ж звертати увагу на українську проблему [1098, с.313].

Взаємовідносини між УНР і державами Антанти, причини, через які остання не визнавала суверенність України, аналізує в третьому розділі праці "Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр." М. Держалюк. Автор підкреслює, що УНР порівняно з іншими країнами Східної Європи "чинила найбільший спротив експансіонізму червоної і білої Росії..., захищала принципи демократії і співдружності, рівності інтересів усіх народів" [260, с.220]. Проте Антанта виявилась нездатною "розрізняти соціал-демократичний, соціалістичний, націонал-соціалістичний і більшовицько-комуністичні рухи" [260, с.218]. Тому здобутки української демократії були проігноровані, потенціал УНР не був використаний для боротьби з більшовиками.

У монографії М. Держалюка, в працях інших авторів значне місце відводиться висвітленню переговорного процесу між УНР і французьким військовим командуванням в Одесі в листопаді 1918 р. – березні 1919 р. Перш за все,

дослідники зауважують, що переговори з українською стороною французьке командування розпочало не одразу після висадки інтервенційного корпусу. Лише переконавшись, що Директорії належить політична влада в країні, що вона перебуває на антибільшовицьких позиціях, французьке командування пішло на контакти з української стороною. При цьому дослідники звертають увагу на той факт, що висунуті в процесі переговорів вимоги української сторони про визнання суверенітету УНР, надання їй збройної та матеріальної допомоги з метою спільної боротьби з більшовизмом не знайшли відгуку у французів [189, с.53]. Таке ставлення до вимог Директорії пояснюється, на думку Д. Яневського, трьома основними факторами: тяжкими поразками Дієвої армії, посиленням орієнтації французьких політичних кіл на російські "білі сили" та загальною політичною філософією, "яку сповідували вищі українські державні та політичні чинники" [1098, с.317–318].

Відсутність визнання незалежності України на першому етапі переговорного процесу з французами ще не було, на думку Б. Гончара та Н. Городньої, "остаточним і безумовним рішенням". В умовах затягування "більшовицької кризи" в неї залишався шанс "на тимчасове визнання, за умов її майбутнього федеративного союзу з Росією" [189, с.56]. Цей шанс з'явився після створення 13 лютого 1919 р. нового українського уряду на чолі з С. Остапенком, у який не увійшли надто "ліві", з погляду альянтів, представники УСДРП і УПСР. В умовах різкого погіршення становища на фронті як для українців, так і для французів, обидві сторони активізували переговори. Дослідники, висвітлюючи українсько-французький переговорний процес у лютому – березні 1919 р., звертають увагу на намагання французької сторони нав'язати Директорії нерівноправний формат відносин. Про це, зокрема, свідчить надісланий французами 14 лютого 1919 р. на адресу Директорії проект угоди, який мала підписати й оприлюднити від свого імені українська сторона. Аналізуючі його зміст, В. Солдатенко зауважив, що "французи планували активно втручатися у внутрішні справи України, навіть керувати її політичним життям" [874, с.706].

Поряд з іншими аспектами, вітчизняні історики приділили значну увагу проблемі дипломатичного визнання УНР на Паризькій мирній конференції. У їхніх дослідженнях аналізуються підходи "великих держав" до українського питання на конференції, висвітлюється діяльність української делегації, з'ясовуються об'єктивні та суб'єктивні чинники, що завадили їй досягти головної мети: здобуття допомоги й визнання міжнародного співтовариства. Так, Н. Городня звертає увагу на наявність двох етапів у ставленні провідних країн щодо державності України за час роботи Паризької мирної конференції. Перший з них охоплює січень – березень 1919 р., тобто до кінця французької інтервенції в Україні, коли великі держави ще рахувались із фактором існування УНР і її боротьби за незалежність. Другий етап розпочався з квітня – травня 1919 р., коли з УНР перестають рахуватись [199, с.295]. Однак дослідниця наголошує на тому, що українське питання ніколи не розглядалося мирною конференцією в Парижі як самостійне. Воно бралось до уваги лише в контексті геополітичних інтересів країн Антанти, зокрема, з облаштування повоєнної Європи [199, с.293]. Наявність певних розбіжностей серед учасників Паризької мирної конференції щодо українського питання ніяк не вплинуло на його статус, оскільки, за словами М. Держалюка, в політиці Антанти переважили "великодержавницькі тенденції". До того ж, ці суперечності почали нівелюватись навесні 1919 р., коли почався потужний військовий та ідеологічний наступ більшовицької Росії, а в Угорщині, Баварії й Словаччині перемогли соціалістичні революції. Тепер, зазначає М. Держалюк, "на перший план вийшла рішуча боротьба Антанти проти поширення більшовизму, їй підпорядковувалися усі інші питання. Українське питання зійшло з порядку денного" [260, с.197]. На підтвердження цього висновку дослідник наводить конкретні факти [260, с.198–199].

Небажання країн-учасниць Паризької мирної конференції визнавати УНР посилилось після успішних бойових дій військ Денікіна наприкінці літа 1919 р. Тому, відзначає В. Яблонський, ні діяльність МЗС УНР, ні підтримка опозиційних сил у країнах Антанти й США не могли суттєво вплинути на хід подій мирної конференції в Парижі щодо України [1083, с.44].

У працях вітчизняних істориків звертається також увага й на суб'єктивні чинники, що знизили ефективність роботи української дипломатії під час роботи Паризької конференції. Мова йде, зазначає В. Головченко про "фаховий рівень її представників, здатність їх до толерантності і тактовності у взаєминах, своєчасного реагування на зміни в міжнародній кон'юктурі, а головне – до одностайності у відстоюванні та проведенні спільної стратегічної політичної лінії на конференції" [183, с.214]. Дослідження В. Головченка, Д. Веденєєва, В. Шамраєвої, інших авторів свідчать, що робота надзвичайної дипломатичної місії УНР у Парижі далеко не в усьому відповідала зазначеним критеріям. Не всі її члени мали відповідну фахову підготовку, в самій місії існувало три політичні течії: прихильники самостійності, федералісти та галицькі сепаратисти, що зумовлювало відсутність єдності з принципових політичних питань. "Де-факто єдиного демократичного фронту (особливо на Версальському форумі), так і не склалося" [98, с.244], – наголошує, зокрема, Д. Веденєєв. З цим висновком погоджується й В. Головченко [183, с.214]. Відсутність єдності між українськими дипломатами, на думку вітчизняних фахівців, шкодила загальній справі, оскільки, з одного боку, викликала з боку представників країн Антанти на Паризькій конференції звинувачення в нещирості, а з іншого – використовувалась противниками української справи в Парижі з метою досягнення своїх великодержавницьких замислів.

Більшість дослідників сходяться у визначенні загальних підсумків діяльності української дипломатичної місії в Парижі як суперечливих. З одного боку, пише В. Яблонський, "українська делегація на Паризькій мирній конференції не спромоглася виконати головного завдання – визнання УНР як незалежної, єдиної держави... Однак конференція за короткий термін зробила те, що довгий час не вдавалося зробити всім українським посольствам, разом узятим: на цьому зібранні перед міжнародним співтовариством були гостро поставлені проблеми України. Тут був закладений фундамент подальших відносин УНР з європейськими державами" [1083, с.46].

У центрі уваги вітчизняних істориків перебуває також діяльність окремих дипломатичних інституцій Директорії УНР за кордоном, головні напрями їх роботи,

організація та структура, кадровий склад, основні здобутки. Так, діяльність дипломатичної місії УНР у Франції, в т.ч. й під час роботи Паризької мирної конференції, представлена у працях В. Ададунова [11], Б. Гончара і Н. Городньої [189], Н. Городньої [200], О. Макарчука і В. Макарчука [578], Г. Попенка [1200], В. Сергійчука [823; 825], Г. Цвенгроша [1008] та ін. авторів. У працях наводяться конкретні приклади, які свідчать, що делегація використовувала різноманітні форми роботи, спрямовані на визнання національних прагнень українців Францією – країною-господарем Паризької мирної конференції: заяви, ноти, протести, двосторонні зустрічі, звернення тощо. Після ліквідації у вересні 1920 р. згідно з рішенням РНМ УНР української делегації на Мирову конференцію, у Франції продовжила цю діяльність надзвичайна дипломатична місія України, яку очолив у 1921 р. український дипломат О. Шульгин. "Однак вони, – зазначає Я. Попенко, – не принесли для УНР необхідне – визнання Францією суверенності України" [1200, с.11]. Причини невдачі історики вбачають у дії як суб'єктивних, так і об'єктивних чинників. Звертається увага на значні недоліки в роботі української дипломатії у Франції: недостатня кваліфікація частини її представників, інертність, часта відірваність дипломатичних представництв від Міністерства закордонних справ. Не сприяли продуктивній роботі української делегації в Парижі й міжпартійні суперечки, а то й відверта ворожнеча між її членами. В. Соловійова наводить оцінку діяльності української делегації в Парижі її керівником М. Тишкевичем. Останній зазначає, що українські делегати в Парижі "не могли розібратися чого саме бажає Україна" [882, с.123]. І все ж більшість українських дослідників схиляється до думки про те, що об'єктивно Україні важко було сподіватись на визнання з боку Франції, оскільки підтримка незалежності УНР суперечила планам французької політики щодо Росії та Польщі" [190, с.50].

Не змінилась суттєво ситуація у взаємовідносинах із Францією й у 1920 р. Незважаючи на всі зусилля української дипломатії в Парижі, яку очолив авторитетний у європейських політичних колах граф М. Тишкевич, їй, за словами В. Сергійчука, так і не вдалось "пробити стіну байдужості до України з боку урядових чинників Франції" [823, с.248–249]. Французькі політики певний час

вчікували результатів польсько-українського наступу проти більшовиків, а також збройної боротьби на Півдні Врангеля. Провал цих операцій, остаточна втрата урядом УНР своєї території, пише автор, призвели до того, що Франція "остаточно відсунула вбік і українське питання" [823, с.250–252].

Характер зовнішньополітичних взаємин УНР та Великої Британії висвітлюють у вищезгаданих працях Н. Городня, В. Яблонський, В. Сергійчук, а також О. Кучик [508], Я. Попенко [717; 1200], М. Сорока [887], І. Покровська і Ю. Хорошилова [707]. Аналіз праць вітчизняних істориків засвідчив, що основну увагу українські дипломати зосереджували на політичних контактах дипломатичної місії УНР з метою добитися визнання Великою Британією української державності. Серед вітчизняних фахівців переважає думка, що серед усіх місій УНР, які працювали у країнах Антанти, українська місія в Лондоні користувалась "найбільшою прихильністю і увагою". "Їй (місії – М. С.), – зазначає О. Кучик, – не лише вдалося налагодити стосунки з апаратом МЗС Великобританії, а й, незважаючи на засилля російської пропаганди, здійснювати власну інформаційну діяльність" [1171, с.14]. Однак, вітчизняні дослідники звертають увагу на неоднозначність і "хитання" української політики Англії, що значно ускладнювало роботу української місії в Лондоні [707, с.75–76]. Проте й у цих складних умовах українська місія продовжувала пошук політичних контактів з силами, які могли сприяти визнанню англійським урядом незалежності УНР. Важливими кроками, на думку І. Покровської і Ю. Хорошилової, були: розвиток стосунків з британською пресою, здобуття підтримки визвольної боротьби українського народу з боку британського робітничого руху, залучення місцевого населення – як англійців, так і представників української діаспори, до видання бюлетеня місії [707, с.76].

Найбільш слабо сучасними істориками досліджений економічний напрям діяльності української дипломатичної місії в Лондоні, на що справедливо звертає увагу Я. Попенко [1200, с.7]. Сам дослідник наводить конкретні факти, що свідчать про активну діяльність українських дипломатів з метою налагодження торговельних відносин з Великою Британією. Один з них – підготовка в червні 1920 р. членом української дипломатичної місії М. Меленевським меморандуму про перспективи

економічних відносин між УНР і Великою Британією. Документ, зазначає автор, був схвально сприйнятий у політичних і промислових колах Англії. Нагадує Я. Попенко і про зрушення, завдяки українським дипломатам, у справі продажу Україні в кредит необхідного їй майна та медикаментів, однак при цьому зауважує, що через затримку з відповіддю з боку Директорії, М. Меленевський "не зміг запропонувати англійській стороні жодного реального проекту" [717, с.98].

На жаль, інші вітчизняні історики не виявили інтересу до економічної складової діяльності української дипломатичної місії в Лондоні.

У цілому, більшість сучасних дослідників вважає, що українській дипломатичній місії вдалося досягти того, що англійські політики почали реалістичніше ставитись до факту існування незалежної української держави, можливості політичних та економічних контактів з нею. Однак до реальної допомоги українському народові в його боротьбі за державність справа все ж не дійшла. Політики Великої Британії, не усвідомили, зазначає В. Сергійчук, що така "потужна історична сила, як українська" могла суттєво допомогти їм у боротьбі з більшовизмом у Росії, не вірили в державотворчий потенціал українського народу [823, с.274; 1083, с.52].

У складній ситуації опинилась українська дипломатична місія в США, що прибула до Вашингтона в серпні 1919 р. з метою заручитись підтримкою цієї країни боротьби українського народу за незалежність, зав'язати торговельні відносини. Вже згадувані дослідження Н. Городньої, М. Держалюка, Я. Попенка, О. Кучика, В. Сергійчука, В. Шамраєвої, В. Яблонського, а також праці таких авторів, як Є. Камінський і А. Дашкевич [377, 1153], С. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик [494], О. Павлюк [673; 677] та ін. доводять, що спроби реалізувати ці завдання не мали особливого успіху. "Держдепартамент одразу дав зрозуміти, що у стосунках між ними мова про визнання не йтиме" [1171, с.14], – зауважує О. Кучик. Матеріали, наведені вітчизняними дослідниками, свідчать, що, незважаючи на неприхильне ставлення американського уряду, українська дипломатична місія робила спроби знайти підтримку українській визвольній боротьбі серед різних верств американського суспільства [823, с.579]. Проте, попри всі її намагання, змін на

краще в ставленні США до УНР не відбувалось. Сполучені Штати, за виразом В. Яблонського, продовжували займати "насторожено ворожу позицію" [1083, с.52]. Причини цього вітчизняні фахівці вбачають у надзвичайно низькому рівні обізнаності як провідних кіл США, так і американської громадськості в цілому, щодо української історії, суті національного питання в Росії, реального стану речей в Україні в роки визвольних змагань [260, с.196; 1231, с.9].

Водночас у дослідженнях вітчизняних фахівців називаються й прорахунки, яких припустилось керівництво УНР у налагодженні нормальних відносин із США. Досить детально про це йдеться в статті О. Павлюка "Три місії до Вашингтона", монографії В. Сергійчука "Неусвідомлення України". Дослідники наголошують на географічній відірваності місії УНР у США від уряду та унерівських дипломатичних представництв в Європі, через що члени місії часто одержували урядові повідомлення й розпорядження із запізненням на 4–8 місяців. Це заважало вчасно спростовувати неприхильні для України повідомлення, що з'являлися в американській пресі [677, с.67]. Перешкождали ефективній діяльності місії й невиважені підходи Директорії при формуванні її персонального складу. До місії входили представники лише правлячих в УНР соціалістичних партій, хоч українська громада в США мала різні політичні уподобання. До того ж, не всі члени місії були підготовлені до такого роду роботи, між ними часто виникали протиріччя [677, с.67; 823, с.588–590]. Узагальнюючи вплив вищеназваних чинників, дослідники дійшли неупередженого висновку: українська дипломатична місія в США не змогла стати об'єднуючим чинником серед американських українців, що, безумовно, відбулось на справі захисту інтересів УНР у цій державі [823, с.582].

Окрім діяльності українських дипломатів у провідних державах Антанти, в полі зору вітчизняних фахівців перебували дипломатичні зв'язки України з нейтральними країнами – Італією, Ватиканом, Швейцарією, Бельгією, Нідерландами, країнами Скандинавії. Активно працюють у цьому напрямі Л. Гентош [159], Т. Осташко [668], Я. Попенко [1200], В. Сергійчук [821; 822], В. Соловійова [877; 880; 881; 885; 1213]. Дослідники переконливо доводять, що ця діяльність відіграла важливу роль в еволюції європейської суспільно-політичної

думки про Україну, спричинила позитивне ставлення ряду європейських країн, що не входили до складу Антанти, до її національно-визвольного руху.

Нові аспекти висвітлення закордонної діяльності дипломатичних інституцій УНР доби Директорії ми знаходимо й у працях, присвячених їх безпосереднім керівникам. Україну на міжнародній арені в цей час репрезентували такі відомі політичні, військові діячі, вчені, як В. Антонович, Ю. Бачинський, М. Василько, А. Жук, В. Левицький, В. Липинський, О. Лотоцький, А. Марголін, К. Мацієвич, Є. Онацький, В. Панейко, М. Порш, М. Славинський, Р. Смаль-Стоцький, І. Токаржевський-Карашевич, М. Тишкевич, О. Шульгин, А. Яковлів та ін. І хоча громадсько-політична діяльність не всіх із них отримала всебічне висвітлення у вітчизняній історіографії, проте суттєві зрушення є наочними. Так, діяльність М. Тишкевича досліджували Г. Стрельський [916], Г. Цвенгрош [1009], В. Соловійова [882]. Автори відзначають його активну роботу на посту голови українського представництва у Ватикані і особливо – у Франції, де він очолював українську делегацію й надзвичайну дипломатичну місію УНР. Зокрема, в Парижі, зазначає В. Соловійова, він підготував і подав на адресу голови Паризької мирної конференції 13 дипломатичних нот з пропозиціями визнати незалежність України, з протестом проти військових дій Добровольчої армії Денікіна, щодо східногалицького питання [882, с.123].

Здобутки голів українських представництв в Італії – Д. Антоновича, М. Василька, Є. Онацького подають у своїх розвідках В. Головченко [184], В. Ляхоцький [559], Т. Демченко [257]. Значний інтерес викликає постать українського дипломата О. Шульгина, свідченням чого є праці вітчизняних істориків Б. Гончара [188], В. Матвієнка [594], Г. Стрельського [917], Т. Стаднюк [895]. Діяльність голови репрезентації УНР у Бельгії та Нідерландах А. Яковліва знайшла всебічне висвітлення в працях І. Головацького [181], В. Горака [191], В. Ульяновського [976], а голови дипломатичної місії УНР у Румунії К. Мацієвича – у кандидатській дисертації Л. Єпика [1144]. На дисертаційному рівні досліджена й плідна діяльність таких українських дипломатів як О. Лотоцький [1188] та М. Славинський [1194].

Біографії багатьох українських дипломатів висвітлюються також у працях таких авторів як В. Матвієнко і В. Головченко [596], Г. Стрельський [1266], Д. Табачник [6; 1267].

Таким чином, зовнішньополітична діяльність Директорії, спрямована на міжнародне визнання УНР світовою та європейською спільнотою, безумовно, викликала значний інтерес дослідників, свідченням чого є значна кількість узагальнюючих і монографічних праць, сотні статей, низка дисертацій. З отриманням незалежності України дослідження зазначеної проблеми набуло нового імпульсу, були здійснені успішні спроби подолати однобічні ідейно-концептуальні підходи, відкинути твердження, що не відповідали історичним реаліям. Це дозволило значно глибше просунутись у розумінні тогочасної політичної обстановки, в якій відбувалась боротьба Директорії за міжнародне визнання УНР, інтересів основних політичних гравців світової та європейської політики при розгляді цього життєво важливого для долі української державності питання, з'ясуванні досягнень і прорахунків самої Директорії та її зовнішньополітичних репрезентацій. Однак, аналіз історіографічного доробку з проблеми свідчить про необхідність продовжити вивчення багатьох аспектів даної теми, оскільки серед дослідників існує немало розбіжностей у їх висвітленні й оцінці. Це стосується цілей і планів країн Згоди щодо українських земель, наслідків роботи Паризької мирної конференції для справи українського державотворення, низки аспектів взаємин УНР і Франції під час перебування французьких військ на Півдні України. Погоджуємось із думкою Ю. Довгана про необхідність детальнішого аналізу подій, що мали місце в період між підписанням угоди між французьким військовим командуванням і делегацією Директорії й евакуацією французьких військ із Півдня України весною 1919 р. [1142, с.15]. Слушною також є пропозиція М. Держалюка продовжити вивчення питання про скоординовану й погоджену антиукраїнську політику, яку проводили країни Антанти, Росія, інші сусідні держави в добу Директорії [260, с.219]. Вважаємо важливим на підставі комплексного підходу узагальнити діяльність закордонних репрезентацій Директорії з налагодження торговельно-економічних відносин як з країнами Антанти, так і нейтральними державами,

з'ясувати всі обставини й причини, що завадили розвитку цих відносин, а, отже, можливості їх переростання в політичну площину. На нашу думку, потребує більш прискіпливої уваги діяльність консульських установ Директорії за кордоном, вона, назагал, висвітлюється лише епізодично [884]. Не втратило актуальності й питання щодо причин багатовекторності зовнішньополітичного курсу Директорії, негативного впливу постійних змін цього курсу на ефективність роботи дипломатичних інституцій УНР за кордоном. Адже хитання Директорії у визначенні концептуальних засад своєї зовнішньої політики, одночасне укладання міждержавних угод з країнами, що нерідко мали протилежні зовнішньополітичні орієнтації, давало привід європейським політикам звинувачувати УНР у нещирості, подвійній грі, підступності.

Поповненню наших знань про зовнішньополітичну діяльність Директорії та її дипломатичних інституцій новими фактами, оцінками, висновками, безумовно, сприятиме продовження досліджень вітчизняних фахівців у галузі біографістики. Відчутні зрушення в цьому напрямі вже є, проте постаті багатьох видатних дипломатів, які гідно обстоювали і захищали українську державність на міжнародній арені, ще чекають на своїх дослідників.

5.2. Політика Директорії УНР у стосунках з Польщею й Румунією

У пошуках зовнішньополітичної підтримки державницьких зусиль українського народу Директорія не обмежувалась лише країнами Згоди. Вона намагалась порозумітись і з іншими європейськими державами, особливо з державами-сусідами, маючи на меті отримати від них допомогу, необхідну для продовження боротьби за збереження незалежності й цілісності молодій українській державі.

Серед держав-сусідів, які, безперечно, могли суттєво допомогти Директорії в боротьбі за збереження української державності, важливе місце посідали Польща й Румунія. Їх роль значно зростає з весни 1919 р., коли керівництвом УНР стає зрозуміло, що з фактором існування УНР і її боротьбою за незалежність держави Антанти остаточно перестали рахуватись. Тому Директорія здійснила низку

важливих зовнішньополітичних кроків, спрямованих на порозуміння з Польщею та Румунією. Вони вилились у низку домовленостей і договорів, які, незважаючи на їх суперечливий характер, дозволили на рік продовжити державотворчі змагання українського народу.

Складний процес взаємовідносин між Директорією УНР і керівництвом Польщі та Румунії в роки визвольної боротьби, безумовно, знайшов відображення в українській історіографії. Стан його вивчення і є завданням даного розділу.

У дослідженні взаємин Директорії УНР із Польщею та Румунією українською історіографією можна виділити три основних етапи. Перший з них охоплює 20-ті – початок 50-х рр. ХХ ст. На цьому етапі чітко окреслюються два протилежні за політичною спрямованістю підходи до оцінки українсько-польських та українсько-румунських стосунків за доби Директорії, які репрезентуються відповідно радянськими й українськими зарубіжними істориками.

Окремі праці радянських істориків із досліджуваної проблеми з'явилися уже в 20-х рр. ХХ ст. [70; 373; 793; 986; 1001; 1091; 1273]. В умовах, коли ідеологічний диктат ще не набув надто жорсткого характеру, ці праці, попри їх відповідну політико-ідеологічну заангажованість, містили чимало достовірної інформації з питань українсько-польських та українсько-румунських відносин. Однак, починаючи з 30-х рр. ХХ ст. в історичній науці запанував жорсткий ідеологічний контроль, що визначало спрямованість наукового пошуку. Відтепер Польща та Румунія, до назв яких обов'язково додавались відповідні ідеологічні штампи "панська" та "боярська", зображувались радянськими істориками як гнобителі трудового народу, слухняні маріонетки "світового імперіалізму", з якими запопадливо заговарала "антинародна" Директорія з метою збереження своєї "контрреволюційної" влади [236; 275; 345; 538; 606; 608; 776; 783; 1063; 1079].

Українські зарубіжні історики, не обтяжені ідеологічними обмеженнями, значно активніше досліджували зовнішньополітичні зв'язки Директорії УНР з Польщею й Румунією в роки визвольної боротьби .

Значний пласт інформації з проблеми містять дослідження та мемуари лідерів та активних діячів УНР – С. Петлюри [691], В. Винниченка [118], Д. Донцова [277],

М. Галагана [149; 150], О. Доценка [286; 287], І. Мазепи [564], П. Христюка [1004; 1005], М. Шаповала [1033], С. Шелухіна [1050], політичних і військових діячів ЗУНР – К. Левицького [513; 514], М. Лозинського [542], О. Назарука [634], В. Панейка [683], М. Омеляновича-Павленка [659], А. Крезуба (О. Думіна) [465] та ін. Однак, належність зазначених авторів до різних політичних таборів і різних українських державних утворень (УНР, ЗУНР) зумовила розмаїття концепцій і оцінок, нерідко протилежних за змістом, при розгляді всього спектру зовнішньополітичних відносин Директорії з Польщею та Румунією.

Прикладом таких конфронтаційних підходів є полемічні праці Д. Донцова та В. Панейка. Зокрема, Д. Донцов, вважаючи головною перешкодою на шляху до незалежності України великодержавну політику Росії, наголошував, що потрібно, в першу чергу, шукати порозуміння з країнами, "...інтереси яких суперечать в дану хвилину інтересам Росії [277, с.98]. На його думку, офіційна політика Директорії, хоч і йшла в цьому напрямі, здійснювалась "інстинктивно і зигзагуючи", її ефективність значною мірою знижували керуючі в УНР соціалістичні партії. Д. Донцов вважає, що Директорія недостатньо використала потенціал тих держав, які були вороже налаштовані проти Росії [277, с.178].

З протилежних позицій оцінює зовнішньополітичну стратегію УНР В. Панейко – західноукраїнський дипломат, член об'єднаної української делегації під час роботи Паризької мирної конференції. У його праці "Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії" привертають, перш за все, увагу листи автора до голови Національної Ради Є. Петрушевича та посла ЗУНР у Відні В. Сингалевича, написані під час роботи конференції. У них автор торкнувся перспектив отримання міжнародної підтримки боротьби українців за незалежність з боку провідних країн світу та висловив своє ставлення до польсько-румунського вектора зовнішньої політики Директорії. Зокрема, з листа автора від 6 липня 1919 р. до Є. Петрушевича випливає, що в українських політичних колах у Парижі існувало кілька концепцій порятунку української державності. Якщо спочатку переважала ідея "твердо стояти далі на позиції самостійності і битися за неї до кінця з усіма її ворогами – хто-б вони не були: большевики, Поляки, Румуни чи Антанта", то згодом

вона модифікувалась в іншу концепцію – польсько-румунську. Суть її, пише автор, полягала в тому, щоб "дати Полякам усе, чого вони хочуть (з Галичини, з Холмщини, Волині, навіть Поділля), таксамо дати все Румунії (Буковина, Бессарабія) і за те зискати поміч сих двох держав – мілітарну і дипломатичну" [683, с.63].

У листі до Є. Петрушевича В. Панейко не дає власних оцінок можливого союзу українців із польсько-румунським блоком. Проте робить це в листі до посла ЗУНР у Відні В. Сингалевича від 28 серпня 1919 р. У ньому він негативно оцінює орієнтацію керівництва УНР на союз із Польщею і Румунією, зазначаючи, що вона призведе до значних територіальних втрат і вороже налаштує проти України Росію. В. Панейко вважав, що в умовах, які склалися, найкращим виходом для українців була б участь у розбудові великої російської федерації, що "єднала-б у собі всі українські землі, в сім числі і Галичину, як одну з держав сеї федерації, звязану тіснішим узлом з рештою українських земель" [683, с.77]. Така федерація, вважає дослідник, "дала-б українському елементу становище в світовій політиці подібне, яке мала Угорщина в австро-угорській федерації, зберегла-б Україні нетільки Галичину, а й українські колонії в Азії, тай дозволила-б українському племени мирно розвивати свої занедбані внутрішні сили" [683, с.77–78].

Висловлені в листах погляди на зовнішньополітичну стратегію Директорії в роки Української революції, зокрема її польсько-румунський вектор, В. Панейко конкретизував безпосередньо у своїй праці "Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії". Він ще раз наголосив, що польсько-румунська орієнтація зовнішньої політики УНР є "безнадійною", "неморальною", "шкідливою", закликав втілювати у життя іншу концепцію боротьби за українську самостійність, а саме: спираючись на федеративний союз "із своїм північним сусідою і побратимом... (Московщиною – М.С.). Се невмолимий закон" [683, с.32].

Аналіз праць українських зарубіжних істориків міжвоєнного періоду з досліджуваної проблеми засвідчив, що як Д. Донцов, так і В. Панейко, мали серед них чимало прибічників своїх поглядів, обстоювання яких нерідко набувало надзвичайно гострого характеру. Негативно сприймали, насамперед, польську

орієнтацію наддніпрянські політики, зокрема В. Винниченко. У праці "Відродження нації" він характеризує Польщу як силу, на яку "складалася почесна роля антантського жандарма й сторожового пса на Сході" [118, с.390]. В іншій своїй роботі – "Заповіт борцям за визволення" В. Винниченко різко критикував Директорію та її провідників за їх спроби спертись на союз із Польщею у боротьбі за українську державність. Він зазначав, що поляки, "висунувши своєю силою большевиків з України, всю владу на ній забрали б собі й командували б на Україні по своїй волі в усіх галузях національній, економічній і політичній" [118, с.42].

Як і В. Винниченко, засудив Директорію за польську орієнтацію й М. Шаповал [1040, с.49; 1042, с.48–49].

Варто зазначити, що частина зарубіжних істориків дотримувалась тієї думки, що польсько-румунська орієнтація українського проводу була значною мірою вимушеною, продиктована конкретними військово-політичними обставинами, в яким опинилась УНР восени 1919 р. Її реалізація хоч і потребувала значних поступок з боку України, проте зберігала можливість продовження боротьби за її незалежність. Таку позицію демонструють К. Мацієвич, М. Тишкевич, а також М. Василько. Зокрема останій автор, обґрунтовуючи ідею зближення УНР із Польщею й Румунією, писав: "Як відомо, то жодна держава в початках своєї самостійности не розпоряджала своєю цілою територією; тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені все те віддати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі стремління, що й українці, перешкодити в утворенню давньої Росії" [Цит.за: 678, с.7].

У працях К. Мацієвича, І. Мазепи, І. Феценка-Чопівського, ін. авторів міститься конкретна інформація про конкретні кроки Директорії, спрямовані на порозуміння з Польщею та Румунією. Так, у спогадах І. Феценка-Чопівського "Хроніка мого життя" є окремий розділ про діяльність дипломатичної місії УНР у Румунії, починаючи з червня 1919 р. Автор наводить повний склад місії на чолі з К. Мацієвичем, зазначаючи при цьому, що румунська влада досить приязно поставилась до посланців УНР, створила їм всі умови для плідної роботи [985,

с.61–62]. Він констатує також певні успіхи місії в забезпеченні української армії набоями й амуніцією, хоча при цьому зауважує, що дипломатична праця місії все ж була "не так швидко успішна, як цього вимагав інтерес нашого Уряду" [985, с.59].

І. Фещенко-Чопівський у своїх спогадах не торкається політичних аспектів взаємовідносин УНР і Румунії, але робить це стосовно Польщі. Він вважає декларацію Уряду УНР від 2 грудня 1919 р., за якою Галичина опинялась у сфері інтересів Польщі, вимушеним кроком, підкреслюючи водночас, що, хоч її зміст і був принизливим, проте вона мала й деякі позитивні наслідки: "поляки дозволили сформувати дві українські дивізії на українській території, яка опинилася під їх окупацією" [985, с.61]. Водночас дослідник звертає увагу і на не завжди щирі позиції поляків у взаємовідносинах з українцями: "говорили й підписували одне, а думали зовсім інше!" [985, с.63].

Військово-політичні взаємини УНР із Польщею та Румунією після листопадової катастрофи 1919 р. аналізує у своїй фундаментальній праці "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепа. Кваліфікуючи поведінку української місії у Варшаві за підписану з поляками декларацію від 2 грудня 1919 р., як "капітуляцію", автор вважає, що вона, в сукупності з тим жахливим режимом, який встановили поляки на українських територіях, створила надзвичайно сприятливий ґрунт для поширення невдоволення Директорією і її урядом як всередині України, так і за її межами – серед української еміграції [564, с.341–343].

Значний інтерес викликає інформація І. Мазепа про засідання ЦК УСДРП спільно з членами уряду, що залишились у Кам'янці після листопадової катастрофи, яке відбулось 29 січня 1920 р. Поданий автором зміст дискусій на цьому засіданні засвідчив відсутність єдності поглядів щодо можливого альянсу УНР з Польщею та Румунією в боротьбі за українську державність навіть серед українського проводу [564, с.344–348]. Але з наведеного у праці повного тексту резолюції наради випливає, що більшість її учасників висловились проти військового союзу УНР з цими країнами, заборонивши "запрошення чужоземних військ на територію України хоч би в будь-яких цілях" [564, с.349]. Однак, у світлі квітневого 1920 р. договору

УНР з Польщею стає зрозуміло, що ця резолюція не була взята до уваги головою Директорії С. Петлюрою.

Серед багатьох аспектів українсько-польських взаємин увагу українських зарубіжних дослідників міжвоєнного періоду в найбільшій мірі привернула українсько-польська політична та військова конвенції, укладені відповідно 21 та 24 квітня 1920 р., що увійшли в українську історіографію під назвою Варшавського договору. У ставленні до цього договору зарубіжні історики одразу різко розмежувались на два табори: прибічників та противників.

З різкою критикою С. Петлюри за Варшавський договір виступили В. Винниченко, І. Мазепа, М. Шаповал. В. Винниченко назвав його "недоброї пам'яті договором 1920 року", підкреслював, що С. Петлюра й ті, хто його підтримав, уклавши зазначений договір, "доконали державного злочину" і повинні були стати на суд Держави" [119, с.41]. У такій же тональності висловився М. Шаповал [1039, с.34]. Що стосується позиції самого І. Мазепа, то він, хоч і визнавав, що українсько-польський союз 1920 р. був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 р., однак, вважав його невдалою спробою знайти союзника для подальшої боротьби з радянською Росією. Адже за це довелось піти на значні поступки полякам. Крім того, цей договір, на переконання І. Мазепа, "знищив ширшу коаліцію українських національних сил", оскільки "галицьке громадянство без різниці політичних напрямків поставилось до нього рішуче ворожо, або в кожному разі дуже критично" [564, с.417].

З критичних позицій аналізує укладання угоди з Польщею відомий український громадсько-політичний діяч і дипломат М. Галаган. У його мемуарах знайшли відображення не лише його власна, а й позиція чи не цілого дипломатичного корпусу України за кордоном до цієї події. Він, зокрема, констатує, що обговорення самого тексту Варшавського договору, а відтік нового зовнішньополітичного курсу республіки відбувалося на нараді дипломатичних представників України у Відні лише 18 серпня 1920 р., тобто, через чотири місяці після його підписання. Це створило дипломатичним інституціям УНР значні труднощі у роботі. Автор особисто не бачить наслідків "зреалізування цього

договору", зазначає, що Польща використала скрутне становище України і добилася "значних територіальних та економічних уступок" [149, с.263].

Але особливо гострою була критика Варшавського договору з боку тих, дослідників, які вважали, що цим договором лідер УНР віддав Галичину на поталу полякам. Це стосується зокрема праць Д. Андрієвського [20], О. Бабія [38], Б. Михайлюка [614]. Проте, варто зазначити, що хоча праці противників Варшавського договору були позначені надмірним політичним запалом і відбивали партійно-політичні упередження авторів, деяким з них не можна відмовити в слушності їх закидів на адресу С. Петлюри. Йдеться, передусім, про те, що, за словами М. Шаповала, "договір з поляками готувався в глибокій таємниці – "нишком", навіть в тайні від голови уряду... І про існування дипломатичних актів ніхто не знав, окрім кількох змовщиків" [1033, с.176]. Попри гострий тон критики, її автор, на нашу думку, був правий по суті. Адже умови, на яких українська сторона уклала договір з поляками, не були відомі ані голові уряду І. Мазепі, ані українському дипломатичному корпусові за кордоном, в т.ч. українській делегації в Парижі, яка чи не останньою дізналася про спільний українсько-польський наступ на Київ.

Різко критичне ставлення до Варшавської угоди, взагалі до зовнішньополітичної орієнтації УНР на Польщу, демонструє С. Шелухін, який займав в урядах УНР посаду міністра судових справ та юстиції. Він намагається з'ясувати міждержавні стосунки УНР і РПП на момент угоди, правомірність її укладення головою Директорії, Головним отаманом УНР С. Петлюрою. Проаналізувавши низку підписаних ним політичних документів, С. Шелухін констатує "узурпаційний характер" влади С. Петлюри та протиправне підписання ним угоди, без повноважень від інших членів Директорії. Він вважає, що в діях голови Директорії не було "правного титулу" і вони суперечили Конституції УНР 28 січня 1919 р. Сам Варшавський договір автор кваліфікує, як нерівноправний, дискримінаційний для України. Адже Україна, на його переконання, не лише втрачала територію в 162 тис. квадратних кілометрів із населенням близько 11 млн. чоловік, а й фактично потрапляла в повну залежність від Польщі [1050, с.14–15].

Варто зазначити, що серед українських зарубіжних істориків було немало й таких, хто виступив на підтримку союзу С. Петлюри з Пiлсудським. Вони доводили, що піти на підписання непопулярного Варшавського договору С. Петлюру штовхнула надзвичайно скрутна ситуація. За образним виразом І. Кедровського, він (С. Петлюра – М.С.) був "обплутаний, як кажуть, по рукам і ногам" [396, с.4].

Різкою відповіддю на книгу С. Шелухіна стали праці О. Шульгіна "Симон Петлюра та українська закордонна політика" та "Державність чи гайдамаччина?" [1070; 1067]. Автор, високо цінуючи Варшавську угоду, писав, що вона була "цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці" [1070, с.174], давала змогу, хоч і дорогою ціною, звільнити решту території від більшовиків і врятувати українську державність [1067, с.19]. Фактично підтримав позицію О. Шульгіна й М. Порш, який за доби Директорії обіймав посаду посла УНР у Берліні. Він зазначав, що "договір цей дав нам змогу зберегти зародки і традиції організованої державности" і, будучи продиктований історичною необхідністю, "став нам потрібною паузою для відпочинку" [Цит. за: 564, с.420]. У такому ж ключі була написана праця В. Андрієвського "Проти провокації. Відповідь професору С. Шелухіну на книжку "Варшавський договір" [19].

Серед прихильників укладання Варшавського договору були не тільки надніпрянські, а й галицькі політичні діячі, зокрема С. Баран, М. Ганкевич, В. Темницький, митрополит А. Шептицький. Останній, зазначається в праці ад'ютанта С. Петлюри О. Доценка "Літопис української революції", під час зустрічі з А. Лівіцьким прямо говорив, що в умовах, які склалися, "щоб могли продовжувати війну проти Москви, нічого іншого не залишалось, як піти на заключення Варшавського договору" [287, с.3].

Отже, партійна заангажованість багатьох українських зарубіжних істориків 20-х – початку 50-х рр. ХХ ст., що доповнювалась їх політичною належністю до УНР чи ЗУНР, не дозволила їм всебічно й об'єктивно проаналізувати польсько-румунський вектор зовнішньої політики Директорії УНР. Із багатьох питань (особливо це стосується Варшавського договору) історики залишились на позиціях

різкого несприйняття аргументації опонентів. Проте активне обговорення зазначених питань сприяло розгляду українсько-польсько-румунських взаємин доби Директорії як багатоаспектної наукової проблеми, вивчення якої продовжилось в українській історіографії другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.

Другий етап досліджуваної проблеми також представлений працями як радянських, так і українських зарубіжних істориків,.

Серед радянських істориків інтерес до зазначеної проблематики виявляли О. Карпенко [385; 386], Ю. Сливка [852; 854], Р. Симоненко [833; 831], М. Супруненко [921], І. Компанієць [435; 436], К. Ципко [1012], І. Хміль [998], М. Колісник [430], І. Боєчко й О. Павловський [56], В. Чередниченко [1015; 1016; 1017], В. Курило, А. Копилов, М. Панчук [503]. Характерною рисою цих праць була значно більша їх насиченість порівняно з міжвоєнним періодом новими архівними матеріалами. Поряд з документами органів радянської влади, значно ширше цитуються архівні матеріали, що належали зовнішньополітичним відомствам УНР, ЗУНР, Польщі, Румунії, праці й спогади політичних і військових діячів цих держав.

Однак, варто зазначити, що в другій половині 50-х – 80-ті рр. ХХ ст. суттєвих змін в оцінках зовнішньополітичних кроків Директорії, спрямованих на порозуміння з Польщею і Румунією, в працях радянських істориків не сталося. Як і в міжвоєнний період, керівники Директорії зображуються контрреволюціонерами, яким притаманне "маніакальне прагнення... будь-якою ціною втриматись на шії українського народу". З цією метою, пише, наприклад, Р. Симоненко, а також намагаючись "знову привернути до себе увагу імперіалістів Заходу, вони великі надії покладали на панську Польщу та боярську Румунію, тобто на ті сили, які почали відігравати все більшу роль в антирадянській політиці міжнародного імперіалізму в період, коли визначився провал походу Денікіна" [830, с.14].

У другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. продовжили спроби дослідити політичну й дипломатичну діяльність Директорії, в т.ч. й польсько-румунський вектор її політики, українські зарубіжні науковці. Певною мірою цих питань торкаються В. Верига [104], С. Ріпецький [769], П. Мірчук [620; 621], Л. Васильківський [91], С. Ярославин [1101], Л. Цегельський [1010], М. Стахів

[899; 900; 902; 903–909], В. Косик [455; 456], Т. Гунчак [242], В. Іванис [353], Л. Шанковський [1030]. Головна увага при цьому зосереджувалась на українсько-польських взаєминах. Українсько-румунські ж відносини, як самостійна проблема, практично майже не висвітлювались, а розглядались в загальному контексті намагань Директорії знайти підтримку своїх державницьких змагань у країн-сусідів.

Вищеназваними дослідниками проаналізовані конкретні кроки Директорії, спрямовані на порозуміння з поляками. Зокрема, розглянуті підсумки діяльності місій УНР – Прокоповича, Карпинського, Курдиновського, Ливицького, при цьому майже всі автори вважають, що ця діяльність становила загрозу для територіальної цілісності України [104, с.197–198; 620, с.351; 912, с.159–163].

Практично не змінилось порівняно з міжвоєнним періодом ставлення українських зарубіжних дослідників і до Варшавського договору. Як і раніше, він розглядався як нерівноправний і шкідливий для національних інтересів України. Зокрема, різко негативно оцінив Варшавський договір П. Мірчук. Автор назвав його "гнилим союзом", яким було "перекреслено ідею соборності України" [620, с.372], роз'єднано "українське громадянство... по лінії наддніпрянці – галичане" [620, с.375]. Не сприйняли договору й Н. Полонська-Василенко [1263, с.540–541] та М. Стахів. Останній автор, зокрема, зазначав, що Директорія порушила рішення Трудового Конгресу, яке забороняло без згоди представництва народу України відступати будь-яку частину української території. "А власне Варшавська Умова, – наголошує М. Стахів, – відступала Польщі таку українську територію, яка щодо величини перевищала вчетверо всю державну територію Бельгії" [902, с.110].

Водночас варто зазначити, що окремі зарубіжні історики повоєнного періоду почали більш уважно вивчати спонукальні мотиви, що призвели Директорію до підписання угоди з Польщею. Т. Гунчак, зокрема, зазначав, що момент, коли дипломатія УНР почала шукати реальних контактів із Польщею (осінь – зима 1919 р.), "був найтяжчим за весь період української визвольної боротьби", оскільки українцям доводилось воювати одразу "проти трьох ворогів – більшовиків, денікінців і проти пошесті тифу. Останній був, мабуть, найгрізнішим ворогом". Крім того, Т. Гунчак звертає увагу й на загальну політичну ситуацію в Європі, яка, за його

словами, "була вельми несприятлива для української справи". У цих умовах єдиною країною, "на яку ще надіялися українці, була Польща" [242, с.179], – підкреслює дослідник.

Думку Т. Гунчака поділяє й П. Вандич, за словами якого "до співпраці із поляками українців штовхав не свідомий, вільний вибір, а нужда" [Цит. за: 678, с.9]. На необхідність враховувати суперечливі відносини й непорозуміння в самому соборницькому таборі закликає Л. Васильківський. Він вважає, що Варшавська угода стала зрештою "логічним наслідком помилок як наддніпрянських, так і галицьких політиків у ділянці військової, внутрішньої і закордонної політики 1917–1919 рр." [91, с.148].

Підсумовуючи внесок українських зарубіжних істориків другої половини 50-х – 80-х рр. ХХ ст. в дослідження польсько-румунського вектора зовнішньої політики Директорії, маємо підстави відзначити більшу насиченість їхніх праць фактологічним матеріалом, цікавими оригінальними текстами політичних документів, картами, схемами, фотоілюстраціями. Ширшим стало коло обговорюваних проблем, більш виваженими висновки. І все ж позбутися багатьох недоліків, притаманних зарубіжній історіографії попереднього періоду, їм не вдалося. Як справедливо зазначає сучасний вітчизняний історик В. Матвієнко, в основній своїй масі зарубіжні історики не змогли піднятися до історіософського осмислення багатьох аспектів зовнішньополітичної діяльності національних урядів, в т.ч. й Директорії [1185, с.9].

Вивчення взаємин Директорії УНР із Польщею та Румунією продовжили історики незалежної України, поклавши початок третьому історіографічному етапу досліджуваної теми. Активно працюють у цьому напрямі С. Варгатюк [88], В. Верстюк [111; 112], О. Калакура [371], Т. Кучер [507], В. Лозовий [544], Т. Зарецька [321; 322], О. Павлюк [675; 682], В. Яблонський [1082], В. Срібняк [893; 894], С. Литвин [535], В. Сергійчук [823], Ю. Терещенко [928], М. Держалюк [260], В. Соловійова [878] та ін. Увага сучасних українських вчених зосереджується насамперед на з'ясуванні чинників та обставин, що змусили Директорію УНР активізувати переговорний процес із Польщею та Румунією. Більшість дослідників

доходить висновку, що зміна вектора зовнішньої політики Директорії була пов'язана з несприятливою міжнародною ситуацією, в якій вона опинилась на осінь 1919 р. "На початок серпня 1919 р. стало зрозуміло, – зазначає В. Лозовий, – що фактично всі акції дипломатії УНР на міжнародній арені зазнали краху" [1176, с.14]. У цих умовах Директорія УНР була змушена шукати інші можливості для продовження боротьби за українську державність. Важливу роль у розробці нової зовнішньополітичної стратегії УНР відіграла Карлсбадська конференція послів та голів закордонних місій УНР, що відбулась з 6 по 14 серпня 1919 р. Інформацію про підсумки роботи конференції ми знаходимо в працях І. Матяш [598], В. Матвієнка [595], В. Соловйової [885], В. Лозового [1176], В. Павлюка [679] та ін. авторів. Конференція, зазначає зокрема В. Павлюк, враховуючи безрезультативність курсу на здобуття визнання з боку країн Антанти, з метою виведення УНР з політичної ізоляції визнала пріоритетною лінію на порозуміння з її найближчими сусідами "(Польщею, Румунією, Чехословаччиною, Італією) та новими незалежними державами, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії (Естонією, Литвою, Латвією, Грузією)" [679, с.349]. Вітчизняні дослідники намагались проаналізувати, наскільки схвалена на карлсбадській конференції нова зовнішньополітична стратегія відповідала державницьким інтересам УНР. Зокрема В. Шамрасва наголошує, що Польща й Румунія мали значний військово-економічний потенціал і могли надати УНР реальну військову допомогу, а це в умовах війни на два фронти (проти Червоної і Добровольчої армій) було для керівництва республіки досить вагомим чинником [1231, с.13]. Погоджуючись з цією точкою зору, С. Литвин вважає, що у взаєминах з цими двома країнами С. Петлюра справедливо віддавав перевагу Польщі. Через надто обережну позицію Румунії, зазначає дослідник, "Польща залишалася чи не єдиною країною, зацікавленою у продовженні визвольної боротьби України... Польща, що користувалася підтримкою Антанти і мала армію чисельністю близько 130 тис. осіб, могла стати першорядним союзником України" [535, с.342].

Водночас, більшість істориків слушно зауважують, що сигнали про згоду Польщі та Румунії підтримати визвольну боротьбу українського народу не були

проявами якоїсь особливої симпатії цих держав до України. У своїй зовнішньополітичній діяльності провід цих країн керувався, перш за все, власними інтересами [965, с. 149]. Так, В. Сергійчук у праці "Неусвідомлення України" зазначає, що до осені 1919 р. в польських керівних колах взагалі не йшлося про допомогу Україні. Посилаючись на свідчення військового аташе посольства Польщі в Швейцарії майора Чурка, автор пише, що в Польщі був дуже сильний напрям "попирати відбудову великої Росії, котра може завести лад і спокій на Сході". "І тільки заява Денікіна щодо намірів анексії ним Галичини та Бесарабії остудила гарячі голови на берегах Вісли, – підкреслює дослідник. – У Варшаві нарешті зрозуміли, що без незалежної України годі сподіватися на існування в майбутньому польської держави" [823, с. 518].

Не була винятком у цьому плані й Румунія. В. Кройтор, проаналізувавши зовнішні пріоритети основних політичних партій Румунії – національно-ліберальної, цараністської та консервативно-демократичної в 1918–1920 рр., дійшов висновку, що жодна з них не рахувалася з національними інтересами нерумунського населення, в т.ч. і українського [1167, с.8]. "Цілі румунської держави й українського національного руху, що прагнув до об'єднання всіх українських земель в єдину державу, не збігалися" [1167, с.18], – констатує автор.

Грунтовно аналізує політичну стратегію Польщі та Румунії щодо України в роки революції М. Держалюк. Він віддає належне політикам цих країн, особливо Румунії, за вміння боронити свої національні інтереси [260, с.188]. М. Держалюк характеризує цю політику як гнучку, підкреслюючи при цьому, що її успіху сприяла міжнародна обстановка. Для УНР же міжнародна ситуація навпаки була несприятливою. Невдалі спроби дипломатії Директорії використати суперечності між країнами, що входили до Антанти, і їхнім заокеанським партнером США в сукупності з поразкою Центральних держав, зробили територію України беззахисною, зазначає М. Держалюк. Цим і скористались її сусіди – Польща, Румунія, Росія, які не втратили нагоди зміцнитись за рахунок українських земель [260, с.189–190].

Вітчизняні історики у своїх працях висвітлюють також конкретні епізоди діяльності Директорії, спрямовані на порозуміння з Польщею та Румунією, аналізують їх наслідки. Зокрема, спроби налагодити співробітництво з Румунією розкривають у своїх працях С. Литвин, В. Устименко, В. Кройтор, О. Павлюк, С. Аппатов й І. Макан, Д. Табачник і Д. Веденєєв, В. Сергійчук, В. Яблонський, О. Добржанський. Вони відзначають, що Директорія з самого початку свого існування намагалась уникнути конфліктних ситуацій у взаємовідносинах із Румунією, свідченням чого стала нейтральна позиція УНР щодо Хотинського повстання в Північній Бессарабії у січні 1919 р. [271, с. 301; 472, с. 9–10].

Такої обережної політики щодо Румунії Директорія УНР та її уряди дотримувались до кінця 1919 р., однак, на думку дослідників С. Литвина, В. Устименка, О. Павлюка, Д. Табачника і Д. Веденєєва, особливих результатів, зокрема отримання матеріальної допомоги для армії УНР, не було досягнуто [535, с.342; 979, с.47; 679, с.357; 923, с. 98–100].

У 1920 р., вважають дослідники, у взаємовідносинах Директорії з Румунією з'являються нові акценти. З огляду на те, що існування УНР опинилось в цей період під питанням, Директорія, зазначає В. Яблонський, висунула гасла: задля "врятування Української Державності треба принести певні матеріальні жертви", "зректись територіального максималізму і вибрати новий шлях у політиці" [1083, с.48]. Стосовно Румунії це означало – визначитись щодо бессарабського питання. І Директорія зробила цей крок, заявивши "про свою повну незацікавленість Бессарабією" [1083, с.50]. Це дозволило налагодити дружні взаємини між Україною та Румунією, полегшило українським дипломатам у Бухаресті ведення переговорного процесу щодо поставок потрібного Україні військового спорядження. Одним з важливих зустрічних кроків румунського уряду, зазначає В. Сергійчук, стала його згода "перепустити з Чехії бригаду полк. Коновальця і віддати нам майно Запорозького корпусу" [823, с.468]. Крім того, румунський уряд довгий час уникав відкритої підтримки Польщі в її експансіоністських планах, оскільки, за виразом О. Павлюка, плекав надію на утворення самостійної України як буферу між Румунією і Росією [1195, с.14].

Підсумовуючи здобутки зовнішньополітичної діяльності Директорії з налагодження українсько-румунських відносин, вітчизняні фахівці не вважають їх надто вагомими. "До справді серйозних відносин між Румунією і УНР справа не дійшла, – резюмує В. Устименко. – Так і не було підписано договору на міждержавній основі" [979, с.47].

Більш динамічними й результативними, хоч і насиченими багатьма суперечливими, а то й трагічними моментами, вважають вітчизняні фахівці українсько-польські відносини часів Директорії. У своїх працях вони аналізують широкий спектр питань, пов'язаних з еволюцією польсько-українських відносин – від збройного протистояння до об'єднаного виступу проти спільного ворога – більшовицької Росії.

Аналізуючи початок переговорного процесу із поляками, вітчизняні дослідники наголошують, що він відбувався в несприятливій для УНР міжнародній обстановці. Польські дипломати, зазначає Т. Зарецька, в лютому – квітні 1919 р. на Паризькій конференції оголосили кілька заяв про необхідність визнання за РПП східногалицьких територій. У червневій 1919 р. декларації Польського Національного Комітету у справі східного кордону, зокрема, наголошувалось, що існування малих самостійних держав, таких як Білорусь і Україна, не поєднаних із Польщею, є вкрай шкідливим для її інтересів [322, с.230]. Отже, констатує інший дослідник – В. Павлюк, потенційні союзники Директорії – Варшава і Бухарест – на Паризькій конференції "дбали не так про піднесення української справи перед великими державами, як про власні вигоди з проєктованого союзу: Польща воліла зречення Директорією Східної Галичини, а Румунія – Бессарабії" [678, с.7].

Важкою для переговорного процесу була й внутрішня ситуація в Україні. Після листопадової катастрофи 1919 р., зазначає А. Гриценко, "поляки поводитися на захоплених українських землях як окупанти" [218, с.48]. Однак, наголошує вона, "незважаючи ні на що, в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. був підписаний договір між Річчю Посполитою та проводом УНР, а 24 квітня – військова конвенція" [218, с.52].

Підписання цих документів, що одержали в українській історіографії назву Варшавського договору, дістало суперечливу, часом контраверсійну оцінку, не лише

різних прошарків українського суспільства, а й сучасних вітчизняних істориків. В. Верстюк [112, с.61 – 65] С. Литвин [533, с.74–84], В. Капелюшний [379, с.375–383], О. Павлюк [678, с.3–16], Ю. Терещенко [928, с.130–139], В. Солдатенко [875, с.22–23] протягом 1999–2005 рр. здійснили спроби історіографічного узагальнення доробку сучасних вітчизняних фахівців із цієї важливої наукової й політичної проблеми. Тому автор ставить за мету проаналізувати праці тих істориків, які не були охоплені у вищеназваних оглядах, а також зупинитись на окремих питаннях, що не отримали однозначної оцінки або залишились поза увагою дослідників, хоч і не втратили своєї актуальності в контексті сьгоднішніх українсько-польських відносин.

Варто зазначити, що у вітчизняній історіографії лише незначна частина дослідників переважно негативно оцінює Варшавську угоду. До названих В. Капелюшним праць такого плану [379, с.378] можна додати хіба що навчальний посібник Г. Цветкова [1269], що вийшов друком у 1997 р. Ця праця фактично повторює компартійні ідеологічні настанови, ігноруючи нові оцінки польсько-українських взаємин у 1917–1921 рр. Частина дослідників обережніше оцінює Варшавську угоду, звертаючи при цьому увагу на його чималі негативні наслідки. "Зміна зовнішньополітичних орієнтирів оплачувалася надто дорогою ціною – значними територіальними поступками" [761, с.196], – пише у своїй праці "У робітнях історичної науки" О. Реєнт.

Багато уваги приділяє еволюції польсько-українських відносин за доби Директорії В. Солдатенко. Аналізуючи детально зміст Варшавського договору, він зазначає, що такий крок С. Петлюри "не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром" [874, с.843]. На думку дослідника, "робити висновок про абсолютну правильність Варшавського договору, м'яко кажучи, немає достатніх підстав" [874, с.57]. В свою чергу, В. Верстюк у другому томі шеститомної праці "Політична історія України. XX століття", прямо наголошує, що обставини, які склались навесні 1920 р., "робили для керівництва УНР союз із Польщею безальтернативним" [1262, с.438],

до того ж, цей союз дав можливість до кінця 1920 р. продовжити збройну боротьбу за незалежність України [1262, с.439].

Серед вітчизняних істориків, які здійснили спроби спростувати усталені міфи й дати об'єктивну оцінку Варшавському договору, з'ясувати його місце в процесі українського державотворення, варто також назвати С. Варгатюка, О. Павлюка, Ю. Терещенка, І. Срібняка. С. Литвина, В. Сергійчука, В. Матвієнка, В. Шамраєву та ін. авторів. Про складну обстановку, в якій довелось здійснювати переговорний процес із Польщею, пише у своїх працях С. Варгатюк. Автор заперечує звинувачення на адресу С. Петлюри в тому, що той швидко погодився на "продаж Галичини". Дослідник наводить текст постанови, ухваленої на спільному засіданні Директорії та уряду УНР 26 вересня 1919 р., підкреслює, що згідно постанови українська делегація на переговорах із польською стороною повинна була навіть у найтяжчій ситуації лише "йти на втрату Холмщини та Підляшшя й то умовно, до скликання українського парламенту", і зовсім "не погоджуватись на віддання полякам Галичини" [260, с.53]. Лише безвихідне становище, в якому опинились українці, змусили уряд УНР погодитись з ними [260, с.54–56]. Цю ж точку зору обстоює й О. Павлюк у окремому параграфі колективної монографії "Нариси з історії дипломатії України" [679, с.383–384].

Перебіг складного процесу переговорів між Української Народною Республікою та Річчю Посполитою Польською, які передували укладенню Варшавської угоди, а також висвітлення критичного ставлення до договору українськими дипломатичними колами подано в статті Ю. Терещенка "Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською дипломатією". Автор підкреслює, що "зміст Варшавського договору свідчив про слабкість позицій УНР, яка була для свого нового партнера союзником без території, сильної армії і надійної підтримки в масах" [928, с.134]. Водночас, аналізуючи міжнародну ситуацію, яка складалася не на користь України, Ю. Терещенко наголошує, що укладення договору було проривом "у справі офіційного визнання УНР європейським світом". Адже, на основі цього договору УНР одержала "моральну допомогу у формі визнання де-юре державної суверенності і реальну підтримку на політичному,

мілітарному і фінансовому полі". За його словами, Україна "зруйнувала бар'єр, що загороджував їй дорогу в Західну Європу" [928, с.135].

В свою чергу, В. Яблонський, розглядаючи витoki українсько-польського військового союзу, звертає увагу на вирішальний фактор його укладення – залежність УНР від вирішення питання Східної Галичини. Двозначність українсько-польських дипломатичних відносин, які, на нашу думку, безпосередньо полягали в неспроможності лідерів обох українських державних утворень визначити спільну внутрішньополітичну орієнтацію та зовнішню політику, спричинилися до того, що кожна з сторін (УНР і ЗУНР–ЗОУНР) мусила самостійно шукати політичних союзників і шляхів для оборони власної незалежності. У цьому випадку варто визнати слушність думки, висловленої В. Яблонським: "перебіг подій на внутрішньому фронті, перехід УГА на бік Денікіна відкривав шлях Директорії до встановлення взаємин із Польщею" [1082, с.91]. Він також підкреслює, що внаслідок неузгодженості дій, ні поляки, ні українці не змогли використати моменту. Автор робить висновок, що українсько-польський союз був "запізнілий і самотужки не зміг протистояти зміцнілій армії більшовицької Росії" [1082, с.99].

Думку В. Яблонського про запізнення "принаймні, на рік" українсько-польського військово-політичного союзу поділяє інший вітчизняний історик – В. Матвієнко [1185, с.28].

Детальному аналізу Варшавський договір підданий у ґрунтовній монографії С. Литвина, присвяченій С. Петлюрі [535]. Дослідник не заперечує, що укладений Варшавський договір не в усьому корелюється з конституційними законами УНР, але при цьому зауважує, що обставини, в яких опинилась УНР, змушували С. Петлюру до швидких і жорстких дій, аби надати Україні ще один шанс продовжувати боротьбу за незалежність [535, с.345]. Водночас С. Литвин не погоджується з тими вітчизняними істориками, які говорять про поспішність і одноосібну роль С. Петлюри в процесі укладання угоди з Польщею. Він наводить конкретні факти, які свідчать, що голова української дипломатичної місії на переговорах з поляками А. Ливицький перед підписанням Декларації про засади українсько-польського співробітництва від 2 грудня 1919 р. провів її обговорення на

нарадах у Тернополі, Львові й Варшаві за участю членів місії, членів уряду, громадських і політичних діячів УНР. Учасники нарад ухвалили рішення про негайне підписання Декларації, яка, за словами С. Литвина, "по суті, згодом була підставою для підписання Варшавського договору" [535, с.356]. Звісно, наведені аргументи досить вагомі, проте не в усьому, на наш погляд, бездоганні. Зміст Варшавського договору значно відрізнявся від змісту Декларації, в якій, зокрема, не йшлося про запрошення іноземних військ на територію України, і ще невідомо, чи отримав би договір з поляками схвалення учасників нарад, згадуваних А. Лівіцьким, якби цей зміст їм був відомий.

Здійснений у розділі аналіз засвідчив, що польсько-румунський вектор політики Директорії викликав інтерес вітчизняних істориків, хоча за обсягом публікацій зазначена проблематика поступається історіографії взаємин УНР із країнами Антанти. Проте, не всі аспекти діяльності Директорії з налагодження співробітництва з Польщею та Румунією на сьогодні досліджені рівноцінно й всебічно. Звертає на себе увагу фрагментарність у висвітленні українсько-румунських взаємин доби Директорії. Більшість дослідників обмежуються тезами про вимушену стриманість Директорії у взаєминах із Румунією через складну міжнародну ситуацію. Як один з ключових епізодів цих відносин найчастіше розглядається Хотинське повстання. У його висвітленні й до сьогодні існують суперечливі твердження та висновки, особливо щодо ставлення до повстання самої Директорії. Не внесено ясності і в питання про його організаторів, причетність Директорії й органів влади УНР на Поділлі до прибуття в Хотин відомого політичного діяча УНР І. Сіяка, який керував повстанням на завершальному етапі. На це справедливо звертав увагу ще в кінці 90-х рр. ХХ ст. О. Добржанський [271, с.302–303].

Як правило, дуже стисло у працях сучасних істориків повідомляється про спроби Директорії налагодити економічне співробітництво з румунської стороною. Відчувається брак архівної інформації, дослідники переважно посилаються на спогади українських дипломатів, які працювали в Румунії, – К. Мацієвича та І. Фещенка-Чопівського. Недостатньо досліджено й такий аспект, як вплив румуно-

польських взаємин на відносини Румунії з Директорією. Невелика стаття О. Павлюка [680] лише окреслила певні контури даного питання. У цьому плані вважаємо важливим більш повно дослідити підсумки роботи румуно-польської конференції у березні 1920 р., де розглядались і питання підтримки УНР. Вважаємо необхідним продовжити пошукову роботу в українських та румунських архівах, розширити джерельну базу й з урахуванням усього комплексу джерел підготувати узагальнюючу монографічну працю, яка б дала наукову трактовку генези українсько-румунських відносин у 1918–1920 рр., чіткі відповіді на питання щодо їх впливу на результати державотворчих зусиль Директорії на завершальному етапі Української революції.

Незважаючи на значно глибше опрацювання історії українсько-польських відносин за часів Директорії, є аспекти, що також потребують подальшого вивчення й уточнення. Погоджуємось з думкою С. Литвина про необхідність більш ґрунтовного дослідити ставлення Ю. Пілсудського до українського питання. Оскільки висловлювання керівника Польщі на цю тему суперечливі, непослідовні, це нерідко призводить до появи в науковій літературі тверджень і висновків протилежного змісту. Є потреба в уточненні деяких епізодів переговорного процесу з Польщею протягом 1919–1920 рр., зокрема підсумків місії В. Прокоповича. Не внесено остаточної ясності й у питання про мету місії Б. Курдиновського в травні 1919 р., ініціаторів її поїздки до Варшави.

Також вважаємо за необхідне детальніше висвітлити хід переговорів Директорії з Польщею на зламі 1919–1920 рр. Адже відомо, що після підписання 2 грудня 1919 р. Декларації про засади українсько-польського договору активність переговорного процесу з поляками значно знизилась, посилившись лише в березні 1920 р. Вважаємо неповним пояснення щодо перенесення українсько-польських переговорів аж на весну 1920 р. лише фактом значної протидії східній політиці Ю. Пілсудського в Сеймі. На нашу думку, потрібно детальніше, із залученням нових архівних документів, дослідити зовнішньополітичну стратегію Польщі на цьому відтинку, зокрема її спроби порозумітись з радянською Росією. Деякі факти, наведені О. Павлюком в колективній монографії "Нариси з історії дипломатії

України", зокрема, про таємні польсько-радянські переговори в Білорусі в жовтні – грудні 1919 р., активне дипломатичне листування між урядами Польщі й радянської Росії в лютому – квітні 1920 р., наводять на думку про певну нещирість, а то й подвійну гру, з боку Ю. Пілсудського, спроби за спиною С. Петлюри домовитись з більшовиками.

На наше переконання, подальше вивчення недостатньо досліджених аспектів українсько-польських відносин дозволить українському й польському народам остаточно подолати упередженість і недовіру в оцінці спільного історичного минулого, а, отже, сприятиме в поєднанні з іншими чинниками зміцненню й подальшому розвитку цивілізованих міждержавних українсько-польських стосунків.

5.3. УНР, ЗОУНР і російські військово-політичні режими

Історія зовнішньополітичної діяльності Директорії свідчить, що остання, шукаючи способів захисту української державності від головного її ворога – російського більшовизму, не відмовлялась від спроб порозуміння й з тими силами на терені України, які, хоч і не сприймали ідею української незалежності, проте об'єктивно виступали з антибільшовицьких позицій. До них належали російські антибільшовицькі сили ліберально-консервативного спрямування, які очолили т.зв. білий рух. За доби Директорії він був представлений військово-політичними режимами А. Денікіна та П. Врангеля. Деякі дослідники, зокрема, Д. Табачник, вважають, що за умов утворення взаємовигідного військового або військово-політичного союзу між українськими національними силами й російським білогвардійським рухом, вислід їх боротьби з більшовицьким режимом був би значно сприятливішим [925, с.74].

Аналіз розвитку радянської, пострадянської та української зарубіжної історіографії взаємовідносин УНР і ЗУНР з білим рухом за доби Директорії є метою даного підрозділу.

Варто зазначити, що в радянській історіографії як спеціальна проблема взаємини Директорії з російськими військово-політичними режимами не

розглядалися з огляду на жорстко визначену компартійними органами ідеологічну спрямованість досліджень історії громадянської війни. Проте, радянські історики все ж були змушені час від часу повертатись до розгляду певних аспектів взаємин білого руху з українським визвольним рухом. Деякі праці такого спрямування з'явилися уже в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Серед їх авторів слід назвати В. Ольдерогге [655], М. Мальта [582], Д. Кіна [398; 399], А. Гуковського [236; 238; 239], Ф. Анулова [31; 32], Я. Максименка [580], А. Анішева [26]. В руслі компартійних настанов у зазначених працях постійно наголошувалось про нібито тісний зв'язок білогвардійського руху з "місцевою куркульською і буржуазною реакцією", до якої ці автори відносили й Директорію. Водночас деякі історики, зокрема Д. Кін, не побоялися, всупереч партійним вказівкам, торкнутись й "українського питання". Зокрема, він висловив переконання, що конфронтація білогвардійців з українцями була згубною для білого руху [398, с.243]. Такі "вільності" автора не пройшли непоміченими партійною цензурою, і в одному з історіографічних оглядів його погляди в цій частині праці були визнані помилковими [15, с.83].

Починаючи з 30-х рр. і до середини 50-х рр. ХХ ст. в суспільному житті СРСР безроздільно панує культ особи Й. Сталіна, що вкрай негативно позначилось на розвитку історичної науки. "Дороговказом" для істориків став "Короткий курс історії ВКП(б)", за рамки якого у своїх оцінках подій громадянської війни 1918–1920 рр. радянські дослідники вийти не могли. Тому, незважаючи на розширення джерельної бази досліджень [519; 631; 688], яка давала певні можливості для наукової розробки проблеми взаємин українського національно-визвольного руху з білим рухом, цього не сталося. Праці В. Мелікова [601], І. Короткова [454], І. Мінца [611], М. Бушманова [82], Ф. Загородських [314], А. Лихолата [537], ін. авторів тиражували оцінки усіх подій громадянської війни в руслі настанов "Короткого курсу історії ВКП(б)". Це стосується і взаємин Директорії з білогвардійцями. Протистояння між ними трактується радянськими істориками як боротьба двох ворожих широким народним масам режимів, що мали

спільного хазяїна – Антанту, за владу з метою одноосібно панувати над українським народом.

Після XX з'їзду КПРС, що поклав початок періоду політичної "відлиги", склалися більш сприятливі обставини для вивчення різноманітних аспектів історії громадянської війни. Деякі радянські дослідники – М. Кузьмін, С. Найда, Ю. Петров, С. Шишкін [648], М. Супруненко і О. Рубач [920], А. Данилов [251] поставили питання про необхідність змінити теоретико-методологічні підходи до вивчення історії громадянської війни, відмовитись від стереотипів щодо подій, які мали місце восени 1919 – влітку 1920 рр. Як результат, уже в другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. з'явилося декілька праць, в т.ч. і узагальнюючих, у яких робились неспівмірні спроби відійти від відверто суб'єктивістських, задогматизованих підходів до висвітлення подій громадянської війни, в т.ч. й історії некоммуністичних військово-політичних режимів [480; 816; 1046; 1049]. При цьому варто зазначити, що, починаючи із другої половини 60-х рр. XX ст., у працях радянських істориків розглядається значно ширший спектр питань з досліджуваної теми, порівняно з міжвоєнним періодом. Аналізуються спроби досягнення згоди між УНР і білим рухом у 1919 р., причини їх невдачі, ставлення російських військово-політичних режимів до намагань С. Петлюри будувати українську державність, наслідки збройного конфлікту між Збройними Силами Півдня Росії (ЗСПР) і УНР на чолі з Директорією, взаємини ЗУНР із білим рухом, проблема порозуміння Директорії з Врангелем та ін. Для висвітлення зазначених питань було залучено багато нових історичних джерел, проте жорсткі ідеологічні рамки й надалі диктували наперед визначені оцінки і висновки. Тому, як і в довоєнний період, більшість радянських істориків вбачали причини невдачі альянсу між ЗСПР і українським керівництвом у розходженнях між місцевою (українською – М.С.) буржуазією та поміщиками, інтереси яких уособлювала Директорія, та російською буржуазією на чолі з А. Денікіним у питанні про майбутній устрій України, а також через бажання кожної з цих сил урвати для себе якнайбільше від експлуатації трудового народу [844, с.148; 830, с.10; 998, с.203].

Варто зазначити, що радянські історики залишили поза увагою низку важливих питань, ґрунтовне вивчення яких могло б дати правдиве пояснення причин, що стали на заваді створенню в січні – березні 1919 р. єдиного антибільшовицького фронту на основі порозуміння ЗСПР і Директорії. Серед них – питання про ідейні засади білого руху Півдня Росії в національному питанні, особливості створення білого руху, які зумовили його слабкість, ідеологічну незрілість, що проявилось у невмінні враховувати об'єктивні реалії, шукати компроміс, надмірній надії на вирішення назрілих соціальних проблем, в т.ч. і в національній сфері, силою зброї. Обійдені й чинники, які сприяли ескалації конфлікту між Директорією і ЗСПР, а саме: відверто антиукраїнська політика головнокомандувача Добровольчої армії А. Денікіна, з одного боку, та конкретні внутрішньо- й зовнішньополітичні акції Директорії, що сприймалися денікінцями як ворожі, з іншого. Мова йде про спроби Директорії порозумітись із махновцями на антиденікінській основі, ініціювання українським проводом партизанського руху в тилу денікінців, переговори з керівництвом Кубані, які надзвичайно драгували білогвардійців, оскільки розглядались ними як спосіб послаблення впливу білого руху в Росії. Не зверталась увага й на часто вживану соціалістичну фразеологію Директорії, що створювало їй імідж "червоного" утворення, яке відрізнялось від більшовиків лише національним забарвленням, і тому сприймалось денікінцями як небезпечне.

У руслі компартійних настанов висвітлювала радянська історіографія й взаємини Директорії з білим рухом, очоленого Врангелем після поразки Денікіна. Констатуючи зміни в національній політиці врангелевського керівництва, радянські історики не дали об'єктивної відповіді на питання про чинники, які зумовили такі зміни, проігнорували факт протиборства різних політичних сил в оточенні Врангеля з цієї проблеми. Єдиною підставою для зближення між П. Врангелем і С. Петлюрою, як і раніше, називалась спільна ненависть до держави робітників і селян як колишніх російських буржуа та поміщиків, так і "української буржуазно-націоналістичної контрреволюції" [918, с.239; 998, с.249].

Такі підходи до висвітлення взаємин УНР з білим рухом збереглись в радянській історіографії до середини 80-х рр. ХХ ст., свідченням чого є праці В. Владімірцева [129], І. Зенушкіної [335], Т. Вовк [133], В. Мусієнка [630] та ін. Лише з проголошенням у СРСР курсу на "перебудову" ситуація починає поступово змінюватись. Зменшення ідеологічного тиску активізувало творчі пошуки українських істориків. Були зроблені перші спроби дійсно наукового осмислення багатьох аспектів доби визвольних змагань 1917–1921 рр., в т.ч. і досліджуваної теми. Цьому в певній мірі сприяло видання у СРСР протягом 1990–1991 рр. праць і мемуарів А. Денікіна [258; 259], П. Врангеля [140; 141], А. Лукомського [554], П. Махрова [599], інших діячів білогвардійського руху, а також публікація документальних матеріалів з історії Білого руху [346; 755]. Проте, варто зазначити, що кардинальних змін у вивченні досліджуваної проблеми за період 1990–1991 рр. в радянській історіографії все ж не сталося. Праці радянських істориків П. Шевоцукова [1045], Т. Осіпової [665], П. Корнакова [451] розглядали лише окремі аспекти історії білого руху й свідчили радше про бажання відійти від концептуальних схем, положень, методів дослідження, притаманних радянській історичній науці. Вагомого накопичення знань про білий рух, його взаємини з українськими державними утвореннями в роки Української революції, в т.ч. й Директорією, в радянській історіографії все ж не відбулось. Це сталося лише за часів незалежної України.

Певні історіографічні здобутки в дослідженні взаємин Директорії і ЗУНР із російськими військово-політичними режимами мають українські і російські зарубіжні автори. Українська зарубіжна історіографія представлена, в першу чергу, працями М. Іностранцева [347], С. Смоленського [858], І. Мазепи [564], В. Винниченка, [118; 120], Л. Шанковського [1030], О. Лотоцького [552], В. Карпова [389], С. Петлюри [689; 690; 691; 692], О. Удовиченка [956], М. Капустянського [380; 381], О. Доценка [287], А. Процик [739; 740] та інших авторів.

Багато уваги взаєминам УНР і ЗУНР із Білим рухом, переважно із ЗСПР на чолі із Денікіним, приділив В. Винниченко у праці "Відродження нації". Автор

аналізує національну програму білого руху, подає коментарі щодо спроб Директорії порозумітись із Денікіним, висловлює своє бачення причин збройного конфлікту між УНР і білим рухом, його наслідків для української державності. В. Винниченко справедливо зазначає, що Денікін займав щодо України й інших держав, які постали на території колишньої Російської імперії, однозначну позицію: "усіх їх вернути в лоно "єдиної, невідомої", при чому Україні навіть автономії не обіцялось" [118, с.436]. У цих умовах колишній Голова Директорії вважав за необхідне для керівництва УНР з метою збереження української державності піти на порозуміння з більшовиками [118, с.438]. Намагання Директорії домовитись з денікінцями про спільну боротьбу з більшовиками, викликали різке несприйняття В. Винниченка [118, с.447, 448].

Політично наївною вважає В. Винниченко й поведінку керівників ЗУНР, які під впливом С. Петлюри відмовились від орієнтації на більшовиків і шукали допомоги в денікінців. На його думку, не тільки Директорія, а й керівники ЗУНР, виявились нездатними зрозуміти, що лише Радянська Росія могла забезпечити існування української державності [118, с.465–466].

Вищезазначені ідеї майже ідентично були викладені й обґрунтовані В. Винниченком у його "Щоденнику", який він регулярно вів, починаючи з 1911 р. Хіба що оцінки, з огляду на особистий характер нотованих думок, були значно різкішими, висновки – категоричнішими [120, с.336]. Він засуджує Директорію за відмову від союзу з більшовицькою Росією в боротьбі за українську державність, закликає "послати послів до большевиків..., помиритися з ними, стати на коліна перед соціалізмом". Сповідуючи ідеї націонал-комунізму, В. Винниченко навіть стверджує, що "большевизм, навіть російський, з природи своєї не має ніяких матеріальних підстав до нищення нашої національності" [120, с.357].

Навпаки, такі підстави, на думку автора, є в денікінців. "Коли гору візьмуть над большевиками Колчак-Денікін, то вони українців будуть просто нищити. Українство для них ще страшніше за большевиків", – зазначає В. Винниченко. Тому він закликає керівництво УНР відмовитись від союзу з білогвардійцями,

наголошуючи, що воно "бруднить українську ідею спілкою з Денікіним" [120, с.371].

У цілому, в своїх працях В. Винниченко не здійснив глибокого аналізу ставлення білого руху до національної проблеми, оминув чинники, що зумовили політичну слабкість й ідеологічну незрілість білого руху Півдня Росії, і відповідно завадили порозумітися з Директорією УНР, яка відстоювала державну незалежність України.

Певною мірою цих аспектів торкнувся у своїй праці "Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році" М. Капустянський. На відміну від В. Винниченка, М. Капустянський вважає, що між лідерами білого руху Колчаком і Денікіним існували певні відмінності в ставленні до українського питання. Якщо Денікін вороже ставився до українського визвольного руху, то Колчак на самовизначення народів "дивився прихильно і рахував, що лише націоналізмом можна перемогти московський інтернаціонал" [381, с.57], – зауважує автор.

Оскільки головним завданням автора даної праці було висвітлення військових аспектів збройної боротьби Армії УНР за державну незалежність, питання дипломатичної діяльності урядових структур з метою порозуміння з Білим рухом у ній детально не розглядаються.

У 30-ті рр. ХХ ст. низку аспектів такої діяльності висвітлюють у своїх працях В. Карпов [38], О. Лотоцький [552], І. Мазепа [564]. Зокрема, І. Мазепа у праці "Україна в огні й бурі революції" значну увагу приділяє переговорному процесу з білим рухом, починаючи з липня 1919 р., коли Денікін почав свій наступ на Україну. Автор зазначає, що, оскільки українське військо в цей час успішно наступало на схід, неминучим була зустріч обох армій на території України. Це потребувало розробки відповідної політичної стратегії з боку керівництва УНР. Для І. Мазепа не підлягає сумніву її спрямування з огляду на ідеологію денікінського руху – це боротьба з білогвардійцями. "Наш уряд, – пише автор, – мав докладні відомості про те, з якою "програмою" сунула денікінська армія на Україну. Всюди, де проходили денікінські війська, провадилась протиукраїнська політика". На підтвердження своєї думки він наводить багаточисельні факти [564, с. 236]. Але, безумовно, єдино

правильний курс – на боротьбу з Денікіним, зазначається в праці І. Мазепи, наштовхнувся на спротив керівництва ЗУНР, чия армія з середини липня 1919 р. перебувала на терені Великої України. Галичани вважали, що з Денікіним потрібно знайти "спільну мову", створити кабінет, з яким він "міг би говорити", бо, "мовляв, за ним стоять держави Антанти, а тому воювати з ним – це значить воювати з Антантою" [564, с. 237]. У розділі "Війна з Денікіном і українська дипломатія" І. Мазепа наголошує, що лінії на порозуміння з білогвардійцями галичани продовжували дотримуватись і після підписання 24 вересня 1919 р. спільної з Директорією Декларації, що проголошувала війну Денікіну. Цей документ, зазначає І. Мазепа, не перешкоджав Петрушевичу "хитатися і міняти свої погляди під впливом людей з його оточення" [564, с.274]. У своїй праці І. Мазепа також приділяє увагу переговорному процесу влітку 1920 р. між УНР і білим рухом на чолі з Врангелем. Автор, який на цей момент поступився прем'єрським кріслом В. Прокоповичу, належав до того крила діячів УСДРП, які без особливого ентузіазму сприйняли переговори з представниками закордонних російських протибільшовицьких груп, зокрема Б. Савінковим і Врангелем. Вважаючи, що заступник голови Ради Міністрів УНР А. Лівіцький надто захоплювався ідеєю "широкого" союзу з Савінковим і Врангелем, який нібито надасть можливість порозумітись з Антантою, І. Мазепа підкреслює, що такий оптимізм був безпідставний, оскільки базувався "на невірній оцінці ситуації". "Лівіцький забував, – пише автор, – що фактично всі російські протибільшовицькі групи, як і раніше, були рішуче проти якоїбудь української незалежності..." [564, с.426]. На підтвердження своєї точки зору І. Мазепа наводить інформацію, яку надав під час засідання ЦК УСДРП 20 – 24 вересня 1920 р. член української делегації Л. Чикаленко, що брав участь у переговорах із Врангелем [564, с.430–431]. Її аналіз і узагальнення, зазначає автор, дали підстави членам ЦК зробити висновок, що барон Врангель – "це друге видання Денікіна" [564, с.429] і союз з ним не дасть позитивних наслідків

Більш детально про чинники, що зумовили переговори Директорії з Врангелем, їх хід і наслідки висвітлюють у своїх працях С. Лотоцький,

Є. Чикаленко, П. Шандрук, О. Доценко. Зокрема, О. Лотоцький зазначає, що ініціатива встановлення контакту з українцями належала самому Врангелю [552, с.47], який розумів, що без підтримки української армії запланований ним виступ на Кубань приречений на невдачу. Тому, зазначав пізніше один з учасників переговорного процесу з Врангелем Л. Чикаленко, лідер білогвардійців під час переговорів у Криму не піднімав питань про майбутній державний устрій Росії, а лише висловив пропозицію, щоб "українські збройні сили ввійшли з ним в порозуміння для спільної збройної акції" [1021, с.145–146].

О. Лотоцький, П. Шандрук висловлюють переконання в тому, що, висилаючи на переговори з Врангелем українську делегацію на чолі з полковником І. Литвиненком, С. Петлюра мав виключно практичний інтерес. О. Лотоцький наводить слова С. Петлюри, який писав, що "там, в його армії (П. Врангеля – М.С.), є певний відсоток українців..., я все зроблю, щоб при наближенні моєї армії... ті українці самі перейшли до мене.... з рушницями і іншою зброєю" [552, с.49]. У свою чергу, на думку П. Шандрука, військова конвенція з Врангелем могла допомогти Армії УНР у забезпеченні переходу на Херсонщину через Румунію у випадку, якщо вона буде притиснута до румунського кордону більшовицьким військом [560, с.5].

Зарубіжні дослідники акцентують свою увагу й на тих труднощах, з якими зустрілась українська делегація під час переговорів із представниками Врангеля. Однією з перепон став візит до Криму делегації "Українського національного комітету" на чолі з Моркотуном. О. Доценко зазначає, що керівництво "Комітету" своє основне завдання вбачало в необхідності створення "з'єднаної України, яка є частиною федеративної Росії" [287, с.108–109]. Це прямо суперечило курсу Директорії на визнання урядом Врангеля самостійності УНР і її уряду.

Ще однією проблемою під час переговорного процесу з Врангелем із метою укладення військової конвенції було бажання останнього стати головнокомандувачем союзних армії, тобто української й білої. О. Лотоцький прямо зазначає, що цю точку зору підтримувала й французька сторона. Однак український уряд пропонував принцип сумісного командування, а С. Петлюра категорично

відкидав пропозицію представників Врангеля. О. Лотоцький наводить слова С. Петлюри, який наголошував, що "той уряд, який прийняв таку умову сьогодні, вже на другий би день був усунутий нашою армією" [552, с.47]. Як результат таких значних суперечностей, військова конвенція з Врангелем так і не була укладена.

У повоєнний період проблема взаємин УНР і ЗУНР з білим рухом розглядається в працях українських зарубіжних дослідників В. Іваниса [353], Л. Шанковського [1030], І. Нагаєвського [632], А. Процик [739; 740; 1110]. Зазначені автори зосереджуються, головним чином, на причинах, що завадили створити спільно з Денікіним антибільшовицький фронт влітку 1919 р. Одна з них – серйозні розходження між керівництвом обох державницьких центрів щодо шляхів подальшої боротьби за українську державність, в т.ч. й у ставленні до денікінського руху. "У вересні 1919 р., – зазначає І. Нагаєвський, – в Українській Галицькій армії нуртували думки, що якось треба дійти до порозуміння з Денікіним, і в цьому було велике розходження між Петлюрою і Петрушевичем" [632, с.306–307]. Погоджуючись із цією точкою зору, В. Іванис зазначає, що наддніпрянці теж "не відкидали можливості військового розмежування з армією Денікіна", щоб уникнути воєнних дій з нею. Але денікінці зайняли неконструктивну позицію, заявляючи наддніпрянцям: "поки не признаєте гасло "єдина неділима Росія" – ніяких розмов" [353, с.107].

Наголошує на українофобській позиції Денікіна й А. Процик. При цьому вона наводить конкретні факти, що свідчать про намагання Франції й Великобританії, а згодом і адмірала Колчака, примусити Денікіна до встановлення дружніх стосунків і спільних дій з Петлюрою [740, с.133–134]. Але, підкреслює дослідниця, "ніяка кількість переконань і жодна спроба тиску не могла вплинути на Денікіна" [740, с.134]. На підтвердження своєї думки, вона посилається на секретний звіт британської розвідки, перехоплений росіянами в Константинополі. Згідно з матеріалами звіту, Денікін характеризував С. Петлюру як "шовініста і безпринципного опортуніста", а очолюваний ним визвольний рух оцінював як "щось трохи більше ніж натовп". "Денікін благов, – говорилось у секретному звіті, –

що заради миру в Європі рух Петлюри ні в якому разі не повинен підтримуватися чи заохочуватися" [740, с.134].

Дослідниця наголошує, що лише за наступника Денікіна – генерала Врангеля, ситуація змінилась і ставлення до українського визвольного руху стало більш толерантним, проте, вже було запізно [740, с.137–138].

Проблему взаємин УНР доби Директорії з білим рухом досліджують й історики незалежної України. Окремі праці вітчизняних фахівців з досліджуваної теми з'являються вже в середині 90-х рр. ХХ ст. Кризь призму політичної ситуації в Україні в 1918–1920 рр. розглядає цю тему А. Гриценко [216; 217; 218]. Посилаючись на архівні документи, матеріали тогочасної преси, дослідниця констатує, що позиція Денікіна, його прибічників, які переважали в зросійщеному Києві, щодо самовизначення України була негативною. Їх кредо – відродження "єдиної і неділимої Росії" [217, с.43]. Наводячи численні факти антиукраїнської діяльності денікінців на окупованих українських територіях, авторка зауважує, що така діяльність різко збільшувала кількість їхніх ворогів [217, с.48–50].

А. Гриценко не обійшла своєю увагою й переговори між УНР та Білим рухом Півдня Росії в 1920 р., коли його очолив Врангель. У її праці аналізуються контакти дипломатів УНР як із самим Врангелем, так і представниками білого руху за кордоном (Російський Політичний комітет на чолі з Б. Савінковим). Дослідниця дійшла висновку, що сподівання проведу УНР на чолі з В. Прокоповичем на порозуміння з великодержавниками П. Врангелем і Б. Савінковим було малореальним. Адже українська сторона вимагала визнання урядом Півдня Росії самостійності УНР і її нинішнього уряду, а Врангель погоджувався наділити УНР лише федеративною автономією. До того ж, на думку дослідниці, сторони взаємно не довіряли одна одній [218, с.66–69].

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. проблему взаємин різних форм української державності з білим рухом розглядають у своїх працях Д. Табачник [924; 925], А.Г. і В.Г. Зарубіни [323], Г. Гаврилюк [144], М. Держалюк [260], С. Литвин [535], В. Матвієнко [592], О. Реснт [757], В. Солдатенко [874; 875], В. Верстюк [1262], В. Яблонський [1082] та ін. Так,

Д. Табачник у своїй розвідці "Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу" одним із перших серед вітчизняних дослідників послідовно проаналізував взаємовідносини УНР доби Директорії з Денікіним та Врангелем. Зокрема, денікінську політику в українському питанні він характеризує як ірраціональну, підкреслюючи, що особливо безглуздим було намагання А. Денікіна ультимативно примушувати Директорію визнати гасло "єдиної і неділимої Росії", відмовитись від ідеї української державності. Автор відзначає догматичне й заідеологізоване світосприйняття А. Денікіна, що заважало йому реалістично оцінювати процеси, які відбувалися. Через це, підкреслюється в праці, "замість консолідації всіх антибільшовицьких сил А.І. Денікін робив усе від нього залежне, щоб протиставити себе (і, відповідно, Добровольчу армію) українському визвольному руху" [924, с.68].

У праці досить стисло аналізуються причини, що зумовили пошук Директорією взаєморозуміння з Денікіним. Головна увага зосереджується на намаганні провладу УНР через союз з білим рухом добитись визнання з боку держав – членів Антанти, що були повністю орієнтовані на підтримку білих добровольців. Проте, зазначає автор, досягти бажаного Директорії не вдалося. Денікінці вперто відмовлялись вести переговори з Петлюрою, погоджуючись мати справу лише з представниками УГА [925, с.70].

Оголошена Директорією 24 вересня 1919 р. війна Збройним силам Півдня Росії, вважає Д. Табачник, не принесла користі жодній зі сторін. Спрямування проти українських військ трьох білогвардійських корпусів завадило А. Денікіну переможно закінчити похід на Москву. Були виснажені й українські війська. В цих умовах керівництво УГА зневірилось у можливості спільно з Дієвою Армією продовжувати боротьбу за українську державність і підписало 6 листопада 1919 р. угоду з денікінцями, згідно з якою "УГА зберігала автономію при оперативному керівництві денікінського командування". 17 листопада 1919 р. було підписано остаточний договір між УГА і Добровольчою армією. Дослідник кваліфікує цей договір як "військово-політичний союз", який був досить вигідний УГА [925, с.71]. Однак, через швидку зміну ситуації на фронті УГА не встигла ним скористатись і

згодом уклала союз із червоними. Д. Табачник чомусь обійшов обставини такого переходу, бездоказово, на наш погляд, повторивши звинувачення УГА в ланцюгу зрад, що прозвучали з уст М. Шаповала [1033, с.178]. Сучасні дослідники досить переконливо доводять, що для УГА, затиснутої з трьох боків Червоною армією, це була єдина можливість в тих умовах уникнути повного знищення [875, с.365]. Проте загальний висновок Д. Табачника про причини, що завадили порозумітись Директорії і ЗСПР у 1919 р. важко заперечити. Денікінські Збройні сили Півдня Росії, справедливо зазначає автор, були розгромлені, перш за все, внаслідок запеклої антиукраїнської політики свого головнокомандуючого. А Директорія через свою соціалістичну репутацію не змогла добитися визнання з боку держав Антанти, що завадило їй говорити з білогвардійцями на рівних. Як наслідок, констатує Д. Табачник, перемогу здобули більшовики, по черзі розгромивши та знищивши і українські, і денікінські частини [925, с.71].

У статті Д. Табачника висвітлюється також переговорний процес Директорії з наступником Денікіна в керівництві білим рухом Врангелем. Автор зазначає, що Врангель розумів згубність продовження політики свого попередника в українському питанні і, плануючи виступ з Криму, шукав можливість налагодити співробітництво з українською владою. У праці наводяться конкретні кроки Врангеля з метою встановлення контактів із Директорією, зокрема його пропозиція про укладення військової конвенції, спрямованої проти більшовиків, ідея відродження запорізького козацтва, наголошується, що активність в українському питанні виявляло й оточення барона, зокрема генерал Я. Слащов-Кримський. Дослідник не подає деталей завершального етапу переговорів делегації УНР із Врангелем, але висловлює переконання, що реалізація домовленостей з ним могла б змінити всю ситуацію на фронтах громадянської війни, якби не штурм Перекопу більшовиками [925, с.74].

Більш детально процес переговорів Директорії з Врангелем висвітлений у статті Г. Гаврилюка "Спроба укладення військової конвенції УНР з "Урядом Півдня Росії" в 1920 р." Автор констатує їх складність, підкреслює, що незважаючи на інтерес барона до союзу з українцями, "Уряд Півдня Росії" пропонував укладення

такої політичної угоди, яка фактично позбавляла УНР будь-якої суверенності, а, отже, була неприйнятною для її уряду. Тому, підкреслює дослідник, "Уряд УНР виступав лише за "мілітарне порозуміння з Врангелем" [144, с.154–155]. Проте й при підготовці військової конвенції також виникли суттєві розходження між сторонами. Г. Гаврилук зазначає, що висунута Врангелем пропозиція визнати його головнокомандуючим союзних армій, яку підтримувала й Франція, не була підтримана українським урядом, оскільки останній наполягав на принципі сумісного командування. Негативний підсумок переговорів із Врангелем дослідник вважає закономірним: "Зазначені вище глобальні протиріччя в поглядах обох урядів на характер української державності і сенс українських національних прагнень в сукупності з загальною нещирістю "Уряду Півдня Росії" унеможливили укладення військової конвенції, до якої обидва уряди підштовхувалися об'єктивними обставинами" [144, с.155].

Важливу інформацію, що демонструє вплив українського чинника на перебіг переговорного процесу УНР із Врангелем, містить стаття А. Іванця "Українське підпілля в армії Врангеля". Автор зауважує, що в армії Врангеля служило багато українців, "серед солдат – 70–80% українського елемента". Значний відсоток офіцерів армії Врангеля служив раніше у військах УНР або Української Держави [352, с.149]. Тому керівник "Російської армії" не міг не враховувати проуєнерівські настрої, які панували серед значної частини його війська. На думку А. Іванця, свою впливовість в армії Врангеля український чинник виявив під час перебування в Криму делегації так званого "Українського національного комітету" на чолі з Моркотуном, що претендувала на владу в Україні й готова була підписати від імені України будь-які договори з Врангелем. Але цього не сталося. Дослідник вважає, що на позицію Врангеля справив вплив той факт, що "відпоручників національного Українського комітету Моркотуна, Цитовича і Могилянського не прийняли фронтові організації врангелівської армії, заявляючи їм, що самотнім для них рішенням є уряд У.Н.Р." [352, с.151].

Підводячи підсумки, А. Іванець констатує, що Врангель протягом 1920 р., намагаючись використати з військовою метою потенціал українців, відмовляється

від найбільш брутальних методів національної політики білих, проте на принципові зміни в ставленні до України довго не йшов [352, с.151, 152]. Ситуація змінилась лише в листопаді 1920 р., та вже було запізно.

Характерною особливістю вітчизняного історіографічного процесу з досліджуваної теми в другій половині 90-х рр. – початку ХХІ ст. є поява поряд з невеликими статтями фундаментальних праць, у яких проблема стосунків УНР та ЗУНР із небільшовицькими режимами розглядається всебічно, із залученням значної кількості нових джерел. Серед їх авторів – М. Держалюк, В. Верстюк, В. Солдатенко, О. Реєнт, С. Литвин, В. Яблонський. У зазначених працях, перш за все, зроблені спроби всебічно розглянути концептуальні питання – про соціальну природу білого руху, його національну програму, причини, що завадили досягти порозуміння українських державницьких центрів із білим рухом тощо.

Так, крізь призму взаємовідносин УНР з Антантою розглядає стосунки Директорії з білим рухом М. Держалюк. Він характеризує білогвардійську ідеологію як таку, що "віддзеркалювала прагнення реакційних сил Росії до відновлення монархії чи буржуазної республіки, але без права жодної нації на автономію і відокремлення". І керівники УНР і ЗУНР добре це розуміли. Їх "оцінка політичної постаті Денікіна була зваженою" [260, с.201], – пише М. Держалюк. Але ситуація складалась таким чином, що Добровольча армія Денікіна на кінець літа 1919 р. була найбільшою силою в боротьбі проти Радянської Росії і саме на білу армію робила ставку Антанта. І український провід не міг з цим не рахуватися. Отже, робить висновок він, "прагнення до порозуміння з Антантою було головною причиною діалогу УНР і ЗУНР із білими арміями в 1919 р., незважаючи на те, що білі війська вороже поставилися до українського визвольного руху" [260, с.202]. Однак, зазначає дослідник, сподівання на зміну позиції Антанти щодо української незалежності були даремними. Антанта вірила в силу армій Колчака й Денікіна і нехтувала Директорією. Це відчув і Денікін, і тому спільні дії українських і білогвардійських військ під час походу на Київ 30 – 31 серпня 1919 р. були єдиним і останнім епізодом їхнього співробітництва [260, с.204].

На жаль, автор обійшов у своїй праці проблему взаємин УНР з білим рухом за часів Врангеля.

Ця проблема – в центрі уваги В. Верстюка. У другому томі шеститомної праці "Політична історія України. XX століття" учений аналізує ідеологічне підґрунтя білого руху, політику в українському питанні як Денікіна, так і Врангеля. Він зазначає, що П. Врангель і його оточення добре розуміли хибність української політики генерала Денікіна і тому йшли на контакти з представниками різних українських політичних угруповань, насамперед ліберальних [1262, с.446], пропонували свої проекти вирішення українського питання. Але ці проекти так і не були реалізовані [1262, с.446–447]. Не мали практичних наслідків і переговори, які вела у Криму делегація Директорії УНР. Узагальнюючи причини невдачі нового політичного курсу Врангеля в українському питанні, В. Верстюк зазначає, що барон "потрапив у певний військово-політичний цейтнот. За кілька місяців, – наголошує дослідник, – було неможливо докорінно змінити спосіб мислення свого оточення, як і психологію мас, виховану довгими роками на переконанні, що пани ("господа") є їхніми головними ворогами" [1262, с.448].

Окремі аспекти взаємин Директорії УНР і ЗУНР з білим рухом, у першу чергу з Денікіним, у 1919 р. висвітлює у монографії "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана" С. Литвин. Автор заперечує закиди інших вітчизняних фахівців на адресу С. Петлюри в тому, що Голова Директорії не робив спроб порозумітись із Денікіним з метою скоординувати дії Армії УНР та денікінців для спільної боротьби проти більшовиків. Навівши конкретні факти, дослідник зазначає, що спроби висланих УНР делегацій порозумітись із денікінцями ні до чого не призвели. "Денікінці чути не хотіли про незалежну Україну, немилосердно придушуючи національно-визвольний рух" [535, с.306].

Аналізує автор і позицію керівництва ЗУНР та її армії щодо денікінського руху. Він наводить переконливі докази на підтвердження того, що в жовтні – на початку листопада 1919 р. значна частина командного складу УГА, на відміну від Є. Петрушевича, який ще хитався, зайняла відверто проденікінську позицію. Правда, теза С. Литвина про те, що від С. Петлюри його оточення приховувало

"небезпеку, що насувалась від проденікінських настроїв галицького командування" і тому він "перебував у стані деяких ілюзій" [535, с.319] щодо позиції останнього, на нашу думку, не зовсім переконлива. Адже С. Петлюра не міг не бачити, що вже з перших днів перебування на території Великої України галицький провід постійно демонстрував своє небажання сваритись із денікінцями, сподівався з їх допомогою зберегти Галичину від зазіхань з боку Польщі. Інша справа, що С. Петлюра, знаючи про проденікінські настрої галичан, не робив по відношенню до них різких кроків, навпаки, до останнього намагався зберегти галицько-наддніпрянський бойовий союз. Наведені С. Литвином документи підтверджують цей висновок [535, с.321–322].

Проблема стосунків УНР і ЗУНР із військово-політичними режимами Росії досліджувалась і на дисертаційному рівні. Окремі її аспекти висвітлені в кандидатській дисертації В. Яблонського [1233]. Автор, зокрема, зазначає, що одним із завдань Директорії в зовнішньополітичній сфері був пошук союзників з метою збереження української державності. Однак це завдання не було реалізоване. Причина полягала в тому, що "всі держави чи їх коаліції, які вершили світову політику, не готові були до визнання самостійної української держави". У цьому плані, підкреслює дослідник, не були виключенням "і репрезентанти всіх російських політичних таборів" [1233, с.15], в т.ч. і білий рух. Цю ж ідею обстоює у своїй кандидатській дисертації В. Лозовий [1176].

У перші роки ХХІ ст. вітчизняна історіографія досліджуваної теми поповнилась ще двома дисертаційними роботами – В. Крупини [1168] та Я. Штанька [1232].

В. Крупина фактично започаткував процес наукового осмислення й узагальнення історії білого руху на Півдні в контексті розвитку подій Української революції. Стосункам українського національного та білого рухів за доби Директорії присвячені третій та четвертий розділи праці. У третьому розділі "Білий рух у боротьбі з більшовизмом в Україні та Директорією УНР (1919 – березень 1920 рр.)" автор зазначає, що ідея збереження "єдиної, великої, неподільної Росії", яка була наріжним каменем політичної доктрини білого руху, зумовила політичну й

військову конфронтацію білогвардійщини з українським національним рухом. Автор сформулював основні засади антиукраїнської пропаганди білого руху, серед яких – твердження про "німецьке походження" українського визвольного руху та його тотожність з більшовизмом", наголос на відсутності історичних прецедентів існування української державності, звинувачення українських провідників у зрадництві і політичному авантюризмі. Таке ставлення до українського визвольного руху, робить висновок дослідник, "надзвичайно звузило платформу для переговорів", а отже і можливість до порозуміння [1168, с.14,16]. В. Крупина констатує, що війна між УНР і ЗСПР, що спалахнула восени 1919 р., завершилась поразкою українців, проте "це була "піррова" перемога білого руху, яка означала послаблення антибільшовицького фронту" [1168, с.16].

У четвертому розділі дисертації В. Крупини "Кримський період Білого руху (квітень – листопад 1920 р.)" розглядається зміна курсу внутрішньої політики П. Врангеля та його ставлення до "українського питання". Автор дійшов висновку, що ця зміна була обумовлена кількома чинниками: різким погіршенням становища "білих" армій на фронті, змінами у самому "білому" таборі та проукраїнськими настроями в Криму [1168, с.16]. Висвітлюючи етапи переговорного процесу між С. Петлюрою та П. Врангелем, дослідник зазначає, що факт переговорів не означав зміни поглядів командування "Руської армії" щодо "українського питання". Вони змушувались до контактів політичними й військовими обставинами, в яких опинились. І чим гіршим ставало становище на фронті, тим більш поступливим ставав Врангель [1168, с.15]. Врешті-решт, потрапивши в безвихідь, Врангель 8 листопада 1920 р. визнав де-факто незалежність УНР, але це визнання в умовах наступу більшовиків носило формальний характер [1168, с.17].

У дисертаційному дослідженні В. Крупини низка аспектів взаємин УНР і ЗУНР з білим рухом зачіпається побіжно. Їх глибокий аналіз був здійснений Я. Штаньком у кандидатській дисертації, захищеній у 2006 р. Стосункам УНР доби Директорії з білим рухом присвячені третій та четвертий розділи дисертації. У третьому розділі "Взаємини командування Збройних сил Півдня Росії з УНР", автор виділив чинники, що зумовили в 1919 р. значні зміни у взаєминах білого руху

Півдня Росії та УНР. Найважливіші з них: створення Директорії УНР, яка діяла під національними та "лівими" гаслами; активне втручання в громадянську війну в Росії Антанти, яка зробила основну ставку на підтримку білого руху Півдня Росії; завершення в цей період організації й політичної консолідації білого руху, результатом якої була поява ЗСПР на чолі з А. Денікіним [1232, с.12]. Дослідник констатує, що спроби Антанти створити антибільшовицький блок на базі порозуміння УНР та білого руху Півдня Росії були невдалими. Не мали позитивних наслідків і аналогічні спроби самої Директорії. Головна причина – несприйняття керівництвом ЗСПР ідеї існування незалежної української держави [1232, с.17].

Я. Штанько більш детально, порівняно з дисертацією В. Крупини, аналізує наслідки конфлікту між урядом УНР і білим рухом восени 1919 р. для обох сторін. Найважливіші з них зводились до таких: по-перше, конфлікт сприяв їх поразці в боротьбі зі спільним ворогом – Червоною армією; по-друге, під час війни на бік білого руху Півдня Росії перейшла УГА, що стало однією з причин розколу українського національного руху; по-третє, в ході збройного протиборства в середовищі вищого військового керівництва ЗСПР "виникла тенденція переоцінки взаємин із національними рухами, яка певною мірою реалізувалась П.М. Врангелем"; по-четверте, війна із ЗСПР зумовила появу в лідерів УНР "стійкої недовіри до політики керівництва Білого руху, що мало негативне значення для їх взаємин у подальшому" [1232, с.14].

Четвертий розділ дисертації Я. Штанька "Політика уряду П.М. Врангеля щодо УНР" містить аналіз тих змін, що відбулись у національній політиці керівництва білого руху в 1920 р. Як і В. Крупина, автор доводить, що до осені 1920 р. Врангель "прагнув створити тільки ілюзію порозуміння з українцями, щоб запевнити Францію у створенні єдиного антибільшовицького фронту" [1232, с.15]. Реальні кроки для налагодження безпосередніх контактів із керівництвом УНР були здійснені Врангелем лише восени 1920 р. під час переговорів у Бухаресті й Варшаві. На початку листопада 1920 р. Врангель навіть визнав уряд УНР і суверенність Українських Установчих зборів. Але це визнання, зауважує дослідник, "було

зроблено в неофіційній формі й не мало жодних юридичних наслідків..." [1232, с.16].

Останнім часом активно вивчають досліджувану проблему О. Любовець та М. Ковальчук. О. Любовець у статті "Державні моделі військово-диктаторських режимів А. Денікіна та П. Врангеля в Україні" виявляє деякі риси білого руху, на які не звертали увагу попередні дослідники. Констатуючи, що білий рух вбачав свою головну мету в боротьбі проти більшовизму та відродженні "єдиної неподільної Росії", дослідниця підкреслює, що досягнення цієї мети, на переконання переважної частини лідерів білого руху, було неможливе без сильної сконцентрованої влади. "Однак, – наголошує авторка, – на протипагу більшовикам, вони поклалися не на диктатуру певного класу (пролетаріату), а на диктатуру певної особистості" [555, с.3].

Аналізуючи державні моделі режимів А. Денікіна та П. Врангеля, О. Любовець зазначає, що їх основною спільною рисою "було принципове неприйняття жодних державних утворень, що виникли на уламках імперії, жодних сепаратистських проявів, зокрема й українського національно-визвольного руху" [555, с.6]. Тому реалізація цих моделей на терені України призвела "до ліквідації української державності в будь-якій формі" [555, с.12].

У підготовлених М. Ковальчуком низці статей і монографії "Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння", поряд з іншими проблемами, досліджується дипломатичне підґрунтя українсько-білогвардійського протистояння [415; 417; 420; 421]. Висвітлюються конкретні кроки урядів УНР на міжнародній арені напередодні та під час війни з білогвардійцями. Дослідник, зокрема, зазначає, що в 1919 р. у своїх "різноманітних зовнішньополітичних комбінаціях, які мали наблизити визнання на міжнародній арені", уряд УНР "не брав до уваги антибільшовицькі сили в Росії". За словами автора "національна політика білих вождів була настільки ворожою до української держави, що ні очолювана С. Петлюрою Директорія, ні уряди С. Остапенка та Б. Мартоса навіть не намагалися встановити бодай найменші контакти з керівництвом білого руху" [417, с.17].

На жаль, хронологічні рамки праці не дозволили досліднику охарактеризувати взаємини УНР з Білим рухом у 1920 р., коли на його чолі стояв П. Врангель.

Підсумовуючи стан історіографічного дослідження стосунків УНР і ЗУНР з білогвардійськими військово-політичними режимами в сучасній вітчизняній історіографії, маємо підстави для висновку про те, що зазначена проблема викликала значний інтерес у істориків незалежної України. Завдяки їхнім працям вдалось заповнити низку прогалів, що стосувались ключових питань взаємин обох українських державницьких центрів з білим рухом. І все ж, варто погодитись із сучасними вітчизняними фахівцями О. Козеродом [1161, с.9], М. Ковальчуком [413, с.35], В. Капелюшним [379, с.482], які вважають, що ця проблема недооцінена українським дослідниками, а низка її аспектів потребує подальшого вивчення. Зокрема, й до сьогодні ми мало що знаємо про переговори делегації УНР з П. Врангелем і генералом В. Киреем у кінці серпня – на початку вересня 1920 р., під час яких, поряд з іншими, розглядалось і питання про передачу Україні Чорноморського флоту. Лише в загальному вигляді відома інформація про підсумки консультацій у Бухаресті з представниками Врангеля, в яких з української сторони брали участь міністр закордонних справ К. Мацієвич, генерал С. Дельвіг, адмірал М. Остроградський. Між тим, на необхідність більш детального вивчення цих питань ще в середині 90-х рр. ХХ ст. звертала увагу вітчизняна дослідниця Л. Радченко [749, с.115]. На наш погляд, є потреба в більш глибокому вивченні протистояння в оточенні Врангеля щодо розв'язання "українського питання", яке серйозно впливало на проведення переговорів між УНР та керівництвом білого руху восени 1920 р. Лише фрагментарно висвітлене неоднозначне ставлення провідних політичних партій УНР до контактів з Денікіним та Врангелем, що також не могло не позначитись на виробленні чіткої позиції керівництва УНР щодо взаємин з білим рухом. Не можна вважати вичерпаною проблему "ЗУНР – білий рух". В оцінці їх стосунків, особливо факту переходу УГА на бік Добровольчої армії, навіть серед сучасних дослідників продовжують переважати одномірні, нерідко діаметрально протилежні підходи: від повного виправдання до однозначного засудження. Це зумовлює потребу в комплексній праці, в якій би на основі залучення нових джерел

були відкинуті крайнощі, партійні уподобання, зроблені виважені висновки щодо усього комплексу питань, які стосуються взаємин ЗУНР з російськими військово-політичними режимами.

Подальше дослідження вищеназваних проблем дозволить, на наше переконання, конкретизувати знання про важливі події, що відбувались у чи не найкритичніший період Української революції 1917–1921 років.

РОЗДІЛ VI

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР

6.1. Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР

Одним з ключових завдань Директорії, яка прийшла до влади внаслідок повалення влади гетьмана П. Скоропадського, стала збройна боротьба за збереження державної незалежності України.

Її перебіг висвітлений у багатьох спогадах і наукових дослідженнях з військової історії доби Директорії. Але їхні автори лише побіжно звертаються до проблем формування Дієвої армії УНР. Здебільшого це пояснюється тим, що процес військового будівництва відбувався в ході бойових дій з радянськими, польськими та білогвардійськими військами, які й привертали до себе головну увагу істориків. Можна стверджувати, що досі не здійснено серйозної спроби схарактеризувати опубліковані наукові дослідження, присвячені розбудові збройних сил УНР у 1918–1920 рр.

Метою даного параграфу є вивчення розмаїтих оцінок цієї важливої наукової й політичної проблеми доби Директорії УНР.

Наукову літературу з досліджуваної теми можна поділити на три групи: праці радянських авторів, дослідження представників української зарубіжної історіографії, публікації істориків незалежної України.

Оскільки УРСР не визнавала законність існування УНР, радянська історіографія взагалі не ставила за мету дослідити процес українського державотворення, в т.ч. й такий важливий її компонент, як військове будівництво. Про армію Директорії якщо й згадувалось у працях радянських істориків, то лише у ворожо-викривальному тоні [768, с.43; 538, с.42]. Методи комплектування Збройних сил УНР, які використовувала Директорія, зокрема накази про мобілізації, оголошувались "примусовими", "насильницькими", а роз'яснення провідників УНР українським робітникам і селянам основних завдань військової політики УНР кваліфікувались як спроби за допомогою

"псевдореволюційної фрази й обіцянки" обманом залучити селян до армії [768, с.42; 538, с.43].

Водночас варто зазначити, що й в умовах радянської тоталітарної системи, яка повністю позбавляла науковців можливості адекватно відображати події періоду національно-визвольних змагань в Україні, певне накопичення знань з історії військового будівництва в Україні, хоч і опосередковано, через висвітлення боротьби Червоної армії з "буржуазно-націоналістичними формуваннями", відбувалось. Це, насамперед, стосується праць мемуарного характеру, написаних колишніми партійними й радянськими функціонерами – В. Антоновим-Овсієнком [28], В. Затонським [325], активними учасниками бойових дій – М. Какуріним [369; 370], П. Дибенком [266], В. Примаковим [730] та ін. У них міститься чимало цінного фактичного матеріалу, який і в наш час може бути використаний для дослідження тих проблем військового будівництва, які доводилось розв'язувати військовому керівництву УНР за доби Директорії. Серед наукових видань можна виділити дві монографії М. Супруненка [919; 921], які також вирізняються в широкому колі радянської історіографії змістовністю й цінним фактажем. Звісно, використання вищеназваних праць у наукових дослідженнях потребує критичного підходу. Особливо це стосується положень аналітичного характеру та висновків, в яких, відповідно до партійних настанов, повинні були переважати негативні оцінки процесів національного військового будівництва.

Значний внесок у розвиток досліджуваної теми зробили українські зарубіжні історики. Серед найперших праць, автори яких приділили увагу військовому будівництву доби Директорії, варто виділити колективну монографію "Історія українського війська" [362]. Автори монографії зупиняються на тих проблемах функціонування армії, з якими зустрілося керівництво Директорії після повалення влади гетьмана. Одна з них – напівповстанський характер підрозділів армії УНР. Більша частина повстанських формувань, констатується у монографії, з усуненням від влади

гетьмана П. Скоропадського покинула лави армії. "Залишилось мало таких стягів, де не було дезерції" [362, с.458], – зазначається в праці.

Ще однією проблемою військового будівництва була нестача кваліфікованих старшинських кадрів, що за виразом авторів монографії, "сильно поменшувало боєздатність і стійкість деяких стягів Наддніпрянської Армії" [362, с.539]. У праці наводяться конкретні приклади діяльності Директорії, військового керівництва УНР у справі розбудови української армії, справедливо зазначається, що багато чого із запланованого не було виконано "через війну і втрату території". Одночасно автори монографії називають і прорахунки, яких, на їх погляд, припустились керманичі УНР у військовому будівництві. "Директорія, – підкреслюється в праці, – не притягла до співпраці державно-творчих елементів українського громадянства. Навіть в її рядах не все була однозгідність у поглядах і задумах" [362, с.461]. Крім того, заважали політичні розбіжності між керівництвом УНР та ЗУНР. Це виявилось під час формування спільного проводу обох українських армій. Створений 11 серпня 1919 р. під назвою Штаб головного отамана спільний провід мав обмежену компетенцію й міг впливати лише на оперативні справи [362, с.549].

Віддаючи авторам зазначеної монографії належне за спробу всебічно дослідити процес військового будівництва за доби Директорії, варто зазначити, що вона не позбавлена й низки недоліків. Серед них – фактологічні неточності й помилки, розгляд окремих питань у відриві від політичних процесів того часу, недостатня джерельна основа – в основному використовувались дані, оприлюднені в мемуарних працях 20-х рр. ХХ ст. Крім того, надзвичайно скромно висвітлений важливий період військового будівництва в 1920–1921 рр., на що звертає увагу в передмові до цієї праці її рецензент Я. Дашкевич [362, с.VIII]. Має місце й недостатньо глибоке проникнення в спонукальні мотиви рішень урядів Директорії у військовій сфері. Зокрема, це стосується оцінки закону від 13 травня 1919 р. про запровадження в армії військової інспектури. Автори монографії вважають, що цей інститут вводив до армії політику, і тим самим "ослаблював боєздатність відділів" [362, с.544].

Важливе місце у вивченні досліджуваної теми посідають праці політичних діячів доби національно-визвольних змагань – В. Винниченка, Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Мазепи, С. Петлюри, П. Христюка, М. Шаповала, О. Андрієвського, О. Назарука та ін. Хоча варто зауважити, що зміст висновків і оцінок нерідко визначається партійними уподобаннями авторів. Так, Д. Дорошенко, виступаючи з правих, консервативних позицій, вважає, що головними помилками Директорії у військовому будівництві було її намагання створювати такий державний інструмент, як армія, спираючись на класовий принцип, нерозуміння того, що величезна маса людей, залучених до боротьби з гетьманом, будучи національно не освідомленою, несе з собою велике деструктивне начало [283, с.398–399].

Точку зору Д. Дорошенка підтримує у своїх спогадах "З минулого" й В. Андрієвський. Автор вважає, що в умовах другої більшовицької навали в Україну Директорія виявила повну безпорадність в організації військової оборони держави. "На горі сиділи люде абсолютне недосвідчені у військових справах (Петлюра і його отамани)", – зазначає В. Андрієвський. На його думку, Директорії варто було одразу закликати увесь народ без огляду на його класовий статус до священної боротьби проти напасника, і цей заклик мав би відгук серед українців. Але нова влада не зробила цього, пропагуючи гасло "уся влада трудовому народові" [18, с.18]. "Взагалі, – робить висновок В. Андрієвський, – сей спосіб, так сказатиб, "ділання на клясові інстинкти" при організації армії наші соціялісти ввели ніби в систему" [18, с.74]. Проте, результати такого підходу були для Директорії протилежні очікуванім, оскільки "трудоий народ" негайнож одвернувся від неї, щоб кинутися в обійми большевиків, які без ніяких застережень віддавали йому відразу чуже майно..." [18, с.18].

Представники лівого соціалістичного табору дещо по-іншому оцінюють військову політику Директорії, її досягнення й прорахунки в цій сфері. В. Винниченко у своїй праці "Відродження нації" основну вину за провали у військовому будівництві покладає на Головного отамана військ УНР

С. Петлюру, керівників військового відомства, які не використали наявні можливості для розбудови української армії [118, с.244–245]. З притаманною йому різкістю В. Винниченко назвав усіх відповідальних за розбудову армії "нездарами й нікчемами" [118, с.244], забуваючи, правда, про те, що, перебуваючи в складі Директорії до 9 лютого 1919 р., теж довгий час не мав чіткої позиції щодо форми організації збройних сил УНР і протидіяв створенню регулярної армії.

Окремі аспекти проблеми розбудови власного війська за доби Директорії знайшли своє відображення у вже згадуваних працях І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції" та П. Христюка "Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.". Вони містять низку документів і матеріалів, що стосуються створення Армії УНР, її участі в захисті української державності.

Аналізує процес національного військового будівництва в УНР у 1918 – 1920 рр. й О. Назарук у праці "Рік на Великій Україні". Автор, зокрема, різко критикує пропозицію щодо реорганізації армії, з якою виступив генерал О. Осецький. Суть його плану полягала в тому, пише О. Назарук, "що армію твориться з наємників, причім платиться неймовірні суми особливо простим козакам" [634, с.110]. На думку О. Назарука реалізація подібного плану призвела б до посилення дезертирства і деморалізації в армії УНР, а згодом і до її остаточної руйнації [634, с.110–111].

О. Назарук, подібно багатьом іншим галицьким авторам, критично, при цьому не завжди виправдано, оцінює роль С. Петлюри в реорганізації війська УНР. Він безапеляційно стверджує, що в С. Петлюрі "організаційного змислу... не було", що той "майже до кінця не організував ні одної старшинської школи, ні одної військової кадри..." [634, с.191], а мобілізаційні накази Головного отамана глузливо характеризує як "довжелезні, воднисті, без змісту, з яких абсолютно годі було зміркувати, чого той "генерал Петлюра" хоче" [634, с.244]. Зрозуміло, що подібні твердження потребують критичної оцінки.

Поряд з працями колишніх діячів УНР у міжвоєнний період з'являються праці відомих українських воєначальників того часу – М. Капустянського

"Українська збройна сила й українська національна революція", "Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році", В. Сальського "Головні підстави творення армії УНР в минулому та майбутньому", А. Пузицького "Боротьба за доступи до Києва", а також публікації активних учасників збройної боротьби за українську державність В. Сігаріва [835; 836], В. Петріва [695; 697], В. Кедровського [395]. У них поряд з висвітленням головних подій на фронтах боротьби за незалежність України міститься чимало цінної інформації щодо перебігу воєнного будівництва в Україні. У праці "Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році" М. Капустянський розглядає організаційну структуру українських збройних сил, характеризує їх кількісний склад, боєздатність, аналізує рівень фахової підготовки командирів і водночас порівнює українську армію з армією противників. Важливо, що виклад здійснюється в хронологічній послідовності, це дає можливість прослідкувати ті зміни, що відбувались у кількісному і якісному складі українського війська в результаті вжитих Директорією заходів у сфері військового будівництва.

Причини невдач Директорії, проводу УНР у захисті незалежності української держави на кінець весни 1919 р. М. Капустянський пов'язує не лише з прорахунками в політичній і дипломатичній сферах, а й з недоліками в галузі військового будівництва. Зокрема, на його думку, непродуманою була політика проводу УНР щодо кадрового українського старшинства, з яким конкурували молоді, революційно налаштовані українські старшини. Дослідник з розумінням ставиться до бажання уряду очистити старшинські кадри від людей, вихованих у дусі "єдиної, неделимої, монархічної Росії", але при цьому зауважує, що "просіювання робилося надто невміло, однобічно і без належної системи". Це, на його думку, "відштовхнуло великий відсоток гарних старшин, сприяло розкладу армії, упадкові дисципліни і взагалі шкідливо відбивалось на боєздатності нашого війська" [380, с.27]. Зазначену думку підтримав і генерал А. Пузицький [742, с.54]. Однак, варто зауважити, що праця М. Капустянського не позбавлена й певних недоліків, зокрема це стосується його оцінки діяльності державної інспектури в армії УНР. Точка

зору дослідника в цьому питанні не відрізняється від поглядів авторів уже згадуваної праці "Історія українського війська". Він вважає запровадження інспектури у війську витівкою урядових соціалістичних партій з метою "догляду за його певністю", а саму інспектуру характеризує як "зайву інституцію", "шкідливу з своєї натури" [381, с.88].

Вдалі спроби проаналізувати окремі малодосліджені аспекти військової історії доби Директорії здійснили зарубіжні автори 30-х рр. ХХ ст. – В. Петрів [696], М. Галаган [149; 150], А. Пузицький [742], В. Удовиченко [956], З. Стефанів [911; 912; 913]. Зокрема, З. Стефанів аналізує процес реорганізації армії УНР після повалення влади Гетьмана. Інформація про перший її етап (квітень 1919 р.) власне повторює дані, наведені в уже згадуваній праці М. Капустянського. Але автор коротко характеризує й другу значну реорганізацію армії в умовах листопадової катастрофи 1919 р., коли військо УНР було змушене перейти до партизанських методів боротьби. У працях З. Стефаніва зазначається, що на початку Першого Зимового походу армія була поділена на 4 групи: Запорізьку, Київську, Волинську, 3-тю стрілецьку дивізію, до складу якої увійшли відділи 3-ї дивізії та Спільна юнацька школа. Автор наводить дані про озброєння армійських груп, їх чисельність, керівний склад, зазначаючи при цьому, що в лютому 1920 р. після включення до груп повстанчих загонів, ці групи були перейменовані в дивізії, а з 3-ї дивізії сформовано окремий полк [911, с.92]. Дослідник також подає коротку інформацію про чисельність та структуру Армії УНР під час спільних дій С. Петлюри з Польщею, аналізує процес поповнення її лав шляхом мобілізацій, запровадження у війську однострою [911, с.92–93].

Низку питань, пов'язаних із розбудовою та реформуванням армії УНР за доби Директорії, висвітлює у своїх спогадах генерал М. Омелянович-Павленко – активний учасник національно-визвольних змагань. Він констатує нагальну потребу в реформуванні армії УНР після повалення влади Гетьмана, оскільки через прояви отаманщини, політичну нестійкість командного складу, брак дисципліни вона не могла виконувати покладені на неї

функції. Саме такий стан армії, на думку М. Омеляновича-Павленка, змусив Директорію УНР навесні 1919 р. вдатися до рішучих заходів з метою опанування в ній ситуації. Один з таких заходів – створення державної інспектури 13 травня 1919 р. М. Омелянович-Павленко з розумінням поставився до запровадження інспектури, підкреслюючи, що "в моментах переходових, коли національний ідеал і соціальні моменти стоять у суперечці, часто-густо без інституту воєнкомів обійтися годі" [658, с.213]. Аналізуючи під цим кутом зору практичну діяльність державної інспектури в УНР, М. Омелянович-Павленко вважає, що її ефективність значною мірою знижувалась через недосконалість законодавчої бази. Адже компетенція інспектури, згідно з урядовими інструкціями, поширювалась лише на армію, запілля ж залишалось поза її впливом [658, с.211]. Неврахування цього моменту законодавцями, констатується в праці, оберталось закономірними втратами: "те, що творилося одною рукою, другою руйнувалося". Негативно впливала на діяльність інспектури й слабкість її кадрового складу: людей, які мали високі моральні й інтелектуальні якості та ґрунтовно знали військову справу, було дуже мало, зазначає М. Омелянович-Павленко [658, с.212].

Отже, аналіз міжвоєнної української зарубіжної історіографії свідчить, що історики зробили значні кроки у вивченні військового будівництва доби Директорії. Була створена відповідна організаційна структура військово-історичної науки, розпочався процес збору, систематизації й аналізу фактичного матеріалу, що завершився виданням низки узагальнюючих праць. Хоча не треба забувати і про характерні недоліки багатьох з них – недостатню джерельну основу, значний вплив партійних уподобань на оцінку процесу розбудови Армії УНР, що призводило до суб'єктивістських висновків, поверховості.

У повоєнний період активно досліджували історію військового будівництва УНР у цілому, й Директорії зокрема, Л. Шанковський [1030; 1031], В. Іванис [353], Л. Цегельський [1010], М. Шляхтиченко [1056], М. Стахів [903–909], П. Мірчук [619; 620; 621], В. Прохода [736], І. Нагаєвський [632],

В. Верига [104] та ін. автори. Так, Л. Цегельський у праці "Від легенд до правди" констатує, що армія Директорії мала слабкий державотворчий потенціал. Саме така "революційна армія", вважає дослідник, "помогла повалити Гетьмана, але разом із ним повалено Україну як державу. Бо ця голота помагала опісля большевикам буквально за два місяці... викинути Директорію" [1010, с.134].

На наявність в Армії УНР соціально-політичного конфлікту між фаховими військовими та "революційними командирами" звертають увагу В. Прохода, Є. Коновалець, М. Шляхтиченко. Вони зазначають, що кадрові військові не могли не розуміти всю недолугість та небезпечність для армії "революційних отаманів", для яких на першому плані стояли політичні амбіції й бажання продемонструвати свою перевагу над кваліфікованими військовими фахівцями. Між тим, наголошують автори, незважаючи на брак досвіду у "революційних отаманів", їх активно підтримувала республіканська влада, особливо С. Петлюра [736, с.305]. Фахові військові, свідчить Є. Коновалець, намагалися вплинути на ситуацію, проте, їхні спроби наштовхувались на опір Директорії. Зокрема, коли Січові Стрільці взяли за ліквідацію "отаманів", то жоден з членів Директорії не підтримав їхньої ініціативи, навпаки, кожен із них, окрім В. Винниченка, намагався створити свою власну військову частину, на яку міг би опиратись [442, с.22].

Більшість авторів – колишніх військових, переконані, що однією з кардинальних помилок Головного отамана Армії УНР була ліквідація старшинських рангів. Як і за часів Центральної Ради, посада стала визначати військовий ранг, однак, як справедливо наголошує М. Шляхтиченко, три генеральські ступені – генерал-хорунжий, генерал-значковий і генерал-бунчужний – були перекваліфіковані на отамана. Водночас отаман не завжди відповідав генеральській посаді, тому отаманами стали називати себе й учорашні хорунжі, значкові та молодші старшини, а подекуди й цивільні особи [1056, с.59].

Серед публікацій повоєнного періоду варто особливо виділити монографії Л. Шанковського "Українська армія у боротьбі за державність" та "Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія". Це були перші дійсно наукові, позбавлені суб'єктивізму мемуарів, військово-історичні праці. У них автор докладно висвітлює початковий етап створення як Армії УНР, так і УГА на початку листопада 1918 р., характеризує перші кроки державного проводу УНР та ЗУНР з організації збройної відсічі більшовицькому й польському наступам, аналізує кількісний і командний склад армій, рівень боєздатності та підготовки воєнних операції тощо. Позитивним у працях дослідника є, насамперед, те, що він намагався відійти від політичної оцінки проводу УНР і водночас критично схарактеризувати ефективність його військово-організаційної діяльності, визначити як основні прорахунки у здійсненні військового будівництва, так і об'єктивні чинники, що заважали його здійсненню. Серед останніх – нестача військових організаторів [1030, с.13].

Певну інформацію щодо національного військового будівництва містять праці відомих представників української зарубіжної історіографії П. Мірчука "Українсько-московська війна (1917–1920)", "Українська державність 1917–1920 рр.", "На історичному закруті", І. Нагаєвського "Історія Української держави двадцятого століття", М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР" та В. Вериги "Визвольні змагання в Україні 1914–1923". Варто зазначити, що переважна більшість матеріалу цих праць тісно пов'язана з загальноісторичними подіями в Україні того періоду. Так, П. Мірчук поряд з іншими проблемами відображає діяльність проводу УНР щодо налагодження оборони республіки й створення власних збройних сил. Він гостро критикує воєнно-політичний курс Директорії, наголошує на героїчній боротьбі українських вояків, які, на його думку, стали заручниками недолугої політики державних провідників. Водночас, М. Стахів розглядає комплекс проблем військово-політичного характеру, з'ясовує помилки, яких припустилась Директорія в галузі військового будівництва. Він, зокрема, аналізує дві точки зору, що існували у військових колах УНР щодо шляхів розбудови Армії УНР.

Одну з них репрезентувала Стрілецька Рада – ідейне ядро Січових Стрільців, іншу – Директорія. Керівники Директорії пропонували сформувати регулярну армію, оголосивши загальну мобілізацію. Стрілецька Рада ж пропонувала створити Армію УНР на основі двох осередків: Січових Стрільців та Запорізької дивізії. Стрілецька Рада, наголошує автор, була проти оголошення загальної мобілізації, пропонувала набирати до війська спочатку тільки добровольців "на основі певного вибору і добору" [903, с.88].

Аналізуючи практику розбудови Армії УНР в перші місяці перебування Директорії при владі, М. Стахів вважає, що позитивною стороною військового будівництва в цей період було відділення "судівництва цивільного від військового", чітке визначення компетенції військових судів [903, с.150]. Важливим вважає дослідник розмежування повноважень, що мали виконувати міністр військових справ і Головний отаман. Але при цьому М. Стахів зауважує, що С. Петлюра часто втручався в діяльність міністра військових справ, наводить на підтвердження цьому конкретні факти [903, с.147].

Щодо прорахунків, то на думку М. Стахіва, головним з них було ігнорування пропозиції Стрілецької Ради про кадрову систему розбудови війська. На практиці, зазначає автор, ця система діяла лише при Корпусі Січових Стрільців [903, с.146–147]. Інші ж відділи "творилися на принципі призначення наперед командира, який добирав собі штаб і потім збирав до свого відділу рядових вояків і підстаршин. Ця система виявила себе цілком непрактичною" [903, с.147].

Змістовний матеріал з військового будівництва доби Директорії містить праця В. Вериги "Визвольні змагання в Україні 1914–1923". Автор переконливо доводить, що попри політичне протистояння в провіді Директорії, в надзвичайно несприятливих умовах міжнародної ізоляції Головний отаман С. Петлюра докладав надзвичайних зусиль для трансформації Армії УНР з повстанської в регулярну, використовував щонайменші можливості для організації збройної боротьби з чисельними ворожими арміями. Аналізуючи зокрема кількісний склад Дієвої армії УНР, В. Верига зазначає, що після

оголошеної С. Петлюрою мобілізації армія зросла майже вдвічі, проте якісний склад, на його думку, бажав кращого, а командування не мало змоги забезпечити її зброєю й боєприпасами [104, с.482].

Отже, аналіз дослідження українськими зарубіжними істориками військової політики доби Директорії, в т.ч. й такого її аспекту, як розбудова національної армії, говорить про їх значний інтерес до зазначеної проблеми. Однак, через об'єктивні та суб'єктивні причини, всебічного і наукового висвітлення досліджувана тема ще не отримала. Треба погодитись з об'єктивною оцінкою доробку зарубіжних авторів у цьому напрямі В. Капелюшного, який зазначає, що для їхніх праць "характерне абстрактне визнання недостатньої уваги до проблеми формування власних збройних сил, явна ідеалізація практики української армії, переоцінка ролі та відчутне спотворення кількісних і якісних характеристик українських військових сил у визвольних змаганнях" [379, с.418]. Цих недоліків зарубіжна українська історіографія почала поступово позбавлятися лише в останні роки, свідченням чого є праці канадського історика В. Вериги.

Значну увагу становленню Збройних Сил УНР за доби Директорії приділили сучасні вітчизняні історики. Серед найбільш вагомих праць варто назвати монографії Б. Якимовича "Збройні Сили України: Нарис історії" [1093] та А. Папікяна "Збройні Сили України двадцятого століття" [684]. Зокрема, Б. Якимович, аналізуючи підсумки військового будівництва в УНР за перші п'ять місяців перебування Директорії при владі, наголошує, що через об'єктивні причини, а саме, війну з більшовиками, а також територіальні втрати, "Генеральний штаб Військового урядництва не зміг здійснити своїх планів організації кадрових частин, хоч там була достатня кількість... фахових військовиків" [1093 с.104]. На думку автора, були й трагічні помилки, яких припустилась Директорія у військовому будівництві. Серед них – "відсутність чіткої програми дій внутрішнього будівництва держави". Б. Якимович піддав критиці урядовий кабінет Б. Мартоса, який, на його думку, "не усвідомлював, що головним питанням моменту є плекання

збройних сил, постачання армії всім потрібним. Водночас гроші часто йшли на іноді дуже сумнівні справи, а то й осідали в кишенях спритних ділків, що скористалися з українських визвольних змагань" [1093, с.134–135].

Слід зазначити, що Б. Якимович значно повніше і детальніше зупиняється на питаннях розбудови УГА [1093, с.114–124]. До проблеми ж військового будівництва в УНР автор повертається лише під час висвітлення підготовки спільного походу армій УНР і Польщі проти більшовиків навесні 1920 р. Він коротко охарактеризував чисельний і якісний склад українських збройних сил після їх реорганізації на момент спільного наступу [1093, с.145].

Переконливо висвітлює становище в армії УНР після повалення гетьманату А. Папикян. Як і Б. Якимович, він звертає увагу на недостатню увагу в УНР до потреб армії [684, с.45]. При цьому головну провину за таке становище автор покладає не на Уряд УНР, а на тих функціонерів, яким уряд безпосередньо доручив забезпечити армію всім необхідним. У праці наводяться конкретні приклади недбалого ставлення державних службовців до виконання урядових доручень [684, с.45–46]. Підводячи підсумки військового будівництва в 1918–1920 рр., А. Папикян дійшов висновку, що Директорія не спромоглася створити високоорганізовану і боєздатну армію. Її члени зосереджували свою увагу на боротьбі за вплив в уряді та владу, займалися внутріпартійними проблемами, не приділивши "необхідної уваги воєнному будівництву, внаслідок чого армія була знесилена та врешті-решт перестала існувати" [684, с.254].

Зазначені праці хоч і спирались на значну джерельну основу, все ж розглядали досліджувану проблему досить стисло, значною мірою фрагментарно. Поза увагою їх авторів залишилася низка важливих аспектів юридично-правового, військово-структурного, статутного та рангово-посадового характеру. Спробу усунути ці недоліки, комплексно розглянути основні етапи військового будівництва в Україні в добу національно-визвольних змагань здійснив у кандидатській дисертації "Збройні сили УНР (1917–1920 рр.)" В. Задунайський. Для нас представляє інтерес, насамперед,

другий і третій розділи дисертаційного дослідження. У другому розділі розглядаються конкретні заходи щодо створення і розвитку війська УНР за доби Директорії. Здійснивши аналіз вжитих заходів, дослідник робить висновок, що в 1919 р. розбудова Збройних Сил УНР йшла "від отаманщини і революційного експериментування до побудови військового організму на засадах законності і функціональної відповідності" [1148, с.18–19].

У третьому розділі дисертації В. Задунайського досліджуються основні кроки провладу УНР з метою удосконалення військової системи УНР. Автор зазначає, що переважна частина заходів припадає на весну 1920 р. й стосується структури військ, рангово-посадової системи, військово-санітарної справи, Вищого військового управління, системи військових статутів і судівництва тощо. Але при цьому дослідник підкреслює, що зазначені зміни "якісно не змінювали підвалин військового організму, а тільки покращували його функціональність". Заходи, проведені влітку та восени 1920 р., зокрема, спрямовані на удосконалення принципів отримання рангів і призначення на посади, спряли, на переконання автора, знищенню "залишків проявів анархії і отаманщини" [1148, с.19].

Завершуючи своє дослідження, В. Задунайський робить висновок, що в результаті вжитих Директорією, урядами УНР заходів, в Україні була створена "досить функціональна система збройних сил, яка була авторитетним державним інститутом" [1148, с.20]. На нашу думку, такий висновок є надто категоричним, таким, що певною мірою прикрашає дійсний стан речей. Факти свідчать, що протягом всього 1919 р. до складу Дієвої армії часто то входили, то виходили з неї, проявляючи непослух, великі повстанські дивізії, які мали статус штатних одиниць цієї армії. Та й у 1920 р. Дієвій армії доводилось нерідко потерпати від непостійності тих чи інших повстанських формувань, що дотримувались уенерівської орієнтації. Підтримуємо точку зору Г. Гаврилюка, В. Капелюшного й щодо певної еkleктичності при висвітленні В. Задунайським питання про розбудову Збройних Сил у добу Директорії. Ігнорування автором певних досягнень Української Держави в розвитку українських збройних сил,

ззначає В. Капелюшний, а також того факту, що Директорія розбудовувала військо в інших, ніж Центральна Рада, умовах і на інших засадах, у т.ч. й частково тих, що залишились у спадок від Гетьманату, не дало змоги В. Задунайському "зробити ґрунтовні висновки і узагальнення". Врахування цих моментів, справедливо вважає В. Капелюшний, дало б можливість досліднику з'ясувати й виділити "аспекти тяглості, безперервності військової політики, використання національних традицій протягом всього періоду 1917 – 1921 рр." [379, с.427]. Саме такий підхід, на нашу думку, демонструє Г. Гаврилюк при висвітленні української військової політики 1917–1918 рр. [1132]. Автор переконливо доводить спадковість військової діяльності уряду УНР доби Центральної Ради та Гетьманату, яка проявлялась у спільній концепції військової організації країни, безперервності розробки плану побудови постійної армії, єдиних поглядах на принципи створення національних збройних сил, близькості системи Вищого військового управління. Водночас автор зауважує, що з приходом до влади Директорії, її політика у військовому питанні була позначена руйнуванням попередніх військових структур, реанімацією добровольчих формувань "з невизначеними штатами і організаційними формами, відродженням отаманського способу творення збройних сил" [1132, с.2].

Дослідження Г. Гаврилюка, який лише побіжно висвітлює питання про військове будівництво за часів Директорії, доповнює кандидатська дисертація "Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.)" М. Яцюка. На відміну від В. Задунайського, який стверджував, що подальший розвиток такого державного інституту як армія "був припинений державним переворотом П. Скоропадського" [1148, с.17], М. Яцюк обстоює ідею тяглості військової політики протягом всієї Української революції. "Директорія, – пише автор, – враховувала позитивний досвід і недоліки своїх попередників" [1236, с.14].

На думку М. Яцюка, військове будівництво за другої УНР характеризувалось комплексним підходом до розв'язання специфічних

військових проблем. Воно мало свої етапи, під час яких вирішувались ті чи інші цілі [1236, с.14].

Вдалі спроби глибоко і всебічно дослідити проблеми військового будівництва в добу Директорії, усунути певні недоліки, що мали місце в працях вітчизняних істориків першої половини 90-х ХХ ст., були здійснені у монографіях Я. Штендери "Засуджений до розстрілу" [1064] та В. Сідака, Т. Осташко і Т. Вронської "Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника" [838]. Зокрема, аналізуючи стан українського війська після повалення Гетьманату, В. Сідак, Т. Осташко і Т. Вронська констатують, що українське командування практично не контролювало ситуацію в армії. Допомігши повалити Гетьмана, зазначається у праці, невдовзі проти Директорії почали діяти на Одещині – отаман Заболотний, на Чернігівщині – отамани Ангел і Хименко. Командування Збройних Сил УНР було змушене посилати боєздатні частини проти вчорашніх учасників боротьби з гетьманом П. Скоропадським, суттєво послаблюючи антибільшовицький фронт [838, с.40].

В. Сідак, Т. Осташко і Т. Вронська аналізують помилки, яких припустилась Директорія у військовій справі. "Як і за доби Центральної Ради, Директорія залишила поза державотворчим процесом так звані "нетрудові" елементи суспільства..., – наголошують дослідники. – В результаті УНР втратила численних фахівців у всіх сферах суспільного, економічного й військового життя". За їх словами, "значної шкоди державному і військовому будівництву завдало політичне протистояння між головою Директорії УНР В. Винниченком і Головним отаманом військ Директорії С. Петлюрою". Автори аргументовано доводять, що голова Директорії "продовжував відстоювати ті самі принципи військового будівництва, яких він дотримувався, перебуваючи на посаді голови Генерального Секретаріату". Натомість Головний отаман Армії УНР "все більше схилився до думки, що Збройні сили України повинні бути кадровими, регулярними, постійними і набиратися за принципом мобілізації..., він реально усвідомлював необхідність використання колишнього офіцерського корпусу російської армії так, як це вже зробила радянська Росія

при формуванні Червоної армії". Саме на цьому ґрунті, зазначають автори, між С. Петлюрою і В. Винниченком виникли тертя, що незабаром перейшли у відкриту ворожнечу [838, с.42–43].

На протистоянні між В. Винниченком і С. Петлюрою щодо стратегії військового будівництва в УНР детально зупиняється й В. Сідак у монографії "На шляху до воєнної доктрини України" [839]. Його праця й досі залишається єдиним дослідженням військової доктрини української армії доби Директорії. Представлена ним схема реформування українських збройних сил доби Директорії дає змогу більш системно проаналізувати перебіг бойових дій за Українську Державу. Всі етапи цього складного процесу В. Сідак ілюструє схемами й документами, що значно підвищує рівень його наукового дослідження.

Суттєвий внесок у розроблення досліджуваної проблеми здійснили дослідники, які вивчали державотворчу й військово-організаційну діяльність Головного отамана Армії УНР С. Петлюри. У ґрунтовній монографії С. Литвина "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана" значну увагу приділено особистій ролі голови Директорії у формуванні збройних сил Української Народної Республіки [535]. Посилаючись на новознайдені архівні документи, він наводить конкретні факти, які свідчать, що вже в січні – лютому 1919 р. С. Петлюра здійснив низку заходів, спрямованих на зміцнення армії [535, с.283,286].

Дискутуючи з істориками, які закидали С. Петлюрі відсутність військового фаху, С. Литвин вважає такі закиди непереконливими. На його думку, творча спадщина Головного отамана свідчить, що він розумівся на питаннях військового будівництва [535, с.278]. Заперечує С. Литвин й твердження окремих дослідників про некомпетентну кадрову політику С. Петлюри у війську, необґрунтовані відсторонення вищих воєначальників, створення кадрової плутанини у військовому керівництві. Він вважає, що Головний отаман виявляв "державницький підхід щодо вимог до військових

кадрів", зумів згуртувати під своїм проводом досвідчених військових діячів [535, с.279,282].

Безумовно, праця С. Литвина дозволяє відкинути ряд застарілих стереотипів щодо ролі С. Петлюри в розбудові армії УНР. Проте кидається у вічі, говорячи словами самого автора, певний елемент "замилування" особою Головного отамана. Вважаємо дещо категоричними висновки про масштабне "стратегічне мислення" С. Петлюри у військових питаннях. Конкретні факти свідчать, що він припускався помилок у кадровій політиці в армії, часто з необґрунтованою недовірою ставився до професійних військових кадрів, більшість з яких зрештою опинилась на керівних посадах в більшовицькій армії.

Варто зазначити, що окремі аспекти державотворчої і військово-організаційної діяльності С. Петлюри висвітлено також у статтях І. Срібняка [893; 894], В. Волковинського [136], А. Ткачука [935].

У сучасній вітчизняній історіографії військового будівництва за доби Директорії поряд з іншими досліджувалась також проблема розбудови національного військового флоту. Перші праці вийшли з друку ще у 1920–1930-х рр. ХХ ст., їх авторами були переважно колишні військові [963]. Загальні аспекти проблеми висвітлювали, зокрема, В. Савченко-Більський [800], С. Шрамченко [1058; 1060], З. Стефанів [913]. Пізніше зазначена тема певною мірою розглядалась у вищеназваних дослідженнях Л. Шанковського, О. Удовиченка, В. Вериги. Проте безпосередньо практику реалізації воєнної доктрини УНР щодо національного флоту в означений період узгальнили в своїх працях С. Шрамченко [1057; 1061] та В. Кравцевич [462]. Було проаналізоване законодавство урядів Української Народної Республіки щодо флоту, ефективність функціонування урядових структур у частині його виконання, діяльність морських міністрів і керівників морського відомства за часів Директорії. Ці ж питання висвітлює в окремому розділі "Військово-морські сили доби Директорії" своєї монографії Б. Якимович [1093, с.155–158]. Досить ґрунтовний історіографічний огляд зазначених праць здійснив

В. Капелюшний [379, с.471–473], тому з метою уникнення повторів ми не зупиняємось на їх аналізі детально. Важливим, на наш погляд, є висновок В. Капелюшного про те, що в дослідженні історії розбудови національних морських сил у 1917–1921 рр. зроблено лише перші кроки, ряд аспектів цієї проблеми потребує подальшого вивчення [379, с.472–473]. На жаль, заклик вітчизняного фахівця не був почутий. Історіографічний аналіз свідчить, що після виходу монографії В. Капелюшного, протягом 2004–2009 років так і не з'явилося жодної серйозної праці, яка б висвітлювала запропоновані автором до розгляду аспекти історії військово-морських сил УНР часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Аналіз доробку сучасних вітчизняних істориків свідчить, що поряд з монографічними працями та статтями, в яких комплексно розглядалась діяльність Директорії щодо розбудови збройних сил, в останні роки з'являються й дисертаційні дослідження, присвячені окремим напрямкам національного військового будівництва цієї доби: А. Харука [1224], П. Ткачука [1218], Л. Кривизюка [1166], А. Науменка [1189], К. Анісімова [1117], М. Чмира [1229], М. Герасименка [1134], Ж. Мина [1187], О. Демчучена [1140].

Так, А. Харук досліджує історію розбудови військово-повітряних сил УНР, а П. Ткачук – артилерії. Дисертаційні роботи Л. Кривизюка й А. Науменка присвячені методам вишколу та виховної роботи в українських військах. Ж. Мина й О. Демчучен здійснили спроби комплексно проаналізувати процес реформування збройних сил УНР за доби Директорії. Утвердження традицій армійського однострою за цієї доби проаналізував К. Анісімов, а етапи розвитку національної символіки – М. Чмир. М. Герасименко узагальнив практику підготовки вишколених, національно свідомих командних кадрів для Армії УНР. Ці праці дозволили зробити картину військового будівництва в добу Директорії більш повною і об'єктивною.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що Директорія, починаючи повстання проти гетьмана, не мала ані чіткого плану дій у сфері військового

будівництва, ані розробленої воєнної доктрини. Армія УНР довгий час будувалась за "законами революційної доби", а не на фаховій основі, не уникнула впливу партійно-політичного доктринерства, що негативно позначилось на її загальному становищі і спричинило до низки поразок на фронтах. Історіографічний аналіз засвідчив, що у вітчизняній історичній науці, ґрунтовне дослідження цієї проблеми лише започатковане. Нечисленні праці про військове будівництво за доби Директорії лише окреслюють загальну схему реформування українських збройних сил і водночас дають змогу більш системно проаналізувати перебіг бойових дій за українську державність. Для деталізації цієї схеми, наповнення її змістовним матеріалом, ґрунтовними висновками існує потреба в подальшій розробці таких слабо вивчених проблем, як становлення військового судочинства, діяльність військових спецслужб, форми й методи діяльності військових аташе, правове, економічне і технічне забезпечення української армії. Не вичерпала себе тема військово-освітньої діяльності Директорії, її військового керівництва. Зокрема, потребує більш поглибленого дослідження практика підготовки підстаршинських кадрів безпосередньо у військових частинах УНР, з'ясування впливу міжпартійної боротьби на зміст і якість підготовки кадрового поповнення для української армії. Мало що зроблено для реалізації пропозицій В. Капелюшного щодо дослідження етапів розбудови військово-морських сил України за часів Директорії. У першу чергу, мова йде про історію діяльності Мозирської та Дунайської річкових флотилій, а також таких флотських структурних підрозділів, як берегова охорона, морська піхота, гідроавіація. Слушними є пропозиції цього автора щодо продовження дослідження ролі військово-морської еліти в розбудові військово-морських сил України в 1917–1920 рр. [379, с.472–473].

Всебічне висвітлення цих та інших питань військового будівництва за доби Директорії неможливе без залучення й ретельного аналізу широкого кола нових джерел. У цьому плані суттєву допомогу майбутнім дослідникам надасть двотомний збірник документів і матеріалів, присвячений діяльності Директорії

й Ради Народних Міністрів УНР, підготовлений вченими відділу історії Української революції Інституту історії України НАНУ [2]. Серед 622 документів, надрукованих у збірнику, є чимало таких, які безпосередньо стосуються багатогранної діяльної вищих урядових інституцій "другої УНР" з метою посилення обороноздатності країни, реорганізації армії, покращення функціонування її керівних структур. Водночас нагальним є застосування в дослідницькому процесі дійсно наукової методології. Відмова від будь-яких ідеологічних упереджень, кон'юнктурних впливів і розрахунків у процесі комплексного аналізу всієї сукупності джерел, що стосуються проблем військового будівництва УНР у 1918–1920 рр., дозволить поставити надійний заслін науково невмотивованим концепціям і висновкам, об'єктивно з'ясувати як досягнення, так і прорахунки Директорії в цій важливій сфері державотворення.

6.2. Українська армія в боротьбі з більшовицькою Росією, Добровольчою армією і Польщею

Уже через два тижні після відновлення УНР Директорія опинилась перед нагальною необхідністю збройного захисту державної незалежності України. Фактично одночасно з наступом військ Директорії на Київ у грудні 1918 р., розпочалось проникнення червоногвардійських частин на територію України, яке переросло у відкрите збройне вторгнення. У ці ж дні в Галичині розгорталась українсько-польська війна, а над Дністром готували наступ румунські війська. Водночас в Одесі та інших містах Чорноморського узбережжя відбулась висадка десанту військових сил Антанти (насамперед французьких), які активно підтримували російські добровольчі загони. Отже, УНР фактично була змушена вести збройну боротьбу проти кількох ворожих українській державності сил.

Військова історія України у 1917–1921 рр. викликала значний інтерес дослідників. При цьому за підрахунками В. Капелюшного, бойовим діям військових

формувань Директорії присвячено значно більше публікацій, ніж збройних сил Центральної Ради, Гетьманату та ЗУНР [379, с.481–482].

Розмаїття за формами, жанрами літератури, наявність в ній різних точок зору щодо такої важливої наукової і політичної проблеми, як збройний захист української незалежності за доби Директорії, зумовлюють необхідність її всебічного історіографічного аналізу, з'ясування питань, що були поза увагою дослідників та потребують подальшого висвітлення в науковій літературі. При цьому, враховуючи той факт, що збройне протистояння з такими ворогами української державності, як РСФРР, Польща та Білий рух, мало свої етапи, особливості, різну динаміку та прийоми застосування збройної сили, вважаємо за доцільне розглянути окремо ступінь історіографічного осмислення кожного такого протистояння.

Найбільш масштабним було збройне протистояння Дієвої армії УНР з більшовиками, що протягом 1919–1920 рр. загарбали більшість території України. Більшовицька окупація поклала край українській державності, призвела до численних репресій та винищення українців на власній землі. Саме тому радянська історіографія тривалий час замовчувала та фальсифікувала українську історію, в т.ч. й історію національних збройних сил. Звісно, зовсім обійти проблему збройного українсько-більшовицького протистояння радянська історична наука не могла. Її окремі аспекти вона все ж розглядала. Певний фактологічний матеріал, поданий з відповідних ідеологічних позицій, ми знаходимо в опублікованих наприкінці 20-х – 30-ті рр. ХХ ст. працях безпосередніх учасників громадянської війни в Україні: В. Антонова-Овсієнка [28], П. Дибенка [266], В. Затонського [325], В. Примакова [730], М. Какуріна [368; 369], Р. Ейдемана [296], В. Скоровстанського [847] та ін. Вони містять інформацію про стратегічні плани командування Червоної армії, її склад і чисельність, оцінку сил її реальних і потенційних противників, в т.ч. й збройних сил УНР. Хоч і стисло, в цих працях висвітлюється хід військових операцій як Червоної армії, так і Дієвої армії УНР.

У 30-ті – на початку 40-х рр. ХХ ст. з утвердженням диктатури Й. Сталіна інтерес радянських дослідників до військової історії України різко знижується. В історичній науці запанував партійний диктат, ідеологи комуністичної партії

націлювали радянських істориків не на пошук історичної істини, а на вихваляння "мудрого партійного керівництва", завдяки якому досягалися "величні" військові перемоги над "силами об'єднаної контрреволюції", в т.ч. й Директорією. У такій тональності були написані праці А. Голубєва [185], С. Рабиновича [744], М. Ангарського [16], І. Мінца [610], інших авторів [208].

Нічого не змінилось у дослідженні радянською історіографією проблеми українсько-більшовицького протистояння за доби Директорії і в повоєнний період. Як і раніше пріоритет належав висвітленню "переможної" боротьби більшовицьких військ, які захищали "найпрогресивніший суспільний устрій – радянський" від посягань ворогів, в т.ч. і Директорії. Саме в такому руслі були написані праці І. Берхіна [47], Г. Кузьміна [479], В. Владімірцева [128], А. Лихолата [537; 538], І. Рибалки [768], М. Супруненка [921], О. Карпенка [385], що вийшли з друку в другій половині 50-х – 60-ті рр. ХХ ст., узагальнюючи праці з історії України 70–80-х рр. ХХ ст. [1; 367; 970]. Ці публікації рясніли брутальною "термінологією" на кшталт "петлюрівські банди", "націоналістична наволоч", "куркульсько-бандитський набрід", "погромники", що мало формувати у читача негативне ставлення до Директорії та її збройних формувань. Такі методи свідчили про неспроможність радянської історичної науки об'єктивно дослідити події революції і громадянської війни 1917–1920 рр., дали всі підстави багатьом сучасним дослідникам вважати означений період радянської історіографії "чи не найбільш замовчуванним та сфальсифікованим" [379, с.473].

Певні аспекти збройного протистояння більшовицькій окупації української армії доби Директорії знайшли своє висвітлення й у працях безпосередніх учасників доби національно-визвольних змагань, які стояли біля керма Української Народної Республіки наприкінці 1918–1920 рр. – В. Винниченка [118], П. Христюка [1002 – 1005], І. Мазепи [564], М. Шаповала [1033]. В основному ці праці висвітлюють проблему формування воєнно-політичного курсу республіканського провладу і характеризують чинники, що на нього впливали. Водночас варто зазначити, що у них використано значну кількість джерел, зокрема документів, які видавалися від імені Директорії та уряду УНР і стосувались їх військової політики.

У публікаціях вищеназваних авторів питання збройного протистояння Директорії з більшовиками висвітлюється досить побіжно. Виключенням є праця І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції". Автор детально розглядає весь перебіг бойових дій, у яких брали участь українські військові формування протягом 1919 – 1921 рр., в т.ч. й українсько-більшовицьке збройне протистояння.

І. Мазепа аналізує об'єктивні причини, які зумовили невдачі військ Директорії у війні з червоною Москвою, звертаючи увагу на складну міжнародну і внутрішню обстановку, а також на розкладовий вплив пропаганди російських більшовиків, які "вміли підбити несвідомих українських селян проти своєї влади", поширюючи чутки в народі, що, мовляв, Директорія "продалася Антанті" і має вернути поміщиків і капіталістів на Україну" [564, с.82].

Варто зазначити, що протягом 1920-х – 1930-х рр. в наукових центрах, що діяли поза межами України (Австрія, Польща, Франція та Чехословаччина), також розроблялися проблеми національної військової тематики. Військовими дослідженнями займалися здебільшого колишні вояки Армії УНР. На шпальтах часописів, які вони видавали – "За державність", "Український скиталець", "Літопис Червоної Калини", "Табір", "Гуртуймося" вперше було опубліковано значну кількість мемуарів і документів, присвячених військовій історії доби національно-визвольних змагань. У статтях М. Безручка [44], Є. Бородиєвича [68], Я. Гриневича [211], О. Гриця [214], П. Єрошевича [300; 301], К. Купчанка [497], В. Кучабського [506], М. Омеляновича-Павленка [657], В. Савченка [801], М. Середи [826], А. Чайковського [1014] та ін. авторів вміщено чимало цікавих фактів з перебігу збройної боротьби українських армій у листопаді 1918 р. – серпні 1919 р.

Серед публікацій у вищезазначених військово-історичних журналах заслуговують на увагу статті, присвячені окремим військовим формуванням українських збройних сил доби Директорії. Це, насамперед, статті І. Андруха [25], М. Бутовича [80], І. Дубового [289], В. Проходи [735], А. Пузицького [741; 742; 743], М. Середи [826], монографія Б.Монкевича [626] та ін. У них зосереджена увага на двох найбільш боєздатних військових формаціях

Дієвої армії УНР – Осадному корпусі Січових Стрільців під командуванням Є. Коновальця та Запорізькому корпусі, яким командував П. Болбочан, головних військових операціях, в яких брали участь ці формування.

У 1920-х – 1930-х рр. українські зарубіжні автори підготували чимало узагальнюючих праць, присвячених збройній боротьбі за незалежність України. Серед них – праці мемуарного характеру, зокрема П. Феденка "Повстання нації: З історії української революції" [981], О. Назарука "Рік на Великій Україні" [634], В. Сальського "Головні підстави творення армії УНР в минулому та майбутньому" [808], М. Капустянського "Українська збройна сила й українська національна революція", "Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році" [382; 380; 381], Є. Коновальця "Причинки до історії української революції" [442].

Так, О. Назарук захоплено пише про мужність Січових Стрільців і залишків наддніпрянських військ Директорії, які після залишення Києва у лютому 1919 р., у боротьбі з більшовиками "кріваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася до оборони, причім поносили страшні втрати". Але водночас він з гіркотою зауважує, що розагітовані більшовиками українські селяни надзвичайно вороже ставилися до Січових Стрільців, що відступали, вбачаючи в них "панське" військо, що бореться в інтересах поміщиків [634, с.141–142].

Автор доводить свої спогади до листопадової катастрофи 1919 р., подає власні оцінки епізодів збройної боротьби з більшовиками, свідком яких він був. Це робить його працю цінним історіографічним джерелом.

Слід особливо виділити військово-історичні праці колишнього начальника оперативного відділу Штабу Дієвої армії генерала М. Капустянського. Вони відтворюють найважливіші епізоди збройної боротьби української армії в 1919 – 1920 рр., в т.ч. і з більшовиками. Перебування у вирі подій і високий професіоналізм, обізнаність у політичній та військовій справах дозволили автору з належною глибиною проаналізувати реальний перебіг бойових дій, в яких брала участь Армія УНР, визначити хиби воєнної політики республіканського проводу. Значну цінність праці надають наведені М. Капустянським оперативні документи, що розроблялися ним особисто як начальником відділу Штабу Дієвої армії УНР.

Особлива увага приділена М. Капустянським боротьбі обох армій Соборної України проти Червоної армії протягом серпня 1919 р. Коротко проаналізувавши хід боїв обох українських армій з більшовицьким військом за першу декаду серпня 1919 р., дослідник основну увагу зосередив на висвітленні підсумків генерального наступу українського війська на Київ-Одесу. Дослідник скрупульозно підрахував чисельність військ Армії УНР і Червоної армії, змалював стратегічну ситуацію, висвітлив перебіг бойових дій на кожному з етапів, назвав чинники, що ускладнювали, а то й гальмували розгортання бойових операцій. Серед останніх – неясність ставлення до Дієвої армії з боку Добровольчої армії, певні непорозуміння між військовим керівництвом Армії УНР та Галицької Армії, прояви непослуху окремих військових отаманів тощо [381, с.89–119]. Проте, відзначається в праці, попри всі негаразди, мети було досягнуто: "Столиця Соборної України в руках у нашого війська [381, с.120].

У повоєнний період українські зарубіжні військові дослідники, а також учасники бойових дій доби національно-визвольних змагань продовжили розробку проблеми. У статтях Х. Рябокonia [794], М. Садовського [806], П. Самутина [810], Л. Шанковського [1032] зроблені певні фактологічні уточнення щодо перебігу бойових дій українсько-більшовицької війни, армійського складу тощо. Незважаючи на деяку суб'єктивність, ці публікації стали цінним джерелом для перевірки фактів, їх накопичення та систематизації. Вони яскраво відображають складний процес боротьби Армії УНР за незалежність України.

Досліджувана проблема була в центрі уваги й Н. Полонської-Василенко [1263], М. Стахіва [901; 903–909], І. Нагаєвського [632], П. Мірчука [619], Т. Гунчака [242], В. Проходи [737], В. Вериги [104], О. Удовиченка [956], Л. Шанковського [1030]. У їхніх працях зазначена проблема розглядається в тісному зв'язку із загальноісторичними подіями, що відбувались той час в Україні. Треба виділити праці М. Стахіва, в яких надано значну увагу протиборству української армії з численним військовим противником. У другому і третьому томах свого дослідження "Україна в добі Директорії УНР" М. Стахів висвітлює низку аспектів військової політики Директорії, з'ясовує причини та сутність отаманщини,

яка, на його думку, негативно відбилася як на військовому будівництві загалом, так і на перебігу бойових дій з більшовиками, іншими ворогами української державності. У статті "Стан духа і дисципліни в армії УНР" М. Стахів зупиняється на підривній акції більшовиків та білогвардійців в українських збройних силах, яка була спрямована на послаблення дисципліни та бойової здатності Армії УНР. На його думку, ця акція не мала успіху [901, с.18–19]. Ці ж питання певною мірою висвітлює в одній зі своїх праць Л. Шанковський [1029, с.121].

З критичних позицій оцінює військову політику Директорії В. Прохода. У публікації "Сірі або сірожупанники" він звинувачує провідників УНР у тому, що вони тривалий час не оголошували війну РСФРР, хоча її війська швидко просувалися вглиб України. За його словами, про переговори української делегації в Москві не було відомо у військах, що деморалізувало українську армію, а хитання Директорії між більшовизмом та антибільшовизмом лише поглиблювало розчарування кадрових військових у республіканській владі [737, с.39].

Перебігу збройної боротьби Армії УНР з більшовиками присвятив значну частину своєї праці "Україна у війні за державність" О. Удовиченко. Основні етапи українсько-більшовицького збройного протистояння подаються у ній дуже стисло. Проте, на відміну від М. Капустянського, В. Удовиченко висвітлює й ті епізоди війни, які мали місце після залишення українськими військами Києва, захопленого ними 31 серпня 1919 р. Автор звертає увагу на те, що українське військо було змушене битися на два фронти з могутніми ворогами. "Перед нею була майже 40000-на Добрармія та Червона Армія до 20000 бійців з необмеженим запасом людського і військового матеріалу. Сили були нерівні" [956, с.117], – пише автор. Особливо негативно вплинув на становище Армії УНР вихід з війни Галицької армії, яка 6 листопада 1919 р. підписала угоду з Добровольчою армією про перехід на її бік. "Це була одна з трагічних подій збройної боротьби Української Армії, – зазначає дослідник. – На полі бою залишилась тільки Наддніпрянська Армія, склад якої у зв'язку з пошестю тифу зменшився до 8000 – 10000 бійців. Далі бойові дії швидко ішли до розв'язки" [956, с.118].

Попри цінний фактологічний матеріал, праця О. Удовиченка не позбавлена й певних недоліків. У ній мало узагальнень, деякі епізоди збройного протистояння з більшовицькою армією обійдені, або трактуються надто спрощено. Проте більш детальну картину збройної боротьби з червоноармійцями в червні – липні 1919 р. автор подає у своїй праці "Третя залізна дивізія" [955].

Заслуговує на увагу й праця Л. Шанковського "Українська Армія в боротьбі за державність", що вийшла з друку в 1958 р. Вона, поряд з іншими матеріалами, містить цікаві міркування й щодо чинників військового характеру, що ускладнювали збройне протистояння Дієвої армії УНР з червоноармійським військом, зокрема рівня її військового мистецтва. На думку Л. Шанковського, в стратегічному мисленні провідів армії УНР і УГА тривалий час панували "шаблони позиційної війни довгими, закріпленими фронтами, перейняті живцем з часів I-ої Світової війни", в той час, як "революційний характер війни вимагав швидких рухів, без уваги на забезпечення крил і тилів, та партизанських методів боротьби позмові великими кіннотними з'єднаннями" Але, зауважується в праці, позбутися старих тактичних шаблонів український військовий провід зумів, лише набувши багатого досвіду Першого Зимового походу, після якого, зокрема, й був організований ряд таких з'єднань [1030, с.144].

Значно детальніше Л. Шанковський висвітлює військові аспекти підготовки й проведення спільного наступу українських військ проти Червоної армії влітку 1919 р., тобто в рамках третього періоду українсько-більшовицької війни. Перш за все, автор вдається до аналізу стратегічного напрямку для наступаючих українських армій, визначеного українським військовим проводом. Він зазначає, що при наявності в Штабі Головного Отамана двох різних наступальних концепцій – "ідеалістичної" – на Київ, і "матеріалістичної" – на Одесу, С. Петлюра вибрав компромісний варіант, "наказавши наступ в обох напрямках, більшими силами на Київ і меншими на Одесу" [1030, с.146]. На відміну від М. Капустянського, який доводив, що таке рішення є правильним і оптимальним [381, с.64–67], Л. Шанковський вважає, що його "не можна вважати щасливим", оскільки для успішного ведення операцій у двох напрямках в українській армії бракувало сил. На

думку Л. Шанковського, в умовах відсутності достатньої кількості сил "більш виглядів на успіх давав напрямок на Одесу". Автор наводить аргументи на користь даної точки зору: захоплення Одеси позбавило б її від окупації з боку Добровольчої армії, дало можливість, побудувавши фронт уздовж річки Буг, поширювати операції в напрямку Дніпра. Встановлення контактів із закордоном дозволило б забезпечити армію всім необхідним, поповнити її лави за рахунок полонених, звільнених з Італії. "Це були, – вважає дослідник, – мабуть такі більші шанси, як ті можливості, що їх з політичного і стратегічного боку давало здобуття Києва" [1030, с.146].

Незважаючи на залучення цікавого фактологічного матеріалу, праці українських зарубіжних дослідників із зазначеної проблеми не позбавлені й певних недоліків. Не маючи доступу до документів військово-оперативного характеру, що зберігались в радянських архівах, вони часто покладались на власні спостереження, спогади учасників військового протистояння з більшовиками, які не завжди адекватно відображали перебіг цієї боротьби. Відчувались і різні політичні уподобання дослідників, внаслідок чого багато аспектів українсько-більшовицької збройної боротьби трактувались суперечливо, були спроби применшити власну відповідальність за ті чи інші прорахунки в здійсненні військових операцій, перекласти її на інших. Треба погодитись з В. Капелюшним і щодо слабкості аналітичної й дослідницької складової праць зарубіжних істориків [379, с.417].

Після здобуття Україною незалежності вітчизняна історіографія поповнилась низкою праць, присвячених добі Директорії. У 90-х рр. ХХ ст. проблему збройного протистояння УНР з Червоною армією певною мірою висвітлюють праці В. Верстюка [111], Р. Васковського [92], А. Папікяна [684], О. Реєнта [757; 761], В. Солдатенка [875], В. Яблонського [1082], Б. Якимовича [1093], М. Ковальчука [418]. Зокрема, у відповідному розділі "Історії України: нове бачення" В. Верстюк на новій концептуальній основі розглядає весь період Директорії, без будь-яких політичних упереджень аналізує характер і наслідки військового протистояння з більшовицькою Росією.

У дискусійному ключі розглядає питання про підґрунтя для виникнення українсько-більшовицького збройного протиборства О. Реєнт. Дослідник зазначає,

що деякі історики, некритично підходячи до документів, проголошених Тимчасовим робітничо-селянським урядом України на чолі з Г. П'ятаковим, роблять висновки про близькість програмових засад діяльності цього уряду й Директорії, а отже і про можливість порозуміння між ними в листопаді – грудні 1918 р. На думку О. Реєнта, такий хід думок є поверховим. "Лівизна програмних засад партій, що сформували Директорію, Уряд УНР, соціалістичний склад цього уряду зовсім не означали автоматичного перетворення Радянської Росії та українських більшовиків у союзника України" [761, с.162], – зауважує дослідник. Він нагадав історію споріднених за своєю платформою до РСДРП(б) російських політичних партій – есерів, меншовиків та ін., яка свідчить, що найменша незгода з політичною лінією більшовицької партії викликала шалений моральний тиск, "який часто переростав у фізичне знищення противника". Стримане ставлення більшовиків до Директорії в кінці листопада – грудні 1919 р., вважає автор, зовсім не означало, що до планів більшовиків "не входила радянська Україна". Вони просто вичікували слушного моменту. Отже, робить виважений висновок дослідник, "міркування з приводу "втраченого шансу" стосовно "національної згоди" може вестися виключно в риторичному ключі. Вся логіка дій більшовиків Росії та України доводить, що такого шансу просто не існувало, а значить не можна звинувачувати діячів УНР у тому, що вони його не використали" [761, с.163]. На підтвердження свого висновку автор наводить конкретні факти.

На жаль, О. Реєнт дуже стисло висвітлює саме збройне протиборство між Червоною армією й військами Директорії. Це стосується й праці А. Папікяна "Збройні Сили України двадцятого століття", у якій автор присвятив даному питанню всього одну сторінку [684, с.47].

Коротко висвітлює українсько-більшовицьке збройне протистояння у своїй монографії "Збройні Сили України двадцятого століття" Б. Якимович. Він, як і О. Реєнт, обстоює точку зору про підступність більшовицького керівництва в ставленні до УНР [1093, с.104]. У праці стисло висвітлений перебіг бойових дій Армії УНР з більшовиками за перші п'ять місяців війни, підбиті їх невтішні підсумки. Визначаючи причини поразки, Б. Якимович говорить не лише про

несприятливі зовнішні обставини, зокрема невважену позицію Франції щодо України, а й про прорахунки Директорії, її урядів у керівництві власними збройними силами. Серед них – допущення в армії анархії і отаманства, а також незалучення до лав УНР з метою оборони молодої української держави "чужинецького елементу" (німецьких військ – М.С.) [1093, с.106].

В. Солдатенко в монографії "Українська революція. Історичний нарис" наголошує, що конфлікт між радянською Росією і УНР – це складна й суперечлива проблема, до якої неприпустимий поверховий підхід. Він вважає неправомірними спроби перекладати всю відповідальність за протиборство лише на більшовиків, РСФРР, КП(б)У та зросійщений пролетаріат УНР. Дослідник не ставить під сумнів наміри російського уряду воювати з УНР, але водночас поділяє точку зору В. Винниченка, П. Христюка, які вважали, що Директорія своєю антирадянською політикою, репресіями проти рад, неувагою до соціальних проблем, які турбували робітників і селян, об'єктивно виводила УНР "на ворожі щодо РСФРР і власних трудящих позиції" [874, с.594].

В. Солдатенко хоч і не подає періодизації збройного українсько-більшовицького конфлікту, проте стисло, із застосуванням фактологічного матеріалу, характеризує основні його віхи, дає виважені оцінки і коментарі [874, с.587,590,592,678, 708–709, 725–726, 771–772].

До досліджуваної проблеми звернувся у другому томі шеститомної монографії "Політична історія України. XX століття" й відомий дослідник історії Української революції В. Верстюк. Перевага в даній праці віддається з'ясуванню політичних аспектів війни РСФРР та УНР. Автор, перш за все, звертає увагу на небажання більшовиків примиритися з думкою про незалежність України [1262, с.324]. Він прослідковує етапи підготовки РСФРР до військового походу на Україну, звертає увагу на спроби більшовицького керівництва замаскувати приготування до інтервенції [1262, с.326–327]. Разом з тим, В. Верстюк аналізує причини неуспіхів українських військ у збройній боротьбі з більшовиками в грудні 1918 – січні 1919 рр. Він вважає, що Директорія виявилася не готовою до нової війни. Після перемоги в антигетьманському повстанні серед її членів не було єдності

в цьому питанні. "В. Винниченко плекав надії на можливість порозуміння з більшовицьким керівництвом", а С. Петлюра "стояв за збройний опір, але знав реальний незадовільний стан армії" [1262, с.329], – пише автор. Лише в середині січня 1919 р., зазначається в праці, отримавши демагогічну відповідь міністра закордонних справ РСФРР В. Чичеріна на своє звернення про участь в боях у районі Харкова регулярного російського війська, Директорія оголосила війну більшовицькій Росії. Але це мало що змінило в ході військових операцій. Після втрати Харкова війська Директорії були змушені залишити й Полтаву, на початку лютого 1919 р. – Київ. Причини відступу В. Верстюк вбачає у слабкості Армії УНР, яка "швидше нагадувала конгломерат розрізнених військових підрозділів, повстанських загонів, ніж єдину збройну силу, зцементовану усвідомленням високої мети" [1262, с.330].

У подальшому автор стисло висвітлює деякі інші епізоди збройної боротьби Армії УНР з червоними збройними формуваннями, дає оцінку їх наслідків для долі УНР. Зокрема, факт втрати Києва наприкінці серпня 1919 р. оцінюється дослідником як такий, що "виходив далеко за межі невдалої військової операції; він вніс новий неспокій у становище українського громадянства, деморалізуюче вплинув на війська" [1262, с.389].

Багато матеріалу, що безпосередньо стосується українсько-більшовицької збройної боротьби за доби Директорії, містить праця С. Литвина "Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана". Він наголошує, що друга російсько-українська війна "стала найбільшою перепоною у становленні УНР" [535, с.225]. Водночас автор наводить реальні аргументи, що викривають неправдивість тверджень більшовицької влади в Москві про невтручання у внутрішні справи УНР. Один з таких аргументів – склад групи військ Курського напрямку. Посилаючись на архівні документи, С. Литвин переконливо доводить, що "майже вся група військ Курського напрямку була укомплектована військами Росії" [535, с.216]. При цьому в праці наводяться конкретні факти, які свідчать, що збройна агресія цих військ проти України супроводжувалась жорстокістю, кривавими злочинами, насильством щодо українського населення.

Історіографічний аналіз засвідчує, що в перші роки ХХІ ст. інтерес вітчизняних істориків до військової історії доби Директорії, в т.ч. й українсько-більшовицького збройного протиборства, не спадає, свідченням чого є праці Ж. Мина [605], О. Левченка [515; 516], О. Чіхрадзе [1022; 1023], колективна монографія В. Сідака, Т. Осташко і Т. Вронської [838]. Остання праця, присвячена командувачу Лівобережним фронтом П. Болбочану, вирізняється цікавим матеріалом і ґрунтовними висновками. Його військову діяльність автори аналізують у контексті ключових подій другої українсько-більшовицької війни. Особливо детально розглядається початкова фаза війни в грудні 1918 – січні 1919 рр. На думку дослідників, суттєво ускладнювала військову ситуацію на Лівобережній Україні дислокація тут німецьких військових частин. Саме під тиском німецьких військ, яким більшовики пообіцяли сприяння у швидкому поверненні додому, П. Болбочан був змушений піти на поступки й залишити місто [838, с.52].

Водночас дослідники зупинились на чинниках, що знижували боєздатність української армії на протибільшовицькому фронті взимку 1919 р. По-перше, це відсутність старшин; по-друге – частина григоріївців розбіглася "споживати здобутки революції", не доїхавши до фронту; по-третє, більшість з тих, що таки прибули у фронтову зону, відверто виявляли своє співчуття більшовикам і загрожували вже діючим українським військовим підрозділам; по-четверте, проведена Директорією швидким темпом мобілізація, попри формально чималий кількісний склад сформованих частин, насправді виявилась неефективною. Дослідники констатують, що у бойових діях брав участь лише невеликий відсоток нового поповнення – решта дезертирувала або переходила на бік більшовиків [838, с.54–55].

Українсько-більшовицьке збройне протиборство за часів Директорії досліджувалось на дисертаційному рівні. Безпосередньо зазначеній проблемі присвятили свої кандидатські дисертації О. Левченко [1172], О. Чіхрадзе [1228], І. Хома [1225]. Їхні праці дозволили більш глибоко з'ясувати причини українсько-більшовицької війни, розглянути динаміку бойових дій українських військ проти Червоної армії, виділити особливості тактики ведення війни Дієвою армією УНР

протягом українсько-більшовицької війни [1172, с.13–14; 1225, с.10,13], дослідити чинники, що послаблювали боєздатність Дієвої армії УНР, негативно впливали на хід бойових дій між нею й більшовицьким військом, особливо на перших двох етапах війни. Серед найважливіших – неузгодженість у поглядах на військове будівництво держави і організацію армії між лідерами Директорії, непродумана кадрова політика військового керівництва УНР, неспроможність Директорії та Штабу Армії УНР налагодити зв'язок з антибільшовицьким повстанським рухом, який тоді охопив майже всю Україну [1172, с.14; 1225, с.11–12]. Неабиякої шкоди завдавала політизація армії, яка особливо посилилась після об'єднання Армії УНР та Галицької Армії в липні 1919 р. У результаті, зазначає зокрема О. Чіхрадзе, "стратегічний напрямок бойових операцій визначали не військові фахівці, а політики, які часто не враховували наявного воєнного потенціалу" [1225, с.13].

У загальній картині збройної боротьби українського народу за збереження української державності, безумовно, важливе місце посідає українсько-польське військово-протистояння, яке ввійшло в історію під назвою Українсько-польської війни 1918–1919 рр. Основний тягар цього протистояння несла на собі Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), проголошення якої 1 листопада 1918 р. ознаменувало початок цієї війни в Східній Галичині. Підписання Акту Злуки зумовило участь в українсько-польському збройному протистоянні, що активізувалось у січні 1919 р., й Української Народної Республіки на чолі з Директорією.

В радянській історіографії проблема українсько-польської війни 1918–1919 рр. розглядалась вкрай суб'єктивно. Вона трактувалась як боротьба між буржуазією обох національностей, мета якої була чужою трудящим ЗУНР. "... Нашвидкуруч створені імперіалістами Антанти уряди Польщі, Румунії, Галіції й інші, – пише А. Лихолат, – гризли один одному горлянки" [537, с.233–234], щоб оволодіти західноукраїнськими землями, сісти на шию трудящим.

Подібні оцінки українсько-польського збройного протистояння притаманні й працям І. Компанійця [436] і Ю. Сливки [852], інших радянських істориків.

Українсько-польська війна листопада 1918 – червня 1919 рр. активно досліджувалась українськими зарубіжними істориками. Перші праці із зазначеної тематики побачили світ ще в 1919–1920 рр. Це, зокрема, статті Д. Кренжаловського "Львів в перших днях листопада 1918 р.: З дневника" [469], брошура М. Євшана "Великі роковини України: (1 листопада 1918 до 1 листопада 1919): З новим роком боротьби Галицької Української Армії" [298] та збірка матеріалів "Трагедія Галицької України" за редакцією О. Мегаса [939]. У 1920 – 1930-х рр. з'явилася ціла низка праць і мемуарів, присвячених українсько-польському військовому протистоянню. Переважна більшість з них була написана безпосередніми учасниками воєнних дій, які висвітлювали, насамперед, драматичний перебіг військового протистояння у Львові (листопад 1918 – січень 1919 рр.), окремі бої на Львівщині, Самбірщині, Тернопільщині, Покутті і т.д., військові операції УГА, діяльність визначних командирів Української Галицької армії та бойовий шлях її окремих військових підрозділів тощо. Часописи "Літопис Червоної Калини" та "Український скиталець" постійно вміщували матеріали про українсько-польське військове протистояння 1918–1919 рр [55; 132; 195; 262; 290; 291; 292; 387; 424; 504; 521; 584; 607; 653; 685; 694; 805; 840; 993; 1065; 1100]. Безумовно, деякі з цих мемуарів потребують уточнень та систематизації, грішать суб'єктивною оцінкою подій, але їх цінність насамперед полягає в тому, що саме вони допомогли певною мірою відновити хронологію подій, а подекуди стали першоджерелом для наукових досліджень цього протистояння. Подані учасниками подій матеріали й свідчення дозволили вже в 1920-х рр. відтворити яскраву картину перебігу збройного протистояння у Львові та його околицях, визначити географію боїв УГА, дислокацію військових частин, їх кількісний склад, розміри людських втрат, рівень боєздатності підрозділів у військовій кампанії, причини поразки в тій чи іншій операції тощо.

Проблема знайшла своє подальше висвітлення в "Історичному календарі-альманасі "Червоної Калини", "Ювілейному календарі-альманасі "Українського голосу", "Ілюстрованому календарі канадійського українця", "Народному ілюстрованому календарі товариства "Просвіта", "Календарі товариства "Просвіта",

де в 1930-ті роки опубліковано значну частину фактичного й документального матеріалу про українсько-польське військове збройне протистояння, уточнено хронологію бойових дій на Львівщині, Тернопільщині й інших місцевостях Східної Галичини. Зокрема, в публікаціях Н. Гірняка [172], І. Гуляя [240], Й. Застирця [324], І. Карпинця [388], А. Крезуба [464] Л. Макарушки [577], Невідомого [641], Д. Паліїва [681], В. Щуровського [1074], Є. Яворовського [1088] зроблено суттєві уточнення щодо перебігу воєнних подій, чисельності УСС і УГА, людських втрат з боку української та польської сторін тощо.

Проблема знайшла своє відображення й у низці ґрунтовних публікацій провідних політичних діячів національно-визвольного руху в Україні 1917–1921 рр.

Окремих аспектів польсько-української війни торкається у своїй праці "Відродження нації" В. Винниченко. Аналізуючи ситуацію, яка склалась на західноукраїнських землях після утворення ЗУНР, він зазначає, що в керівництва республіки не було впевненості в тому, що їм вдасться утримати власними силами владу в Галичині. Тому провідники ЗУНР звернулись до Директорії з пропозицією об'єднатись в одну українську державу [118, с.154]. В. Винниченко вважає подібний крок правильним, але зазначає при цьому, що він значно ускладнив військове становище України, оскільки "давав Директорії мілітарного ворога з заходу" [118, с.155], (тобто, Польщу – М.С.).

Низку питань українсько-польського збройного протиборства аналізує у праці "Україна в огні й бурі революції" І. Мазепа. У ній висвітлюються події українсько-польської війни переважно в Рівненську добу (квітень – травень 1919 р.) та перші півтора місяці Кам'янецької доби. Змальовуючи, зокрема, перебіг бойових дій між польською і Дієвою арміями в травні 1919 р., І. Мазепа констатує, що їх результатом була майже повна ліквідація Холмської групи Армії УНР на чолі з генералом Г. Янушевським, втрачено багато військового майна [564, с.157–159].

Коментуючи причини катастрофи українського фронту в Галичині, І. Мазепа звертає, перш за все, увагу на відмову керівництва ЗУНР затвердити договір про замирення з поляками від 16 червня 1919 р., укладений українською військовою делегацією на чолі з генералом Дельвігом. Підписання цього договору галицькою

сторонаю, на переконання І. Мазепи, дозволило б закріпити успіхи галицького війська, досягнуті в результаті Чортківської офензиви. Однак, зазначає дослідник, "галицьке командування безоглядно продовжувало наступ, не зваживши своїх сил і сил противника". Після рішення Найвищої Ради держав Антанти від 25 червня 1919 р., яке дозволяло Польщі продовжити наступальні операції аж по Збруч, "катастрофа галицького фронту була dokonана" [564, с.223], – констатує автор.

Значна увага українсько-польській війні приділена в працях українського військового історика, січового стрільця А. Крезуба (О. Думіна) [293; 294; 464; 465] та відомого воєначальника генерала М. Омеляновича-Павленка [658; 659]. У них досить детально викладено перебіг воєнних дій, з'ясовано маловідомі факти, подано перелік військових формувань і їх командирів, які брали участь у боях з поляками. Надзвичайну цінність мають опубліковані М. Омеляновичем-Павленком карти бойових дій. Особливо важливою є об'єктивна оцінка генералом військової допомоги, яку надала Директорія Українській Галицькій Армії під час її грудневих 1918 р. боїв з поляками. Він звертає увагу на недостатній моральний стан надісланих до Галичини наддніпрянських військових формувань, значна частина яких складалася з "розагітованого козака", і лише "найбільш свідоме меншість захоплена національною ідеєю" [658, с.124]. У результаті, пише автор, після перших втрат "у лавах наддніпрянців почулася голосна критика всіх оперативних розпоряджень", а далі вони просто відмовилися продовжувати наступ" [658, с.123]. Дослідник зазначає, що в ситуації, яка склалася, командуючий був змушений вивести наддніпрянців з бою, а згодом взагалі перекинути Дніпровську бригаду назад, за Збруч, "щоби гангрена не перенеслася й на здорову душу галицького стрільця" [658, с.124].

У повоєнний період українські зарубіжні дослідники продовжили розробку проблеми українсько-польського військового протистояння. Вона, перш за все, знайшла своє висвітлення у загальних працях, присвячених національно-визвольним змаганням 1917–1921 рр. Серед її авторів – П. Мірчук [619], І. Нагаєвський [632], М. Стахів [903], В. Верига [104]. Грунтовно розглядається дане питання й у монографії Л. Шанковського "Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія"

[1031]. Значна кількість праць безпосередніх учасників бойових дій побачила світ в часописі "Вісті комбатанта", який видавався у Торонто, при цьому варто зазначити, що в цих публікаціях переважав, насамперед, воєнно-історичний аспект дослідження. Серед них варто виділити статті М. Заклинського "Листопадовий зрив", "Дмитро Вітовський як Секретар військових справ ЗУНР" [318; 319], О. Кузьми "З історії одного куреня (З боїв під Львовом)" [478], В. Яшана "Група Сигот" [1104], О. Станіміра "З італійського фронту на український в листопаді 1918 р.", "Нарада відпоручників УГА в Начальній Команді в Бірзулі" [896; 897].

У низці праць українські зарубіжні дослідники висвітлюють ті проблеми, з якими довелося зустрітись провідникам ЗУНР при розбудові Галицької армії, підготовки її до збройної боротьби з польською армією [361; 1036]. Зокрема, серйозною перешкодою на шляху мобілізації всіх матеріальних і людських ресурсів для організації збройної боротьби проти поляків були регіональні виступи, інспіровані окремими провідниками соціал-демократичного табору в Галичині. Одним із них був так званий Дрогобицький бунт, організований галицьким еседеком С. Вітиком. Його перебіг детально висвітлений в українській зарубіжній історіографії, зокрема у статтях В. Бірчака [53], М. Кондрата [437], І. Калічака [374], Ю. Рабія [745], ін. авторів. Більшість дослідників вважає, що Дрогобицький бунт надзвичайно негативно вплинув на перебіг військової кампанії і як "заколот у прифронтовій смузі" продемонстрував слабкість галицького військового проводу і "українського запілля" [374]. За таких умов провід ЗУНР не мав фактично іншого виходу, як покладатися на матеріальну й технічну допомогу країн Антанти й Директорії. Зміст і якість цієї допомоги українські дослідники розцінюють по-різному. Зокрема, А. Крезуб оцінює допомогу Директорії позитивно. Він звертає увагу на те, що наприкінці 1918 р. наддніпрянські війська утворили т.зв. Волинський фронт, який, стримуючи польську армію на просторі між Бугом і Прип'яттю, ніби продовжував праве крило УГА і створював для неї заслін від ударів з півночі та можливого обходу з тилу. Протягом лютого 1919 р. українські відділи успішно відбивали спроби польських підрозділів оволодіти Володимиром-Волинським [465, с.116– 117]. А. Крезуб подає детальну інформацію про людські втрати з обох боків

під час перебігу бойових дій, хоч окремі відомості потребували подальшого корегування в працях його наступників.

Натомість, український військовий історик Л. Шанковський вважає, що "воєнна допомога Наддніпрянської України була замала для перемоги над Польщею" [1031, с.47–48]. Цю ж думку поділяє й В. Верига. Посилаючись на дані М. Омеляновича-Павленка, він констатував, що чисельність наддніпрянської піхоти в Галичині складала всього лише 4 тис. вояків, в той час, як кількість галицької піхоти на Наддніпрянській Україні дорівнювала 20 тис. Подібні кількісні та якісні показники дали досліднику підстави стверджувати, що "Галичина була здана на власні сили в боротьбі з Польщею" [104, с.459].

У сучасній вітчизняній історіографії можна виділити окремі наукові дослідження, що комплексно розглядають як добу ЗУНР, так і деякі тематичні аспекти цього періоду, в яких знайшла своє відображення українсько-польська війна 1918-1919 рр. Зокрема, А. Каляев [375] та М. Лазарович [509] висвітлюють участь українських січових стрільців, в українсько-польській війні, а дослідження В. Гордієнка [197], О. Завальнюка і С. Олійника [311], характеризують усі етапи функціонування УГА – від зародження в листопаді 1918 р. до розформування в квітні 1920 р., включно з вимушеним перебуванням у складі Червоної армії. В свою чергу, в працях М. Литвина і К. Науменка "Історія ЗУНР" [531], С. Макарчука "Українська республіка галичан" [579], М. Кугутяка "Історія української націонал-демократії (1918–1929)" [476] значною мірою висвітлено не лише українсько-польське збройне протиборство, а й проаналізовано причини невдач УГА в боротьбі за українську державність.

Одним з найбільш ґрунтовних сучасних досліджень є фундаментальна монографія М. Литвина "Українсько-польська війна 1918–1919 рр." [529]. Автор цієї праці повною мірою використав значний фактичний матеріал, накопичений попередниками, учасниками бойових дій і військовими істориками, здійснив вдалу спробу їх переоцінки, більш глибокого аналізу. М. Литвин провів ґрунтовний порівняльний розгляд процесів військового будівництва в ЗУНР та Польщі, що, на нашу думку, дозволило йому відповісти на запитання, з яким супротивником,

наскільки міцним та організованим, довелося битися УГА. Розглянувши всебічно цей аспект проблеми, дослідник дійшов висновку, що польська армія мала безумовні переваги в організаційному та матеріальному забезпеченні, значну допомогу в посиленні боєздатності їй надали країни Антанти. У зв'язку з цим, він підкреслив, що, "незважаючи на воєнну поразку", дев'ятимісячне протистояння УГА польській армії "слід вважати дійсно морально-політичним подвигом українства" [529, с.206].

Багато аспектів польсько-української війни було розвинуто й деталізовано М. Литвином у докторській дисертації, захищеній у 1999 р [1174]. Автор виділив чотири етапи війни, детально їх проаналізував, визначив особливості збройного українсько-польського протиборства на кожному з них. Значна увага приділяється двом найбільшим військовим операціям Української армії, що мали місце на заключному етапі війни – Вовчухівській і Чортківській, з'ясовані чинники, які зумовили втрату українськими військами Східної Галичини [1174, с.22–26].

Проблему українсько-польської війни певною мірою розглядають І. Овсій [1256], Б. Якимович [1093], С. Кульчицький [492]. Так, останній автор зупинився на проблемах ЗУНР у війні з Польщею на її початковому етапі. Він, зокрема, зазначає, що оскільки українська і польська держави створювались практично одночасно, то спочатку "особливих переваг у війні, що спалахнула між ними, не було в жодної сторони", і лише з часом поляки, маючи за собою значні території, "змогли забезпечити більшу концентрацію сил". Різко змінила ситуацію поява на фронті чудово озброєної за допомогою Франції польської армії генерала Ю. Галлера. "Внаслідок цього, – пише автор, – з весни 1919 року стратегічна ініціатива в українсько-польській війні перейшла до поляків [492, с.51].

З думкою С. Кульчицького про підступність Польщі, яка використала проти ЗУНР заплановану до наступу проти більшовиків армію генерала Галлера, погоджується й І. Овсій [1256, с.173]. Автор також звертає увагу й на слабку роботу державних інституцій УНР з метою поповнення лав української армії тими вояками, які опинились у полоні, або були інтерновані [1256, с.175].

Низку ключових епізодів українсько-польської війни висвітлює Б. Якимович, а саме: боротьбу за Львів у січні 1919 р., Вовчухівську та Чортківську операції. Його оцінки зазначених операцій практично ідентичні оцінкам М. Литвина, проте, на відміну від останнього, Б. Якимович поділяє українсько-польську війну на два періоди. Перший – період боротьби за захоплені поляками українські території, передусім за Львів, до загального польського наступу, залучення до бойових дій створеної на терені Франції армії генерала Галлера і першого відступу Галицької армії в трикутник біля Збруча. Другий період – це Чортківська офензива, яка захлинулася через нестачу боєзапасу і закінчилась відступом до Збруча і переходом УГА в Наддніпрянську Україну [1093, с.124].

Серед дисертаційних досліджень, що висвітлювали певні аспекти українсько-польської війни, варто також назвати праці О. Красівського [1165] та І. Томюка [1218]. Їхні автори висвітлюють діяльність урядових структур ЗУНР з метою створення національних збройних сил, аналізує особливості тактики ведення бойових дій УГА проти поляків. Зокрема, І. Томюк зазначає, що її тактика була спрямована на те, щоб українські підрозділи на окремих ділянках фронту зосереджували ударні сили, наступаючи на стратегічно важливі напрямки противника [1218, с.12].

Однак, деякі моменти праці І. Томюка викликають певні запитання. Чи була потреба в аналізі найважливіших боїв УГА – за Львів, під час Вовчухівської і Чортківської операцій, якщо п'ятьма роками раніше це було ретельно зроблено в уже згадуваній докторській дисертації М.Р. Литвина? Це ж стосується й етапів листопадових 1918 р. боїв Галицької армії, вони також визначені в дослідженні М. Литвина. Між тим, у авторефераті І. Томюка жодних посилань на зазначену працю немає [1219, с.11].

Небезпечним вектором воєнної протидії українському державотворенню за доби Директорії виступив, поряд з більшовиками і поляками, білий рух. Як відомо, Добровольча армія, яка наприкінці 1918 р. реально контролювала весь Північний Кавказ і Кубань, не збиралася визнавати УНР й активно впливала в цьому напрямі на французьких політиків і військових. Антанта, зорієнтована на "єдину і неділиму"

Росію, після падіння Української Держави П. Скоропадського, вважала білогвардійський рух основною антибільшовицькою силою й вороже ставилася до ліворадикальної Директорії. Зрештою, суперечності між Денікіним і Петлюрою переросли у воєнний конфлікт.

Варто зазначити, що в українській історіографії проблема збройного протистояння Армії УНР, а згодом – і військових формувань ЗУНР з Добровольчою армією знайшла менш вагоме висвітлення, ніж військово-політичні конфлікти з радянською Росією і Польщею, на що звертає увагу В. Капелюшний [379, с.482]. Між тим, М. Ковальчук, характеризуючи історіографію проблеми, наводить позицію відомих зарубіжних дослідників Дж. Стокла, Ю. Бредлі та П. Кенеза, які зазначали, що "саме конфлікти білих вождів з "націоналами" стали головною причиною поразки білогвардійців" [413, с.31]. На актуальність цієї проблеми звертають увагу й інші вітчизняні дослідники – І. Козерод [1161], В. Крупина [1168], Я. Штанько [1232]. Головним висновком усіх згаданих робіт є теза, що досі ця проблема недооцінена як українськими, так і російськими дослідниками.

Радянська історична наука, створивши за 70 років свого існування величезний масив праць з історії революції й громадянської війни, не могла зовсім обійти мовчанням й такий важливий її аспект, як збройна боротьба УНР–ЗУНР з Денікіним. Проте, рівень її наукового осмислення був надзвичайно низький, позначений партійною заангажованістю.

Фронтальний аналіз запропонованої радянськими істориками концепції українсько-білогвардійської війни 1919 р., її основних тенденцій і складових здійснив М. Ковальчук у своїй розвідці "Війна УНР зі Збройними Силами Півдня Росії у світлі радянської історіографії" [414], тому ми не зупиняємось на її висвітленні. Варто лише звернути увагу на висновок автора, в якому констатується, що "українсько-білогвардійська війна 1919 р. не отримала висвітлення у радянській історіографії, радянські вчені упродовж семидесяти років не виробили навіть чіткої концепції з цієї теми. Війна УНР з Денікіним ретельно замовчувалась, а будь-які згадки про неї здебільшого супроводжувались фальсифікаціями" [414, с.99–127].

Певний внесок у дослідження збройного українсько-білогвардійського конфлікту здійснили українські зарубіжні історики, хоча пріоритетною для них завжди була проблема збройної боротьби УНР–ЗУНР з більшовицькою Росією. Перші публікації з проблеми з'явилися ще в добу національно-визвольних змагань. З-поміж них варто виокремити дві монографії Д. Долинського [272; 273]. Це, по суті, стислий перелік основних бойових дій української армії, поданий у хронологічному порядку. Проте українсько-білогвардійській війні в них присвячено всього кілька рядків.

Потрібно зазначити, що початковий етап українсько-білогвардійського збройного конфлікту здебільшого подається в контексті історії державного будівництва за доби Директорії. Проблема стисло висвітлена, зокрема, в працях безпосередніх учасників доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Варто згадати ґрунтовне дослідження В. Савченка "Нарис боротьби військ УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 р." [801]. Автор розглядає перебіг воєнних дій в останній місяць існування Гетьманату та збройне протиборство Армії УНР з більшовицькими формуваннями на Лівобережній Україні, характеризує склад, стан і бойовий рівень Червоної та Добровольчої армій, збройні сили Польщі й Румунії, робить порівняльний аналіз офіційних і власних підрахунків чисельності Дієвої армії УНР. Проте, суттєвою вадою цієї праці є те, що її автор у своїх оцінках переважно посилається на свідчення учасників подій, а не документи штабу Армії УНР, що, зокрема спричинило перебільшення чисельності українських і ворожих сил тощо.

Деяку інформацію про збройний конфлікт УНР з білогвардійськими арміями Півдня Росії містять праці І. Мазепи [564], В. Винниченка [118], П. Христюка [1005], М. Шаповала [1033], Н. Григорієва [210], О. Доценка [286]. Але ця інформація, (за виключенням праці І. Мазепи "Україна в огні й бурі революції"), є надзвичайно стислою, часто фрагментарною, оскільки автори при розгляді подій осені 1919 р. зосереджувались головним чином на з'ясуванні складних політичних взаємин урядів УНР і ЗУНР. Як слушно зауважує М. Ковальчук, "війна з білогвардійцями змальовувалась неначе фоном, на тлі якого розгорталась політична

драма Директорії; її окремі епізоди висвітлювались лише настільки, оскільки без них було неможливо показати дії С. Петлюри, Є. Петрушевича та інших лідерів національної революції" [414, с.101]. Погоджуємось із думкою М. Ковальчука, що така незначна увага до українсько-білогвардійської війни перших істориків української революції пояснюється їх політичною орієнтацією. Представляючи табір лівих соціалістів, вони у своїх працях нещадно критикували політику Директорії в 1919 р. як "буржуазну", "контрреволюційну", "чорносотенно-націоналістичну". У цю концепцію війна Директорії з "реакційними" білогвардійськими режимами не вписувалась, тому про неї вищеназвані автори воліли говорити скоромовкою [412, с.70]. Ця тенденція була притаманна також і ґрунтовним працям 1920–1930-х рр. ХХ ст. так званого "галицького напрямку", тобто діячів Західно-Української Народної Республіки та дослідників бойового шляху Української Галицької армії – М. Лозинського [542], Є. Яворовського [1087], Г. Коха [460]: Значно більше інформації про перебіг українсько-білогвардійського збройного протистояння містять мемуари колишніх вояків Армії УНР, які друкувались на шпальтах спеціальних закордонних періодичних видань з військової історії. Мова йде про публікації М. Безручка [44], Є. Бородиєвича [68], О. Вишнівського [124], Я. Гриневича [211], О. Гриця [214], П. Єрошевича [300; 301], К. Купчанка [497], В. Кучабського [506], М. Омеляновича-Павленка [657], В. Проходи [733; 734; 735], А. Пузицького [741; 742], П. Шандрука [1027] та ін. авторів. Проте, в цілому, для більшості цих праць характерна фрагментарність, певна односторонність при визначенні причин поразки української армії у війні з Денікіним. Головними причинами вважались "матеріальна незабезпеченість та епідемія тифу, а не помилки воєначальників, прорахунки вищого державного керівництва чи галицько-наддніпрянський розбрат" [412, с.72], – справедливо зазначає М. Ковальчук.

Певний виняток складає колективна праця "Історія українського війська", що вийшла друком у 1936 р. Її автори не заперечують того факту, що слабка матеріальна забезпеченість і пошесть тифу негативно вплинули на вислід українсько-білогвардійської війни. Але водночас вони говорять і про політичні та

військові прорахунки Директорії і її військового проводу. На їх переконання, катастрофи у війні з білими можна було уникнути, "коли б провід армії не був утратив рівноваги і коли б політичний провід покинув був надію на якесь чудо, себто на поміч з закордону, якою дунив і себе і других до останньої хвилини" [362, с.565–566].

Питання українсько-білогвардійського протистояння ґрунтовно висвітлює у своїх спогадах й відомий український воєначальник М. Омелянович-Павленко. Як командувач Запорізької групи Армії УНР М. Омелянович-Павленко бере участь у боях з білогвардійцями, одержавши перемогу під Кодимою, Вапняркою, Крижополем. Він детально описує всі ці бойові операції [657, с.217–224]. Не менш ґрунтовно висвітлений автором і партизанський рейд по запіллю більшовиків та білогвардійців у період з 6.12.1919 р. по 6.05.1920 р., відомий як Перший Зимовий похід Армії УНР.

У повоєнний період українські зарубіжні військові дослідники, а також учасники бойових дій доби національно-визвольних змагань продовжили розробку проблеми. Значна кількість їх праць побачила світ в уже згадуваних часописах "Вісті комбатанта", "Український комбатант", "Вісті", ін. виданнях. У публікаціях Х. Рябокonia [794], М. Садовського [806], П. Самутина [810], О. Удовиченка [956], Л. Шанковського [1035; 1037], ін. авторів зроблені певні фактологічні уточнення щодо перебігу бойових дій українсько-білогвардійської війни, армійського складу тощо. Незважаючи на деяку суб'єктивність, ці публікації стали цінним джерелом для вивчення проблеми.

Спроби наукового осмислення військової історії доби Директорії у повоєнний період здійснили й такі відомі зарубіжні дослідники як М. Стахів [900; 903], Н. Полонська-Василенко [1263], І. Нагаєвський [632], П.Мірчук [619], Т. Гунчак [242], В. Верига [104], ін. автори, проте, у їхніх працях превалювала інформація про агресію більшовицької Росії, війні ж УНР із Денікіним присвячувались лише короткі сюжети. Тому, попри певні досягнення зарубіжних вчених, усе ж варто погодитись із висновком М. Ковальчука, що вони "майже не виявляли наукового інтересу до

російського білого руху, який історично програв, вважаючи дослідження пов'язаної з ним проблематики неактуальними" [413, с.31].

У сучасній Україні збройна боротьба армій УНР і ЗУНР з білогвардійськими військами досліджувалася здебільшого в комплексі проблем національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. У працях вітчизняних фахівців В. Бережинського [46], В. Верстюка [1262] В. Гордієнка [197], О. Завальнюка і С. Олійника [311], В. Кондратюка [438], О. Левченка [515], М. Литвина і К. Науменка [531], С. Олійника [654], О. Павлюка [674], А. Папікяна [684], О. Реєнта [757], В. Сідака, Т. Осташко, Т. Вронської [838], В. Солдатенка [875], Я. Штендери [1064], П. Брицького і Є. Юрійчука [73], В. Яблонського [1082], Б. Якимовича [1093] знаходимо чимало цікавих коментарів щодо теми нашого аналізу.

Варто зауважити, що огляд підсумків осмислення українсько-білогвардійської війни сучасними вітчизняними істориками в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. здійснив М. Ковальчук у статті "Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії", надрукованій у 2004 р. Тому ми не зупиняємось спеціально на їх аналізі. Звертаємо лише увагу на висновок автора, який свідчить, що, незважаючи на наявність цілого пласту наукової літератури, ця проблема залишалась недостатньо дослідженою, свого роду "білою плямою" у військовій історії України 1917–1921 рр. [413, с.34]. Причини автор вбачає в тому, що сучасна українська історіографія не позбулася впливу радянської історіографії, яка "виробила стійкий стереотип несприйняття білого руху як об'єкта історичного дослідження". На переконання автора, збройний конфлікт з Денікіним справив суттєвий вплив на подальший перебіг боротьби за українську державність, тому в праці пролунав заклик до подальшого всебічного вивчення зазначеної теми [413, с.35].

Свого роду відгуком на ці заклики стали кандидатські дисертації С. Олійника [1193] та І. Томюка, захищені в 2004 р. [1219]. У третьому розділі своєї дисертації С. Олійник, характеризуючи участь УГА у війні з Добровольчою армією, підкреслює, що у жовтневих боях 1919 р. "галичани проявили мужність і героїзм,

завдали противнику значних втрат, досягли певних успіхів і "навіть, надавали допомогу армії УНР, утримуючи її ділянки фронту. Проте, з 29 жовтня українцям довелося вже вести важкі оборонні бої" [1193, с.9].

Проте, варто зазначити, що в праці С. Олійника чітко не виділені етапи українсько-білогвардійської війни, деякі твердження, особливо про "велике незадоволення Є. Петрушевича" укладеною УГА з денікінцями угодою від 6 листопада 1919 р, є надто категоричними. Факти, які наводились у попередніх розділах, свідчать, що Є. Петрушевич знав про настрої керівництва УГА порозумітись з денікінцями і поділяв їх. Через десять днів після підписання попередньої угоди, нова угода з Добровольчою армією була підписана за його вказівкою.

В свою чергу, І. Томюк зазначає, що "головною причиною, яка призвела до такого неординарного рішення, була турбота про збереження знесилених галицьких бригад, адже протистояння з переважаючою денікінською армією призвело б до розгрому української армії" [1219, с.12]. При цьому автор вважає, що начальний вождь УГА генерал М. Тарнавський діяв відповідно до міжнародних вимог. Оскільки Галицька армія стояла перед катастрофою, то її керівник, зазначає І. Томюк, не тільки мав право, "але і обов'язок проводити з супротивником переговори, щоб врятувати життя підлеглих" [1219, с.13].

Низку статей, кандидатську дисертацію та монографію "Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійське збройне протистояння" присвятив українсько-білогвардійській війні М. Ковальчук [412; 414; 415; 416; 417; 418; 419; 420; 421; 1160]. На відміну від авторів попередніх дисертаційних досліджень, М. Ковальчук у дисертації чітко виділив 3 етапи українсько-білогвардійської війни, коротко висвітлив зміст кожного з них [1160, с.10–11]. Глибокий аналіз значного за обсягом фактологічного матеріалу з історії українсько-білогвардійського збройного протистояння дозволив досліднику з'ясувати причини поразки УНР у війні проти ЗСПР, визначити роль і місце цієї війни в подіях визвольної боротьби 1917–1921 рр.

Викладені в дисертаційному дослідженні ідеї були розвинуті й доповнені в уже згадуваній монографії автора, що вийшла друком у 2006 р. Варто зазначити, що

остання ґрунтується як на відомих джерелах, так і комплексі нововиявлених документів, більшість яких опубліковано в додатках. Крім того, дослідник проаналізував основні бойові дії в процесі українсько-білогвардійського збройного конфлікту. Наслідком цього аналізу стали цікаві карти боїв та таблиці усіх збройних формувань обох сторін, в яких крім кількісного складу зазначено також рівень матеріального забезпечення, хід мобілізації запасних та призову новобранців тощо [417, с.474–482, 513–540]. Детальний аналіз військових операцій в ході українсько-білогвардійської війни дав змогу М. Ковальчуку внести суттєві корективи в хронологію подій. Залучивши нові архівні матеріали, він зробив цінні уточнення певних дат, введених в науковий обіг учасниками подій, якими протягом кількох десятиліть послуговувалися вітчизняні дослідники.

Водночас варто зазначити, що М. Ковальчук дещо перебільшує вплив українського-білогвардійського збройного конфлікту на перебіг національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. Автор, зокрема, наголошує, що після поразки у війні з білогвардійцями український республіканський провід "перестав відігравати роль самостійного політичного чинника і надалі був змушений іти у фарватері політики могутніших держав-сусідів" [417, с.284]. На наше переконання, не лише боротьба з добровольцями зумовила поразку національно-визвольних змагань українського народу. До цього спричинилася ціла низка інших причин, зокрема невизначеність тривалий час політичної поведінки республіканського проводу, його неспроможність мобілізувати весь людський і кадровий ресурс, залучити фахівців із різних прошарків та верств для спільної боротьби, а також одночасна боротьба на кількох фронтах: проти "білої" і "червоної" Росії, польських збройних сил та ін.

Серед розмаїття важливих подій збройної боротьби за відродження, захист і збереження української державності за доби Директорії є такі, які завжди привертали особливу увагу дослідників. До них безумовно відноситься Перший Зимовий похід Армії УНР, героїчно здійснений нею через денікінські та більшовицькі тили по Україні в період з 6 грудня 1919 р. до 5 травня 1920 р. Походу присвятили численні праці безпосередні його учасники [49; 126; 274; 315; 336; 338;

339; 423; 502; 561; 562; 682; 687; 733; 841; 944; 952; 984; 987; 1020] зарубіжні історики [104; 285; 362; 564; 627; 656; 956; 1030], сучасні вітчизняні фахівці, свідченням чого є праці Л. Загороднюка [313], В. Солдатенка [875], В. Яблонського [1082], Б. Якимовича [1093], ін. авторів.

Однією з останніх робіт, у якій висвітлюється історія Першого Зимового походу, є кандидатська дисертація П. Слюсаренка "Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.)" [1211]. У другому її розділі поряд з іншими питаннями автор аналізує обставини відправки Армії УНР 6 грудня 1919 р. в Зимовий похід, уточнює її чисельність, якісний склад, чинники, що ускладнювали проведення військових операцій. Серед останніх – наявність у складі української армії значної частки людей, які не брали безпосередньої участі в боях. Це штабні керівники, немуштрові підрозділи, обози з хворими, які складали 75% всієї чисельності армії. Однак, вона вела успішні бої з ворогом. Автор уточнює, що Дієва армія успішно рейдувала в грудні 1919 – січні 1920 р. в запіллі Добровольчої армії, а в наступні три місяці – в тилу Червоної армії. Проте, на нашу думку, деякі висновки автора є надто категоричними й потребують уточнення, зокрема теза про те, що "стратегічні напрямки партизанського рейду визначалися Головою уряду УНР" [1211, с.9]. Такий висновок правомірний хіба що стосовно першої половини рейду (грудень 1919 – лютий 1920 рр.). У той же час, за свідченням голови уряду УНР І. Мазепи, що виїхав до армії в середині лютого 1920 р., дістався він туди "і то з дуже великими труднощами" [564, с.353] – аж в кінці квітня 1920 р., а отже ніякого керівництва здійснювати не міг. Про напрями наступальних дій протягом березня – квітня 1920 р. І. Мазепа довідався тільки від самого М. Омеляновича-Павленка, який згодом зазначав, що після лютого 1920 р. командування Армії УНР не мало "конкретних директив ні від уряду, ні від Головного Отамана" [564, с. 370].

Підсумовуючи стан вивчення комплексу подій і проблем, пов'язаних зі збройною боротьбою Армії УНР з метою збереження й захисту української державності в добу Директорії, варто зазначити, що в цьому напрямі як зарубіжними, так і сучасними вітчизняними дослідниками здійснено суттєвий

поступ. Яснішими і чіткішими стали напрямки цієї боротьби, значно більш насиченою фактологічна основа, яскравішою палітра бойових дій, ґрунтовнішими висновки. Значна заслуга в цьому належить сучасним українським історикам. Завдяки їм у вітчизняній історіографії значно посилюються тенденції переходу від збору і констатації фактів, чим захоплювались українські зарубіжні дослідники та вітчизняні науковці в перше десятиліття незалежності України, до їх переоцінки та більш глибокого аналізу, наслідком чого стали фундаментальні праці військових істориків, які побачили світ за останні роки. Отже, у вивченні проблеми залишилось значно менше "білих плям". Проте вони ще є, ряд аспектів військової історії доби Директорії потребують подальшого вивчення. На нашу думку, потрібне комплексне дослідження усіх обставин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, які призвели до українсько-більшовицької війни, з'ясування впливу на перебіг бойових дій внутрішньополітичних конфліктів у самій УНР.

Не всі аспекти й українсько-польського збройного конфлікту висвітлені рівноцінно. Особливої уваги, на нашу думку, потребує вивчення проблем, пов'язаних з утворенням та діяльністю Української Галицької армії, функціонуванням таких її організаційних структур, як артилерія, обозництво, санітарна служба, військова розвідка. Є потреба в більш глибокому дослідженні таких питань як організація допомоги ЗУНР з боку Директорії, фінансова та кадрова підтримка збройної боротьби галицьких українців, а також спроби організації спільних військово-політичних акцій, участь старшин Дієвої армії в українсько-польській війні 1918–1919 рр. тощо.

Слід погодитись із думкою про недостатнє вивчення участі Галицької армії в боротьбі проти білогвардійських військ восени 1919 р., з'ясування всіх обставин укладення договору з Денікіним, причин, які завадили реалізувати на практиці договір від 24 грудня 1919 р. про об'єднання армій УНР і ЗУНР [412, с.34], а отже втілити в життя ідею відродження боротьби з ворогом єдиним фронтом.

Є підстави продовження вивчення такої героїчної сторінки в історії бойової діяльності Української армії як Перший Зимовий похід. Варто більш детально дослідити та проаналізувати весь перебіг цього військового рейду, детально

зупинитися на персональному складі військових формувань, їх кількості та участі в бойових діях з червоноармійськими і денікінськими частинами. Доцільно було б також проаналізувати причини та наслідки суперечностей між Галицькою армією та Дієвою армією УНР, неспроможність послідовно провадити спільні дії цих з'єднань, та визначити коло чинників, що заважали цьому.

Необхідно продовжити дослідження бойового шляху видатних воєначальників, які в роки Української революції проливали кров у жорстоких боях з ворогами української державності. Попри значні зрушення в цьому напрямі, діяльність багатьох видатних військових та громадсько-політичних діячів доби Директорії ще вивчена недостатньо і чекає на свого дослідника. Серед них – керівник державної військової інспекції в 1919 р. В. Кедровський, командувач Правобережним фронтом О. Шаповал, генерал-квартирмейстер В. Савченко, генерал-хорунжі Армії УНР Т. Янів, Б. Поджио, М. Шаповал, Є. Машинський, М. Безручко, П. Шандрук, В. Нельговський, генерал-майор В. Агап'єв, генерал-поручник Г. Янушевський, генерал-полковник С. Дельвіг, полковник М. Григоріїв та ін.

Важасмо важливим підготувати окрему фундаментальну працю, в якій би в комплексі були проаналізовані всі етапи бойової діяльності українських збройних сил за доби Директорії, чітко визначені здобутки й втрати кожного з них у процесі захисту української державності.

Реалізація запропонованих рекомендацій дозволить, на нашу думку, більш правдиво відтворити одну з найсуттєвіших ланок загальної картини національно-визвольної боротьби за доби Директорії, яка протягом багатьох десятиліть панування більшовицького режиму піддавалась суцільній фальсифікації.

6.3. Повстанський рух в контексті військової політики Директорії УНР

Військова історія доби Директорії УНР – це багатогранна проблема. Одним з важливих і найбільш суперечливих явищ цього періоду є український повстанський рух. Адже повстанство як прояв військової самоорганізації

значної частини українського населення супроводжувало Директорію протягом усього періоду її існування; це був важливий чинник, з яким Директорія була змушена рахуватись у процесі розбудови збройних сил УНР. На думку багатьох сучасних дослідників, нездатність Директорії до кінця опанувати повстанський рух, спрямувати енергію повстанців в загальне русло боротьби за державність значною мірою зашкодила боєздатності Української Армії і суттєво послабила потенціальні можливості визвольного руху.

Витоки та причини повстанського руху, етапи розвитку, кількісний, соціальний, етнічний склад його учасників, політичні переконання, військово-організаційна структура повстанських збройних формувань, їх стосунки з Директорією, військовим командуванням та участь у найважливіших військових операціях Дієвої армії УНР – дослідження цих питань і на сьогодні остаточно не завершено, багато з них залишаються предметом гострих дискусій. Зважена відповідь на ці питання можлива лише за умови узагальнення всієї історіографічної спадщини з проблем повстанського руху в добу Директорії.

Варто зазначити, що досліджувана проблема знайшла певне відображення в працях радянських, українських зарубіжних та сучасних вітчизняних істориків.

Оскільки компартійні ідеологи не визнавали навіть факт законності існування УНР, повстанський рух, його роль у збройній боротьбі за незалежну державу не був предметом наукового дослідження. І все ж, певне нагромадження знань з повстанського руху доби Директорії, хоч і опосередковано, через висвітлення боротьби з "куркульським бандитизмом" в радянській історіографії відбувалось, особливо в 20-ті рр. ХХ ст. Йдеться, передусім, про публікації І. Кулика [483], М. Яворського [1089], М. Равич-Черкаського [747], М. Майорова [571] та ін. У них визнавався факт існування значного повстанського руху в Україні, який створював перешкоди для встановлення тут Радянської влади.

Важливий фактологічний матеріал із зазначеної проблеми містять також праці заступника командуючого військами України і Криму Р. Ейдемана [1080; 1081; 1082], командуючого українським фронтом В. Антонова-Овсієнка [28], військового спеціаліста М. Какуріна [369; 370], інших активних учасників бойових дій – В. Затонського [325; 326], М. Подвойського [704], М. Скрипника [849], П. Дибенка [266], М. Лациса [510], В. Примакова [730], партійних функціонерів Х. Раковського [165, с.1–8; 750], В. Самсонова [165, с.9–14], співробітника ДПУ Б. Козельського [425]. У цих працях ми знаходимо дані про кількість повстанських загонів на території України в 1919 р., їх чисельний склад, конкретні райони, що контролювались повстанцями. В них підкреслюється, що повстанський рух (який традиційно іменується бандитським), набув значного поширення, створював значні проблеми більшовицькій владі, полегшував становище Директорії і Дієвої армії УНР.

Починаючи з 30-х рр. ХХ ст., в умовах фізичного і ідеологічного сталінського терору, дослідження радянськими істориками військової політики Директорії, її повстанського аспекту, припиняється. Лише наприкінці 40-х – початку 50-х рр. вийшли з друку вже згадувані в попередніх розділах дві праці А. Лихолата: "Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні" (1949 р.) та "Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.)" (1954 р.), але вони не вийшли за межі жорстких ідеологічних канонів. Не маючи змоги заперечувати той факт, що значну частину армії Директорії напередодні повалення гетьманської влади складали повстанці-селяни, в т.ч. й бідняки, автор пояснює їх участь у війську С. Петлюри політичною недосвідченістю, впливом нестримної соціальної демагогії, "брехливих" антигетьманських гасел Директорії. Таке складне й суперечливе явище, як отаманія, яке породив повстанський рух в добу Директорії, А. Лихолат змальовує надто прямолінійно й виключно чорними фарбами. Більшість отаманів "записані" за походженням до куркулів, зображується відвертими бандитами, шукачами легкої наживи, якими погромниками, яких заохочувала Директорія [538, с.167]. Відсутній у зазначених працях і аналіз подій,

пов'язаних з виступами повстанських загонів проти Радянської влади навесні та особливо влітку 1919 р. Замовчуючи їх справжні причини, А. Лихолат звинувачує в цьому Директорію, яка з метою успішного розгортання наступу своїх військ, нібито організувала в зоні свого наступу хвилю куркульських повстань на чолі з "бандитами-отаманами" – Григор'євим, Зеленим, Соколовським, Мордалевичем, Струком та ін., і підтримувала з ними постійний зв'язок [538, с.186–189, 204–208].

Такими ж вкрай суб'єктивними оцінками взаємин Директорії з повстанським рухом позначена монографія М. Супруненка "Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.)" [922], що вийшла з друку у 1951 р.

З середини 50-х рр. ХХ ст. починається "відлига" в науковому й культурному житті. Деякі історики роблять спроби відкинути найбільш одіозні сталіністські оцінки історичних явищ, в т.ч. із досліджуваної теми. Це, зокрема, стосується праці М. Супруненка "Начерки історії громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції на Україні (1918–1920)", надрукованої в 1966 р. На відміну від багатьох радянських авторів, М. Супруненко визнає, що повстансько-партизанський рух доби Директорії не був однорідний. "Поряд з радянськими партизанами, – пише автор, – діяли загони дрібнобуржуазних партій – петлюрівського, лівоесерівського, анархо-махновського і боротьбистського гатунку" [921, с.307]. Називає автор і райони, де вони діяли – Київщина, Херсонщина, Катеринославщина, Чернігівщина, Полтавщина. При цьому в праці хоча й обережно, але визнається, що нерідко, особливо восени 1919 р., коли почався наступ денікінців, а також під час спільного наступу поляків з військами Петлюри в 1920 р., повстанські загони, що діяли на боці Директорії, координували свої дії з регулярною армією УНР, створюючи тим самим значні проблеми для Червоної Армії [921, с.278,377]. Проте оцінки автора нерадянських повстанців досить своєрідні. Коли вони виступають на боці Червоної Армії, то іменуються повстанськими загонами, а коли повертають зброю проти Радянської влади, одразу перетворюються на "банди",

"зграї", "шайки" і т.п. Але й такі праці радянських істориків були поодинокими. Більшість авторів у 60–80-ті рр. ХХ ст., включаючи перебудовчий період, не ризикували глибоко розвивати тему нерадянського повстанства, продовжуючи дотримуватись усталених в радянській історіографії підходів до нього як до деструктивного явища. Як приклад – праці І. Рибалки "Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні" [768], П. Балкового "Війна без флангів" [42], Ю. Гая "З ким і проти кого. Ганебний шлях петлюрівщини та її спадкоємців" [146], колективна монографія "Всеукраїнська надзвичайна комісія. 1918–1922" [570], енциклопедичні довідники [101], в яких діяльність повстанських загонів і їхніх ватажків, що підтримували Директорію, подається як суцільний ланцюг злочинів проти українського народу.

Отже, радянська історіографія, незважаючи на значну кількість залученого фактологічного матеріалу, в умовах компартійного диктату не зуміла дати об'єктивної оцінки повстанському руху доби Директорії. І після викриття культу особи Сталіна радянські історики продовжували вдаватись до одномірних оцінок складних і суперечливих взаємовідносин Директорії з повстанським рухом під час збройної боротьби самостійницьких сил за незалежність України.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлені в українській зарубіжній історіографії. Вона представлена працями колишніх діячів УНР, багатьох безпосередніх учасників подій – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала, П. Христюка, І. Мазепи, Д. Дорошенка, Є. Коновальця, О. Саліковського, О. Назарука та ін. Незважаючи на певний суб'єктивізм, їх праці містять цікавий дослідницький матеріал, який дозволяє краще зрозуміти непростий, суперечливий характер взаємин Директорії з повстанським рухом. У них, зокрема, підкреслюється, що повстанці постійно виявляли нестабільну політичну орієнтацію: спочатку підтримали Директорію, потім перейшли на бік більшовиків, згодом (з березня 1919 р.) стали на позиції рішучої боротьби з більшовицьким режимом, хоча безоглядної підтримки Директорії не надали.

Намагання зрозуміти причини подібних трансформацій повстанського руху, логіку політичної поведінки повстанських селянських загонів і їх ватажків робились у багатьох працях вищезазначених авторів. Більшість з них вважають, що для переважної частини повстанців національний момент був другорядним, вони підтримали Директорію через її соціалістичну орієнтацію, сподіваючись, в першу чергу, на справедливе вирішення аграрного питання. Це й зумовило подальшу долю повстанської армії Директорії. "Армія, що виросла з могутнього зриву селянських мас у боротьбі за землю й волю, – зазначав І. Мазепа, – як тільки цю безпосередню мету досягнуто, фактично перестала існувати, як цілість" [564, с.64]. У результаті Директорія опинилась у надзвичайно складній ситуації: потрібно було фактично наново відбудувувати армію й одночасно шукати порозуміння з тими повстанськими загонами, які після повалення влади гетьмана збереглись, але відмовилися підкорятись єдиній військовій дисципліні, діяли самочинно [807, с.51].

На думку зарубіжних авторів, Директорія, в умовах другої українсько-більшовицької війни, не впоралась з цим завданням. В. Андрієвський, як представник консервативного політикуму, вважає, що головна помилка Директорії полягала в її надмірному сподіванні на "клясові інстинкти" юрби при будівництві української держави, в т.ч. й її військового організму. Він стверджує, що серед багатьох повстанців панували грабіжницькі настрої, і лише через втручання Січових Стрільців "повстанці зі скреготом зубовним мусіли відмовитися від своєї "клясової" системи бодай у Києві" [18, с.75].

Представники соціалістичних партій, зокрема В. Винниченко, І. Мазепа, дещо по-іншому трактують причини, які завадили Директорії опанувати повстанський рух, особливо в першій половині 1919 р. На думку В. Винниченка, головна причина невдачі полягала в недооцінці деякими членами Директорії, зокрема С. Петлюрою, важливості вирішення соціальних проблем, які, в першу чергу, турбували повстанців. Зволікаючи з проголошенням і втіленням у життя соціальних гасел, провідники Директорії відштовхнули від себе широкі маси трудящого люду, що складали основу

збройних сил УНР до весни 1919 р. У ній посилилась отаманщина, що поставила під загрозу саме існування незалежної УНР [118, с.166–167].

І. Мазепа погоджується з В. Винниченком у тому, що політика Директорії не об'єднала українські національні сили, проте, на відміну від колишнього голови Директорії, не пов'язує прямо отаманщину з особою С. Петлюри. З його точки зору, повстанський рух і його ватажки (за І. Мазепою, це не куркулі, а переважно народні вчителі і колишні старшини) не відрізнялись сталістю ідеології. Кожний отаман у своєму селі, повіті чи області діяв самостійно, без спільної програми, плану, тактики [564, с.244]. Саме цим, а також розкладовою агітацією більшовиків, на його думку, пояснюється фактичний розпад повстанської армії Директорії на весну 1919 р., особливо коли її лави залишили такі великі повстанські одиниці, як загони отаманів Григо'рєва, Зеленого, Соколовського та ін.

Як відомо, І. Мазепа, інші представники соціалістичних партій тісно пов'язували долю незалежної УНР із необхідністю реорганізації армії, створення регулярних збройних сил, яким були б підпорядковані повстанські загони, наголошуючи при цьому на необхідності певної корекції політичного курсу Директорії з метою згуртування навколо неї державницьких сил. Тому уєнерівська історіографія досить детально висвітлює перебіг спроб налагодження контактів між Директорією й повстанцями як у березні – травні 1919 р., коли розчаровані грабїжницькою більшовицькою політикою українські робітники й селяни повернули проти московських окупантів свою зброю, так і влітку 1919 р. в умовах денікінського наступу, свідченням чого є, перш за все, праці М. Капустянського [380], А. Валійського [85], О. Удовиченка [956]. Дослідники роблять висновок про те, що процес порозуміння з повстанцями йшов непросто, оскільки значна частина повстанських загонів знаходилась під впливом ліворадикальної опозиції. Тому опанувати повстанський рух навесні 1919 р. не вдалося. Реального зближення Директорія зуміла досягти лише влітку 1919 р. в умовах боротьби з денікінськими окупантами. У працях вищезазначених авторів наводяться численні приклади взаємодії Дієвої армії

УНР з повстанськими загонами в цей період. За їх свідченнями, повстанські загони нищили запілля як більшовиків, так і Добровольчої армії, змушуючи ворога виставляти проти повстанців значні військові формування. Деякі великі повстанські загони (зокрема загін Ю. Тютюнника чисельністю 3,5 тис. чоловік) були включені до складу Армії УНР, брали участь у бойових діях влітку 1919 р. під час наступу на Київ – Одесу [956, с.98,104,107]. Водночас дослідники звертають увагу на той факт, що влітку та восени 1919 р. Директорії не вдалося повністю подолати прояви отаманщини, через що Дієва армія УНР нерідко опинялась у надзвичайно скрутних ситуаціях.

Варто зазначити, що, окрім праць вищезазначених авторів, цікаву інформацію про склад повстанських загонів, бойові дії повстанців, гасла, під якими вони воювали, співпрацю Армії УНР з повстанським рухом у добу Директорії ми знаходимо в публікаціях й таких активних учасників визвольної боротьби як Ю. Тютюнник, М. Омелянович-Павленко, П. Єрошевич, В. Петрів, В. Сальський, А. Пузицький, М. Бутович, Б. Монкевич, І. Дубовий, М. Серeda, Я. Водяний, М. Чеботарів та ін.

На нашу думку, потрібно особливо виокремити спогади М. Омеляновича-Павленка "Зимовий похід (6.12.1919 – 6.05.1920 рр.)", у яких повстанському і партизанському рухові приділено цілий розділ [658, с.279–289]. Автор виділяє чотири напрями повстанського руху за доби Директорії – прихильники УНР, радянці, хлібороби і махновці, дає характеристику їхній ідеології, тактиці боротьби, розкриває характер взаємовідносин Дієвої армії з цими категоріями повстанців. При цьому М. Омелянович-Павленко звертає увагу на позитивні зміни, яких зазнавали ті повстансько-партизанські загони, які спільно з регулярним військом боролися з ворогами української державності, особливо під час Першого Зимового походу. Такі загони, зазначає автор, вносили корективи до організаційних, тактичних, політичних методів своєї боротьби, що дозволяло їм ще довго "лишатися на поверхні". Ті ж загони, які, за виразом дослідника, "не виказали здібність до змодернізування" – Волоха, Григорієва, Божка – "остаточно банкрутують" [658, с. 381].

У більшості праць зарубіжних авторів з досліджуваної теми широкий розмах повстанського руху в добу Директорії як під час боротьби з більшовиками, так і з денікінцями, не викликає сумніву. Проте немає єдності в питанні про чисельність повстанських сил, кількість повстанських отаманів, які допомагали Дієвій армії УНР, координували з нею свої дії на різних етапах боротьби. Не внесли ясність у ці питання й зарубіжні історики повоєнного періоду, хоча дослідження повстанського аспекту військової історії доби Директорії продовжилось. Їх аналіз засвідчив, що зарубіжні дослідники не позбулись спрощеного, часто помилкового трактування витоків повстанського руху в добу Директорії, такого її аспекту як отаманія. Не набув глибшого осмислення характер взаємовідносин Директорії УНР з повстанським рухом. Так, Ю. Артюшенко, активний учасник повстанської боротьби 1917–1921 рр., у своїх спогадах стверджував, що "... індивідуалізм був тим животворчим джерелом, з якого випливали всі повстанські рухи в Україні, а соціальні проблеми були в них тільки мінливим підложжям" [36, с.71]. В. Іванис хоч і зазначає, що повстанці "ідеологічно не були виразні, ні одностайні", проте намагається переконати, що спільне гасло, яке об'єднувало всіх повстанців, "була самостійна Україна" [353, с.103]. Відомо, однак, що далеко не всі повстанці і не у всі періоди доби Директорії цього гасла дотримувались. Великою натяжкою є твердження, що "народні маси в боротьбі проти чужинецького насильства шукали авторитетного центру, бажали спертися на організований фронт української армії" [353, с.103], чому значною мірою перешкоджали "ефемерні індивіди", тобто, повстанські отамани. Наявність Пашківської, Летичівської, Гуляйпільської, інших повстанських "республік" і волостей, постійні хитання повстанських ватажків щодо підтримки збройної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України свідчили про значно складніші й суперечливіші процеси в повстанському середовищі.

Водночас у працях вищезазначених авторів правильно визначається місце повстанського руху в збройній боротьбі за державність. Наголошується, що повстанські загони, безумовно, повинні діяти в руслі основних завдань, що

виконує регулярна армія. "Партизанщина має тільки тоді рацію існування..., коли вона є доповненням регулярної армії та тісно співпрацюючи з нею, виконує ту роллю, яку їй призначає генеральний штаб Армії, та ті накази, які їй дає Головне Командування" [36, с.43–44], – підкреслює, зокрема, Ю. Артюшенко.

Поряд з мемуарами, біографічними працями у повоєнний період з'являються дослідження, позначені спробами з наукових позицій розібратись у складних проблемах військової історії директоріанської доби. Серед них варто, перш за все, назвати працю Л. Шанковського "Українська армія у боротьбі за державність" [1030]. Окремі епізоди селянсько-повстанського руху доби Директорії представлені також у дослідженнях інших зарубіжних істориків, зокрема П. Мірчука [621], М. Шкільника [1055], Т. Гунчака [242], Н. Полонської-Василенко [1263]. Але особливо потрібно виділити працю М. Стахіва "Україна в добі Директорії УНР", у якій автор неодноразово звертається до різноманітних аспектів повстанського руху цієї доби, в т.ч. військового. Значну увагу М. Стахів приділяє ролі повстанського руху в боротьбі за повалення влади гетьмана П. Скоропадського, проблемі взаємовідносин повстанських формувань із регулярними військами Директорії на різних етапах, з'ясуванню причин такого явища, як отаманія. Однак, аналіз його праці засвідчує, що при висвітленні суто воєнних питань автору не вистачає документальної бази, окремі пояснення і висновки недостатньо аргументовані, суперечливі, позначені спробою применшити помилки Директорії у військовому будівництві, звести проблеми армії УНР у добу Директорії до непослуху окремих командирів повстанських загонів [903, с.89,148; 908, с.201].

В цілому, дослідження повстанського руху за доби Директорії у повоєнний період не набуло значного поширення серед зарубіжних істориків. Не змінилась ситуація і після отримання Україною незалежності. Варто погодитись з І. Колісник, яка зазначає, що протягом багатьох десятиліть українські зарубіжні історики концентрували зусилля довкола ідеї

національного самовизначення України, а коли мета була досягнута "... стали перед дилемою: продовжувати дослідження з націоналістичної перспективи, чи шукати нових предметних площин і методів дослідження" [1249, с.130]. Лише одиниці з них вдалились до пошуку нових підходів при висвітленні історії повстанського руху, для більшості ж ця тематика залишалась маргінальною, другорядною. Звідси й невелика кількість праць з досліджуваної теми, при цьому деякі з них продовжують грішити декларативністю, нечіткими формулюваннями, містять неточні фактологічні й цифрові дані.

Виключення складає монографія "Шаблі з плугів" Ю. Кульчицького, що вийшла з друку в 2000 році. Спираючись на значну джерельну базу, автор аналізує, перш за все, причини виникнення повстанського руху. На його думку, уряд УНР "був неспроможний ініціювати вдалу політику" [496, с.43], яка б відображала інтереси широких мас населення, в першу чергу, багатомільйонних мас селянства. Тому селяни, зазначає автор, "не відчуваючи владної руки у захисті їхніх інтересів, з власної ініціативи створювали повстанські загони, які обороняли їх від мародерів та дезертирів з крісами. Вони перебрали на себе функції, на які уряд не міг спромогтися..." [496, с.205].

У праці звертається увага на характерні риси повстанського руху – стихійність, схильність до локальних дій, відсутність відповідної військової підготовки в керівників повстанських загонів – отаманів [496, с.45].

Значний інтерес представляють ті сторінки праці, що свідчать про спільні дії Дієвої армії УНР з повстанцями в боротьбі з Червоною армією, а згодом і з білогвардійцями. Автор наводить конкретні приклади такої співпраці, особливо під час наступу Армії УНР на Київ – Одесу, а також під час Першого Зимового походу [496, с.75–107].

Варто зазначити, що праця Ю. Кульчицького написана в полемічному плані. Особливу увагу автор надає спростуванню неправдивих тверджень радянських істориків щодо українського повстанського руху в роки національно-визвольних змагань. Зокрема, він заперечує твердження радянської історіографії про те, що повстанські загони були витвором куркулів

й очолювались ними, що повстанські отамани були зовсім безконтрольні, й діяли, як їм заманеться [496, с.207–209]. Торкаючись останнього моменту, дослідник не приховує труднощів, з якими зіткнулась Директорія в намаганнях подолати стихійність у повстанському русі. Водночас він підкреслює, що "контроль над повстанськими загонами, хоч не абсолютний, здійснювався... Діяльність отаманів контролювалась, і навіть практикувалось їх усунення дорадниками УНР, які працювали в штабі загонів" [496, с.209].

Аналізуючи дану працю, потрібно зауважити, що автор, на жаль, не залучив для її написання документи й матеріали з відповідних архівів України, на що звертає увагу в передмові до цієї праці Ю. Шаповал [496, с.8]. Через це деякі питання повстанського руху за доби Директорії висвітлюються досить коротко, або зовсім обходяться. Зокрема, в праці не з'ясовано чисельність і структуру повстанських загонів за їх політичною спрямованістю, характер взаємовідносин між ними.

З відновленням незалежності України розпочався якісно новий етап національної історіографії. Історики відмовляються від радянської парадигми військової історії періоду Української революції 1919–1921 рр., у тому числі такого її аспекту, як повстанський рух. У першій половині 90-х рр. ХХ ст. з-поміж багатьох проявів повстанства найбільшу увагу істориків привернула тема махновського руху, дослідженню якої присвятили свої праці В. Верстюк [109] та В. Волковинський [138; 139; 1136]. Залучивши до наукового обігу значний обсяг нової джерельної інформації, автори поряд з іншими проблемами торкаються питання взаємовідносин махновців з Директорією УНР, причин, через які вона не змогла залучити на свій бік одну з найбільших селянських повстанських армій цієї доби. Зокрема, В. Волковинський на основі аналізу поодиноких контактів махновців з Директорією (грудень 1918 р., вересень 1919 р.), робить висновок: серйозної перспективи співпраці Н. Махна з Директорією в її збройній боротьбі не було. Інтереси Н. Махна, наголошує дослідник, були меркантильними: отримати від Директорії зброю і патрони, прилаштувати обоз із тисячами поранених,

поставити під свій контроль її збройні формування, усунувши фізично С. Петлюру та його штаб, подібно тому, як він усунув самого Григор'єва, і тим самим забезпечити собі можливість продовження боротьби за незалежність Гуляйпільської республіки [1131, с.19, 34–35, 49–50].

Дещо іншу точку зору на махновсько-петлюрівський альянс у вересні 1919 р. висловив у своїй статті В. Чоп [1004]. На відміну від В. Волковинського, він вважає, що в цього союзу був значний потенціал [1024, с.206]. Оскільки оригінал договору між УНР і Революційною Повстанською Армією України (махновців) (РПАУ(м)) досі не знайдений, В. Чоп здійснив наближену реконструкцію його основних положень на підставі інших джерел, які цей договір у певній мірі згадували. Аналіз положень договору дав підставу досліднику зробити висновок про те, що він створював хороші можливості для порозуміння двох найбільших антибільшовицьких сил, відкривав значні перспективи для успішної боротьби за українську державність [1024, с.219]. Однак, угода не була втілена в життя.

Аналізуючи обставини розриву угоди між УНР і Революційною Повстанською Армією України (махновців) (РПАУ(м)), В. Чоп вважає, що значну відповідальність за провал альянсу несе С. Петлюра, який проводив щодо махновців "розумну" політику. Суть її полягала в проведенні одночасних переговорів з білогвардійцями й махновцями за умови, що обидві сторони залишаться в невіданні щодо паралельних зносин. На думку дослідника, ведення подібної політики було великою помилкою, оскільки вона викликала недовіру в Махна [1024, с.212]. Іншою причиною розриву угоди автор вважає наявність організованої петлюрівським командуванням змови в рядах РПАУ(м) з метою підпорядкування махновських частин армійському командуванню УНР, про що дізнався Махно. Після цього, вважає автор, "Н. Махно вирішив відповісти ударом на удар", запропонувавши фізично знищити С. Петлюру [1024, с.215].

Запропоновані дослідником міркування безумовно важливі, вони свідчать про поступовий відхід сучасних істориків від одномірних оцінок багатьох

епізодів взаємин Директорії з різними течіями повстанського руху в роки Української революції, в т.ч. й махновцями. Однак, деякі положення та висновки статті, на нашу думку, дещо категоричні. Один з них – про значний вплив національного чинника на рішення РПАУ(м) про укладання союзу з Директорією у вересні 1919 р. З того, що на 90% махновці склались з українців, зовсім не випливає, що в переважаючій більшості вони були прибічниками національної ідеї. Нам ближча точка зору сучасних дослідників В. Верстюка, І. Мармазової, які зазначають, що селянство, яке складало основну масу повстанців, в т.ч. й махновського спрямування, в роки Української революції так і не доросло до розуміння національної ідеї як самодостатньої і самостійної. Селяни сприймали цю ідею лише як один із можливих способів розв'язання своїх нагальних соціальних проблем, в першу чергу, аграрної [1262, с.456; 1182, с.10,12].

Важко оцінювати реальний потенціал махновського-петлюрівського альянсу в стратегічній перспективі. Вважаємо, що довгострокове співробітництво сторін навряд чи було можливим, оскільки поєднати ідею парламентської республіки, яку обстоювала Директорія, з махновською концепцією "вільного радянського ладу" не було жодних шансів.

На першу половину 90-х рр. ХХ ст. припадає поява окремих розвідок про керівників повстанських збройних формувань доби Директорії, чиї імена та бойовий шлях радянська історіографія або замовчувала, або ж подавала в перекрученому вигляді. Плідними в цьому плані були зусилля В. Горака [192; 194] й Ю. Дмитренка [269]. Зазначені автори повернули з історичного небуття імена таких ватажків повстанського руху, як Григор'єв та Зелений, дали об'єктивну оцінку їхній складній і суперечливій діяльності, показали, що виключно негативні ярлики, які наліплювала на них радянська історіографія, не відповідають об'єктивним реаліям.

У другій половині 90-х рр. ХХ ст. інтерес до військово-історичних досліджень періоду Директорії пожвавився. З'являються як узагальнюючі воєнно-історичні праці, так і окремі монографії [164; 458] та статті таких

авторів, як Б. Савчук [803], В. Горак [193], С. Литвин [536], А. Папікян [684], В. Солдатенко [867; 875;], О. Реєнт [757], Б. Якимович [1093], Р. Коваль [410] та ін., в яких повстанський рух, у т.ч. і його військовий аспект, починає осмислюватись з нових позицій. З багатьох проблем зав'язуються дискусії, іноді надзвичайно гострі. Серед таких – проблема отаманщини, яка, безумовно, була тісно пов'язана з повстанським рухом доби Директорії. До гострої полеміки з цієї проблеми вдалися В. Солдатенко [874, с.908; 1277, с.272; 1280, с.138;], С. Литвин [535, с.32, 290–291], Б. Андрусишин [1271, с.137], А. Лисенко [1173, с.9–10].

Чимало зробив для вивчення повстанського руху в Україні в 1918–1921 рр., повернення з історичного небуття імен багатьох повстанських отаманів Р. Коваль. Хоча далеко не в усьому можна погодитись з його підходами до відтворення такого складного й суперечливого явища, як отаманія, з'ясування його витоків, характерних рис, місця й ролі у визвольній боротьбі. Важко сприймається твердження автора про те, що завдяки "порядкуючій у власній хаті отаманії" українці збереглись як нація, що отаманія повинна стати "дієвим знаряддям побудови національної держави" [410, с.28]. Деякі висновки Р. Ковалю видаються надто категоричними, зокрема твердження про те, що більшість отаманів були взірцем дисциплінованого вояка-повстанця [410, с.52], а звинувачення отаманів у анархізмі є нічим іншим, як "безчесним, боягузливим перекладанням власної відповідальності (керівників революції – М.С.) за поразку зі своїх млявих плеч на дужі рамена рядових революції" [410, с.31].

Одним з головних недоліків розвідок Р. Ковалю є надмірна ідеалізація повстанського руху та його учасників. Автор вдається до вживання прикметників у найвищих ступенях, називає отаманів апостолами, харизматичними воєначальниками, доброзичливими й щедрими диктаторами, легендарними ватажками. Негативні моменти отаманщини – грабунки, розстріли без суду й слідства, антисемітські погроми тощо, залишаються поза увагою автора, або про них згадується лише скоромовкою. Такі

суб'єктивістські підходи до висвітлення проблеми отаманщини значно знижують науковий рівень її дослідження, призводять до деформації відтворених реалій національно-визвольної боротьби.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – перші роки ХХІ ст. були захищені кандидатські дисертації, що в певній мірі стосувались повстанського руху доби Директорії [1122; 1126; 1132; 1148; 1151; 1172; 1173; 1190; 1197; 1221; 1228; 1233; 1236]. Деякі автори (Р. Васковський, В. Задунайський, Г. Гаврилюк) через обмеженість хронологічних рамок або ширший предмет дослідження, обмежувались лише констатацією загальновідомих фактів з історії військової політики Директорії, зокрема про повстанський характер її армії, яка створювалась в процесі боротьби з гетьманом П. Скоропадським, невисокий військовий вишкіл повстанських загонів, відсутність у них сталої ідеології.

Ближчими до досліджуваної теми є дисертаційні дослідження О. Левченка та О. Чіхрадзе. Перший автор висвітлив конкретну участь повстанських формувань у звільненні від гетьманських військ Київщини, Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, Херсонщини, Поділля, Волині, а також визначив хронологічні рамки відновлення республіканського ладу в її регіональних центрах [1172, с.11–12]. У свою чергу, О. Чіхрадзе приділив певну увагу конкретним прорахункам Директорії, що ускладнили її взаємовідносини з повстанцями в подальшому. Один з найважливіших серед них – непродумана кадрова політика лідерів Директорії щодо офіцерського корпусу. "Отаманом могли призначити будь-кого, хто мав зброю і виявляв прихильність до Директорії" [1228, с.11], – підкреслює О. Чіхрадзе. Констатуючи факт поразки військ УНР від Червоної армії в липні 1919 р., дослідник наголошує, що вони були пов'язані не лише з об'єктивними причинами, а й з неспроможністю Директорії та Штабу Армії УНР налагодити зв'язок з антибільшовицьким повстанським рухом, який влітку 1919 р. охопив майже всю Україну, скористатись його значним потенціалом [1228, с.12].

Значно глибше досліджено проблеми повстанського руху доби Директорії в контексті її військової політики в дисертаціях П. Ісакова та О. Нестерова.

Зокрема праця О. Нестерова присвячена селянському повстанському руху на Правобережжі 1919 р. і містить окремий розділ "Бойові дії повстанців". У ньому автор висвітлює організацію, хід бойових дій або окремих епізодів селянського повстанського руху, характер його взаємовідносин з Директорією, її військовими структурами. Автор зазначає, що повстанські загони виникали стихійно, не мали чітко окресленої ідеології, при цьому "абсолютна більшість отаманів повстанських загонів діяла у своїй волості чи повіті самостійно, без керівництва з боку Директорії, без спільної програми і тактики, без єдиного плану" [1190, с.12–13]. Згодом, переконавшись, що більшовицька влада не збирається роз'язувати аграрне питання в інтересах селянства, значна частина повстанських отаманів змінює свої політичні уподобання і повертає зброю проти більшовиків. Змальовуючи широку панораму боротьби повстанців з більшовиками, О. Нестеров наводить факти встановлення багатьма отаманами Правобережжя (Д. Зеленим, І. Струком, Ю. Мордалевичем, О. Соколовським та ін.) зв'язків з штабом Армії УНР. Він зазначає, що Директорія давала їм відповідні інструкції щодо мети й спрямування діяльності [1190, с.13]. Водночас дослідник наголошує, що зв'язки повстанців з Директорією, військовим керівництвом Дієвої армії були несталими, часто епізодичними, координаційний центр повстанського руху був відсутній, що спонукало повстанські загони діяти на власний розсуд. Це значно знижувало ефективність збройної боротьби. Провину за неефективне використання потенціалу повстанського руху автор покладає на Директорію, яка недооцінювала його значення [1190, с.15].

Повстанський рух на Лівобережній Україні протягом березня 1919 – листопада 1921 рр. дослідив у своїй дисертації П. Ісаков. За своєю структурою і висновками вона значною мірою перегукується з роботою О. Нестерова. Однак, дослідження П. Ісакова має й певні переваги. Вони полягають у тому, що охоплено майже весь період знаходження Директорії при владі, в т.ч. й під час її вимушеного перебування в еміграції (1921 р.). Автор дав характеристику повстанських загонів на Лівобережжі відповідно до їх політичної орієнтації.

Він поділив їх на три групи: "уенерівські", "анархо-махновські", а також ті, які не мали чітко визначеного політичного забарвлення [1151, с.11–12]. Такий поділ повстанських загонів, їх кількісні характеристики дали можливість автору з'ясувати реальний вплив політичних противників більшовиків, в т.ч. й Директорії, на ці загони. Наведені дослідником дані засвідчили, що жодна з політичних сил УНР протягом 1919–1921 рр. не зайняла в повстанському антикомуністичному русі домінуючого становища [1151, с. 12,13,15].

Загальний висновок автора полягає в констатації факту невдачі проводу УНР у його розрахунках використати повстанство в боротьбі з більшовизмом. На жаль, П. Ісаков, на відміну від О. Нестерова, не проаналізував характер взаємозв'язків і взаємовідносин Директорії, військового керівництва УНР з повстанськими загонами як проуенерівської орієнтації, так й інших політичних уподобань, не навів конкретних прикладів взаємодії збройних сил Директорії з повстанцями.

Вивченню антикомуністичного повстанського руху в Одеській губернії в 1920–1923 рр. присвятив свою дисертацію С. Боган [1122]. Вона є досить важливою як для розуміння загальних підходів Директорії та її урядів до повстанського руху в Україні на завершальній стадії Української революції, так і з'ясування системи керівництва, координації та підтримки повстанського руху в конкретному регіоні – на Півдні України.

Спираючись на значну джерельну базу, дослідник доводить, що саме в 1920 р. повстанський рух на Одещині носив найбільш масовий та організований характер. Більшість повстанських формувань мали тісний зв'язок з військовим командуванням та урядом УНР, виконували поставлені ними завдання, взаємодіяли з регулярними частинами Армії УНР. У праці наведені конкретні приклади такої взаємодії [1122, с.11].

Серед останніх робіт, в яких знайшла певне відображення досліджувана проблема, варто назвати двотомну працю "Історія українського селянства" [364, 365]. В дванадцятому розділі її другого тому О. Ганжа подає вичерпну характеристику українському повстанському рухові за часів Директорії.

Власне, наведена автором градація повстанських загонів у 1919 р. не є чимось новим, про неї, як уже зазначалось, йшла мова в більш ранніх працях вітчизняних фахівців (зокрема П. Ісакова). Однак дослідник звертає увагу на несталість політичної орієнтації повстанських загонів, підкреслює, що "повстанська ідеологія скоріше становила певний набір розрізнених гасел, які висувалися відповідно до ситуації. До того ж, зазначає автор, вимоги політичного характеру все більше поступалися соціально-економічним, ставав поширеним симбіоз елементів ідеології різних політичних течій у повстанському русі" [365, с.8].

Широку панораму повстанської боротьби в Україні протягом 1919–1920 рр. в умовах більшовицької окупації подає В. Верстюк у першому томі цієї праці. Однак він не розглядає питання взаємодії повстанських військ з Дієвою армією в боротьбі за українську державність. Цей аспект певною мірою висвітлює у своєму дисертаційному дослідженні П. Слюсаренко [1211]. Зокрема, у підрозділі 3.2 дисертації "Координація дій армії УНР з повстанським рухом" автор називає прізвища досвідчених кадрових старшин Армії УНР, завдяки яким повстанський рух усе більше набував рис організованості, наводить конкретні приклади взаємодії повстанських загонів з Армією УНР протягом квітня – жовтня 1920 р. [1211, с.13].

У дисертації аналізуються чинники, що перешкоджали стійкому зв'язку Дієвої армії з повстанцями в червні – на початку вересня 1920 р. (значне віддалення Ставки військ УНР від повстанських "центрів", активізація каральних експедицій з боку Червоної армії), розкриваються методи, які використовувались керівництвом Армії УНР для координації дій повстанців.

Автор зазначає, що узгодження дій з повстанцями було поновлене лише в середині вересня 1920 р., коли розпочався наступ Армії УНР. На його думку, перспективи Всеукраїнського повстання проти більшовиків, яке готувало керівництво УНР, були досить реальними, але вони були перекреслені несподіваним перемир'ям між Польською Республікою і РСФРР. За час його дії Червона армія розбила найчисленніші партизанські загони отаманів Масюри,

Христового, Гризла та ін., завдала тяжкої поразки Степовій повстанській дивізії на Херсонщині. Як результат, Всеукраїнське повстання не відбулося, розпорошені повстанці не змогли суттєво допомогти Дієвій армії в боях з Червоною армією в листопаді 1920 р. [1211, с.13].

Підводячи підсумки, маємо всі підстави зазначити, що історики незалежної України значно глибше просунулись у вивченні військової історії доби Директорії, в т.ч. й такого її аспекту, як повстанський рух, порівняно з радянськими й зарубіжними дослідниками. Активно залучаючи раніше невикористані архівні матеріали, сучасні фахівці перетворили досліджувану проблему в актуальний науковий напрям, приступили до критично-узагальнюючого вивчення повстанської складової в військовій політиці Директорії, відкинули більшовицькі інтерпретації повстанства, як сили виключно пробільшовицьки налаштованої.

Водночас вважаємо, що не всі аспекти досліджуваної теми на сьогодні рівноцінно вивчені й науково інтерпретовані. Щодо багатьох із них продовжуються гарячі дискусії. До сьогодні так і не уточнена чисельність повстанських формувань, які на заклик Директорії влились до Армії УНР. Деякі сучасні дослідники просто називають цифру в 100–400 тис. чол. без будь-яких спроб їх аналізу. Це не дає можливості з'ясувати ступінь реальної підтримки гасел Директорії на місцях, показати труднощі, з якими зіткнулось військове керівництво УНР після напливу до регулярної армії повстанських формувань.

Вивчення ситуації на місцях, зокрема взаємовідносини регіональних, місцевих органів влади з повстанцями, вплив місцевих партійних організацій на політичну орієнтацію повстанців, їх поведінку під час бойових дій Дієвої армії, за незначними винятками [754; 818], також залишається поза увагою дослідників. Існує нагальна потреба в дослідницьких працях, які б вивчали особливості повстанського руху в окремих частинах України.

Потребує подальшого, більш серйозного вивчення проблема отаманщини. Актуальним залишається завдання створення ґрунтовних, об'єктивних праць про ватажків повстанського руху, в яких постаті отаманів були б увільнені від

надмірної героїзації, міфологічних рис. Однак, лише постать Н. Махна досліджена на монографічному рівні, діяльність інших повстанських отаманів розглядається переважно в журнально-газетному форматі, що не дозволяє отримати вичерпну відповідь на питання про генезу їхніх політичних поглядів, мотиви, що спонукали їх на певних етапах революції то до спільної з регулярним військом Директорії УНР діяльності щодо захисту її завоювань, то відкидали на ворожі до Директорії позиції.

Необхідно продовжити вивчення питання про взаємодію Армії Директорії УНР з повстанським рухом, чисельність повстанських сил, які координували з Дієвою армією свої дії влітку 1919 р., вплив зовнішніх чинників на це співробітництво.

Розв'язання вищезазначених проблем дозволить не лише більш глибоко з'ясувати роль повстанства, всі його "плюси" й "мінуси" в здійсненні військової політики Директорії, а й поглибити наше розуміння низки важливих концептуальних питань Української революції.

ВИСНОВКИ

Історіографічний аналіз діяльності Директорії УНР у період з листопада 1918 р. до листопада 1920 р. дає підстави зробити певні висновки як загальнотеоретичного, так і конкретно-історіографічного змісту.

Дослідження підтвердило пряму залежність змісту й ефективності історіографічного процесу від характеру політичного режиму, за якого він здійснюється. Чим вищий рівень демократизації суспільства, тим більш повнокровним і об'єктивним є процес осмислення його історичного минулого і навпаки. Зазначена взаємозалежність була підтверджена практикою історіографічних досліджень у часи більшовицького режиму. Жорсткі ідеологічні рамки, визначені більшовицькою партією, різко обмежували застосування творчих можливостей істориків, примушували їх інтерпретувати задалегідь сформульовані партійними ідеологами висновки. Це стосується й досліджуваної теми. Будь-які спроби об'єктивного розгляду причин виникнення Директорії, змісту й спрямованості її діяльності одразу наражалися на жорстку критику з боку компартійних ідеологічних установ, звинувачення у відході від марксизму-ленінізму, пропаганді буржуазного націоналізму.

І все ж в історіографічному процесі в умовах радянської політичної системи виявлені окремі періоди "лібералізації", коли з'являлися певні можливості для дослідження історії українських державних утворень 1917–1921 рр. Мова йде, насамперед, про період 20-х рр. ХХ ст., коли ідеологічний тиск ще не був доведений до крайньої межі. Представники діючих в ці роки у українській історичній науці течій (іноді їх називають науковими школами) мали можливість висловлювати власні думки про особливості революційного процесу в 1917–1921 рр., давати характеристику окремих сторін діяльності державних утворень цього періоду, в т.ч. й УНР доби Директорії. Більшість українських зарубіжних істориків (Б. Крупницький, О. Оглоблин, М. Чубатий та ін.) справедливо вважають, що в 20-ті рр. ХХ ст. в Україні історична наука "була ще українського національного характеру", кваліфікують

її методологічні засади як державницькі, орієнтовані на обґрунтування "національно-державної самостійності" України в усіх виявах – політичному, економічному, культурному [1249, с.99,103,109]. Але в 30-ті рр. ХХ ст., коли в історичній науці запанував суворий ідеологічний контроль, Директорія була віднесена до реакційних режимів, які "історично програли" і піддана забуттю. Українські радянські історики втратили, таким чином, можливість розвивати власну концепцію державотворчої діяльності українського народу.

Певне послаблення тиску партійно-урядових структур на історичну науку спостерігається під час "хрущовської відлиги" й особливо горбачовської "перебудови", коли з'явилась можливість розширити джерельну базу досліджень, коло наукових пошуків. Проте у вивченні діяльності Директорії суттєвих змін не сталося. Крім окремих згадок про неї в працях українських радянських істориків 60–70-х рр. ХХ ст. та закликів до перегляду поглядів на роль національно-державних утворень 1917–1921 рр. за горбачовської доби, далі справа не пішла. Тавро "ворожого трудящим національно-державного інституту" з Директорії так і не було знято. Усе це ще раз засвідчило, що в умовах бездержавності, тотального партійного контролю за всіма сферами життя годі було сподіватися на об'єктивне й всебічне дослідження національно-визвольної боротьби українського народу. Для комуністичної влади, яка за всяку ціну намагалась зберегти Радянський Союз, будь-яка тема, пов'язана із спробами "сепарації" в минулому від "братньої Росії", завжди залишалася крамольною.

Звісно, такий стан української історичної науки зовсім не применшує творчого потенціалу українських радянських істориків, він лише характеризує ті складні суспільно-політичні умови, за яких їм довелося працювати. Талант багатьох з українських фахівців засяяв новими барвами в умовах незалежної України, свідченням чого є їх численні праці з різноманітних проблем української історії, в т.ч. й досліджуваної теми.

Варто відзначити, що намагання досліджувати історію Української революції, окремих державних інститутів у руслі національних традицій і

надбань світової історіографії продемонстрували й українські зарубіжні історики. Однак їм не вдалося повністю реалізувати свій потенціал. І не лише через те, що вони були відірвані від джерельної бази, яку містили архіви колишнього СРСР. Ідеологічна боротьба, політичне суперництво між колишніми учасниками подій 1917–1921 рр. призвели до формування двох базових версій історії Української революції: республікансько-демократичної (уенерівської) та консервативно-державницької. Жорсткі дискусії між її прибічниками, намагання будь-що довести правильність свого бачення історичних подій, у т.ч. й в добу Директорії, часто йшли на шкоду об'єктивності.

Реальні можливості об'єктивного дослідження історії УНР доби Директорії, з'явилися лише з проголошенням незалежності України. Українські історики позбулися, нарешті, тиску й контролю "керівної і спрямовуючої" при визначенні тематики досліджень, виборі методологічного інструментарію. Суттєво розширюється й змінюється структура джерельного комплексу. Для характеристики багатогранної діяльності Директорії залучаються документи раніше закритих спецфондів, нові архівні матеріали, в т.ч. й ті, що раніше зберігались в зарубіжних архівосховищах; активно використовується науковий доробок зарубіжних авторів, поглиблюється діалог зі світовою історіографією. Вітчизняні фахівці, відкидаючи більшовицькі ідеологеми, активно працюють над удосконаленням та оновленням понятійно-категоріального апарату досліджень. В результаті, за роки незалежності був створений значний пласт різноманітної за формами та жанрами літератури, у якій висвітлювались соціально-економічні передумови виникнення Директорії УНР, основні напрями її діяльності. Водночас варто зазначити, що коло вітчизняних істориків, що намагаються всебічно дослідити феномен Української революції, такий важливий її етап як доба Директорії, постійно розширюється. Поряд з такими відомими фахівцями, як Б. Андрусин, В. Верстюк, Я. Грицак, А. Коцур, С. Кульчицький, В. Литвин, М. Литвин, С. Литвин, О. Любовець, Я. Малик, І. Матяш, Т. Осташко, М. Панчук, О. Рафальський, О. Реєнт,

І. Романько, О. Рубльов, В. Сідак, В. Смолій, В. Солдатенко, В. Соловійова, Ю. Терещенко, Ф. Турченко, Д. Яневський, до дослідницької праці долучилися й більш молоді дослідники – Н. Агафонова, П. Білян, Р. Васковський, В. Великочий, О. Демчучен, Л. Єпик, О. Єфименко, Н. Ковальова, М. Ковальчук, О. Козак, Ф. Кокошко, Л. Кравчук, В. Кройтор, І. Крупський, В. Лозовий, В. Малькін, О. Малюта, Р. Маньківська, Ж. Мина, Г. Михайленко, В. Очеретяний, А. Пижик, Я. Попенко, Л. Потапова, А. Присяжнюк, П. Слюсаренко, М. Собчинська, Ю. Телячий, В. Шамраєва, І. Фареній, І. Хома, О. Чіхрадзе, Ю. Чирва, М. Чмир, В. Чоп, Я. Штанько, В. Яблонський, М. Яцюк та ін.

Завдяки працям зазначених авторів було відкинуто багато стереотипів радянської історіографії в оцінці діяльності Директорії УНР, більш чітко з'ясоване місце й роль цього інституту в тогочасних подіях. Разом з тим, незважаючи на значне прирощення знань щодо діяльності Директорії УНР в українській історичній науці, вважати цю багатопланову тему повністю вичерпаною підстав немає. Аналіз літератури дозволив виявити певні особливості історіографічного процесу, врахування яких, на нашу думку, сприятиме поглибленому вивченню багатьох недостатньо досліджених аспектів державотворчої діяльності Директорії. Перш за все, незважаючи на активізацію творчих зусиль вітчизняних істориків у дослідженні діяльності Директорії УНР, до сьогодні продовжує зберігатися дисбаланс у ступені історіографічного освоєння цього етапу Української революції порівняно з добою Центральної Ради й Гетьманату. Добі Директорії приділяється значно менше уваги. Очевидно, на це впливає незавершеність багатьох соціально-економічних і політичних процесів цієї доби, складність їх аналізу для багатьох дослідників. Віддається перевага більш "благополучним" етапам, аналіз яких дозволяє прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки, зробити зумовлені цими зв'язками обґрунтовані висновки. Тому подолання дисбалансу в ступені вивчення усіх етапів національного державотворення в 1917–1921 рр. залишається актуальним [1278, с.85].

Зберігається певна невизначеність у з'ясуванні суспільно-політичних процесів на Великій Україні, в західноукраїнських землях у контексті соборницького процесу, започаткованого Актом Злуки від 22 січня 1919 р. Сучасні історики вже неодноразово звертали увагу на безперспективність і безплідність дискусій про те, хто кого зрадив в період Директорії – галичани наддніпрянців, чи, навпаки, наддніпрянці – галичан, хто з них більше завинив у поразці визвольної боротьби. Такий регіоналістський підхід не сприяв відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а, навпаки, штучно формував гіпертрофічне бачення відмінностей у розбудові державності в обох частинах України [1278, с.82]. Праці сучасних вітчизняних фахівців В. Кондратюка і В. Регульського [439], О. Красівського [463], М. Литвина і К. Науменка [530], М. Литвина [528], М. Кугутяка [476], С. Макарчука [579] та ін., що вийшли з друку в 90-х рр. ХХ ст., засвідчили, що значна частина сучасних дослідників поступово відходить від регіоналістського підходу при висвітленні подій соборницького процесу за часів Директорії, проте, низка аспектів державотворення цієї доби ще нерідко продовжує розглядатись поза загальнонаціональним контекстом.

Неоднозначно відбувається процес засвоєння сучасними українськими істориками надбань української зарубіжної історіографії з досліджуваної проблеми. Цілком справедлива критика радянської репресивно-тоталітарної системи, яка душила будь-які спроби об'єктивного осмислення державницьких зусиль українського народу в 1918–1920-х рр., призвела до намагань багатьох сучасних дослідників взагалі заперечувати будь-який сенс звертатись до праць радянських авторів. Натомість, збереглась практика некритичного запозичення й використання оцінок і висновків зарубіжних авторів щодо діяльності Директорії. При цьому не враховується, що зарубіжні історики довоєнного періоду зовсім не були однорідною масою авторів з єдиними світоглядно-ідеологічними орієнтирами. Навпаки, вони представляли досить розмаїтий спектр політичних сил, що діяв в Україні за доби Директорії, зі своїми програмними настановами, стратегією й тактикою революційної боротьби, і

після поразки визвольної боротьби у своїй більшості продовжували обстоювати власні партійні позиції. Та й повоєнні дослідники у своїх оцінках діяльності Директорії спирались на ідеологічні позиції, задекларовані в довоєнний період. Тому, не заперечуючи цінності історичних розвідок зарубіжних авторів, не варто забувати про важливість критичного їх осмислення, інакше підсумкові оцінки й висновки будуть неадекватними історичним реаліям.

Однією з характерних рис сучасної історіографічної ситуації є фрагментарність у дослідженні діяльності Директорії. Нерідко обраний для дослідження напрям висмикується із загальної палітри багатогранної діяльності Директорії, безпідставно оголошується найважливішим, применшуючи в такий спосіб усі інші напрями. Це позбавляє можливості висвітлити практику державотворення за доби Директорії УНР як цілісний процес, який відбувався під впливом комплексу внутрішніх і зовнішніх чинників.

Не можна не звернути увагу й на нерівномірність інтересу дослідників до тих чи інших аспектів діяльності Директорії. Якщо обставини повалення влади гетьмана П. Скоропадського, взаємини УНР і ЗУНР, культурне та військове будівництво, міжпартійна боротьба активно досліджуються десятками авторів, то значно менше їх вивчає конституційний процес 1918–1920 рр., питання, пов'язанні з формуванням соціальної основи національної революції, такі міжнародні аспекти визвольних змагань, як українсько-румунські відносини, взаємини УНР і ЗУНР з російськими військово-політичними режимами. Лише одиниці аналізують повстанський рух у контексті військової політики Директорії.

Суттєвою вадою багатьох праць із досліджуваної теми є аналіз державотворчої діяльності Директорії без урахування такого чинника, як громадянська війна, що мала місце в українському суспільстві. Його ігнорування ускладнює розуміння багатьох важливих процесів доби Директорії, на що справедливо звертає увагу В. Солдатенко [874, с.365; 1278, с.81].

Аналіз стану історіографічного осмислення діяльності Директорії засвідчив наявність багатьох питань, з яких вітчизняні історики виявили

протилежні підходи. До найбільш контраверсійних відносяться такі проблеми: причини трансформації УНДС в УНС, чинники, що завадили керівництву УНДС порозумітись із гетьманом П. Скоропадським; неминучість і закономірність антигетьманського повстання; оцінка державотворчих зусиль П. Скоропадського; "батьківство" УНС у створенні Директорії, її легітимність; суть, механізми виникнення й функціонування отаманщини; доцільність багатовекторної зовнішньої політики Директорії; взаємини ЗУНР з білим рухом, факт укладення договору УГА з Денікіним; Пілсудський і "українське питання"; доцільність укладання Варшавського договору 1920 р. та ін.

Низка аспектів досліджуваної теми потребує подальшого поглибленого вивчення, а наведені висновки – додаткової аргументації. Серед них – переговори лідерів УНС В. Винниченка і М. Шаповала з більшовиками з метою отримати підтримку у боротьбі з гетьманом; роль українського офіцерства в підготовці антигетьманського повстання; особливості встановлення влади Директорії на місцях. Не до кінця з'ясований вплив Січових Стрільців на формування складу Директорії, взагалі на здійснюваний нею внутрішньо- та зовнішньополітичний курс. Не все з'ясовано у взаєминах Директорії з українськими політичними партіями право- та ліворадикального спрямування. Залишаються недостатньо вивченими внутріпартійні процеси (ідейна боротьба, діалектика зміни орієнтацій, розмежування, розколи) та партійних взаємостосунків (протиборство, співпраця – в тому числі державно-урядова, блоки, злиття). Вважаємо важливим продовжити вивчення питань про діалектику взаємозв'язку між силами ліворадикальної опозиції й селянським повстанським рухом у 1919 р., впливу як цих партій, так і Директорії, на його організацію й координацію. Недостатньо досліджений вплив ліворадикальних партій на поведінку повстанських отаманів у переломні періоди визвольної боротьби. Заслужують на подальше дослідження проблеми пошуку правими силами єдиної платформи для порозуміння і спільних акцій в період Директорії, а також впливу партій правого політичного табору на трансформаційні процеси в Директорії.

Деякі питання внутрішньої, в першу чергу, соціальної політики Директорії також потребують більшої уваги істориків. Мова йде про потребу більш ґрунтовного дослідження генези поглядів провідних політичних діячів на шляхи розв'язання робітничого та аграрного питань, аналізу практики вирішення цих питань за часів Директорії на регіональному рівні. Важливим є здійснення порівняльного аналізу соціальних програм кабінетів, очолюваних за доби Директорії представниками УСДРП і УПСР, не дослідженими фактично залишаються спроби Директорії впливати на вирішення житлової проблеми, покращення охорони здоров'я, умов праці, громадського харчування.

Нерівноцінно висвітлено низку питань зовнішньополітичної діяльності Директорії. Бажано на основі комплексного підходу узагальнити діяльність її закордонних представництв з метою налагодження торговельно-економічних відносин з країнами Антанти, нейтральних держав. Варто також глибше вивчити діяльність консульських установ Директорії, оскільки ми маємо про цей напрям дипломатичної роботи лише фрагментарну інформацію. Серед інших аспектів зовнішньополітичної діяльності Директорії, звертаємо увагу на бажаність подальшого дослідження таких: стан українсько-румунських відносин у 1918–1920 рр., їх вплив на перебіг визвольної боротьби на її завершальному етапі; вплив польсько-румунських взаємин на відносини Румунії з Директорією; уточнення окремих епізодів переговорного процесу Директорії з Польщею в 1919–1920 рр., зокрема змісту переговорів з поляками місій В. Прокоповича та Б. Курдиновського; переговори делегації УНР з П. Врангелем та генералом В. Кіреєм в серпні – вересні 1920 р.; протистояння в оточенні П. Врангеля щодо розв'язання "українського питання", що помітно впливало на хід переговорів між УНР і білим рухом восени 1920 р.

Нагальним є подальше ґрунтовне дослідження військового аспекту державотворення за доби Директорії. Серед найменш досліджених – проблеми, пов'язані зі становленням військового судочинства, підвищенням ефективності діяльності військових спецслужб, військового аташату, правового, економічного, технічного забезпечення української армії. Не вичерпала себе й

проблема військового співробітництва армій УНР і ЗУНР, зокрема такий її аспект, як фінансова й кадрова підтримка збройної боротьби галицьких українців з боку Директорії. Не до кінця досліджена повстанська складова в контексті військової політики Директорії. І до сьогодні остаточно не з'ясована чисельність повстанських формувань, які влились до Армії УНР восени 1918 р. Лише приблизно відома кількість повстанських збройних формувань, що координували свої дії з Дієвою армією влітку та восени 1919 р. Майже не досліджений вплив місцевих партійних організацій різного політичного спрямування на політичну орієнтацію повстанців, їх поведінку під час бойових дій Дієвої армії.

На відміну від радянських істориків, які при висвітленні революційних подій акцентували увагу на класовій боротьбі, конфліктах урядів, збройному протистоянні різних політичних сил, сучасні вітчизняні дослідники все більше схиляються до думки, що центральне місце в історії має посідати людина як діяльна соціальна істота з лише їй притаманним світобаченням, почуттями, мораллю. Водночас, історіографічний аналіз показав що при "заселенні" історії України, в т.ч. й доби Директорії, людьми перевага надається непересічним особистостям – видатним політичним, військовим, громадським діячам, дипломатам. На монографічному, дисертаційному рівнях висвітлюється діяльність В. Винниченка, С. Петлюри, П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, М. Омеляновича-Павленка, М. Порша, О. Назарука, В. Липинського, А. Ніковського, С. Шелухіна, М. Славинського, К. Мацієвича, О. Лотоцького та ін. Хоча при цьому потрібно зауважити, що життєвий шлях багатьох видатних особистостей ще чекає на свого дослідника.

Увага до видатних діячів зрозуміла, адже їх діяльність безпосередньо впливала на хід подій національно-визвольної боротьби. Водночас значно меншою є зацікавленість дослідників соціально-історичною психологією рядових учасників історичного процесу.

Наведені міркування свідчать, що процес дослідження діяльності Директорії УНР у роки Української революції 1917–1921 рр. не можна вважати

завершеним. Він повинен бути продовжений, але здійснити це завдання неможливо без розширення джерельної бази. Важливим етапом на цьому шляху, безумовно, став вихід у 2006 р. двотомника документів і матеріалів, присвячених діяльності Директорії УНР і Ради Міністрів УНР. Використання матеріалів збірника, залучення до дослідницького процесу нових документів, що зберігаються у вітчизняних і зарубіжних архівах, безумовно, сприятимуть піднесенню дослідницького пошуку щодо діяльності Директорії УНР на більш високий науковий рівень.

Продуктивність вивчення досліджуваної теми, забезпечення належної аргументованості та переконливості висновків можуть бути досягнуті не лише завдяки розширенню джерельної основи, а й шляхом удосконалення методики аналізу джерел. В арсеналі сучасної науки наявні різноманітні методики дослідження: у діапазоні від формального та структурного підходів – до змістовних засобів модельного, архетипного, герменевтичного й феноменологічного аналізу [762, с.284], однак їх використання сучасними істориками, ще не відповідає потребам сучасної історичної науки.

Отже, процес історіографічного осмислення діяльності Директорії, починаючи з моменту її виникнення і до сьогодні, характеризується поступальністю накопичення знань та поступовим прогресом у висвітленні цього питання. Однак, цей процес не був цілісним, навпаки, він був розірваний у часі й просторі, розвивався в різних суспільно-політичних, часом надзвичайно несприятливих, умовах, що не могло не справити стримуючого впливу на його формування, зумовило певні прогалини в наших знаннях про діяльність Директорії, наявність суперечливих тверджень і висновків. Усе це зумовлює нагальну потребу в продовженні досліджень у цьому напрямі, щоб піднести на якісно новий рівень знання про один з найскладніших і недостатньо досліджених періодів української історії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Публікації документів

1. Гражданская война на Украине. 1918–1920 : сб. док. и материалов : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1967.
Т.1. – 875 с.
Т.2. – 918 с.
Т.3. – 910 с.
2. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листоп. 1918 – листоп. 1920 рр. : док. і матеріали : у 2 т., 3 ч. Т.1 / упоряд. В. Верстюк та ін. ; редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 687 с. : табл.
3. Конституційні акти України. 1917–1920 : невідомі конституції України / відп. ред. Ю.Д. Прилюк. – К. : Філософ. і соціолог. думка, 1992. – 272 с.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 : зб. док. і матеріалів / упоряд. В.М. Волковинський та ін.; редкол. : Ю.Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1979. – 666 с.
5. Симон Петлюра та його родина : до 70-річчя його трагічної загибелі: док. і матеріали / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К. : Рада, 1996. – 316 [2] с. : іл., портр.
6. Табачник Д. Україна на шляху в світ: керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр. : біогр. нариси, док. і матеріали / Д. Табачник. – К. : Укр. акад. держ. упр. при Президентові України, 1996 – 384 с.
7. Українська революція : документи. 1919–1921 / Укр. вільна акад. наук у США; ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984.
Т.1. – 474 с.
Т.2. – 478 с.
8. Український національно-визвольний рух (берез.–листоп. 1917 р.) : док. і

матеріали. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

9. Українсько-московська війна 1920 р. в документах. Ч. 1: (Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки) / за ред. В. Сальського. – Варшава, 1933. – 399 с.

Монографії, збірники, статті

10. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні / М.О. Авдієнко. – Х., ЦСУ, 1927. – 101 с.
11. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. / В. Ададуров // Україна в минулому / Ін-т укр. археографії НАН України ; редкол. Я. Дашкевич та ін. – К.; Л., 1995. – Вип. 7. – С. 18–32.
12. Академія та наукове товариство: чому було припинено діяльність УАН / комент. і публ. Т. Щербаня // Вісн. Акад. Наук України. – К., 1992. – № 7. – С. 84–86.
13. Актуальні проблеми сучасної історичної науки та її інтеграція з історичною освітою (Київ, 15–16 лютого 2007р.) : Всеукр. семінар // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 226–228.
14. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917–1990 / В. Акуленко. – К. : Вища шк., 1991. – 274 с.
15. Алексашенко А.П. Советская историография разгрома деникинщины / А.П. Алексашенко // Военно-ист. журн. – 1966. – № 1. – С. 80–89.
16. Ангарский А. Второй поход Антанты и его разгром / А. Ангарский. – М., 1940.
17. Андрієвський А. "Професор в пророках" / А. Андрієвський // Українська дійсність. – Прага, 1940. – Ч. 2. (Січ.). – С. 3–5.
18. Андрієвський В. З минулого. Т.2, ч.2 : Від Гетьмана до Директорії. Директорія / В. Андрієвський. – Берлін : Укр. слово, 1923. – 309 с.
19. Андрієвський В. Проти провокації : відповідь професору С.Шелухіну на кн. "Варшавський договір". – Каліш, 1927. – 31 с.

20. Андрієвський Д. Два акти : 1. Варшавський договір 21 квіт. 1920 р. 2. Ризький договір 30 квіт. 1921 р. / Д. Андрієвський // Розбудова нації. – Прага, 1931. – № 3/4. – С. 65–69.
21. Андрієвський О. Наша демократія (1917–1920 рр.) / О. Андрієвський // Державницька думка. – Філадельфія, 1951. – № 3. – С. 37–50.
22. Андрієнко С. Кооперація на Україні / С. Андрієнко // Воля. – Відень, 1919. – Т.1, № 2. – С. 8–12.
23. Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги : нарис історії робітн. політики укр. урядів революції та визвол. змагань 1917–1920 рр. – К. : Федерація профспілок України, 1995. – 192 с.
24. Андрусяк Т. Правові основи Гетьманської Держави 1918 р. / Т. Андрусяк // Останній гетьман : ювілейн. зб. пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С. 83–93.
25. Андрух І. Січові стрільці у корпусі генерала Натієва : (зі споминів) / І. Андрух // Літопис Червоної Калини. – 1930. – № 4. – С. 5–8; № 5. – С. 15–17.
26. Анишев А. Очерки истории гражданской войны 1917–1920 / А. Анишев. – Л. : Госиздат, 1925. – 288 с.
27. Антонович Д. Триста років українського театру. 1619–1919 / Д. Антонович. – Прага : Укр. громад. видав. фонд, 1925. – 276 с.
28. Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне : воспоминания : в 4 т. / В.А. Антонов-Овсеєнко. – М. ; Л.
Т.1. – 1924. – 300 с.
Т.2. – 1930. – 297 с.
Т.3. – 1932. – 350 с.
Т.4. – 1933. – 343 с.
29. Антонов-Овсієнко В. В боротьбі проти Директорії / В. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1929. – № 5/6. – С. 142–186; 1930. – № 1. – С. 103–132 ; № 2. – С.104–151; № 3/4. – С. 78–109 ; № 5. – С.173–193.
30. Антончук Д. Українсько-польські переговори про замирення в травні

- 1919 р. / Д. Антончук // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 р. – Л., 1938. – Вип. 28 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 174–178.
31. Анулов Ф. Союзная интервенция на Юге России / Ф. Анулов // Антанта и Врангель : сб. ст. – М.; Пг., 1923. – Вып. 1. – С. 70–202.
 32. Анулов Ф. Союзный десант на Украине : воспоминания и док. / Ф. Анулов // Летопись революции. – К., 1923. – № 5. – С. 167–211.
 33. Аппатов С.Й. Українсько-румунські відносини : історія та сучасність / С.Й. Аппатов, І.М. Макан // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 87–100.
 34. Арнаутов В. Радянська трудова школа та її еволюція за 10 років / В. Арнаутов // Радян. шк. – 1927. – № 11. – С. 16–23.
 35. Артемський А.Я. Що таке Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) / А.Я. Артемський ; ВУАН. – К., 1931. – 95 с.
 36. Артюшенко Ю. Події і люди на моєму шляху боротьби за державу. 1917–1966 / Ю. Артюшенко ; передм. А. Юриняка. – Чикаго : На чужині, 1966. – 221 с.
 37. Ахматова Л. Українська контрреволюція на культурному і літературному фронті / Л. Ахматова. – Х., 1930. – 48 с.
 38. Бабій О. Геть із польонофільством! : (про договір із поляками в 1920 р.) / О. Бабій // Національна думка. – Прага, 1927. – № 5. – С. 15–20.
 39. Бабійчук Р.В. Жовтнева революція і розвиток української культури / Р.В. Бабійчук. – К., 1957.
 40. Бадєєва Л.І. Діяльність товариств "Просвіта" на Полтавщині в роки національно-демократичної революції (1917–1920) / Л.І. Бадєєва // Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2001. – № 526, вип. 33. – С. 135–143. – (Історія).
 41. Бадєєва Л.І. Діяльність товариств "Просвіта" в Харківській губернії у 1917–1920 рр. / Л.І. Бадєєва // Зб. наук. пр. Харків. держ. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2001. – С. 32–37. – (Історія та географія).
 42. Балковий П.М. Війна без флангів : партизан.-повстан. боротьба укр. народу

- проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. / П.М. Балковий ; АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1966. – 306 с.
43. Барландяну-Бирладник В. Повстання проти П. Скоропадського. Причини і наслідки / В. Барландяну-Бирладник // Останній гетьман : ювілейн. зб. пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С. 107–112.
 44. Безручко М. Січові Стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 47–72; 1932. – Зб. 3. – С. 55–108.
 45. Белічко Ю.В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни / Ю.В. Белічко. – К. : Мистец., 1982. – 183 с.
 46. Бережинський В. Військова організація основних українських державних формувань. Ч.3 : Збройні сили України у 1917–1921 рр / В. Бережинський. – К. : Академія ЗСУ, 1995. – 39 с.
 47. Берхин И.Б. Разгром империалистической интервенции и внутренней контрреволюции в годы гражданской войны (1918–1920) / И.Б. Берхин. – М. : Знание, 1958. – 81 с.
 48. Биковський Л. Книгарні. Бібліотеки. Академія : Спомини (1918–1922) / Л. Биковський. – Мюнхен ; Денвер : Дніпрова хвиля, 1971. – 153 с.
 49. Битинський М. Во ім'я вірності, честі і слави : (у 15 річницю Зимового походу) / М. Битинський // Гуртуймося. – Прага, 1935. – № 1. – С. 2–5.
 50. Біднов В.О. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янці-Подільському : уривок із спогадів / В.О. Біднов ; публ. підгот. М. Чабан // Кур'єр Кривбасу. – Кривий Ріг, 1997. – № 60/70. – С. 64–74.
 51. Білоконь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білоконь // Укр. історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. (рік 27). – Ч. 1/4 – С. 138–144.
 52. Білоус І. Отаман В. Оскілка і Перший Галицький Стрілецький полк ім. От. Оскілка / І. Білоус // Вісті – Мюнхен, 1966. – Ч. 121.
 53. Бірчак В. Дрогобицький бунт / В. Бірчак // Вісник. – Л., 1936. – Ч. 5.

54. Блакитний В. Правда про боротьбистів : (хто такі комуністи-боротьбисти) / В. Блакитний. – К., 1919. – 31 с.
55. Бобиляк І. До історії III Бережанської бригади II Галицького корпусу : (спомин) / І. Бобиляк // Літопис Української Каліни. – Л., 1936. – № 1. – С. 3–5.
56. Боєчко В.Д. Інтернаціональне єднання трудящих України і Молдови в ході Хотинського повстання : (до 70-річчя повстання) / В.Д. Боєчко, О.Д. Павловський // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1. – С. 123–128.
57. Бойко О.Д. Український національний союз, його роль і місце в перебігу Української революції / О.Д. Бойко // Іст. журн. – 2004. – № 5. – С. 16–30.
58. Бойко О.Д. Утворення єдиного національного фронту українськими політичними силами у 1918 р. / О.Д. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 6. – С. 14–23.
59. Болебрух А.Г. Сучасна людина в контексті історичного минулого : гуманітарний аспект / А.Г. Болебрух // Грани. – 2000. – № 3. – С. 17–20.
60. Болебрух А.Г. Методология истории : поиск новых основ / А.Г. Болебрух, В.К. Якунин // Грани. – 2000. – № 2. – С. 3–10.
61. Бондар М.М. Нариси музейної справи / М.М. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славін. – К., 1959. – 466 с.
62. Бондаренко Г.В. Історичне пізнання : питання теорії і практики / Г.В. Бондаренко. – Луцьк : Вид-во Волин. держ. ун-ту ім. Лесі України, 1998. – 226 с.
63. Бондаренко Г.В. Проблема людини в історичному краєзнавстві / Г.В. Бондаренко // V Всеукр. конф. "Розвиток українського краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" (жовт. 1991 р.) : тези доп. та повідомл. – К. ; Кам'янець-Поділ., 1991. – С. 23–24.
64. Борис Ю. Советизация Украины. 1917–1923 : коммунист. теория и практика самоопределения наций / Ю. Борис. – Эдмонтон, 1958.
65. Борисенко Н. До проблеми осмислення тоталітарної культури / Н. Борисенко // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. нац.

- ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 30–33.
66. Боровик А.М. Українізація загальноосвітньої школи : перші кроки (1917–1920 рр.) / А.М. Боровик. – Чернігів : Чернігів. обереги, 2003. – 270 с.
67. Бородаєвський С.В. Історія кооперації / С.В. Бородаєвський. – Прага : Наша кригозбірня, 1925. – 438 с.
68. Бородиєвич Е. В чотирикутнику смерті : причинки до трагедії УГА на Великій Україні : (із воен. записника 3-ої бригади) / Е. Бородиєвич. – К.; Л. : Нове життя, 1921. – 86 с.
69. Бортник Я. Театр на селі / Я. Бортник // Життя і революція. – 1925. – № 8. – С. 33–40.
70. Борщак І. Польський наступ на Україну 1920 року у міжнародній політиці / І. Борщак // Червоний шлях. – Х., 1925. – № 9. – С. 76–92; 1927. – №7/8. – С.109–144.
71. Борщак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. / І. Борщак // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 102–114.
72. Брик О. Тернистий шлях Українського Уряду (1918–1921) : у 50-ліття відновлення Української Держави / О. Брик. – Вінніпег, 1969. – 152 с.
73. Брицький П. Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана / П. Брицький, Є. Юрійчук. – Чернівці : Знання, 2005 – 111 с.
74. Брицький П. Петро Болбочан: хто він? Активний організатор захисту української державності, чи зрадник українського народу? / П. Брицький, В. Сідак // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; [редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Фастів, 1999. – С. 210–222.
75. Бубнов А. Гетманщина, Директория и наша тактика (1918–1919 гг.) / А. Бубнов // Пролетар. революція. – М.,1927. – № 7. – С. 58–77.
76. Будков Д. Слово правди про Україну / Д. Будков, Д. Веденєєв // Політика і час. – 1993. – № 10. – С 68–72.
77. Буравченков А. Час відновлення історичної пам'яті або дещо про

- Гетьманат з погляду сьогодення / А. Буравченков // Останній гетьман : ювілейн. зб. пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993. – С. 25–31.
78. Бурмака В.П. Діяльність провінційних товариств "Просвіта" в 1917–1920 рр. : (на матеріалах Прилуччини) / В.П. Бурмака, Н.А. Сорочан // Актуальні проблеми історії та права України : зб. наук. пр. – Х., 1996. – С. 129–140.
79. Буряк Л. Деякі питання кооперативного руху періоду визвольних змагань (1917–1920) в українській історіографії / Л. Буряк // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 122–130. – (Історія, економіка, філософія).
80. Бутович М. Зі споминів Сірожупанника / М. Бутович // За державність : матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 9. – С. 9–17.
81. Буценко А. О расколе УСДРП (1917–1918 гг.) / А. Буценко // Летопись революции. – 1923. – № 4. – С. 121–122.
82. Бушманов Н.С. Разгром Врангеля / Н.С. Бушманов. – М. : Типо-литография ВА им. М.В. Фрунзе, 1940. – 234 с.
83. Буяновер М. Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції / М. Буяновер. – Х. : [Б.в.], 1928. – 116 с.
84. Быструков В. Советское строительство в 1919 г. : (Городнянщина) / В. Быструков // Летопись революции. – 1926. – № 5.
85. Валійський А. Повстанський рух в Україні в 1917–1920 рр./ А. Валійський // Вісті Комбатанта – Нью-Йорк, 1961. – № 4. – С. 12–16.
86. Варварцев М.М. Буржуазне "українознавство" – знаряддя ідеологічних диверсій імперіалізму / М.М. Варварцев. – К. : Наук. думка, 1976. – 187 с.
87. Варварцев Н.Н. Национализм в обличье советологии : (критика современ. буржуаз. историогр. Украины) / Н.Н. Варварцев. – К. : Наук. думка, 1984. – 260 с.
88. Варгатюк С. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. / С. Варгатюк // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 53–56.
89. Варшавчик М.Я. Джерела історіографічні / М.Я. Варшавчик //

- Джерелознавство історії України : довідник / Ін-т історіогр. та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1998. – С. 40–42.
90. Василев Б.М. Ідея театральности і її відбиток в Молодому Театрі / Б.М. Василев // Воля. – Відень, 1921. – Т.1, № 11. – С. 506–512.
91. Васильківський Л. Причинки до історії української дипломатії в 1917–1921 рр. / Л. Васильківський // Сучасність. – Мюнхен, 1970. – № 6. – С.109–124; № 7/8. – С.140–153; № 10. – С.107–119; № 11. – С.75–92.
92. Васковський Р. Директорія УНР : невикористаний потенціал і шанси на створення Української держави / Р. Васковський // 80-річчя відродження української державності : минуле і сучасне : доп. і повідомл. на Всеукр. наук. конф. – Сімф., 1997. – С. 59–60.
93. Васковський Р. Політика Антанти щодо України в 1919 році / Р. Васковський // Міжнародні зв'язки народів Європи : матеріали наук. конф. – Запоріжжя, 1996. – С. 62–64.
94. Васковський Р. Урядова криза в УНР у лютому–квітні 1919 р. / Р. Васковський // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 95–99.
95. Ващенко Г. Вони теж дали свій вклад / Г. Ващенко. – Мюнхен, 1958. – Ч.49.
96. Веденєєв Д. Організація зовнішньополітичного інформування за доби Директорії УНР / Д. Веденєєв // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : міжвід. зб. наук. пр. / АН України. Ін-т історії України. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 12–20.
97. Веденєєв Д.В. З досвіду побудови дипломатичної служби України / Д.В. Веденєєв // Розбудова держави. – К., 1993. – № 3. – С. 30–36.
98. Веденєєв Д.В. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту злуки : (зовнішньополіт. аспект) // Українська соборність : ідея досвід, проблеми : (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.) / Д.В. Веденєєв. – К., 1999. – С. 243–253.
99. Веденєєв Д. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби

- Директорії / Д. Веденєєв, А. Гошуляк // Пам'ять століть. – К., 1998. – №1. – С. 73–87.
100. Ветров І. Національні грошові знаки України 1917–1920 рр. / І. Ветров, М. Виговський // Київ. старовина. – К., 1993. – № 2. – С. 88–95.
101. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енцикл. довід. / редкол. : І.Ф. Курас (відп. ред.) та ін. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 630 с.
102. Великий Жовтень і Україна. / авт. кол. Л.Г. Мельник (кер.), Ю.Ю. Кондуфор, Ю.М. Гамрецький та ін. – К. : Політвидав України, 1987. – 350 с.
103. Верига В. Взаємовідносини урядів УНР і ЗУНР у 1919 р. / В. Верига // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиції. – Л., 2000. – С. 243–248.
104. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 : у 2 т. Т.2. / В. Верига. – Л. : Вид-во Отців Василіан "Місіонер", 1998. – 502 с.
105. Верига В. Листопадовий рейд / В. Верига. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. – 192 с.
106. Верстюк В. Боротьба трудящого селянства України за зміцнення влади Рад / В. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1984. – 143 с.
107. Верстюк В. Внутренний фронт : стратегия и тактика борьбы / В. Верстюк // Украина в 1917–1921 гг. : некоторые пробл. истории : сб. науч. тр. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 102–172.
108. Верстюк В. Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави / В. Верстюк // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. : студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т.5. – С. 142–147.
109. Верстюк В. Махновщина : Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Верстюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 365 с.
110. Верстюк В. Симон Петлюра і Директорія / В. Верстюк // Сучасність. – К., 1997. – № 6. – С. 55–64.
111. Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії /

- В. Верстюк // Історія України : нове бачення : у 2 т. / В.Ф. Верстюк та ін. ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – Т. 2. – С. 77–100.
112. Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. у сучасній українській історіографії / В. Верстюк // Наук. зап. нац ун-ту "Києво-Могилянська Академія". – К., 2005 – Т. 41. – С. 61–65. – (Історичні науки).
113. Верстюк В.Ф. Симон Петлюра : політичний портрет : (до 125-річчя від дня народж.) / В.Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С. 112–126.
114. Визвольні змагання очима контррозвідника : док. спадщина Миколи Чеботаріва. – К. : Темпора, 2003. – 288 с.
115. Винар Л. Євген Онацький – чесність з нацією 1894–1979 / Л. Винар // Укр. історик. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. – Ч. 1/4. – С. 153–174.
116. Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992) : корот. біогр. нарис / Л. Винар // Розбудова держави. – 1995. – № 9. – С. 61–64.
117. Винар Л. Сучасне становище радянської історіографії в Радянській Україні : корот. огляд / Л. Винар. – Нью-Йорк, 1979.
118. Винниченко В. Відродження нації: (історія укр. революції, марець 1917–груд. 1919) : 3 ч. Ч.3 / В. Винниченко. – Репринт. відтвор. вид. 1920 р.– К.; Відень : Політвидав України, 1990. – 542 с.
119. Винниченко В.К. Заповіт борцям за визволення / В.К. Винниченко. – К. : Криниця, 1991. – 128 с.
120. Винниченко В.К. Щоденник. 1911–1920 : у 2 т. Т.1 / В.К. Винниченко. – Едмонтон ; Нью-Йорк, 1980. – 500 с.
121. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–1920) / І Витанович // Укр. історик. – Мюнхен, 1967. – № 3/4. – С. 5–60.
122. Витанович І. Історія Українського кооперативного руху : із пр. іст.–філософ. секції НТШ / І. Витанович. – Нью-Йорк : Т-во Укр. Кооперації, 1964. – 624 с.
123. Виткалов В.Г. Українська культура : сторінки історії ХХ століття / В.Г. Виткалов. – Рівне : Вертекс, 2004 – 640 с.

124. Вишнівський О. До історії Синіх і Залізних : (зі спогадів командира 7-го Синього полку) / О. Вишнівський // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1937. – Зб. 7. – С. 68–101.
125. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія / О. Вишнівський. – Детройт; Мічіген : Капітула Відзнаки Хреста Залізного Стрільця, 1973. – 109 с.
126. Вишнівський О. Трагедія 3-ої дивізії армії УНР / О. Вишнівський. – Мюнхен ; Детройт, 1963. – 19 с.
127. Військове будівництво в Україні у ХХ столітті : іст. нарис, події, портр. / ред. О.І. Кузьмук. – К. : Ін Юре, 2001. – 448 с.
128. Владимирцев В.С. Коммунистическая партия – организатор разгрома второго похода Антанты / В.С. Владимирцев. – М. : Воениздат, 1958. – 166 с.
129. Владимирцев В.С. Партия – организатор разгрома контрреволюции на Юге / В.С. Владимирцев. – М. : Воениздат, 1971. – 304 с.
130. Власенко Є. Фінанси України / Є. Власенко. – Прага : Укр.громад. видав. фонд, 1927. – 181 с.
131. Вовк Л.П. Історія освіти дорослих в Україні : нариси / Л.П. Вовк ; відп. ред. М.Д. Ярмаченко. – К. : Укр. пед. ун-т. – 1994. – 228 с.
132. Вовк П. Волинь під військовим зарядом Галичан. 1919 р. / П. Вовк // Укр. скиталець. – Відень, 1922. – № 14–20; 22; 1923. – № 1, 7,10, 12, 13, 15, 17/18, 21/22, 23/24.
133. Вовк Т. З історії боротьби робітничого класу України проти білогвардійської контрреволюції в тилу Денікіна / Т. Вовк // Вісн. Київ. ун-ту. – К.,1980. – Вип. 27. – С. 30–37. – (Історичні науки).
134. Войнаренко О. До нової Полтави / О. Войнаренко. – Нью-Йорк : Булава, 1955. – 321с.
135. Волин М. История КП(б)У в сжатом очерке / М. Волин. – Х. : Пролетарий, 1930. – 197 с.
136. Волковинський В. Головний отаман : (Симон Петлюра) // Українська ідея : постаті на тлі революції. – К., 1994. – С. 173–195.

137. Волковинский В. Махно и его крах / В. Волковинский. – М. : Изд-во ВЗПИ, 1991. – 247 с.
138. Волковинський В.М. Нестор Махно : легенди і реальність / В.М. Волковинський. – К. : Перліт продакшн ЛТД, 1994. – 253 с.
139. Волковинський В.М. Нестор Махно : проти усіх влад і режимів / В.М. Волковинський. // Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992. – 289 с.
140. Врангель П.Н. Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) : в 2 ч. / П.Н. Врангель. – М. : ТЕРРА, 1992.
Ч. 1. – 543 с.
Ч. 2 – 472 с.
141. Врангель П.Н. Записки : (нояб. 1916–нояб. 1920) : в 2 т. / П.Н. Врангель. – М., 1990.
Т.1. – 194 с.
Т.2 – 171 с.
142. Врублевський В.Г. До створення Української Академії наук / В.Г. Врублевський // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1. – С. 29–39.
143. В'ячеслав Липинський в історії України : (до 120-річчя з дня народження): зб. ст. / відп. ред. І. Курас ; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. Липинського, Партія "Демократичний союз", Журн. "Діалог: історія, політика, економіка". – К. : Експрес–Поліграф, 2002. – 240 с.
144. Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з "урядом Півдня Росії" в 1920 р. / Г. Гаврилюк // Київ. старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 152–156.
145. Гавсевич П. Участь кооперації в земельній реформі на Україні / П. Гавсевич // Сільський господар. – К., 1919. – № 2/3. – С. 2–6.
146. Гай Ю. З ким і проти кого : ганебний шлях петлюрівщини та її "спадкоємців" / Ю. Гай. – К. : Молодь, 1980. – 223 с.
147. Гай–Нижник П.П. Вихід України в 1917–1919 рр. з російської рубльової зони / П.П. Гай–Нижник // Фінанси України. – К., 1997. – № 10. – С. 120–

- 124.
148. Гай–Нижник П.П. Марки–шаги – грошові знаки державної України 1917–1920 рр. / П.П. Гай–Нижник // Фінанси України. – К., 1996. – № 4. – С. 112–114.
149. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.) / М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
150. Галаган М. З моїх споминів : в 4 ч. / М. Галаган – Л. : Червона Калина, 1930.
- Ч. 1. – 202 с.
- Ч. 2. – 196 с.
- Ч. 3. – 174 с.
- Ч. 4. – 298 с.
151. Галайчук Б. Берестейській мир і окупація України : правда і політична оцінка / Б. Галайчук // Укр. самостійник. – 1958. – Ч. 6. (Лют.). – С. 3–8.
152. Галайчук Б. Дипломатична історія / Б. Галайчук // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 178–183.
153. Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби / Б. Галайчук // Історичний календар–альманах "Червоної калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 35–38.
154. Галин С.А. Исторический опыт культурного строительства в первые годы Советской власти (1917–1925) / С.А. Галин. – М. : Мысль, 1980. – 181 с.
155. Гамрецький Ю.М. До вивчення національно-визвольного руху на Україні / Ю.М. Гамрецький // Укр. іст.журн. – 1990. – № 12. – С. 60–73.
156. Гамрецкий Ю.М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп / Ю. Гамрецкий // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне : материалы конф. – М., 1980. – С. 2–29.
157. Гамрецкий Ю.М. О численном составе мелкобуржуазных партий на Украине в 1917 г. / Ю.М. Гамрецкий // Банкротство мелкобуржуазных

- партий в России. 1917–1922 гг. : сб. науч. тр. – М., 1977. – Ч. 1. – С. 114–130.
158. Гелей С. Василь Кучабський : від національної ідеї до державності : (укр. консерватив. політ. думка першої половини ХІХ ст. та її вклад в іст. науку) / С. Гелей. – Л. : Коопосвіта, 1998. – 532 с.
159. Гентош. Л. Дипломатичні контакти Української Народної Республіки з Апостольською столицею в 1919–1921 рр. у контексті східної політики Римської курії / Л. Гентош // Україна модерна. – 2000. – № 4/5. – С. 163–186.
160. Герасименко М.П. До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р. / М.П. Герасименко, М.М. Кравець, Г.І. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 1959. – № 3. – С. 86–94.
161. Геращенко Т. Українські праві партії в умовах Директорії УНР (весна–літо 1919 р.) / Т. Геращенко // Десять років незалежності України : минуле та сучасне державотворення : наук. зб. / голова ред. кол. В. Смолій ; Ін-т історії України НАН України, каф. історії України та зарубіж. країн Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, Бердянськ. ін-т підприємництва – К., 2003. – С. 178–196.
162. Геращенко Т.С. Спроба правого перевороту в УНР навесні 1919 р. / Т.С. Геращенко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 197–205.
163. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1: Революційна Українська Партія (РУП) / О. Гермайзе. – [Б.м.] : Книгоспілка, 1925. – 389 с.
164. Героїзм і трагедія Холодного Яру / [Г.С. Гребенюк, А.П. Демартино, Р.М. Коваль та ін.; ред. Р.М. Ковалю]. – К. : [Б. в.], 1996. – 317 с.
165. Геть партізанщину : зб. ст. / Х. Раковський, В. Самсонов та ін. – Х., 1920.
166. Гец М. Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права / М. Гец // За велич нації. – Нью-Йорк, 1955. – С. 104–115.
167. Гинзбург Л. Биржи труда и тарифная политика / Л. Гинзбург // Вестн.

- Народ. комиссариата труда України. – 1919. – № 2.
168. Гирич І. Сергій Єфремов і Михайло Грушевський / І. Гирич // Старожитності. – 1991. – Ч. 7. – С. 11–12.
169. Гирич І. Ще раз про схему української історії / І. Гирич // Генеза. – 1997. – №1 (5). – С.138–141.
170. Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики : (відгук на фальсифікації соціалістів з табору УНР) / Д. Гирський. – Торонто : Батьківщина, 1973. – 184 с.
171. Гиршвельд О.В. Версаль / О.В. Гиршвельд // Воен-ист. журн. – 1940. – № 8. – С. 68–88.
172. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи : спогади, листоп.–груд.918р.) / Н. Гірняк // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" за 1938 рік. – Л., 1937. – С. 130–141.
173. Гірчак Є.Ф На два фронти в боротьбі проти націоналізму : зб. ст. 1926–1931 рр. / Є.Ф Гірчак. – Х. : Пролетар, 1932. – 348 с.
174. Глазунов Г. Новий епізод політбіографії боротьбиста А. Сліпанського / Г. Глазунов // Курасівські читання 2005 : наук. зап. – К., 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 389–398.
175. Гнатишак М. Державні гроші України 1917–1920 рр. : ілюстров. іст.-іконограф. нарис / М. Гнатишак. – Клівленд : Укр. архів–музей, 1974. – 376 с.
176. Гнатишак М. Замітки до державних грошей України / М. Гнатишак // Літопис Червоної Калини. – Л., 1935. – № 2. – С. 5–9.
177. Гнатишак М. Українські державні гроші, 1917–1920 / М. Гнатишак // Життя і знання. – Л., 1932. – № 6. – С. 167–172.
178. Гнатюк С.Л. Проблема державного устрою та форми правління Гетьманату 1918 року в українській зарубіжній міжвоєнній історіографії / С.Л. Гнатюк // Вісн. Київ. держ. лінгвіст. ун-ту. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 69–73. – (Історія, економіка, філософія).
179. Гнатюк С.Л. Сучасні українські історики про причини, перебіг та наслідки

- гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. / С.Л. Гнатюк // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 249–261. – (Історія, економіка, філософія).
180. Гнідан О.Д. Володимир Винниченко : життя, діяльність, творчість / О.Д. Гнідан, Л.С. Дем'янівська. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 256 с.
181. Головацький І. Яковлів Андрій / І. Головацький // Укр. журналістика в іменах. – Л., 1997. – Вип.4. – С. 293–294.
182. Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки : укр. контекст / В.В. Головки; Ін-т історії України НАН України. – К. , 2003. – 228 с.
183. Головченко В. Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р. : надії і втрачені шанси / В. Головченко // Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя акту Злуки 22 січ. 1919 р.) / ред. І.Ф. Курас ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1999. – С. 212–220.
184. Головченко В. У боротьбі за вільну Україну : (політ. портр. Дмитра Антоновича) / В. Головченко // Київ. старовина. – 2002. – № 3. – С. 142–151.
185. Голубев А. Гражданская война 1918–1920 гг. / А. Голубев – М. : Мол. гвардия, 1932. – 223 с.
186. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / П. Голубенко. – К. : Дніпро, 1993. – 447 с.
187. Голубничий В. Суть української культури й українська культура в діаспорі : доп. на підготовч. сес. для справ культури в Торонто 30-го берез. 1964 р. / В. Голубничий. – Торонто, 1965. – 51 с.
188. Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України / Б. Гончар // Україна дипломатична : наук. щорічник / Дипломат. акад. при М-ві закордон. справ України. – К., 2003. – Вип.3. – С. 631–655.
189. Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919 рр.) / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 47–57.

190. Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919 рр.) / Б.М. Гончар, Н.Д. Городня // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 44–52.
191. Горак В. Андрій Яковлев / В. Горак // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12 : Визначні постаті української історіографії ХІХ– ХХ ст. – С. 283–302.
192. Горак В. Повстанець чи бандит? : трагедія отамана Григор'єва / В. Горак // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 124–135.
193. Горак В. Союз Махна з Армією УНР проіснував недовго / В. Горак // Час. – 1999. – 29 січ.–5 лют. – С. 11.
194. Горак В. Таким куснем як я, ви подавитесь! / В. Горак // Віче. – 1993. – № 2. – С. 151–159.
195. Горбай В. Останні дні ІV Золочівської бригади / В. Горбай // Літопис Червоної Калини. – Л., 1931. – № 4. – С. 12–13.
196. Горбенко П. Про ляльковий театр / П. Горбенко // Сільський театр. – 1926. – № 4. – С. 38–41.
197. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Л. : Меморіал, 1991. – 112 с.
198. Горникевич Т. Події в Україні 1917–1922 років у світлі історичних документів / Т. Горникевич. – [Б. м.], 1966.
199. Городня Н. 1919 рік : УНР в пошуках міжнародної підтримки / Н. Городня // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р. : доп. та повідомл. – О.; К.; Л., 1999. – Ч.2 : ХХ століття. – С. 290–296.
200. Городня Н. Їм потрібні були сильні союзники : укр. питання на Паризькій мирній конф. 1919 р. / Н. Городня // Політика і час. – К., 1995. – № 11. – С. 75–80.
201. Городня Н.Д. Позиція Західних держав (США, Англії, Франції) щодо державності України (листопад 1918–квітень 1919) / Н.Д. Городня // Питання нової та новітньої історії : міжвід. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1994. – Вип. 40. – С. 120–130.

202. Господин А. Три визначні дипломатии : граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько / А. Господин. – Вінніпег, 1989.
203. Гошуляк А. До питання про створення і функціонування Директорії / А. Гошуляк // Наук. зап. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – 2002. – Вип. 18. – С. 133–138.
204. Гошуляк І. Деякі аспекти проблеми соборності українських земель в 1917–1920 рр. / І. Гошуляк // Проблеми соборності України у ХХ столітті. – К., 1994. – С. 42–51.
205. Гошуляк І. Універсал Соборності та його історичне значення / І. Гошуляк // Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя Акта Злуки 22 січня 1919 р.). – К., 1999. – С. 22–44.
206. Грабовський С. Українське державотворення революційної доби : виклики часу і відповіді нації / С. Грабовський // Розбудова держави. – 1997. – № 12 (Груд.). – С. 3–16.
207. Грабовський С. Історія українського державотворення : проблеми і шляхи вирішення / С. Грабовський, Л. Шкляр // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 6. – С. 116–124.
208. Гражданская война 1918–1921 : в 3 т. Т. 3: Оперативно-стратегический очерк боевых действий Красной Армии – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – 560 с.
209. Григоріів (Наш Г.) Революція й після неї / Григоріів (Г. Наш). – Прага; Л.; Лейпціг, 1923. – 23 с.
210. Григоріів Н. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Чому українці не вдержали своєї держави / Н. Григоріів. – Скрантон, 1934. – 47 с.
211. Гриневич Я.З. XIV Бригадою на Великій Україні / Я.З. Гриневич // Літопис Червоної Калини. – Л., 1935. – № 7/8. – С. 2–6.
212. Гринів О. Людина як об'єкт наукових досліджень української еміграції : (етносоціолог. аспекти) / О. Гринів // Народознавчі зошити. – 1998. – № 1. – С. 66 – 71.
213. Гринько Г. Очерк истории системы политпросвета / Г. Гринько // Путь

- просвещения. – 1922. – № 2. – С. 1–57.
214. Грицай О. Шляхами слави : у четверті роковини здобуття Києва, 31 серп. 1919–31 серп. 1923 / О. Грицай // Український скиталець. – Відень, 1923. – № 17/18. – С. 1–7.
215. Грицак Я.Й. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття / Я.Й. Грицак. – К. : Генеза, 1996. – 361 с.
216. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р.– початок 1919 р.) / А.П. Гриценко. – К., 1993. – 101 с.
217. Гриценко А.П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні : рік 1919-й / А.П. Гриценко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 81 с.
218. Гриценко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні : рік 1920-й / А.П. Гриценко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. – 93 с.
219. Гриценко А. Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.) / А. Гриценко // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року : студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 24–29.
220. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / М.С. Гриценко. – К. : Радян. шк., 1966. – 260 с.
221. Гриценко М.С. Розвиток радянської школи на Україні / М.С. Гриценко. – К. : Радян. шк., 1958. – 71 с.
222. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР. / М.М. Гриценко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917–1957): наук. зап. – К. : Радян. шк., 1957. – Т.4. – С. 5–135. – (Педагогіка).
223. Гриценко М.М. Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади / М.М. Гриценко. – К. : Т-во для поширення політ. та наук. знань в Укр. РСР, 1957. – 132 с.
224. Гриценко О. Культурна політика України : корот. іст. огляд / О. Гриценко,

- М. Стріха // Хроніка 2000. – 1998. – Вип. 27/28. – С. 557–586.
225. Грінберг А.Й. Архівне будівництво на Україні в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920) / А.Й. Грінберг // Наук. зап. КДЕУ. – 1956. – Т. 15, вип. 6. – С. 47–57.
226. Грінченко М. Історія української музики / М. Грінченко. – 2-ге вид. – Нью-Йорк : Укр. музич. ін.-т, 1961. – 192 с.
227. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка : (до 125-річчя від дня народж.) : Всеукр. наук. конф. (Київ, 20 трав. 2005 р.) // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С.226–227.
228. Гроші в Україні : факти і документи / М.Ф. Дмитрієнко, В.М. Литвин, В.А. Ющенко та ін. – К., 1998. – 454 с.
229. Губа П.І. Висвітлення в періодичній пресі військових дій в період Української революції 1917–1920 рр. / П.І. Губа // Наук. вісн. Одес. держ. економіч. ун-ту. – О., 2004. – Вип. 3. – С. 45–52.
230. Губа П.І. Висвітлення в пресі зовнішньополітичного курсу урядів доби національно-визвольної революції 1917–1920 рр. / П.І. Губа // Наук. часоп. Нац. пед. ун-ту ім. М. Драгоманова. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 213–218. – (Історичні науки).
231. Губа П.І. Відображення в пресі 1917–1920 рр. ідей національно-державного відродження / П.І. Губа / Іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 85–92.
232. Губа П.І. Економічні реформи в період української революції 1917–1919 рр. : (за джерелами періодич. видань) / П.І. Губа // Історичні і політичні дослідження / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2002. – № 3/4. – С. 75–80.
233. Губа П.І. Питання самостійності України в пресі доби Директорії / П.І. Губа // Наук. зап. ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2004. – № 26. – С. 191–198.
234. Губа П.І. Соборницький процес у відображенні періодики України революційної доби 1917–1919 рр. / П.І. Губа // Наук. вісн. Одес. держ. економіч. ун-ту. – О., 2005. – Вип. 2. – С. 199–208.

235. Губа П.І. Соціально-економічні перетворення в українському селі у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. на сторінках преси / П.І. Губа // Український селянин : зб. наук. пр. Черкас. нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – Вип. 63. – С. 54–57.
236. Гуковский А. Иностранная интервенция на Украине в 1917–1919 гг. / А. Гуковский // Историк-марксист. – М., 1939. – Кн. 1. – С.76–100.
237. Гуковский А. Разгром Германии в 1918 г. и подготовка интервенции стран Антанты против страны Советов / А. Гуковский // Историк-марксист. – 1937. – № 3. – С. 42–61.
238. Гуковский А.И. Французская интервенция на юге России. 1918 / А.И. Гуковский. – М. ; Л. : Госиздат, 1928. – 268 с.
239. Гуковський О. Французька інтервенція на Україні / О. Гуковський. – Х. : Пролетарій, 1929. – 64 с.
240. Гуляй І. Десять літ тому 1918 : спомини з боїв за свободу Львова / І. Гуляй // Ілюстрований календар канадійського українця на рік 1928. – Вінніпег, 1928. – С. 165–172.
241. Гунчак Т. Україна ХХ століття в зарубіжних архівах / Т. Гунчак // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 137–141.
242. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ століття : нариси політ. історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
243. Гуревич А.Я. История и психология / А.Я. Гуревич // Психол. журн. – 1991. – Т. 12, № 4. – С. 3–15.
244. Гусев В.І. Конгрес трудового народу України: на шляху до національного законотворення (січ. 1919 р.) / В.І. Гусев // Регіональна політика України : концептуальні засади, історія, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. 10–11 листоп. 1994 р. / Ін-т нац. відносин і політології НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Мін-во України у справах національностей, міграції та культур. – К., 1995. – С. 142–144.
245. Гутянський С.К. В.І. Ленін і культурне будівництво на Україні /

- С.К. Гутянський. – К. : Наук. думка, 1965. – 198 с.
246. Давиденко Ю.М. Роль товариства "Просвіта" в національно-культурному житті Ніжинщини 1917–1923 рр. / Ю.М. Давиденко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 18. – С. 159–164.
247. Даниленко В.М. Академік Степан Смаль-Стоцький : життя і діяльність. 1859–1938 / В.М. Даниленко, О.В. Добржанський. – К. ; Чернівці : Відродження, 1996. – 232 с.
248. Даниленко В. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938) / В. Даниленко, А. Кравченко. – К. : Ніка-центр, 2000. – 72 с.
249. Даниленко В.М. До витоків політики "українізації" / В. Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 1993. – Вип.1. – С. 53–67.
250. Даниленко В. "Українізація" в минулому і тепер / В. Даниленко // Освіта. – 1993. – 25 черв.
251. Данилов А.И. О некоторых вопросах истории гражданской войны / А.И. Данилов // Вопр. истории. – 1961. – № 10. – С. 51–63.
252. Данько М. Українська пресова служба у Відні // Історичний календар-альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 39–43.
253. Даскалюк О. Завдання економічної політики на Україні / О. Даскалюк // Воля. – Відень, 1919. – Т. 3, кн. 4. – С. 150–154; Т. 4, кн. 1. – С. 6–11.
254. Дашкевич Я. Дорогами української Клію : про стан іст. науки в Україні / Я. Дашкевич // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С. 2–10.
255. Дашкевич Я. Куди показує компас? : про концепцію п'ятитом. "Історії української культури" / Я. Дашкевич // Київ. – 1991. – № 2. – С.114–118.
256. Дашкевич Я. Михайло Грушевський і початок організації української науки / Я. Дашкевич // Вісн. Акад. Наук Української РСР. – 1991. – № 7.– С.52–60.
257. Демченко Т. "Я хочу бути вільним!" : штрихи до життєпису Євгена Онацького / Т. Демченко // Сіверян. літопис. – Чернігів, 1996. – № 6. – С. 11–15.

258. Деникин А.И. Очерки Русской Смуты : в 5 т. / А.И. Деникин. – Париж ; Берлин, 1921–1926.
259. Деникин А.И. Трагедия Белой армии / А.И. Деникин, А.А. Лампе фон. – М. : Студия "ТРИТЭ" ; Рос. архив, 1991. – 32 с.
260. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М.С. Держалюк. – К. : Оріяни, 1998. – 240 с.
261. Десять років незалежності України : минуле та сучасне державотворення : наук. зб. / В. Смолій (голова ред.кол.) ; Ін-т історії України НАН України, каф. історії України та зарубіж. країн Київ. нац. лінгвіст. ун-ту, Бердянськ. ін.-т підприємництва. – К., 2003. – 434 с.
262. Дещо з історії III групи "Глибока" VIII Самбірської бригади / Р.Л. // Літопис Червоної Калини. – Л., 1934. – № 9. – С. 10–13, № 10. – С. 9–13.
263. Дзейко Ж.О. Інституційно-правові умови формування вищих органів державної влади Української Народної Республіки періоду Директорії (1918 р.) / Ж.О. Дзейко. – К., 1995. – 14с. – (Деп. в ДНТБ України, № 2209–Ук.).
264. Дзерович Б. Закон про форму влади на Україні з дня 28 січня 1919 року / Б. Дзерович // Правнич. вісн. – Нью-Йорк : Друк. Р. Крупка і М. Пирського, 1955. – С. 39–45.
265. Дзюба І. Духовне спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. / І. Дзюба // Київ. – 2001. – № 9/10. – С. 5–8.
266. Дибенко П. Харків–Дніпропетровськ / П. Дибенко // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 167–179.
267. Діяльність українського посольства у Швейцарії в наслідок д-ра медицини Євмена Лукаевича // Сучасність – Мюнхен, 1970. – Ч. 10 (Жовт.). – С. 110–118.
268. Дмитрієнко М.Ф. Національна валюта України (1918–1919 рр.) / М.Ф. Дмитрієнко, О.Ю. Лисенко // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 26–41.
269. Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... / Ю. Дмитренко // Україна. – 1993. –

- № 11. – С. 18–20; № 12. – С. 10–11.
270. Дністрянський С. Нові проекти української конституції / С. Дністрянський // Воля. – Відень, 1920. – Т. 4, № 5. – С. 232–237; № 6. – С. 301–309; № 7/8. – С. 342–348.
271. Добржанський В. Хотинське повстання : пробл. дослідж. / В. Добржанський // Четвертий міжнар. конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р. : доп. та повідомл. – О. ; К. ; Л., 1999. – Ч. 2: ХХ століття. – С. 299–304.
272. Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність: огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег : Накладом Рус. книгарні, 1920. – 246 с.
273. Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність : точний опис воен. і політ. подій на укр. землях за роки 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег, 1920. – 160 с.
274. Долуд А. Зимовий похід 1919–1920 рр. / А. Долуд // Укр. комбатант. – Новий Ульм, 1958. – № 7. – С. 42–49.
275. Дольник А. Бессарабія под властью румынских бояр (1918–1940) / А. Дольник – М.: Госполитиздат, 1945. – 175 с.
276. Домбровський О. Конспект історії України з позицій історіософічної інтерпретації / О. Домбровський // Укр. історик. – 1995. – № 1/4.
277. Донцов Д. Підстави нашої політики / Д. Донцов. – Нью-Йорк : Орг. Оборони Чотирьох Свобод України, 1957. – 211 с.
278. Дорошенко В. "Просвіта", її заснування й праця : корот. іст. нарис з дод. про "Просвіти" в інших країнах / В. Дорошенко. – Філадельфія : Молода Просвіта ім. Митр. А. Шептицького, 1959. – 102 с.
279. Дорошенко Д. Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна : вид. укр. союзу хліборобів-державників. – Відень, 1920–1921. – Зб. 2/4. – С. 49–64.
280. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави в 1918 р. / Д. Дорошенко // Український державник : календар–альманах на 1942р. –

- Берлін, 1942. – С. 47–55.
281. Дорошенко Д. Записки до історії 1918 року на Україні : (спомини) / Д. Дорошенко // Хліборобська Україна : вид. укр. союзу хліборобів-державників. – Відень, 1921. – Кн. 3, зб. 5/6. – С. 75–104.
282. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. Т. 2 : Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 352 с.
283. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1917–1920) : в 4 ч. / Д. Дорошенко. – 2-ге вид. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
284. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Репринт. вид. (Прага, 1923). – К. : Українознавство, 1996. – 211 с.
285. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919–6.V. 1920) / О. Доценко. – Варшава : Вид. Укр. наук. ін.-т, 1932. – СЛІІ, 240 с.
286. Доценко О. Літопис української Революції : матеріали і док. до історії Української Революції. Т.2, кн. 4 / О. Доценко. – К. ; Л. : [Б.в.], 1923. – 400 с.
287. Доценко О. Літопис української Революції : матеріали і док. до історії укр. революції. Т. 2, кн. 5 / О. Доценко. – К.; Л. : [Б.в.], 1924. – 398 с.
288. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20–30-ті рр. ХХ ст. : історіографіч. нарис / С. Дровозюк. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 364 с.
289. Дубовий І. Причинки до монографії отамана Волоха / І. Дубовий // Літопис Червоної Калини. – Л., 1930. – № 9. – С. 12–18.
290. Дудик О. Війна на залізничних коліях : Панцирники УГА / О. Дудик // Літопис Червоної Калини. – Л., 1992. – № 6/7. – С. 2–5.
291. Дудик О. З днів тривоги на Покуття : хроніка 23–28 трав. 1919р. / О. Дудик // Літопис Червоної Калини. – Л., 1929. – № 2. – С. 16–18; № 3. – С. 15–18.
292. Дудик О. За ключ до Львова / О. Дудик // Літопис Червоної Калини. – Л., 1931. – № 7/8. – С. 2–4.
293. Думін О. Дещо про стан Армії УНР на переломі 1918–1919 рр.:

- (на маргінесі звіту ген. Грекова) / О. Думін // Літопис Червоної Калини. – Л., 1934. – № 3. – С. 4–8.
294. Думін О. Історія легіону Українських Січових Стрільців, 1914–1918 / О. Думін. – Л. : Червона Калина, 1936. – 375 с.
295. Дутчак Г. Державна політика у галузі театрального мистецтва у часи визвольних змагань (1917–1920 рр.) : історіогр. питання / Г. Дутчак // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків : матеріали других міжнар. наук.-практ. читань, присвяч. пам'яті укр. вченого-фольклориста й етнолога Михайла Пазяка / Міжнар. асоц. українців, НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. Максима Рильського, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Київ. нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Відкрит. міжнар. ун-т розвитку людини "Україна" . – К., 2002. – С. 504–511.
296. Ейдемман Р. Громадянська війна на Україні / Р. Ейдемман, М. Какурін. – Х. : Держвидав України, 1928. – 71 с.
297. Євселевський Л.І. "Просвіта" в Наддніпрянській Україні : іст. нарис / Л.І. Євселевський, С.Я. Фарина. – К. : Просвіта, 1993. – 127 с.
298. Євшан М. Великі роковини України : (1 листоп. 1918 до 1 листоп. 1919) : з новим роком боротьби Галиц. Укр. Армії / М. Євшан. – Відень, 1920. – 26 с.
299. Ємченко О. Історія України в грошах / О. Ємченко // Київ. старовина. – 1994. – № 6. – С. 104–106.
300. Єрошевич П. Боротьба армії УНР з Червоною та Білою Москвою у році 1919 / П. Єрошевич // За державність : матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1939. – Ч. 9. – С. 18–39.
301. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність : матеріали до історії війська укр. – Варшава, 1938. – Зб. 8. – С. 9–65; Зб. 9. – С. 18–59.
302. Єрошевич П. Оскілівський переворот, власне виступ Української партії самостійників в травні 1919 року / П. Єрошевич // Нація в поході. – 1941. –

Ч. 9/10 (Лип.)

303. Животко А. До історії Української партії соціалістів-революціонерів / А. Животко // Вільна спілка. – Прага; Л., 1927. – Т. 3. – С. 128–132
304. Животко А. Історія української преси / А. Животко. – К. : Наша культура і наука, 1999. – 368 с.
305. Жук А. Памяті Миколи Порша (1877–1944) / А. Жук // Сучасність. – 1962. – № 1. – С. 52–66.
306. Журба О.І. З історії Катеринославської "Просвіти" 1917–1922 рр. / О.І. Журба, В.М. Білик // Питання історії України : іст.-культур. аспекти : зб. наук. пр. – Д., 1993. – С. 104–112.
307. Журбелюк Г.В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії / Г.В. Журбелюк // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.М. Коцюбинського. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 91–99. – (Історія).
308. Журбелюк Г.В. Соціальна політика УНР: загальний і регіональний аспекти : (кореляційн. аналіз преси Бердичівщини) / Г.В. Журбелюк // Житомирщина на зламі тисячоліть. – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 165–167. – (Велика Волинь : наук. зб. : пр. Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині / Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині, Житомир. обл. краєзн. музей).
309. За велич нації : у двадцяті роковини відновлення Української гетьманської Держави / редкол. : М. Пасіка та ін. – Л., 1938. – 156 с.
310. Завальнюк О.М. Емігрантська мемуарна література 20–70-х рр. ХХ ст. про Кам'янець-Подільський державний університет / О.М. Завальнюк // Наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. пед. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2001. – Т. 7. – С. 490 – 501. – (Історичні науки).
311. Завальнюк О.М. Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919–травень 1920 рр) : іст. нарис / О.М. Завальнюк, С.В. Олійник. – Кам'янець–Поділ. : Абетка Нова, 2001. – 148 с.
312. Загороднюк В. Класична раціональність і постнекласична наука / В. Загороднюк // Генеза. – 1995. – №1. – С. 14–27.

313. Загороднюк Л. Зимові походи Армії УНР : Перший Зимовий похід (6 груд. 1919–5 трав. 1920 рр.) : Другий Зимовий похід (4–21 листоп. 1921 р.) / Л. Загороднюк // Військо України. – 1999. – № 11/12. – С.48–49.
314. Загородских Ф.С. Борьба с деникинщиной и интервенцией в Крыму / Ф.С. Загородских. – Симф. : Крымгиз, 1940. – 133 с.
315. Загородський О. Зимовий похід / О. Загородський // Український комбатант : (Новий Ульм). – 1955. – № 3. – С. 10–11.
316. Задояний В. Зимовий похід дієвої Армії УНР в запілля ворога з 6.12.1919 до 6.5.1920 : його моральні і матеріальні бази / В. Задояний // Тризуб. – Париж, 1966. – № 41. – С. 9–13.
317. Зайко-Заїкін Ф. Про новий земельний закон / Ф. Зайко-Заїкін // Сільський господар. – К., 1919. – № 2/3. – С. 14–18.
318. Заклинський М. Дмитро Вітовський як Секретар військових справ ЗУНР / М. Заклинський // Вісті комбатанта. – Торонто, 1969. – № 5. – С. 7–15.
319. Заклинський М. Листопадовий зрив / М. Заклинський // Вісті комбатанта. – Торонто, 1969. – № 6. – С. 13–20.
320. Заремба С. Українське пам'яткознавство : історія, теорія, сучасність / С. Заремба. – К. : Логос, 1995. – 448 с.
321. Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.) / Т. Зарецька // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки : зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 76–92.
322. Зарецька Т. Українсько-польські відносини в період відновлення державності Польщі. 1918–1919 рр. / Т. Зарецька // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть : Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива : міжнар. проект (Київ, 11–13 берез. 2001 р.). – К., 2001. – Ч. 1. – С. 229–236.
323. Зарубин А.Г. Без победителей : из истории граждан. войны в Крыму / А.Г. Зарубин, В.Г. Зарубин. – Симф. : Таврия, 1997. – 352 с.
324. Застирець Й. Із записок про облогу Львова 1918–19 року / Й. Застирець //

- Народний ілюстрований ювілейний календар "Просвіти" на звичайний рік 1938. – Л., 1938. – С. 125–127.
325. Затонский В. Водоворот : (из прошлого) // Этапы большого пути : воспоминания о граждан. войне. – М., 1962. – С. 66–84.
326. Затонський В. Із спогадів про Українську революцію / В. Затонський // Літопис революції. – Х., 1929. – № 4. – С. 139–170; № 5/6. – С. 115–141; 1930. – № 5. – С. 140–172.
327. Затонский В. Украина, 1919 / В. Затонский // Сказание о Гражданской : записки участников граждан. войны. – М., 1987.
328. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Івано-Франків. : Сіверсія, 2001. – 628 с.
329. Зашкільняк Л. Методологія історії : від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Л. : Львів. держ. ун-т ім. І.Франка, 1999. – 224 с.
330. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960) : зап. НТШ. – Париж ; Мюнхен : [Б. в.], 1969. – 360 с.
331. Зелений В.М. Діяльність товариства "Просвіта" на Полтавщині у 1917–1921 рр. / В.М. Зелений // Зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 1999. – № 3. – С. 24–29. – (Історичні науки).
332. Зелений В.М. "Просвіти" на Катеринославщині у 1917–1921 рр. / В.М. Зелений // Зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004. – № 16. – С. 73–79. – (Історичні науки).
333. Зелений В.М. "Просвіти" на Харківщині у 1919–1922 рр. / В.М. Зелений // Зб. наук. пр. / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2000. – № 5. – С. 19–25. – (Історичні науки).
334. Зенкова Л. Взаємовідносини між споживчою кооперацією і владою на Україні у 1917–1920 рр. / Л. Зенкова // Споживча кооперація України: історичні та соціально-економічні аспекти : зб. наук. ст. – К., 1996. – С. 54–64.
335. Зенушкина И.С. Советская национальная политика и буржуазные историки / И.С. Зенушкина. – М. : Мысль, 1971. – 285 с.

336. Зимовий похід // Око. – Каліш, 1921. – № 9/10. – С. 4–18.
337. Зимовий похід. 6.XII. 1919–6.XII. 1924. – Прага, 1924. – 44 с.
338. Зимовий похід: слово групи лицарів Українського Залізного Хреста. – Прага ; Нью-Йорк : Stilus, 1940. – 51 с. – (Накладом групи учасників Зимового Походу в Празі й Нью-Йорку).
339. Значіння Зимового походу / Т.П. // Око. – Каліш, 1921. – № 9/10. – С.1–3.
340. Зозуля І.А. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни / І.А. Зозуля, А.Ф. Суровий. – К. : Вища шк., 1979. – 127 с.
341. Золотаренко С. В справі Конституції УНР / С. Золотаренко // Воля. – Відень, 1920. – Т.4, № 6. – С. 273–277.
342. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.) / І.Д. Золотоверхий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.
343. Зубалій О. Освітній рух в добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Зубалій, Д. Рященко // Укр. іст. журн. – 1998. – №3. – С. 12–23.
344. Зубенко І. В 40-і роковини Зимового походу / І. Зубенко // Тризуб. – Париж, 1960. – № 2. – С. 4–9; № 5. – С. 18–21; № 6. – С. 7–12.
345. Зуев Ф. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.) / Ф. Зуев. – М. : Госполитиздат, 1954. – 232 с.
346. Из документов белогвардейской контрразведки : секрет. сводка о работе Харьков. Освага // Русское прошлое. – 1991. – № 2. – С. 340–349.
347. Иностранцев М.В. История, истина и традиция / М.В. Иностранцев. – Прага : Изд. Союза рус. воен. инвалидов, 1933. – 72 с.
348. Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – К. : Наук. думка, 1987. – 272 с.
349. Историография истории Украинской ССР / редкол. : И.С. Хмель и др. – К. : Наук. думка, 1987. – 555 с.

350. История гражданской войны в СССР. 1917–1922. : в 5 т. Т.5. / сост. : Г.Г. Алахвердов, П.А. Голуб, В.С. Кириллов и др. – М. : Госполитиздат, 1960. – 419 с.
351. Іваненко В.В. Соціалістичний експеримент в Україні на терезах історії: проблеми методології та історіографії / В.В. Іваненко, В.К. Якунін // Грани. – 2002. – № 6. – С. 8–16.
352. Іванець А. Українське підпілля в армії Врангеля / А. Іванець // Пам'ять століть. – 2001. – № 5. – С. 148–152.
353. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. 1872–1926 / В. Іванис. – Торонто : Накладом 5-ї станиці Союзу бувших укр. вояків, 1952. – 256 с.
354. Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923 : зб. ст. – Нью-Йорк : Булава, 1968. – 400 с.
355. Історична наука і сучасність : (матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журн. – 1988. – № 8. – С. 83–84.
356. Історія Академії Наук України, 1918–1993 / ред. кол. : Б.Є. Патон та ін. – К. : Наук. думка, 1994. – 319 с.
357. Історія Національної Академії Наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998 рр. / С. Кульчицький, Ю. Павленко, С. Руда та ін. – К. : Фенікс, 2000. – 257 с.
358. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. Т.2 / Г.Д. Діденко, Є.М. Скляренко, К.К. Шиян та ін.; редкол. : І.О. Гуржій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – 507 с.
359. Історія розвитку банківської справи / П.Д. Біленчук, О.Г. Диннік, І.О. Лютий та ін. // Банківське право : українське та європейське : навч. посіб. / за ред. П.Д. Біленчука. – К., 1999. – С. 11–16.
360. Історія селянства Української РСР : у 2 т. Т.2 : Від Великого Жовтня до наших днів / І.І. Компанієць (відп. ред.) та ін. ; АН УРСР. Ін-т історії. – К. : Наук. думка, 1967. – 534 с.
361. Історія України в особах. ХІХ–ХХ ст. / І. Войцехівська та ін. – К. : Україна, 1995. – 479 с.

362. Історія українського війська : (від княжих часів до 20-х рр. ХХ ст.) / за ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. – Л. : Світ, 1992. – 712 с.
363. Історія українського мистецтва : у 6 т. Т.4, кн. 2 : Мистецтво другої половини ХІХ–ХХ століття. – К. : АН УРСР. Голов. ред. УРЕ, 1970. – 435 с.
364. Історія українського селянства : нариси : в 2 т. Т.1. / голов. ред. В.М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2006. – 631 с.
365. Історія українського селянства : нариси: в 2 т. Т.2 / голов. ред. В.М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2006. – 653 с.
366. Історія української кооперації : витяги з лекцій, читаних на кооператив. курсах укр. селян. спілки в Празі Я. Грабовим. – Прага, 1924. – 72 с.
367. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. Т. 5 : Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920) / редкол. М.І. Супруненко (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977. – 592 с.
368. Кабалкин С. Охрана труда и профсоюзы / С. Кабалкин // Вестн. Народ. комиссариата труда Украины. – 1919. – № 2.
369. Какурин Н.Е. Как сражалась революция : в 2 т. Т.1 (1917–1918 гг.) / Н.Е. Какурин. – М. : Политиздат, 1990. – 272 с.
370. Какурин Н.Е. Как сражалась революция : в 2 т. Т.2 (1919–1920 гг.) / Н.Е. Какурин. – М. : Политиздат, 1990. – 430 с.
371. Калакура О. Акт злуки в контексті українсько-польських відносин / О. Калакура // Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.) : збірник / редкол. : І.Ф. Курас, В.А. Смолій, В.І. Кучер та ін.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1999. – С. 264–270.
372. Калакура Я. Новітня історіографія злуки УНР та ЗУНР / Я. Калакура, А. Панчук // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1919 р.) : збірник / редкол. : І.Ф. Курас, В.А. Смолій, В.І. Кучер та ін.; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1999. – С. 234–248.
373. Калинюк М. До характеристики зовнішньої політики ЗУНР / М. Калинюк //

- Більшовик України. – 1928. – № 21/22.
374. Калічак І. Дрогобицький бунт / І. Калічак // Діло. – Л., 1929. – Ч. 152.
375. Каляєв А. Українські січові стрільці в авангарді боротьби за ЗУНР в період українсько-польської війни (1918–1919 рр.) / А. Каляєв. – Л. : Держ. ун-т "Львів. політехніка", 1994. – 41 с.
376. Камінський А. Динаміка визвольної боротьби / А. Камінський. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 273 с.
377. Камінський Є.Є. Політика США щодо України : Витоки. Концептуал. основи. Практ. еволюція / Є.Є. Камінський, А.В. Дашкевич ; наук. ред. О. Потехін. – К. : Політ. думка, 1998. – 548 с.
378. Капелюшний В. Замасковані імена: псевдоніми і криптоніми та проблема атрибуції авторства в історіографії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. / В. Капелюшний. – К. : Нора–Прінт, 2001. – 103 с.
379. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: історіогр. нарис укр. державності доби націонал.-визвол. змагань (1917–1921 рр.) / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.
380. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р. : (корот. воєн.-іст. огляд) : в 2.ч. / М. Капустянський. – Л. : Червона Калина, 1921. – 88 с.
381. Капустянський М. Похід українських армій на Київ–Одесу в 1919 р. : (корот. воєн.-іст. огляд). Ч.3 / М. Капустянський. – Л. : Червона Калина, 1922. – 128 с.
382. Капустянський М. Українська збройна сила й українська національна революція / М. Капустянський. – Саскатун ; Саскачеван : Новий шлях, 1936. – 49 с.
383. Каретнікова Т. Аграрна революція на Україні / Т. Каретнікова // Більшовик України. – 1927. – № 10.
384. Карпенко А.Е. Иностранная военная интервенция на Украине (1918–1920) / А.Е. Карпенко. – Х. : [Б. в.], 1966. – 51с.
385. Карпенко О.Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920 / О.Ю.

- Карпенко. – Л. : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1964. – 255 с.
386. Карпенко О.Ю. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. / О.Ю. Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – С. 59–90.
387. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької бригади: (давнішої "Групи Рудки" або "групи Гофмана") / І. Карпинець // Літопис Червоної Калини. – Л., 1932. – № 6, 7/8, 10, 11; 1934. – № 3, 6,11,12; 1935. – № 3, 6,7/8,10,12.
388. Карпинець І. Панцирний поїзд. Ч. 2 / І. Карпинець // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1936 рік. – Л., 1935. – С. 82–89.
389. Карпов Б.В. Краткий очерк действий Белого флота в Азовском море в 1920 г. / Б.В. Карпов. – Прага, 1935.
390. Карр Э. История Советской России. Кн. 1. Т. 1, 2: Большевицкая революция, 1917–1923. / Э. Карр ; пер. с англ. З.П. Вольской и др.; ред. М.Ф. Носова и др.; предисл. А.П. Ненарокова. – М : Прогресс, 1990. – 768 с.
391. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине : в 2 вып. / В. Качинский. – Х. : Держвидав України, 1922–1923.
Вып. 1. – 1922. – 106 с.
Вып. 2. – 1923. – 110 с.
392. Качор А. Українська кооперація в добі творення Української державності / А. Качор // Ювілейний календар–альманах Українського голосу на звичайний рік 1967. – Вінніпег, 1967. – С. 145–154.
393. Квіт С. Дещо про дослідницьку об'єктивність : (про відносини Грушевського і Єфремова) / С. Квіт // Сл. і час. – 1991. – № 9. – С. 67–68.
394. Кедрин І. У горнілі революції // У межах зацікавлення / І. Кедрин. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : Наук. т-во ім. Т. Шевченка. Б-ка українознавства, 1986.
395. Кедровський В. Деякі психологічні підклади при творенні армії УНР / В. Кедровський // Календар–альманах Дніпро на звичайний рік 1929. – Л.,1928. – С. 27–29.
396. Кедровський В. Рижське Андрусово : спомини про російсько-польські

- мирові переговори в 1920 р. / В. Кедровський. – Вінніпег, 1936.
397. Кейван Н. Нариси з історії української культури. Кн. 3. Українське образотворче мистецтво. – Едмонтон, 1984. – 234 с. – (Вид. Союзу українок Канади ім. Н. Кобринської з допомогою Шевченк. фундації).
398. Кин Д. Деникинщина / Д. Кин. – М. ; Л. : Прибой, 1927. – 276 с.
399. Кин Д. Повстанческое движение против деникинщины на Украине : причины и типы движения / Д. Кин // Летопись революции. – Х., 1926. – № 3/4. – С. 70–90.
400. Кисіль О. Український театр : популяр. нарис історії укр. театру / О. Кисіль. – К. : Книгоспілка, 1925. – 179 с.
401. Кістерська Л.Д. Наукова інтелігенція України в пореволюційну добу (1917–1924 рр.) / Л.Д. Кістерська, О.К. Янковський // Вісн. АН України. – К., 1991. – № 10. – С. 71–79.
402. Климчук О. Я повернуся : [передмова] / О. Климчук // Петлюра С.В. Статті / С.В. Петлюра ; упоряд. та авт. передм О.О. Климчук ; ред. М.Н. Москаленко. – К., 1993. – С. 3–6.
403. Клуний Г. В боротьбі за селянство : земел. законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні / Г. Клуний. – Х. : Радян. селянин , 1926. – 180 с.
404. Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині / Л. Кобилянський // Нова Україна. – Прага, 1925. – Черв.–лип.
405. Ковалевський А. Проблеми / А. Ковалевський // Воля. – Відень, 1920. – Т. 1, № 9. – С. 410–416; №11. – С. 515–522.
406. Ковалевський М. За два роки : (відчит Центрального Комітету Укр. Нар. Респ. партії) / М. Ковалевський. – [Б.м.], 1920.
407. Ковалевський М. При джерелах боротьби : спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук : Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.
408. Ковалевський М. Про нарізку землі : (до селян) / М. Ковалевський – Кам'янець-Поділ., 1919.
409. Ковалів П. Дипломатична діяльність за часів Української Держави /

- П. Ковалів // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 129–136.
410. Коваль Р.М. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Р.М. Коваль. – К : Діокор, 2001. – 288 с.
411. Коваль В. Оцукс і оцуксисти / В. Коваль. – [Б.м. : б.в.]
412. Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки з білогвардійськими військами Півдня Росії (осінь 1919 р.) в українській еміграційній історіографії / М. Ковальчук // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9, ч. 1. – С. 68–78.
413. Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.) : пробл. сучас. укр. історіогр. / М. Ковальчук // Іст. журн. – 2004. – № 12. – С. 31–36.
414. Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії у світлі радянської історіографії / М. Ковальчук // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 14. – С.99–127.
415. Ковальчук М. Дипломатія Антанти, російський білий рух і незалежність України (травень–серпень 1919 р.) / М. Ковальчук // Україна дипломатична : наук. щорічник / Дипломат. акад. при М-ві закордон. справ України. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 519–564.
416. Ковальчук М. Катастрофа українського фронту і доля Галицької армії (жовтень–листопад 1919 р.) / М. Ковальчук // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України – К., 2005. – Вип. 9. – С. 126–144.
417. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське збройне протистояння / М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с.
418. Ковальчук М. Останні бої армії УНР на Поділлі у листопаді 1919 р. / М. Ковальчук // Пам'ять століть. – 2005. – Ч. 3/4. – С. 251–268.
419. Ковальчук М. Українсько-білогвардійська війна : трагічний початок

- (вересень 1919 р.) / М. Ковальчук // Військ.-іст. альм. – 2004. – Ч.2. – С. 15–47.
420. Ковальчук М. Українська Народна Республіка та Білий рух : на шляху до війни (серпень 1919 р.) / М. Ковальчук // Мандрівець. – 2006. – № 4. – С. 29–39.
421. Ковальчук М. Українська Народна Республіка та Збройні Сили Півдня Росії : від переговорів до війни (вересень 1919 р.) / М. Ковальчук // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 7. – С. 288–305.
422. Ковба Ж. "Просвіта" – світло, знання, добро і воля українського народу / Ж. Ковба. – Дрогобич : Відродження, 1993. – 128 с.
423. Козак І. Перший Зимовий похід / І. Козак // Вісті комбатанта. – Торонто, 1963. – №1. – С. 6–8.
424. Козак І. Присяга / І. Козак // Укр. скиталець. – Відень, 1923. – Ч.6. – С. 18–19.
425. Козельський Б.В. Шлях зрадництва і авантур : (Петлюрівське повстанство) / Б.В. Козельський ; пер. К. Сенік. – Х. : Держвидав України, 1927. – 147 с.
426. Козицький М.Ю. Методологія лєнінської класифікації політичних партій Росії / М.Ю. Козицький, Л.В. Курас // Наук. пр. з питань політ. історії : респ. міжвід. наук. зб. – К., 1991. – Вип. 169 : Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. – С. 3–10.
427. Козубовський Г. Основні номінали грошового обігу України Х–ХХ століть / Г. Козубовський // Фінанси України. – К., 1996. – № 10. – С. 121–128.
428. Кокошко С. Дещо про московську групу УСДРП / С. Кокошко // Літопис революції. – 1929. – № 4.
429. Колесников Б. Профессиональное движение и контрреволюция : очерки из истории профессионал. движения на Украине / Б. Колесников. – [Б. м.] : Гос. изд-во Украины, 1923. – 312 с.
430. Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні, 1919–1920 / М.К. Колісник. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1958. – 204 с.

431. Колянчук О. Генералітет Українських визвольних змагань : біограми генералів та адміралів укр. військ. формацій першої половини ХХ ст. / О. Колянчук, М. Литвин ; НАН України. Ін-т українознавства. – Л., 1995. – 286 с.
432. Коляска І. Освіта в радянській Україні : дослідження дискримінації і русифікації / І. Коляска. – Торонто : [Б.в.], 1970. – 246 с.
433. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
434. Комаренко О.Ю. Війська країн Антанти на Півдні України в 1918–1919 рр. : (за матеріалами архіву Гувер. Ін-ту війни, революції і миру Стенфорд. Ун-ту США) / О.Ю. Комаренко // Питання нової та новітньої історії : міжвід. наук. зб. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – Вип. 44. – С. 80–90.
435. Компанієць І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня (1917–1920 рр.) / І. Компанієць. – К. : Наук. думка, 1957. – 203 с.
436. Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини і Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 рр.) / І. Компанієць. – К. : Наук. думка, 1960. – 238 с.
437. Кондрат М. Ще про Дрогобицький бунт / М. Кондрат // Діло. – Л., 1929. – Ч. 159.
438. Кондратюк В.О. Державність України (1917–1920) / В.О. Кондратюк. – Л., 1992. – 103 с.
439. Кондратюк В.О. ЗУНР : становлення і захист завоювань (1918–1921 рр.) / В.О. Кондратюк, В.Л. Регульський. – Л. : Аверс, 1998. – 96 с.
440. Кондуфор Ю.Ю. Робітничі продовольчі загони в Україні в 1919 році / Ю.Ю. Кондуфор. – Х. : Вид-во Харків. держ. ун-ту, 1953. – 103 с.
441. Кондуфор Ю.Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны : (в ходе проведения продовольств.

- политики 1918–1920 гг.) / Ю.Ю. Кондуфор. – К. : Наук. думка, 1964. – 263 с.
442. Коновалець Є. Причинки до історії Української революції / Є. Коновалець. – 2-ге вид. – [Б.м.] : Накладом Проводу Укр. Націоналістів, 1948. – 47 с.
443. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX–перша третина XX ст.) / О. Коновець. – К. : Хрещатик, 1992. – 120 с.
444. Кононенко К.С. Україна і Росія : соціал.-екон. підстави укр. нац. ідеї. 1917–1960 / К.С. Кононенко. – Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін.-т, 1965. – 535 с.
445. Копиленко О. "Українська ідея" М. Грушевського : історія і сучасність / О. Копиленко. – К. : Либідь, 1991. – 182 с.
446. Копиленко О. "Друга" УНР: спроба іст.-теорет. аналізу / О. Копиленко, М. Копиленко // Право України. – К., 1996. – № 8. – С. 54–60.
447. Копиленко О. "Трудовий принцип" в історії місцевого самоврядування УНР / О. Копиленко, М. Копиленко // Місцеве самоврядування. – К., 1998. – № 1/2. – С. 117–121.
448. Копиленко О. Законодавство Директорії: спадкоємність традицій та проблем? / О. Копиленко, М. Копиленко // Наука і сусп.-во. – К., 1998. – № 9/10. – С. 26–29.
449. Копиленко О. Конгрес трудового народу України : до 80-річчя укр. парламентаризму / О. Копиленко, М. Копиленко // Вісн. Акад. правов. наук України. – Х., 1997. – № 4. – С. 61–71.
450. Копилов А.А. Українські державні інституції в Кам'янці-Подільському восени 1919 – влітку 1920 року : (за кн. І.І. Огієнка "Рятування України" / А.А. Копилов // Матеріали ІХ-ої Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець–Поділ., 1995. – С. 278–281.
451. Корнаков П. Краски войны / П. Корнаков // Родина. – 1990. – № 10. – С. 26–29.
452. Королев Ф.Ф. Очерки по истории советской школы и педагогики, 1917–1920 / Ф.Ф. Королев. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 550 с.
453. Короливский С.М. Победа Советской власти на Украине /

- С.М. Короливский, М.А. Рубач, Н.И. Супруненко. – М. : Наука, 1967. – 579 с.
454. Коротков И.С. Разгром Врангеля : оператив.-стратег. очерк. / И.С. Коротков. – М. : Воениздат, 1939. – 128 с.
455. Косик В. Симон Петлюра / В. Косик ; пер. з франц. Я. Кравець. – Л. : НТШ, 2000. – 88 с.
456. Косик В. Україна і питання самостійності України, 1917–1919 роки / В. Косик // Зап. наук. т-ва ім. Т. Шевченка : пр. іст.-філософ. секції. – Л., 1993. – Т.225. – С. 278–290.
457. Костів К. Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість / К. Костів. – Торонто : Друком Укр. Друк.,1964. – 186 с.
458. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії : зб. док. і спогадів / [Г.С. Гребенюк, Р.М Коваль, В.В Коротенко, О.О Маслак ; під ред. Р.М Ковалю]. – К. : Незборима нація: Просвіта, 1997. – 95 [1] с. : іл.
459. Костюк Г. Теорія і дійсність : (до пробл. вивч. теорії, тактики і стратегії більшовизму в націонал. питанні / Г. Костюк // Сучасність. – 1970. – № 9, 11, 12; 1971. – № 1, 2.
460. Кох Г. Договір з Денікіним : (від 1. до 17. листоп. 1919 р.) / Г. Кох. – Л. : Червона Калина, 1930. – 55 с.
461. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII–початку XX ст. / А.П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с.
462. Кравцевич В. Український державний флот / В. Кравцевич. – К. : Край, 1992. – 173 с.
463. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. : пробл. взаємовідносин. / О. Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 299 с.
464. Крезуб А. Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці / А. Крезуб // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1930 рік. – Л.; К.,1929. – С. 27–33.

465. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Л. : Червона Калина, 1933. – 179 с.
466. Кремень В. Україна : шлях до себе : пробл. суспіл. трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Друк, 1998. – 446 с.
467. Кремень В.Г. Україна : альтернативи поступу : (критика іст. досвіду). / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К. : ARC–UKRAINE, 1996. – 793 с.
468. Кремень В. Україна : проблеми самоорганізації : у 2 т. Т.1 / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – 384 с.
469. Кренжаловський Д. Львів в перших днях листопада 1918 р. : з дневника / Д. Кренжаловський // Стрілець. – Кам'янець-Поділ., 1919. – № 8/9. – С. 1–3.
470. Кривецький М. До плану економічного відродження України / М. Кривецький // Воля. – Відень, 1919. – Т. 3, № 1. – С. 6–10; № 2. – С. 54–58.
471. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930) / І. Крилов. – Мюнхен : Ін-т для вивчення СРСР, 1956. – 96 с.
472. Кройтор В. Хотинське національно-визвольне повстання 1919 р. / В. Кройтор // Історія в шк. – 2001. – № 5. – С. 7–11.
473. Крупницький Б.Д. Українська історична думка під сокетами (1920–1950) / Б.Д. Крупницький. – Мюнхен : Ін-т для вивчення СРСР, 1957. – 120 с.
474. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України (друга половина ХІХ–перша чверть ХХ ст.) / І.В. Крупський. – Л. : Світ, 1995. – 181 с.
475. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії : нарис суспіл.-політ. руху (ХІХ ст.–1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франків. : [Б.в.], 1993. – 200 с.
476. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії 1918–1929. Т.1 / М. Кугутяк. – К.; Івано-Франків. : Плай, 2002. – 536 с.
477. Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919 : до пробл. нац.-політ. орієнтації : (історіогр. нарис) / І.А. Кудлай // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – № 5. – С. 224–239. – (Історія, економіка,

філософія).

478. Кузьма О. З історії одного куреня : (з боїв під Львовом) / О. Кузьма // Вісті комбатанта. – Торонто, 1971. – № 5. – С. 7–13.
479. Кузьмин Г. Гражданская война и военная интервенция в СССР : воен.-полит. очерк / Г. Кузьмин. – М. : Воениздат, 1958. – 360 с.
480. Кузьмин Н.Ф. Крушение последнего похода Антанты / Н.Ф. Кузьмин. – М. : Госполитиздат, 1958. – 344 с.
481. Кукурудзяк М. З історії Всеукраїнської учительської спілки періоду українських національно-визвольних змагань / М. Кукурудзяк, М. Собчинська // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; [редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Фастів, 1999. – С. 171–177.
482. Кулик І. Боротьба робітників і селян за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917–1920) / І. Кулик. – К. : Укрполітвидав, 1947. – 31с.
483. Кулик І. Огляд революції на Україні. Ч.1 / І. Кулик. – Х. : Всеукрдержвидав, 1921. – 40 с.
484. Кулиниченко М.И. Тактика большевистской партии в связи с особенностями развития социалистической революции на Украине / М.И. Кулиниченко // Вопр. истории КПСС. – 1962. – № 10. – С. 72–84.
485. Культурне відродження в Україні / М.М. Алексієвець, М.М. Більчук, М.С. Бойко ; кер. А.І. Комарова; за ред. Т.О. Сілаєвої. – Л. : Астерикс, 1993. – 223 с.
486. Кульчицький С. Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. / С. Кульчицький // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року : студії з архів. справи та документознавства. – К., 1999. – Т. 5. – С. 10–12.
487. Кульчицький С. Проблеми періодизації вітчизняної історії / С. Кульчицький // Історія України. – 1988. – № 36. – С. 1–3.
488. Кульчицький С. Російська тінь на незалежності України : аргументи

- історика / С. Кульчицький // Політика і час. – К., 1993. – № 10. – С. 4–11.
489. Кульчицький С.В. Становлення основ соціалістического укладу життя крестьянства УССР / С.В. Кульчицький, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К. : Наук. думка, 1988. – 178 с.
490. Кульчицький С.В. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К. : Альтернативи, 2005. – 376 с.
491. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 400 с.
492. Кульчицький С.В. Нотатки про українські революції. / С.В. Кульчицький – К. : Ін-т історії України НАН України, 2001. – 87 с.
493. Кульчицький С.В. Українська Держава часів гетьманщини / С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 60–79.
494. Кульчицький С.В. Історія держави і права України / С.В. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Л. : Світ, 1996. – 296 с.
495. Кульчицький Ю. Повстанський рух 1919–1926 / Ю. Кульчицький // У пошуках історичної правди : зб. пошану Миколи Чубатого. 1889–1975. – Нью-Йорк ; Париж ; Торонто, 1987.
496. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів : укр. повстан. рух у визвол. змаганнях / Ю. Кульчицький. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.
497. Купчанко К. Армія групи ген. Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року / К. Купчанко // Календар Червоної Калини на 1923 р. – Л., 1922. – С. 108–117.
498. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И.Ф. Курас. – К. : Наук. думка, 1978. – 316 с.
499. Курас І.Ф. Повчальний урок історії : (ідейно-політ. банкрутство Укр. соціал-демокр. робітнич. партії) / І.Ф. Курас. – К. : Політвидав України, 1986. – 183 с.
500. Курас І.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні

- (1917–1920 рр.) / І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України, 2001. – 246 с.
501. Курас І.Ф. До питання про організаційний та політичний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917–1920 рр.) / І.Ф. Курас, В.О. Полушкіна // Наук. пр. з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 22. – С. 74–92.
502. Курах М. Чи Січові Стрільці брали участь у Зимовому поході / М. Курах // Вісті комбатанта. – Торонто, 1961. – № 1/2. – С. 24–36.
503. Курило В. Хотинське повстання / В. Курило, А. Копилов, М. Панчук. – К. : Політвидав України, 1989. – 117 с.
504. Курманович В. Відворот УГА за Збруч / В. Курманович // Літопис Червоної Калини. – Л., 1934. – № 5. – С. 3–6.
505. Курносів Ю.О. Деякі витoki більшовицької політики у сфері культури / Ю.О. Курносів // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – К., 1993. – 179 с.
506. Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у "Чотирикутнику Смерті" в липні–серпні 1919 р. / В. Кучабський // Літопис Червоної Калини. – Л., 1931. – № 10. – С. 13–17; № 11. – С. 7–10; № 12. – С. 15–18.
507. Кучер Т. Варшавська угода 21 квітня 1920 р. / Т. Кучер // Історична школа професора Володимира Задорожного : наук. зб. / Ужгород. держ. ун-т. Каф. історії України. – Ужгород, 1999. – Вип. 1. – С. 122–127.
508. Кучик О. Українське питання в політиці Великобританії (1914–1918) / О. Кучик // Вісн. Львів. ун-ту. – Л., 1999. – Вип. 1. – С. 53–61. – (Міжнародні відносини).
509. Лазарович М. Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині / М. Лазарович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 40–52.
510. Лацис М. Два года борьбы на внутреннем фронте / М. Лацис. – Х. : Изд. Наркомюста У.С.С.Р, 1922. – 74 с.
511. Лашенко Р. Як обирали Директорію У.Н.Р. / Р. Лашенко // Розбудова

- держави. – К., 1992. – № 6. – С. 24–28.
512. Левицький Д. З дипломатичних споминів / Д. Левицький // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 70–79.
513. Левицький К. Великий зрив : (до історії укр. державності від берез. до листоп. 1918р. на підставі споминів та док.) / К. Левицький. – Л. : Червона Калина, 1931. – 152 с.
514. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни, 1914 – 1918 : в 2 ч. / К. Левицький – Л. : Червона Калина, 1929–1930.
Ч. 1. – 1929. – 288 с.
Ч. 2. – 1930. – 210 с.
515. Левченко О. Воєнні дії армії УНР у червні 1919 року / О. Левченко // Український історичний збірник / Ін-т історії України НАН України. – К., 2002. – С. 214–224.
516. Левченко О. Об'єднані українські армії у 1919 році: чи можливою була перемога? / О. Левченко // Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (до 80-річчя Акту Злуки 22 січ. 1918 р.). – К., 1999. – С. 181–192.
517. Левчук Д. Сили демократії і консерватизму / Д. Левчук // Ідеї і люди визвольних змагань 1917–1923. – Нью-Йорк, 1968. – С. 41–107.
518. Лейканд Д. Октябрьская революция и вопросы профдвижения / Д. Лейканд // Пять лет : сб. ст. и воспоминаний, посвящен. пятой годовщине Октябр. революции. – Х., 1922.
519. Ленин, Сталин, Фрунзе, Ворошилов о разгроме Врангеля : ст., речи, док. – Симф., 1940. – 89 с.
520. Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні / [кер. авт. кол., відп. ред. О.А. Бородин]. – К., 1970. – 366 с.
521. Летунський відділ УГА // Календар "Червоної Калини" на 1924 рік. : ювілейне вид. в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. – Л., 1923. – С. 129–131.

522. Липинський В. Листи до братів-хліборобів : про ідею і організацію укр. монархізму : писані 1919–1926 р. / В. Липинський. – Нью-Йорк : Булава, 1954. – 470 с.
523. Липинський В. Хам і Яфет : з приводу десятих роковин 16(29) квіт. 1918 р. / В. Липинський // Сучасність. – К., 1992. – № 6. – С. 63–76.
524. Лисенко О. Значення українських "Просвіт" для справи шкільного виховання / О. Лисенко // Рідна шк. – 1992. – № 3/4. – С. 20–22.
525. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т.2 / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 573 с.
526. Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест / І. Лисяк-Рудницький // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 100–107.
527. Литвин В. Уряди України у ХХ ст. : наук.-док. вид. / В. Литвин. – К. : Наук. думка, 2001. – 608 с.
528. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В.М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 488 с.
529. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М.Р. Литвин – Л., 1998. – 488 с.
530. Литвин М.Р. Історія галицького стрілецтва / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – 2-ге вид. – Л. : Каменярь, 1991. – 200 с.
531. Литвин М.Р. Історія ЗУНР / М.Р. Литвин, К.Є. Науменко. – Л. : Олір, 1998. – 368 с.
532. Литвин С. Симон Петлюра і Західна область УНР : (нові джерела про допомогу Директорії Українській Галицькій Армії) / С. Литвин // Галичина. – Івано-Франків., 2000. – № 4. – С. 102–109.
533. Литвин С. Симон Петлюра і проблема Варшавського договору в українській та польській історіографії / С. Литвин // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серп. 1999 р. : доп. та повідомл. – О. ; К. ; Л., 1999. – Ч. 2 : ХХ століття. – С. 74–84.
534. Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. : історіогр. та джерела : монографія / С. Литвин. – К. : Аквілон–Прес, 2000. – 464 с.

535. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і петлюріана / С. Литвин. – К.: Видво ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.
536. Литвин С.Х. Національно-визвольна боротьба українського народу 1917–1921 рр. у контексті воєнної історії / С.Х. Литвин // Воєнно-історична наука в Україні : стан і перспективи : [матеріали "круглого столу" (30 трав. 2001 р.)]. / Нац. акад. оборони України ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – С. 34–38.
537. Лихолат А. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) / А. Лихолат. – М.: Госполитиздат, 1954. – 232 с.
538. Лихолат А.В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине / А.В. Лихолат. – М. : Госполитиздат, 1949. – 216 с.
539. Лікарчук І. Міністри освіти України : у 2 т. Т.1 : (1917–1943) / І. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О.М., 2002. – 325 с.
540. Ліпкіс І. Промислова праця на Київщині за 1912–1925 рр. / І. Ліпкіс // Господарство Київщини. – К., 1926. – Т.2, ч. 1. – С. 57–84.
541. Лозинський М. Галичани на Міровій конференції в Парижі / М. Лозинський. – Кам'янець-Поділ., 1919. – 22 с.
542. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Українська революція : розвідки і матеріали / М. Лозинський. – Відень : Укр. соціолог. ін.-т, 1922. – 228 с.
543. Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки : (Кам'янецька доба) / В. Лозовий. – Кам'янець-Поділ. : Аксіома, 2005. – 224 с.
544. Лозовий В. Зовнішня політика Директорії УНР в Кам'янецьку добу (червень–листопад 1919 р.) В. Лозовий // Academia на пошану професора Л.А.Коваленка : іст. дослідж. – Кам'янець-Поділ., 1997. – Ч. 1. – С. 146–148.
545. Лозовий В. Кам'янецька доба Директорії УНР : основні події та процеси / В. Лозовий // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; [редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Фастів, 1999. – С. 85–97.

546. Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР / В.С. Лозовий // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 68–76.
547. Лозовий В.С. Вищі органи державної влади УНР Кам'янецької доби Директорії (червень–листопад 1919р.) / В.С. Лозовий // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 141–143.
548. Лозовий В.С. Місцеві органи влади УНР в Кам'янецьку добу Директорії (червень–листопад 1919 р.) / В.С. Лозовий // Матеріали ІХ-ої Поділ. іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Поділ., 1995. – С. 283–285.
549. Лозовий В.С. Профспілки за доби Директорії УНР / В.С. Лозовий // 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні : матеріали наук. конф. "Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії і сучасності" / Федерація профспілок України. Акад. праці і соц. відносин ФПУ. – К., 1996. – С. 72–74.
550. Лозовий В.С. "Трудовий принцип" чи демократія : вибір політ. засад державотворення в добу Директорії УНР / В.С. Лозовий // Консерватизм і державотворення в Центрально-Східній Європі. – Луцьк ; Люблін, 1997. – С. 47–50.
551. Лончина П.Б. Українська культура : корот. огляд / П.Б. Лончина. – Нью-Йорк, 1983. – 63 с.
552. Лотоцький О. Симон Петлюра / О. Лотоцький. – [Б.м.], 1936.
553. Лотоцький О.Г. В Царгороді / О.Г. Лотоцький ; ред. Р. Смаль-Стоцький. – Варшава : Укр. наук. ін-т, 1939. – 179 с.
554. Лукомский А. Из воспоминаний / А. Лукомский // Архив Русской революции : в 22 т. – М., 1991. – Т. 5. – С. 81–161.
555. Любовець О. Державні моделі військово-диктаторських режимів А. Денікіна та П. Врангеля в Україні / О. Любовець // Іст. журн. – 2007. – № 6. – С. 3–13.
556. Любовець О. Наукова конференція "Соборність в українському державотворенні : (до 85-річчя Акту Злуки УНР і ЗУНР)" / О. Любовець //

- Іст. журн. – 2004. – № 12. – С. 128–132.
557. Любовець О. Українські політичні партії й політичні альтернативи 1917–1920 рр. / О. Любовець. – К. : Основа, 2005. – 311 с.
558. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р.Д. Лях. – К. ; Донецьк : Вища шк., 1975. – 120 с.
559. Ляхоцький В. Микола Василько : парадокси пам'яті та забуття / В. Ляхоцький // Історичний календар–2003 : наук.-попул. та літ. альм. / упоряд. А. Денисенко, С. Грабар, П. Орленко ; голов. ред. А. Денисенко. – К., 1993. – Вип. 9. – С. 148–155.
560. М–т П. Українська військова делегація у Врангеля (10.9.1920) : (на підставі автентич. док.) / М–т П. // Літопис Червоної Калини. – 1938. – № 7/8.
561. Мазепа І. Зимовий похід і партизанський рух на Україні в 1919 р. / І. Мазепа // Календар–альманах Дніпро на переступний рік 1936. – Л., 1935. – С. 89–96.
562. Мазепа І. Огнева проба : Українська політика й стратегія в добі Зимового походу 1919–1920 / І. Мазепа. – Прага : Колос, 1941. – 96 с.
563. Мазепа І. Творена держава : (боротьба 1919 р.) / І. Мазепа // Зб. пам'яті С. Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 16–75.
564. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
565. Мазур В. Перші кроки національної школи : про освіт. аспекти у діяльності Української Центральної Ради / В. Мазур, Д. Розовик // Наука і сусп.-во. – 1993. – № 2. – С. 17–21.
566. Майборода В. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні / В. Майборода // Вісн. Акад. пед. наук України : щокварт. наук.-теорет. та інформ. часоп. – К., 1993. – Вип.1. – С. 71–79.
567. Майборода В.К. Національні школи України: історія, досвід, проблеми : (ст. перша) / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна шк. – 1992. – № 5/6. – С. 3–9.
568. Майборода В.К. Національні школи України: історія, досвід, проблеми :

- (ст. друга) / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна шк. – 1992. – № 11/12. – С. 6–16.
569. Майборода В.К. Національні школи України : історія, досвід, уроки (ст. третя) / В.К. Майборода, С.В. Майборода // Рідна шк. – 1993. – № 7. – С. 65–70.
570. Маймескулов Н.Л. Всеукраїнська чрезвычайная комісія (1918–1922) / Н.Л. Маймескулов, А.Й. Рогожин, В.В. Сташис. – Х. : Основа, 1990. – 345 с.
571. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914–1919) / М. Майоров. – К. : Держвидав України, 1922. – 109 с.
572. Майстренко И. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии / И. Майстренко. – [Б.м.] : Сучасність, 1978. – 223 с.
573. Майстренко І. Боротьбизм : історія однієї течії укр. комунізму / І. Майстренко. – Мюнхен, 1954. – 341 с.
574. Майстренко І. Історія комуністичної партії України / І. Майстренко. – [Б.м.] : Сучасність, 1979. – 259 с.
575. Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України. Ч.1. / І. Майстренко. – Нью-Йорк : Пролог, 1967. – 99 с.
576. Макаренко Г. Полковник П. Болбочан : (останній акт життя) / Г. Макаренко // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 7/8 (Лип.-серп.)
577. Макарушка Л. Маланка 1919 р. під Львовом : (спомин з одної битви) / Л. Макарушка // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1928 рік. – Л., 1927. – С. 132–139.
578. Макарчук О.Г. Політика Франції, Великобританії та США щодо України (1918–1921 рр.) / О.Г. Макарчук, В.С. Макарчук // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". – Л., 2000. – № 408. – С. 60–66. – Держава та армія).
579. Макарчук С.А. Українська республіка галичан : нариси про ЗУНР. / С.А. Макарчук. – Л. : Світ, 1997. – 192 с.
580. Максименко Л. До історії боротьби з денікінцями й петлюрівщиною в 1919 р. / Л. Максименко // Літопис революції. – 1930. – № 1. – С. 161–173.
581. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Нью-Йорк,

1954. – Репринт. вид. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.
582. Мальт М. Деникинщина и крестьянство / М. Мальт // Пролетар. революция. – 1924. – № 1. – С. 104–158.
583. Марголин А. Украина и политика Антанты : (зап. еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин : Изд-во С. Ефрон, 1921. – 396 с.
584. Марітчак Т. На переломі : Щоденник підхорунжого з 1918 р. / Т. Марітчак // Літопис Червоної Калини. – Л., 1936. – № 1/6.
585. Марочко В.В. Українська селянська кооперація : іст.-теорет. аспект (1861–1929 рр.) / В.В. Марочко. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 217 с.
586. Мартос Б. Визвольний здвиг України / Б. Мартос. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : НТШ, 1989. – 320 с.
587. Мартос Б. Оскілко і Болбочан : спогади / Б. Мартос. – Мюнхен : Белей, 1958. – 63 с.
588. Мартос Б. Українська валюта 1917–1920 рр. / Б. Мартос // Україна. – 1992. – № 2. – С. 4–6.
589. Мартос Б. Гроші української держави / Б. Мартос, Я. Зозуля. – Мюнхен : Укр. техн.-госп. ін-т, 1972. – 103 с.
590. Масенко Л.Г. Мова і політика / Л.Г. Масенко . – К. : Соняшник, 1999. – 100 с.
591. Масюк С.О. Культурно-освітня діяльність "Просвіти" (березень 1917–1920 р.) / С.О. Масюк // Вісн. Київ. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – Вип. 34. – С. 87–95. – (Історія).
592. Матвієнко В. Зовнішньополітичне відомство УНР за доби Директорії / В. Матвієнко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 20. – С. 60–63. – (Міжнародні відносини).
593. Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії / В. Матвієнко – К. : Вид.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2002. – 373 с.
594. Матвієнко В.М. Біля витоків української дипломатії ХХ століття :

- (Олександр Шульгін : постать, погляди, діяльність) / В.М. Матвієнко // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 18. – С. 64–71. – (Міжнародні відносини).
595. Матвієнко В.М. Народи послів і голів дипломатичних місій УНР 1919–1920 / В.М. Матвієнко // Укр. дипломат. енцикл. : у 2 т. / редкол. : Л.В. Губерський, В.А. Вергун, В.І. Головченко та ін. – К., 2004. – Т.1. – С. 388–391.
596. Матвієнко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях / В. Матвієнко, В. Головченко. – К : Вид.-поліграф. центр "Київ. ун-т", 2001. – 266 с.
597. Матушевський Ф. Із щоденника українського посла / Ф. Матушевський // З минулого. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 138–157.
598. Матяш І. "Основною орієнтацією... мусить бути орієнтація українська" : (протоколи Віден. серп. наради послів і голів дипломат. місій 1920 р. : джерело з історії укр. дипломатії) / І. Матяш // Україна дипломатична : наук. щорічник / Дипломат. акад. при М-ві закордон. справ України – К., 2005. – Вип. 6. – С. 102–144.
599. Махров П.С. В белой армии генерала Деникина : зап. начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными силами Юга России / П.С. Махров. – СПб. : Logos, 1994. – 301 с.
600. Мезенцева Г. Музеї України. / Г. Мезенцева – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 179 с.
601. Меликов В. Сталинский план разгрома Деникина / В. Меликов. – М. : Воениздат, 1938. – 31с.
602. Мельниченко А.М. В.И. Ленин и становление народного образования на Украине : (деятельность Коммунист. партии по созданию совет. системы нар. образования на Украине, 1917–1920 гг.) / А.М. Мельниченко. – К. : Вища шк., 1982. – 184 с.
603. Микитенко І.А. Земельні реформи і селянська психологія в Україні / І.А. Микитенко. – К. : [Б.в.], 2002. – 39 с.
604. Микола Прокопович Василенко / В.В. Вороненко, Л.Д. Кістерська,

- Л.Д. Матвеева та ін. – К. : Наук. думка, 1991. – 272 с.
605. Мина Ж.В. Похід об'єднаних українських армій на Київ в серпні 1919 р. / Ж.В. Мина // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". – Л., 2001. – № 431. – С. 31–35. – (Держава та армія).
606. Минаев В. Западная Белоруссия и Западная Украина под гнетом панской Польши / В. Минаев. – М. : Воениздат, 1939. – 48 с.
607. Минович П. Курінь сьомої бригади УГА / П. Минович // Літопис Червоної Калини. – Л., 1937. – № 5.
608. Минский Г. Под гнетом польських панов / Г. Минский. – М., 1939.
609. Минуле і сучасне Волині і Полісся : сторінки військ. історії краю : наук. зб. Вип.30 : Матеріали ХХХ Всеукр. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. (Луцьк, 24–25 берез. 2009 р.). – Луцьк, 2009. – 454 с.
610. Минц И.И. Иностранная интервенция и гражданская война / И.И. Минц. – М., 1940.
611. Минц И.И. О традициях Красной Армии / И.И. Минц – М., 1944.
612. Мироненко М. Українська національна революція / М. Мироненко. – Мюнхен ; Лондон ; Торонто : На Варті, 1951. – 32 с.
613. Мироненко О.М. Витоки українського революційного конституціоналізму 1917–1920 рр. : теорет.-методолог. аспект / О.М. Мироненко. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 260 с.
614. Михайлюк Б. Варшавський договір : в світлі націоналіст. критики / Б. Михайлюк. – Вінніпег : Накладом автора, 1950. – 112 с.
615. Мицюк О. Доба Директорії УНР : спомини і роздуми / О. Мицюк. – Л., 1938. – 116 с.
616. Мицюк О. Земельні реформи на Україні / О. Мицюк. – Л. : Накладом Укр. книгарні і антикварні, 1921. – 24 с.
617. Мишуга Л. Державна адміністрація на Україні / Л. Мишуга. – Кам'янець : Вид. "Стрільця", 1919. – 48 с.
618. Мишуга Л. Які тепер суди на Україні / Л. Мишуга. – Кам'янець : Вид. "Стрільця", 1919. – 32 с.

619. Мірчук П. На історичному закруті / П. Мірчук. – Торонто : Накладом Голов. Управи Ліги Визволення України, 1959. – 72 с.
620. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія : [Б.в.], 1967. – 400 с.
621. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917–1919) / П. Мірчук. – Торонто : Накладом Голов. Управи Ліги Визволення України, 1957. – 80 с.
622. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917–1973 / О.Г. Мітюков. – К. : Наук. думка, 1975. – 271 с.
623. Млиновецький Р. Історія українського народу : нариси з політ. історії / Р. Млиновецький. – 2-ге вид. доп. – Мюнхен : Укр. наук. вид-во, 1953. – 568 с.
624. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань, 1917–1918 рр. : (про що "історія мовчить") : у 2 т. / Р. Млиновецький. – Торонто : Гомін України.
Т.1 – 1970. – 568 с.
Т.2. – 1973. – 590 с.
625. Мовчан О.М. Українські профспілки і Радянська держава. 20-ті роки / О.М. Мовчан. – К. : Ін-тут історії України НАН України, 1999. – 278 с.
626. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців : похід Болбочана на Крим / Б. Монкевич. – Л., 1928. – 200 с.
627. Монкевич Б. Чорні запорожці : зимов. похід й остання кампанія Чорних Запорожців / Б. Монкевич. – Л. : Печатня А. Гольдмана, 1929. – 152 с.
628. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / О. Моргун. – Мюнхен : Укр. Вільний ун-т, ф-т права і сусп.-екон. наук, 1966. – 272 с.
629. Мороз О.О. Аграрні реформи в Україні : теорія, історія, еволюція парадигми / О.О. Мороз. – Вінниця : Універсум–Вінниця, 2003. – 214 с.
630. Мусиенко В.В. На защите завоеваний Великого Октября : Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление совет. власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917–1920 г.) / В.В. Мусиенко. – К. : Политиздат, Украины, 1986. – 235 с.

631. На Врангеля : повесть о перекопских боях : (материалы по истории граждан. войны к X-му т. – Врангелевщина). – М., 1933.
632. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Укр. письм., 1993. – 414 с.
633. Нагорний В.І. Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) / В.Г. Нагорний // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : зб. наук. пр. – К., 1999. – С. 169–182.
634. Назарук О. Рік на Великій Україні : конспект споминів з Укр. Революції / О. Назарук. – Відень : Укр. прапор, 1920. – 344 с.
635. Нарис історії "Просвіти" / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник та ін. – Л. ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
636. Нариси з історії дипломатії України / під ред. В.А. Смолія. – К. : Альтернативи, 2001. – 736 с.
637. Наукові записки Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.М. Коцюбинського : зб. наук. пр. Сер. Історія. Вип. 8 : За матеріалами Всеукр. наук. конф. "Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ–ХХІ ст. (Вінниця, 28–29 жовт. 2004 р.) / ред. П.С. Григорук. – Вінниця, 2004. – 262 с.
638. Наукові записки Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М.М. Коцюбинського : зб. наук. пр. Сер. Історія. Вип. 14 : За матеріалами Міжнар. наук. конф. "Національна інтелігенція в історії та культурі України" [Вінниця 23–24 жовт. 2008 р.]. – Вінниця, 2008. – 394 с.
639. Національні паперові гроші України 1918–1920 рр. / уклад. О.І. Рудіченко. – Донецьк : Аспект, 1992. – 59 с.
640. Начерк проекту Державного законодаду для "Української Трудової Республіки" / (уложив О. Галичанський). – Кам'янець-Поділ., 1919. – 26 с.
641. Невідомий. "З над Стрипи по Гнилу Липу : (спомини з весни 1919 р.)" / Невідомий // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1931 рік. – Л., 1930. – С. 67–72.
642. Неманов Л.М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–

- 4 февраля 1919 г.) / Л.М. Неманов. – К. : Тип. "Культура и знания", 1919. – 212 с.
643. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні : (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О. Нестуля. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.
644. Нестуля О. До питання про охорону пам'яток культури за Директорії / О. Нестуля // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С. 115–122.
645. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні 1917–1941 рр. Ч.1: 1917 р.–середина 20-х років / О.О. Нестуля. – К. : [Б.в.], 1995. – 280 с.
646. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес : (публіцист. рефлексії) / С. Николишин. – [Б.м.], 1947. – 119 с.
647. Ніковський А. М.І. Туган-Барановський в українській політиці / А. Ніковський // Кооперативна зоря. – 1919. – № 4–7.
648. О некоторых вопросах истории гражданской войны / Н. Кузьмин, С. Найда, Ю. Петров и др. // Коммунист. – 1956. – № 12. – С. 54–71.
649. Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о боротьбизме / Г. Овчаров // Коммунист Украины. – 1958. – № 2. – С. 36–47.
650. Огієнко І. Моє життя : автобіогр. хронолог. канва / І. Огієнко // Наша культура – Варшава, 1936. – Кн. 1. – С. 64–72.
651. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : Орг. оборони 4-х свобод України, 1963. – 87 с.
652. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956. : пер. з англ. / О. Оглоблин. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2003. – 253 с.
653. Околот І. Зі споминів комбатанта батареї про дії на відтинку Угнова // І. Околот / Літопис Червоної Калини. – Л., 1934. – № 7/8. – С. 17–18.
654. Олійник С. Українська галицька армія на захисті УНР (липень–листопад 1919 р.) / С. Олійник // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – Вип. 5. – С. 221–224.
655. Ольдерогге В. Разгром Врангеля в Крыму / В. Ольдерогге // Разгром

- Врангеля : сб. ст. – М., 1920.
656. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII.1919–V.1920 рр.) / М. Омелянович-Павленко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1929. – 3б. 1. – С. 9–52.
657. Омелянович-Павленко М. На чолі запорожців в 1919 р. у боротьбі з денікінцями / М. Омелянович-Павленко // Календар–альманах Дніпро на звичайний рік 1930. – Л., 1929. – С. 46–60.
658. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / М. Омелянович-Павленко. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.
659. Омелянович-Павленко М. Українсько-польська війна 1918–1919 / М. Омелянович-Павленко. – Прага : Накладом Меркур–фільму, 1929. – 71 с.
660. Онацький Є. Автобіографія / Є. Онацький // Укр. історик. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1980. – Ч. 1–4.
661. Онацький Є. По похилій площі : зап. журн.-ста і дипломата : в 2 ч. / Є. Онацький. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1964.
Ч.1. – 152 с.
Ч. 2. – 262с .
662. Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії за перших шість місяців своєї діяльності (січень–липень 1919р.) / Є. Онацький // Календар–альманах "Відродження" на 1956 рік. – Буенос-Айрес, 1956. – С. 29–52.
663. Онацький Є. Українська дипломатична місія до Ватикану / Є. Онацький // Календар–альманах "Відродження" на 1954 рік. – Буенос-Айрес, 1954. – С. 29–61.
664. Онопрієнко В.І. Українське наукове товариство : вклад у нац. культуру / В.І. Онопрієнко, Т.О. Щербань // Вісн. АН України. – 1990. – № 11. – С. 73–74.
665. Осипова Т. Обманутый класс / Т. Осипова // Родина. – 1990. – № 10. – С. 24–25.
666. Остапенко С. Директория и оккупация Украины / С. Остапенко // Черная книга : сб. ст. и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–

- 1919 гг. – [Б.м.], 1925. – С. 260–271.
667. Осташко Т. Всеукраїнська учительська спілка / Т. Осташко // Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Маборода та ін. – К., 1997. – С. 100.
668. Осташко Т. Дипломатичні представництва УНР у країнах Західної Європи (1918–1921 рр.) / Т. Осташко, В. Соловійова // Проблеми вивчення історії української революції : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України – К., 2002. – С. 187–231.
669. Павленко Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. : (іст.-генетич. аналіз) / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К. : Манускрипт, 1995. – 261 с.
670. Павленко Ю.В. Альтернативные подходы к осмыслению истории и проблемы их синтеза / Ю.В. Павленко // Философия и общество. – 1993. – № 3. – С. 93–132.
671. Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР : політико-правовий аспект (кінець 1918 р.– перша половина 1919 р.) / О. Павлишин // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. – Л., 2002. – Вип. 37, ч. 1. – С. 327–349. – (Історична).
672. Павлович (Волонтер) М.П. Україна як об'єкт міжнародної контрреволюції / М.П. Павлович (Волонтер) ; за ред. І.В. Клочко. – Х. : Всеукр. вид-во, 1920. – 24 с.
673. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. Павлюк. – К. : Academia, 1996. – 187 с.
674. Павлюк О. Від злуки – до розриву : (взаємини урядів УНР та ЗУНР у 1919 р.) / О. Павлюк // Наука і сусп.-во. – К., 1994. – № 4/6. – С. 8–12; № 7/8. – С. 6–10.
675. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР / О. Павлюк // Київ. старовина. – К., 1997. – № 3/4. – С. 114–138.
676. Павлюк О. "Притягти на Україну антантський капітал..." : надзвичайна торгово-фінанс. місія УНР та її уроки / О. Павлюк // Політика і час. – К., 1999. – № 1. – С. 80–82.
677. Павлюк О. Три місії до Вашингтона / О. Павлюк // Політика і час. – К.,

1997. – № 1. – С. 65–74.
678. Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. / О. Павлюк // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 3–16.
679. Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) / О.В. Павлюк // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 314–580.
680. Павлюк О.В. "Українське питання" в польсько-румунських відносинах 1918–1921 рр. / О.В. Павлюк // Вісн. Київ. ун-ту. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 102–107. – (Суспільно-політичні науки).
681. Паліїв Д. Жмут споминів / Д. Паліїв // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1935 рік. – Л., 1934. – С. 40–46.
682. Паліїв Д. Зимовий похід / Д. Паліїв // Літопис Червоної Калини. – Л., 1935. – № 6. – С. 8–10; № 7 / 8. – С. 7–10.
683. Панейко В. З'єдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії / В. Панейко. – Відень : Накладом авт., 1922. – 82с.
684. Папікян А.Л. Збройні сили України двадцятого століття / А.Л. Папікян. – Л. : Кобзар, 1999. – 309 с.
685. Пачовський В. З історії Пресової квартири УГА / В. Пачовський // Укр. скиталець. – Відень, 1923. – № 15. – С. 6–10.
686. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету / О. Пащенко // Наша культура. – Л., 1936. – Кн. 5. – С. 332–346; Кн. 6. – С. 413–420.
687. Певний П. За волю та незалежність : похід укр. армії в запілля ворога з 5 груд. 1919 по 5 трав. 1920. Кн. 1 / П. Певний. – Станіслав : Укр. сл., 1920. – 88с.
688. Перекоп : сб. воспоминаний. – М. ; Л. : ОГИЗ, 1941. – 260 с.
689. Перський С. Популярна історія товариства "Просвіта" у Львові / С. Перський. – Л. : Накладом Т-ва "Просвіта", 1932. – 268 с.
690. Петлюра С. Вибрані твори та документи / С. Петлюра. – К. : Довіра, 1994. – 271 с.
691. Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк : Укр.

- вільна акад. наук у США, 1956. – 480 с.
692. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 2 / С. Петлюра. – Нью-Йорк : Накладом Т-ва "Просвіта", 1979. – 627 с.
693. Петлюра С.В. Статті / С.В. Петлюра. – К. : Дніпро, 1993. – 341 с.
694. Петренко І. Дещо з історії "І-го Гуцульського полку морської піхоти" / І. Петренко // Літопис Червоної Калини. – Л., 1934. – № 2. – С. 3–5.
695. Петрів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого / В. Петрів // Нація в поході. – Берлін, 1941. – № 5/6. – С. 15–22.
696. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) : у 4 ч. Ч. 4 / В. Петрів. – Л. : Червона Калина, 1931. – 117 с.
697. Петрів В. Суспільство і військо : соц.-іст. нарис / В. Петрів. – Прага; Берлін, 1924.
698. Петрова Ж. "Просвіта" – давня і молода / Ж. Петрова // Слобід. край. – 1993. – 28 груд.
699. Пижик А.М. Директорія і Українська академія наук : до історії взаємостосунків / А.М. Пижик // Михайло Грушевський і сучасність : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 130-річчю від дня народж. М.С. Грушевського. – К., 1998. – С. 57–59.
700. Пинегина Л.А. Советский рабочий класс и художественная культура, 1917–1932 / Л.А. Пинегина. – М. : Из-во Моск. ун-та, 1984. – 240 с.
701. Пиріг Р.Я. Павло Скоропадський : штрихи до політичного портрета / Р.Я. Пиріг, Ф.М. Проданюк // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 91–105.
702. Підгайний О. Українська республіка і Велика Східноєвропейська революція : бібліографія / О. Підгайний. – Торонто, 1971.
703. Пількевич С.Д. 40 років радянського архівного будівництва на Україні : з історії архів. буд-ва на Україні / С.Д. Пількевич. – Х. : Харків. обл. вид-во, 1958. – 115 с.
704. Подвойский Н. На Украине : статті / Н. Подвойский. – К. : Изд. Полит. упр. нар. комиссариата по воен. делам Украины, 1919. – 39 с.
705. Події і особистості революційної доби : збірник / Ін-т політ. і етнонац.

- дослідж. НАН України. – К., 2003. – 267 с.
706. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. / П. Пожарський. – К. : Друк. т-ва "Робітничка книга", 1919. – 185 с.
707. Покровська І. Місія, приречена на невдачу: укр.-британ. відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії / І. Покровська, Ю. Хорошилова // Політика і час. – К., 1995. – № 5. – С. 73–78.
708. Полащук Б. Дещо про організацію влади / Б. Полащук. – Кам'янець-Поділ., 1919. – 16 с.
709. Поліщук В. Фінансова політика Української Центральної Ради і Директорії / В. Поліщук // Розбудова держави. – 1995. – № 9. – С. 57–60.
710. Полонська-Василенко Н. Історична наука України за Советської доби та доля істориків / Н. Полонська-Василенко // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – Париж ; Чикаго, 1962. – Т. СЛ. XXIII : Праці історично-філософської секції : зб. на пошану укр. учених, знищ. большевиц. Москвою. – С. 7–111.
711. Полонська-Василенко Н. Курс української історіографії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1971.
712. Полонська-Василенко Н. Українська Академія наук : нарис історії / Н. Полонська-Василенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 416 с.
713. Полоцький О. Загальне навчання на новому етапі / О. Полоцький // Шлях освіти. – 1930. – № 9. – С. 18–20.
714. Поляки і політика : з нагоди 80-ти ліття утворення й 70-ти ліття ліквідації польськ. націонал. району ім. Юліана Мархлевського на Житомирщині (Житомир, 7–9 жовт. 2005 р.) // UCRAINICA–POLONIKA. – К. ; Житомир, 2005. – 264 с.
715. Поляки на Волині : результати інтердисциплінарних досліджень (Житомир, 18–19 груд. 2004 р.) // UCRAINICA–POLONIKA. – К. ; Житомир, 2004. – 444 с.
716. Попенко Я. Дипломатичні відносини УНР з країнами Антанти в добу Директорії (1918–1921 рр.) : історіографіч. огляд / Я. Попенко // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 93–104. – (Історія, економіка,

- філософія).
717. Попенко Я. Дипломатичні переговори Директорії УНР та Великої Британії у 1918–1920 рр. / Я. Попенко, Л. Афанасьєва // Історична наука : проблеми розвитку : матеріали Міжнар. наук. конф. (17–18 трав. 2002 р.) : секція "Новітня історія України". – Луганськ, 2002. – С. 17–20.
 718. Попов Н.Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии : (шесть лекций) / Н.Н. Попов. – М. : Красная новь, 1924. – 120 с.
 719. Попов Н.Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины / Н.Н. Попов. – 5-е изд. испр. и доп. – [Б.м.] : Партиздат ЦК КП(б)У, 1931. – 303 с.
 720. Попов О. Кооперативно-промислова продукція на Україні / О. Попов // Кооператив. Зоря. – К., 1919. – № 1/3.
 721. Попов П. Московська група "лівих" в УСДРП / П. Попов // Літопис революції. – 1928. – № 6.
 722. Попов П.М. Проект для обговорення : основні пробл. розробки історії КПРС та історії КП України / П.М. Попов. – К., 1958.
 723. Попович М. Україна : незалежність здобута і втрачена / М. Попович // Київ. старовина. – 2001. – № 1. – С. 14–26; № 2. – С. 25–37.
 724. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – К. : АРТЕК, 1998. – 728 с.
 725. Поссе С. Українська Директорія та її зовнішня політика : (Київ. і Вінниц. періоди) / С. Поссе // Літопис революції. – К., 1929. – № 5/6. – С. 3–44.
 726. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. / С. Постернак. – К. : Союз, 1920. – 128 с.
 727. Постернак С. Україна під більшовиками (1919–1939 рр.) / С. Постернак. – Торонто : Євшан-зілля, 1979. – 314 с.
 728. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія : історіософія світов. та укр. історії XVII–XX ст. / В.А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – 480 с.
 729. Правовий статус Академії Наук України : історія та сучасність / Ю.С. Шемшученко, І.Б. Усенко, В.А. Чехович та ін. – К. : Наук. думка, 1993.

– 300 с.

730. Примаков В. Борьба за Советскую власть на Украине / В. Примаков // Этапы большого пути : воспоминания о граждан. войне – М., 1962. – С. 182–202.
731. Приходько В. Постановя Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі : спомини / В. Приходько // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн. 5. – С. 305–316 ; Кн. 6. – С. 364–378 ; Кн. 7. – С. 439–444 ; Кн. 9. – С. 572–581; 1936. – Кн.1. – С. 34–42 ; Кн.2. – С. 115–126.
732. Прокоп М. Про український націонал-комунізм / М. Прокоп // Сучасність. – 1986. – № 3. – С. 65–78.
733. Прохода В. Вождь та військо / В. Прохода // Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. 109–148.
734. Прохода В. Записки до історії Сірих (сірожупанників) / В. Прохода // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1929. – Зб.1. – С. 72–117.
735. Прохода В. Записки до історії Сірих або Сірожупанників : (матеріали до укр. військ. історії). Ч. 2 / В. Прохода // Табор. – Варшава, 1927. – № 5. – С. 47–62 ; 1928. – № 6. – С. 22–48 ; № 7. – С. 43–53 ; № 8. – С. 53–63 ; 1930. – № 14. – С. 98–110.
736. Прохода В. Записки непокірливого : історія нац. усвідомлення життя і діяльн. звичайного українця. Кн. 1 / В. Прохода. – Торонто : Накладом укр. вид-ва "Пробоем", 1969. – 434 с.
737. Прохода В. Сірі або Сірожупанники / В. Прохода // Вісті Комбатанта. – Торонто ; Нью-Йорк, 1967. – №4. – С. 35–42.
738. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова "Україна в добі Директорії УНР" (т.т. 1–7. Скрантон ; Сіетл, 1962–1966.) / В. Прохода // Укр. історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – № 1/2. – С. 91–102.
739. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни / А. Процик // Укр. іст. журн. – 2002. – № 4. – С. 122–136.

740. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революції й громадянської війни / А. Процик // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 130–139.
741. Пузицький А. Бої Сірих за Коростень (рік 1919) / А. Пузицький // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 73–96.
742. Пузицький А. Боротьба за доступи до Київа / А. Пузицький // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1936. – Ч. 1/2, зб. 5. – С. 9–61 ; 1936. – Зб. 6. – С. 13–64.
743. Р.С. Окремий Стрілецький Запорізький курінь / Р.С. // Альманах Червоної Калини. – 1930. – С. 96–105.
744. Рабинович С. История гражданской войны : крат. очерк / С. Рабинович. – М. : Партиздат, 1935. – 182 с.
745. Рабій Ю. Дрогобицька революція / Ю. Рабій // Свобода. – Джерсі Сіті, 1962. – 15, 19 трав.
746. Рабочий класс Украинской ССР : традиции и современность. – К. : Наук. думка, 1986. – 240 с.
747. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины / М. Равич-Черкасский. – К. : Госиздат Украины, 1923. – 247 с.
748. Радченко Л. Гетьманщина 1918 року : пробл. історіогр. / Л. Радченко // Вісн. Харків. ун-ту. – Х., 1998. – № 401, вип. 2. – С. 55–67. – (Історія України).
749. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1929 рр. / Л.О. Радченко. – Х. : Око, 1996. – 120 с.
750. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни / Х. Раковский. – Х., 1920. – 60 с.
751. Ралдугіна Т.П. Федераційна грамота Павла Скоропадського : внутрішні та зовнішні чинники її проголошення / Т.П Ралдугіна // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2006. – Вип. 11/12. – С. 112–119. – (Історія, економіка, філософія).

752. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті : історіографіч. нарис / О.О. Рафальський. – К. : Поліус, 2000. – 447 с.
753. Рафес М. Два года революции на Украине : (эволюция и раскол "Бунда") / М. Рафес. – М. : Госиздат, 1920. – 168 с.
754. Ревегук В.Я. Полтавщина в Українській революції 1917–1920 рр. / В.Я. Ревегук. – Полтава : Полтав. вісн., 1996. – 98 с.
755. Революция на Украине : по мемуарам белых. / сост. С.А. Алексеев ; под ред. Н.Н. Попова. – Репринт. воспроизвед. изд. 1930 г. – К. : Политиздат Украины, 1990. – 435 с.
756. Реєнт О. Більшовизм і українська революція 1917–1920 рр. : спроба визначення характеру і динаміка соціал. процесів / О. Реєнт. – К., 1994. – 38 с.
757. Реєнт О. Військова і зовнішньополітична діяльність Директорії / О. Реєнт // Історія України. – 2000. – Черв. (№ 21). – С. 6–7.
758. Реєнт О.П. Історична наука : регрес чи поступ? / О.П. Реєнт // Історія в шк. – 1999. – № 1/2. – С. 2–8.
759. Реєнт О.П. Криза сучасної історичної науки : методолог. і джерелознавч. аспекти // Наука та наукознавство. – 1998. – № 2. – С. 42–52.
760. Реєнт О.П. Робітничий клас України. 1917–1920 рр. : (соц.-екон. зміни) / О.П. Реєнт. – К., 1992. – 187 с.
761. Реєнт О.П. У робітнях історичної науки. / О.П. Реєнт. – К. : Просвіта, 1999. – 352 с.
762. Реєнт О.П. Українська історична наука на порозі ХХІ століття : пробл. пошуку / О.П. Реєнт // У робітнях історичної науки / О.П. Реєнт. – К., 1999. – С. 273–312.
763. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво : соц.-політ. та екон. зміни 1917–1920 рр. / О.П. Реєнт – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – 265 с.
764. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання (поч. ХХ ст.–1921 рр.) : події на схід. теренах націонал. території / О.П. Реєнт // У робітнях історичної науки

- / О.П. Реєнт. – К., 1999. – С. 11–90.
765. Решодько Л. Трагічні роки до 125-річчя від дня народж. М.С. Грушевського / Л. Решодько // Нова генерація. – 1991. – № 9. – С. 12–13.
766. Рибак І.В. Місцеві грошові знаки (бони) на Поділлі 1918–1920 рр. / І.В. Рибак, В.І. Вараниця // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження : наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 144–145.
767. Рибалка І.К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.) / І.К. Рибалка. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. – 192 с.
768. Рибалка І.К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні / І.К. Рибалка. – Х. : Вид-во Харків. ун-ту, 1962. – 185 с.
769. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво : визвол. ідея і збройн. чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1956. – 360 с.
770. Розовик Д.Ф. Патріотичне виховання українського народу в процесі культурного будівництва / Д.Ф. Розовик // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 75–79.
771. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920). / Д.Ф. Розовик. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 2002. – 311 с.
772. Розовик Д.Ф. Формування українського професійного і народного театру, музики та кіномистецтва у 1917–1920 рр. / Д.Ф. Розовик // Грані. – 2001. – № 5/6. – С. 102–106.
773. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870–1940 рр.) / М.М. Романюк. – Л. : Фенікс, 2000. – 588 с.
774. Роспопов Р.Г. Развитие вопросов украинской государственности в конституционных проектах Директории Украинской Народной Республики / Р.Г. Роспопов // Придніпровський наук. вісн. – Д., 1997. – № 9. – С. 19–20.
775. Рош А. Международные отношения после Первой мировой империалистической войны : борьба вокруг Версал. договора

- (1918–1919 гг.) / А. Рош. – М. : Изд-во АН СССР, 1941. – 199 с.
776. Рубан С. Хотинское восстание и его значение / С. Рубан // Хотин в огне восстания (1919–1929 гг.). – М., 1929.
777. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М.А. Рубач. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 457 с.
778. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.
779. Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с. – (Україна крізь віки ; Т.10).
780. Рудий Г.Я. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури (1917–1920 рр.) / Г.Я. Рудий. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. – 441 с.
781. Рудий Г.Я. Товариства "Просвіта" та їх роль у національному відродженні : (за матеріалами періодич. вид. 1917–1920 рр.) // Історія України : маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 114–120.
782. Рудич Ф. КП(б)У и другие политические партии : партнерство или противоборство / Ф. Рудич // Коммунист Украины. – 1991. – № 3. – С. 73–83 ; № 4. – С. 81–94.
783. Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. / В. Руднев – К. : Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. – 160 с.
784. Рудницький М. Париж 1919 : переважне становище укр. делегації на Мірову Конференцію / М. Рудницький // Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1939 рік. – Л., 1938. – Вип. 18 : Україна на дипломатичному фронті. – С. 119–128.
785. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / С. Рудницький – Л. : Світ, 1994. – 416 с.
786. Рулін П. Історія сільських театрів / П. Рулін // Сільський театр. – 1927. –

- № 5 – С.1–3; 1927. – № 8. – С. 43–44.
787. Рулін П. На шляхах революційного театру / П. Рулін. – К. : Мистец., 1972. – 355 с.
788. Рулін П. Студії з історії українського театру (1917–1921) / П. Рулін // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. 5.
789. Румянцев В.О. Высшие государственные структуры Украинской Народной Республики периода Директории / В.О. Румянцев // Проблемы законности : респ. междувед. науч. сб. – Х., 1996. – Вып. 31. – С. 17–27.
790. Рум'янець В.О. До питання про форму Української держави доби Директорії / В.О. Рум'янець // Вісн. Акад. правов. наук України. – Х., 1996. – № 7. – С. 151–156.
791. Рум'янець В.О. Українська державність 1917–1922 рр. : форми і пробл. Розбудови / В.О. Рум'янець. – Х. : Основа, 1996. – 164 с.
792. Русова С. Мої спомини / С. Русова. – Л. : Хортиця, 1937. – К., 1996. – 280 с.
793. Рябинин-Скляревский А. Оккупация Бессарабии Румынией : (по архив. док.) / А. Рябинин-Скляревский // Летопись революции. – 1925. – № 1. – С. 97–138.
794. Рябокінь Х.С. Відступ Армії УНР з Харкова в 1919 р. : матеріали до історії визвол. боротьби / Х.С. Рябокінь ; вступ, зауваж. Д. Солов'я // Вільна Україна. – Нью-Йорк, 1963. – № 40. – С. 40–48.
795. Ряппо Я. Народна освіта України за десять років революції / Я. Ряппо. – [Б. м.] : Держвидав України, 1927. – 125 с.
796. Ряппо Я. Новый этап реформы педагогического образования / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1923. – № 7/8. – С. 20–34.
797. Ряппо Я. Октябрь в просвещении / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 1–13.
798. Ряппо Я. Просвещение на Украине за годы революции / Я. Ряппо // Путь просвещения. – 1922. – № 6. – С.1–32.
799. Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве : (воспоминания) / Я. Ряппо // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5–43.
800. Савченко-Більський В. Военный флот Украины / В. Савченко-Більський //

- Табор. – Варшава, 1929. – № 12. – С. 37–45.
801. Савченко В. Нарис боротьби війська УНР на Лівобережжі наприкінці 1918 та початку 1919 рр. : (на підставі док. та оповідань свідків) / В. Савченко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 158–185; 1936. – Зб. 6. – С. 119–154.
802. Савченко В.А. Симон Петлюра / В.А. Савченко. – Х. : Фоліо, 2004. – 415 с.
803. Савчук Б.П. Збройні сили України : етапи вічного походу / Б.П. Савчук. – Рівне : Держ. ред.-видав. п-во, 1992. – 103 с.
804. Савчук Б.П. Волинська "Просвіта" / Б.П. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 102 с.
805. Садлич І. На панцирці під Хировом : Спомин / І. Садлич // Літопис Червоної Калини. – Л., 1939. – № 6. – С. 2–3.
806. Садовський М. Похід Українських армій на Київ–Одесу і здобуття Києва / М. Садовський // Укр. комбатант. – Новий Ульм, 1958. – № 5/6. – С. 9–15.
807. Саліковський О. Нова Україна : (шлях нашої державности) / О. Саліковський. – К. : Друк. Т-ва "Криниця", 1919. – 112 с.
808. Сальський В. Головні підстави творення Армії УНР в минулому і майбутньому : промова з нагоди 10-річчя започаткування армії УНР / В. Сальський. – Табор. – Варшава, 1927. – № 4. – С. 3–8.
809. Самовидець. Недавня Гетьманщина : у 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го р. / Самовидець. – Чікаго : Січ, 1933. – 64 с.
810. Самутин П. VI Січова Стрілецька Дивізія : до 50-річчя організації і формування дивізії : матеріали до історії війська укр. / П. Самутин // Вісті комбатанта. – Торонто, 1970. – № 3/4. – С. 14–19 ; 1971. – № 5. – С. 27–32 ; 1974. – № 2. – С. 21–28 ; № 3/4. – С. 15–22 ; № 5. – С. 33–41; 1975. – № 1. – С. 14–21 ; № 3/4. – С. 25–32 ; 1976. – № 3. – С. 42–48; № 5/6. – С. 55–59.
811. Санцевич А.В. Предмет та об'єкти історіографії / А.В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 29–40.
812. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии Наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко. – К. : Наук. думка,

1986. – 206 с.

813. Сарбей В. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії / В. Сарбей // Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. – К., 1968. – С. 194–210.
814. Сарбей В. Вклад губернських архівних комісій в історіографію України / В. Сарбей // Друга республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних дисциплін. – К., 1965. – С. 261–263.
815. Сарбей В.Г. Критика В.І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення / В.Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1966 – № 3. – С. 53–59.
816. Свирид М.А. Разгром белополяков и Врангеля 1920 г.) / М.А. Свирид – К., 1958.
817. Світ І. Федір Павлович Матушевський (1869–1919) / І. Світ // Укр. історик. – 1978. – № 1/3. – С. 76–89.
818. Семененко В. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917–1922) / В. Семененко. – Х. : Основа, 1995. – 400 с.
819. Семчишин М. Тисяча років української культури : іст. огляд культурного процесу / М. Семчишин ; передм. А. Карася та Г. Лужицького. – 2-ге вид., фототип. – К. : Друга ріка : Фенікс, 1993. – 550 с.
820. Сеньків М. З історії боротьби за соборність українських земель 1917–1945 рр. / М. Сеньків, І. Думинець. – Дрогобич : Відродження, 1995. – 88 с.
821. Сергійчук В. "У Ватикані завжди вірили", що і на Україні скоро запанує вільне життя..." : (до питання про укр.-ватикан. зв'язки в 1918–1921 рр.) В. Сергійчук // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – К. 2001. – Вип. 5 : Українська зовнішня політика та дипломатія : десять років незалежності. – С. 290–296.
822. Сергійчук В. "Коли Італія буде добиватися самостійності України, хтось інший не повітягає з вогню її каштани" : до питання про укр.-італ. відносини в 1917–1922 рр. / В. Сергійчук // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – К., 2000. – Вип.4 : Європа: поступ у ХХІ століття : (історія, сучас. стан, перспективи). – С. 296–306.

823. Сергійчук В. Неусвідомлення України : ставлення світу до укр. державності : погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення / В. Сергійчук. – Л. : Свічадо, 2002. – 704 с.
824. Сергійчук В. Постать світового рівня / В. Сергійчук // Симон Петлюра та його родина : до 70-річчя його трагіч. загибелі : док. і матеріали. – К., 1996. – С. 16–21.
825. Сергійчук В.С. "Ви надто маленька держава, щоб існувати самостійно" : (Франція–Україна : 1917–1921 рр.) // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – К., 2003. – Вип. 9 : Зовнішня політика та дипломатія : історичні традиції, сучасні реалії, перспективи. – С. 333–350.
826. Середа М. Отаманщина : Отаман Болбочан / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 15–17.
827. Сильницький Ф. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год / Ф. Сильницький. – Мюнхен, 1981.
828. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України / І. Симоненко // Вісн. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 23–27.
829. Симоненко Р. Підступи сучасного буржуазного "українознавства" / Р. Симоненко // Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. – К., 1968. – С. 160–179.
830. Симоненко Р. Українська РСР у боротьбі проти імпералістичної агресії (1919–1920) / Р. Симоненко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1963. – 68 с.
831. Симоненко Р.Г. Імпералістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. : (Паризька мирна конф. і антирадян. інтервенція на Україні) / Р.Г. Симоненко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 440 с.
832. Симоненко Р.Г. Імпералістична політика США щодо України у 1917–1918 рр. / Р.Г. Симоненко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 304 с.
833. Симоненко Р.Г. Повчальний акт історичної драми : (Україна у польсько-радян. війні) / Р.Г. Симоненко // Комуніст України. – 1991. – № 2. – С. 68–75 ; № 3. – С. 64–72.

834. Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919–березень 1921р.) / Р.Г. Симоненко – К. : Наук. думка, 1965. – 302 с.
835. Сігарів В. Значення та роль старшини в армії / В. Сігарів. – Каліш, 1921.
836. Сігарів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого / В. Сігарів // Нація в поході. – Берлін, 1941. – № 5/6. – С. 15–22.
837. Сідак В. З історії військового аташату Директорії УНР / В. Сідак // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – К., 1994. – №1. – С. 38–42.
838. Сідак В. Полковник Петро Болбочан : трагедія українського державника / О. Сідак, Т. Осташко, Т. Вронська. – К. : Темпора, 2004. – 416 с.
839. Сідак В.С. На шляху до воєнної доктрини України : (іст. нарис) / В.С. Сідак. – К. : Вид-во Нац. акад. СБУ, 2001. – 216 с.
840. Сідельник Й. Перші дні листопада 1918 р. на головнім дворці : спомини / Й. Сідельник // Літопис Червоної Калини. – Л., 1932. – № 11. – С. 2–3
841. Сім'янців В. В Зимовому поході / В. Сім'янцев // За державність : матеріали до історії війська укр. – Торонто, 1966. – Зб.10. – С. 108–128 ; Зб. 11. – С. 206–227.
842. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Л. : Накладом Т-ва "Взаїмна поміч укр. вчительства", 1937. – 174 с.
843. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / С. Сірополко // Українська культура : лекції / за ред. Д. Атоновича. – К. : Либідь, 1993. – 592 с.
844. Скаба А.Д. Парижская мирная конференция и иностранная интервенция в стране Советов (январь–июнь 1919 г.) / А.Д. Скаба. – К. : Наук. думка, 1971. – 159 с.
845. Скаба А.Д. Трудящиеся Страны Советов в борьбе за мир, 1917–1920 / А.Д. Скаба. – К. : Наук. думка, 1987. – 163 с.
846. Скляренко Є.М. Нариси історії профспілкового руху на Україні, 1917–1920 / Є.М. Скляренко. – К. : Наук. думка, 1974. – 190 с.
847. Скоровстанский В. Революция на Украине. / В. Скоровстанский. – 2-е изд.

- Саратов : Борьба, 1919. – XXVI, 150с.
848. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України : становлення і розвиток. / Г.А. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1989. – 304 с.
849. Скрипник М.О. Історія пролетарської революції на Вкраїні : корот. нарис / М.О. Скрипник. – Х. : Червоний шлях, 1923. – 84 с.
850. Славінський М. Спомини / М. Славінський // Америка. – Філадельфія, – 1960. – Ч. 95–167.
851. Слащев-Крымский Я.А. Белый Крым. 1920 г. : мемуары и док. / Я.А. Слащев-Крымский. – М. : Наука, 1990. – 267 с.
852. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1973. – 255 с.
853. Сливка Ю. Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії / Ю. Сливка // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2000. – Вип. 6. – С. 8–9.
854. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської і української буржуазії (1920–1939) / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 271 с.
855. Слуцкий А. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября / А. Слуцкий, В. Сидоренко. – М. : Профиздат, 1961. – 263 с.
856. Слюсаренко А.Г. Проблеми шкільної освіти за Директорії УНР / А.Г. Слюсаренко, А.М. Пижик // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – Вип. 34. – С. 136–146. – (Історія).
857. Слюсаренко А.Г. Історія української Конституції / А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. – К. : Знання України, 1993. – 191 с.
858. Смоленский С. Крымская катастрофа : (зап. строевого офицера) / С. Смоленский // Крым. архив. – 1996. – № 2. – С. 29–40.
859. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття / В.А. Смолій // Освіта України. – 1997. – 4 лип.
860. Соборна Україна : історична ретроспектива : Третя міжнар. наук. конф. (Черкаси, 9–10 груд. 2005р.) : зб. наук. ст. Вип.4, т.1–2. – К., 2006. Т.1. – 316 с.

Т. 2. – 316 с.

861. Соборність України : історична спадщина і виклики часу : Друга міжнар. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 19–20 трав. 2005р.) : зб. наук. ст. Вип. 3. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 478 с.
862. Соборність, як чинник українського державотворення : (до 90-річчя Акту злуки) : матеріали Всеукр. наук. конф. / відп. ред. Р.Я. Пиріг. – К. : Ін.-т історії України НАН України, 2009. – 230 с.
863. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра : політ. портр. революц. доби / В. Солдатенко. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
864. Солдатенко В. Володимир Винниченко: на перехресті соціал. і націонал. прагнень / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2005. – 324 с.
865. Солдатенко В. Новітні тенденції і актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні : доп. на Міжнар. наук.-теорет. конф. "Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст." / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – №3. – С. 230–231.
866. Солдатенко В. Почему и как готовилось антигетманское восстание / В. Солдатенко // Зеркало недели. – 2008. – 1–8 нояб. (№ 41).
867. Солдатенко В. Проблема національних збройних сил : Уроки історії / В. Солдатенко // Вісн. НАН України. – 1995. – № 5/8. – С. 73–82.
868. Солдатенко В. Три Голгофи : політична доля Володимира Винниченка / В. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2005. – 348 с.
869. Солдатенко В. Українська революція і пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР / В. Солдатенко // Україна дипломатична : наук. щорічник / Дипломат. акад. при М-ві закордон. справ України. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 369–379.
870. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т.1: Рік 1917 / В.Ф. Солдатенко. – Х. : Прапор, 2008. – 560 с.
871. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т.2: Рік 1918 / В.Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009. – 412 с.

872. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т.3: Рік 1919 / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2010. – 455 с.
873. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки : у 4 т. Т.4 : Рік 1920 / В.Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2010. – 447 с.
874. Солдатенко В.Ф. Українська революція : іст. нарис / В.Ф. Солдатенко – К. : Либідь, 1999. – 976 с.
875. Солдатенко В.Ф. Українська революція : концепц. та історіогр. (1918–1920 рр.) / В.Ф. Солдатенко. – К. : Книга Пам'яті України : Просвіта, 1999. – 508 с.
876. Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. / В. Соловйова. – К. : Донецьк : Ін-т історії України НАН України, 2006. – 394 с.
877. Соловйова В. Дипломатична діяльність УНР у листуванні Миколи Василька : (за док. ЦДАВО України) / В. Соловйова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К. 2002. – Вип. 5. – С. 308–319.
878. Соловйова В. Дипломатичне представництво УНР у Речі Посполитій Польській (1919–1920 рр.) / В. Соловйова // *Ukrainica–Polonica*. – К. ; Житомир, 2004. – Ч. I. – С. 159–167.
879. Соловйова В. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Чехословаччині / В. Соловйова // *Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту*. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 175–181. – (Історія, економіка, філософія).
880. Соловйова В. Українська дипломатія у країнах Центральної Європи 1917–1920 рр. / В. Соловйова. – Донецьк : Юго-Восток ЛТД, 2004. – 172 с.
881. Соловйова В. Українська надзвичайна місія в Швейцарії / В. Соловйова // *Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту*. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 61–70. – (Історія, економіка, філософія).
882. Соловйова В.В. Граф Михайло Тишкевич – український дипломат і політичний діяч / В.В. Соловйова // *Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту*. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 115–124. – (Історія, економіка, філософія).
883. Соловйова В.В. Зародження української дипломатичної служби /

- В.В. Соловйова // Проблеми історії України XIX–XX ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 11. – С. 248–256.
884. Соловйова В.В. Консульська служба УНР у Центральноєвропейському регіоні / В.В. Соловйова // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 84–88.
885. Соловйова В.В. Основні напрямки діяльності дипломатичних представництв Директорії Української Народної Республіки / В.В. Соловйова // Десять років незалежності України : минуле та сучасне державотворення : наук. зб. / Ін-т історії України НАН України – К., 2003. – С. 197–203.
886. Солуха П. Договір з Москвою проти Гетьмана Павла Скоропадського : (В. Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви – до Леніна) / П. Солуха. – [Б. м.] : Хутір діда Петра, 1973. – 382 с.
887. Сорока М. Україна – Велика Британія : проблематика взаємозв'язків першої половини XX ст. / М. Сорока // Всесвіт. – 2000. – № 9/10. – С. 174–182.
888. Сорочан Н.А. Всеукраїнська учительська спілка і проблеми управління освітою в Україні в 1917–1920 рр. / Н.А. Сорочан // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 48–54. – (Історія, економіка, філософія).
889. Сохань П. Українська археографія та джерелознавство : здобутки, проблеми, перспективи / П. Сохань // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 11–19.
890. Сохань П.С. М.С. Грушевський і АCADEMIA : ідея, змагання, діяльність / П.С. Сохань, В.І Ульяновський, С.М. Кіржаєв. – К. : Наук. думка, 1993. – 321 с.
891. Споживча кооперація України : іст. та соціал.-екон. аспекти : зб. наук. ст. – К. : Ред. газ. "Вісті Централ. спілки споживч. т-в України", 1996. – 192 с.
892. Спомини Атаназія Андрієвського // Січ. – Чикаго, 1925. – 15 груд. – Ч. 24.
893. Срібняк І. Польська доба Симона Петлюри 1920–1923 рр. / І. Срібняк // У 70-річчя Паризької трагедії 1926–1996 : зб. пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 187–199.

894. Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська : до питання про польсько-укр. взаємини 1919–1920 рр. / І. Срібняк // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. пр. Другого конкурсу петлюрознавців України. – К., 1995. – С. 137–164.
895. Стаднюк Т. Діяльність Олександра Яковича Шульгина на чолі української надзвичайної дипломатичної місії в Парижі у 1921 р. / Т. Стаднюк // Міжнародні зв'язки України : наук. пошуки і знахідки. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 75–89.
896. Станімір О. З італійського фронту на український в листопаді 1918 р. / О. Станімір // Вісті комбатанта. – Торонто, 1966. – № 2. – С. 26–33.
897. Станімір О. Нарада відпоручників УГА в Начальній Команді в Бірзулі / О. Станімір // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1960. – № 5. – С. 17–19.
898. Станішевський Ю.О. Театр, народжений революцією : нариси історії укр. радян. театрал. культури. 1917–1987 / Ю.О. Станішевський. – К. : Мистец., 1987. – 243 с.
899. Стахів М. Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918) : в 2 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1958–1959.
900. Стахів М. Західна Україна : нарис історії держ. буд-ва та збройн. і дипломат. оборони в 1918–1923 рр. : у 7 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1959–1961.
901. Стахів М. Стан духа й дисципліни в Армії УНР в січ. 1919 р. / М. Стахів. // Вісті комбатанта. – Торонто, 1962. – № 2. – С. 14–19.
902. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні : нариси з історії третьої воен. інвазії Совет. Росії в Україні і розвитку окупаційн. системи в часі : листоп. 1919–листоп. 1924 / М. Стахів. – Нью-Йорк, 1968. – 244 с.
903. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.1 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1962. – 272 с.
904. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.2 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1963. – 248 с.
905. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.3 / М. Стахів. – Торонто :

- Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1963. – 276 с.
906. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.4 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1964. – 352 с.
907. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.5 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1964. – 248 с.
908. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.6 / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1965. – 247 с.
909. Стахів М. Україна в добі Директорі УНР : у 7 т. Т.7. / М. Стахів. – Торонто : Укр. наук.-видав. б-ка в Скрантоні, 1966. – 432 с.
910. Стельмах С.П. У пошуках утраченої правди : теорет. дискусії в сучас. укр. історіогр. / С.П. Стельмах // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – Вип. 63/64. – С. 12–14. – (Історія).
911. Стефанів З. Історія українського війська / З. Стефанів // Київ. старовина. – 1993. – № 2. – С. 81–99.
912. Стефанів З. Коротка історія українського війська : в 3 т. / З. Стефанів – Л., 1937–1938.
913. Стефанів З. Українські Збройні Сили в 1917–1921 рр. : воєн.-іст. нарис. Ч.1. / З. Стефанів. – Коломия : Наша Сила, 1935. – 123 с.
914. Сторіччя матері "Просвіти" : нарис історії матірнього т-ва "Просвіта" і огляд просвіт. т-в у Канаді. – Вінніпег ; Магнітоба Канада : Накладом Укр. Т-ва Читальні "Просвіта", 1968. – 309 с.
915. Стрельський Г.В. Маловідомі діячі революційного та національно-визвольного руху в Україні / Г.В. Стрельський // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993. – С. 159–186.
916. Стрельський Г. М.С. Тишкевич і перша дипломатична місія УНР у Ватикані / Г. Стрельський // Наук. вісн. Дипломат. акад. України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 305–312.
917. Стрельський Г. Олександр Шульгин – учений і політик : (перший міністр закордон. справ УНР) / Г. Стрельський // Київ. старовина. – 1994. – № 3. –

С. 80–88.

918. Супруненко М.І. Боротьба трудящих України проти денікінщини / М.І. Супруненко. – К. : Наук. думка, 1979. – 287 с.
919. Супруненко М.І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918–1920 рр.) / М.І. Супруненко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1951. – 343 с.
920. Супруненко М.І. Про стан і завдання наукової розробки проблем історії Великої Жовтневої соціалістичної революції / М.І. Супруненко, М.А. Рубач // Укр. іст. журн. – 1965. – № 10. – С. 35–45.
921. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920) / Н.И. Супруненко. – М. : Наука, 1966. – 455 с.
922. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР : у 2 т. Т.1 / [авт. : А.В. Лихолат, П.К. Стоян, П.М. Балковий та ін.] – К. : Наук. думка, 1973. – 319 с.
923. Табачник Д. Репрезентанти Війська Українського : сторінки історії військов. аташату України доби визвольних змагань / Д. Табачник, Д. Веденєєв // Військо України. – К., 1993. – № 2/3. – С. 94–100.
924. Табачник Д.В. Українська держава і біла гвардія : від протистояння до запізніл. компромісу / Д.В. Табачник // Політика і час. – 1996. – № 7. – С. 59–67.
925. Табачник Д.В. Українська держава і біла гвардія : від протистояння до запізнілого компромісу / Д.В. Табачник // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 67–74.
926. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. Таран // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 30–39 ; 1999. – № 1. – С. 85–91.
927. Таран Л. Українська історична наука вчора і сьогодні / Л. Таран // Історія України. – 1998. – № 7. – С. 1–2.
928. Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 року і його оцінка українською

- дипломатією / Ю. Терещенко // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; [редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Фастів, 1999. – С. 130–139.
929. Терещенко Ю. Український національний союз : виникнення і діяльність / Ю. Терещенко // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі : тези Міжвуз. наук.-практ. конф. (листоп. 1992). – К., 1992. – С. 34–36.
930. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине : очерк истории экон. политики (1917–1920) / Ю.И. Терещенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 255 с.
931. Тимошевський В. З призабутих сторінок історії / В.Тимошевський. – Торонто, 1986. – Ч. 7–8.
932. Тинченко А.Ю. Українське офіцерство : шляхи скорботи та забуття, 1917–1921 рр. Ч. 1 : Біографічно-довідкова / А.Ю. Тинченко ; післямова В. Сергійчука. – К. : Тиражувал. центр УРП, 1995. – 259 с.
933. Тишкевич М. Уривки із спогадів / М. Тишкевич // Літ.-наук. вісн. – 1928. – № 3, 5, 7/8, 9; 1929. – № 3, 9.
934. Тищик Б.Й. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 : (до 75-річчя утворення) / Б.Й. Тищик, О.А. Вівчаренко. – Коломия : Вік, 1993. – 120 с.
935. Ткачук А. Симон Петлюра : політич. портр. / А. Ткачук // Київ. старовина. – К., 1992. – № 6. – С. 60–70; 1993. – № 1. – С. 39–59.
936. Токаржевський-Карашевич І. До джерел наших державних традицій : (уривки із недрук. тв. "Історія української дипломатії") / І. Токаржевський-Карашевич // Визвол. шлях. – Лондон, 1955. – № 4.
937. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921рр.) / І. Токаржевський-Карашевич // Визвол. шлях. – Лондон, 1952. – № 7 – С. 25–34.
938. Томашівський С. Під колесами історії / С. Томашівський. – 2-ге вид. – Нью-

Йорк : Булава, 1962. – 111с.

939. Трагедія Галицької України : матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини та кроваві роки 1918, 1919 і 1920 / (зладив й упорядкував О. Мегас). – Вінніпег, 1920. – 252с.
940. Трембіцький В. Американські українці в допомозі Українській Державі і її народів 1914–1923 рр. / В. Трембіцький // Альманах Українського народного союзу на рік 1971. – Нью-Йорк, [Б.р.]. – С. 49–62.
941. Трембіцький В. Дванадцять українських конституцій / В. Трембіцький // Альманах Українського народного союзу. – Джерзі Сіті ; Нью-Йорк, 1997. – С. 52–60.
942. Трембіцький В. Українська консульська служба. 1918–1924 рр. / В. Трембіцький // Літ. Україна. – 1990. – 9, 16 серп.
943. Трембіцький В. Хрест в українських державних інсигніях, на гербах та прапорах в 1918–1920 рр. / В. Трембіцький // Богословія. – Рим, 1984. – Т. 48.
944. Трутенко В. 3-тя Залізна дивізія з початку Зимового походу 6.XII. 1919 – 7.I. 1920 / В. Трутенко. – [Б.м., б.р.]. – 12 с.
945. Турченко Ф. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
946. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К. ; О. : Вища шк., 1987. – 199 с.
947. Турченко Ф.Г. Микола Міхновський : життя і слово / Ф.Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
948. Турченко Ф.Г. Південна Україна в період Директорії Української Народної Республіки / Ф.Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 174–188.
949. Тхоржевський Д. Трудова політехнічна школа : міфи і реальність (1917–1945 рр.) / Д. Тхоржевський, А. Вихрущ. – К. : КДПУ, 1994. – 135 с.
950. Тхоржевський Р.Й. Паперові гроші України 1917–1920 рр. : (Центральна Рада, Гетьманщина, Директорія) / Р.Й. Тхоржевський // Вісн. Нац. банку

- України. – К., 1996. – № 4. – С. 81–89.
951. Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) / І.І. Тюрменко ; передм. Н.І. Миронець. – К. : ВІПОЛ, 1998. – 282 с.
952. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. 1: (Політичний огляд) : з док. в тексті і дод. / Ю. Тютюнник. – Коломия ; К. : Трембіта, 1923. – 99 с.
953. У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920 / ред. М. Крат, Ф. Грінченко. – Нью-Йорк, 1973. – 280 с.
954. У боротьбі за українську пролетарську культуру. – Х. : Молодий більшовик, 1931. – 181 с.
955. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія : матеріали до історії війська УНР : рік 1919 / О. Удовиченко ; упоряд. О. Вишнівський ; передм. Л. Шанковського. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 264 с.
956. Удовиченко О. Україна у війні за державність : історія організації і бойов. дій Укр. збройн. сил, 1917–1921 / О.Удовиченко. – Вінніпег : Вид. Д. Микитюк, 1954. – 176 с.
957. Удовиченко П.П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.) / П.П. Удовиченко. – К., 1957. – 80 с.
958. Удод О.А. Про психоісторичний підхід до історії / О.А. Удод // Бористен. – 2000. – № 3. – С. 12–13.
959. Удод О.А. Україна : філософія історії / О.А. Удод. – К., 2003. – 120 с.
960. Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття : матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. 20–21 листоп. 2007 р. / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2007. – 581 с.
961. Україна крізь віки : в 15 т. Т. 10 : Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с.
962. Україна ХХ ст. : проблеми національного відродження : зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1993. – 176 с.
963. Українська воєнна фльота // Історія українського війська. – Л., 1922. – С. 433–446.

964. Українська державність: генеза, історичний розвиток, традиція : матеріали Всеукр. наук. конф. (Житомир, 23–24 берез. 2006 р.). – Житомир, 2006.
965. Українська державність у ХХ столітті : іст.-політолог. аналіз / кер. авт. кол. О. Дергачов : ред. кол. укр. наук. журн. "Політ. думка" ; Ін-т поскомуніст. сусп.-ва. – К. : Політ. думка, 1996. – 448 с.
966. Українська історична наука на шляху творчого поступу : III Міжнар. наук. конгр. укр. істориків (Луцьк, 17–19 трав. 2006 р.) : в 3. т. – Луцьк : Вежа, 2007–2008.
Т.1. – 2007. – 390 с.
Т.2. – 2007. – 384 с.
Т.3. – 2008. – 540 с.
967. Українська Народна Республіка – 90 років з дня проголошення : наук. читання (Чернігів, 25 жовт. 2007р.) // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 229.
968. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / Т.А. Бевз, Д.В. Веденєєв, І.Л. Гошуляк та ін. – К. : Парламент. вид-во, 1998. – 248 с.
969. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) : наук.-бібліогр. вид. / уклад. : А.Л. Панова, В.Ф. Солдатенко, Л.В. Беляєва та ін. ; ред. кол. : О.С. Онищенко (голова) та ін. НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 2001. – 807 с.
970. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. : у 3 т. Т. 2 – К.: Політвидав України, 1968. – 423 с.
971. Українська сільськогосподарська кооперація : з нагоди 10-ї річниці заснування "Централу". Зб.1. – Подєбради : Кооператив. фонд ім. В. Доманицького, 1926.
972. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В.Ф. Солдатенко та ін.] ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К. : Парламент. вид-во, 2007. – 576 с.
973. Український драматичний театр : нариси історії : в 2 т. Т.2. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 646 с.

974. Українські культурні цінності в Росії. 1917–1918 : перша спроба повернення / упоряд. С. Кот, О. Нестуля. – К. : Соборна Україна, 1996. – 300 с.
975. Ульяновська С.В. Долаючи фальшиві догми / С.В. Ульяновська // Сл. і час. – 1991. – № 3. – С. 79–83.
976. Ульяновський В. Історик права і громадський діяч : (А.І. Яковлів) / В. Ульяновський // Київ. старовина. – 1994. – № 5. – С. 8–11.
977. Уряди України у ХХ ст. : наук.-док. вид. / С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.). – К. : Наук. думка, 2001. – 608 с.
978. Устименко В. Передмова / В. Устименко // Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С. III–XV.
979. Устименко В. С.В. Петлюра про зовнішню політику Директорії / В. Устименко // Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань : зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України та ін. ; [редкол. : В. Верстюк (відп. ред.) та ін.]. – Фастів, 1999. – С. 43–52.
980. Феденко П. Влада Павла Скоропадського : (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні) / П.Феденко. – Лондон ; Мюнхен : Наше слово, 1968. – 32 с.
981. Феденко П. Повстання нації / П. Феденко // Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 90–98.
982. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон ; Париж ; Мюнхен : Наше слово, 1968. – 229 с.
983. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. / П. Феденко – Подєбради : Вид-во Укр. техн.-госп. ін-ту, 1934. – 171 с.
984. Феденко П. (Самовидець П.) Фермент нації : (з приводу роковин походу 6.XII. 1919–6.V.1920) / П. Феденко (П. Самовидець) // Вільна Україна. – Л.; К., 1921. – № 1/2. – С. 126–139.
985. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя : спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. Фещенко-Чопівський ; передм. В. О. Шевчука. – Житомир : Житомир. вісн., 1992. – 124 с.
986. Филиппов Н. Украинская контрреволюция на службе Англии, Франции,

- Польши / Н. Филиппов. – М. : Москов. рабочий, 1927. – 156 с.
987. Филонович В. Перший Зимовий похід / В. Филонович // Трибуна. – Міннеаполіс; Детройт, 1980. – № 6. – С. 3–7.
988. Філіпович Н. Боротьба політичних течій у Луцькій повітовій "Просвіті" (1918–1935 рр.) / Н. Філіпович // Зб. навч.-метод. матеріалів та наук. ст. іст. ф-ту Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – Вип. 5. – С. 117–122.
989. Філіпович Н. Організаційна мережа товариства "Просвіта" у Луцькому повіті (1918–1932 рр.) / Н. Філоненко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – Вип. 1. – С. 63–69. – (Історичні науки).
990. Філоненко С. Освітня політика українських урядів у 1917–1920 рр. / С. Філоненко // Педагогіка і психологія. – 1995. – № 2. – С. 156–163.
991. Фомин А.И. Культурное строительство в первые годы Советской власти (1917–1920) / А.И. Фомин. – Х. : Вища шк., 1987. – 151 с.
992. Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. : матеріали Всеукр. наук. конф. (Кам'янець-Поділ., 6–7 груд. 2007 р.). – Кам'янець-Поділ. : Оіюм, 2008. – 336 с.
993. Франко П. Летунський відділ УГА / П. Франко // Літопис Червоної Калини. – Л., 1937. – № 10. – С. 3–5; № 11. – С. 9–12.
994. Характерник. Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. : (уривок зі спогадів) / / Характерник / Історичний календар–альманах "Червоної Калини" на 1928 рік. – Л.; К., 1927. – С. 114–119.
995. Харченко В. Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції / В. Харченко // Симон Петлюра та українська національна революція : зб. пр. другого конкурсу петлюрознавців України / упоряд. та передм. В. Михальчука. – К., 1995. – С. 218–256.
996. Хвиля А. Нариси історії партії / А. Хвиля // Боротьба – Чернігів, 1919. – Ч. 17, 19, 22.
997. Хмель И.В. Аграрные преобразования на Украине 1917–1920 гг. / И.В.

- Хмель. – К. : Наук. думка, 1990. – 240 с.
998. Хміль І.С. З прапором миру крізь полум'я війни : дипломат. діяльн. Української РСР (1917–1920) / І.С. Хміль. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – 355 с.
999. Хміль І.С. Петлюра і петлюрівщина / І.С. Хміль // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 107–112.
1000. Хома І. Апостольський Престіл і Україна, 1919–1922 / І. Хома. – Рим, 1987. – 134 с.
1001. Хотин в огне восстания : сб., посвящен. десятилетию Хотинского восстания. – М., 1929.
1002. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Українська революція : розвідки і матеріали. Кн.1, т.1 / П. Христюк. – Прага, 1921. – 152 с.
1003. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Українська революція : розвідки і матеріали. Кн. 2, т.2 / П. Христюк. – Прага, 1921. – 200 с.
1004. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т.3 / П. Христюк. – Прага, 1921. – 160 с.
1005. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т.4. / П. Христюк. – Прага, 1922. – 192 с.
1006. Христюк П. Нарис історії класової боротьби та соціалізму : в 3 ч. / П. Христюк – Х. : Держвидав України, 1925.
1007. Хто такі соціалісти-революціонери і чого вони домагаються ? – [Б.м., б.р.]. – 16 с.
1008. Цвенгрош Г. Визнання Францією Української Народної Республіки і роль Жана Пелісьє / Г. Цвенгрош // Українська державність : історія і сучасність : матеріали наук. конф. (січ. 1993) / Ін-т систем. дослідж. освіти України. – К., 1993. – С. 207–209.
1009. Цвенгрош Г. Роль графа Михайла Тишкевича у національних змаганнях за вільну, незалежну і соборну Україну, за її політичне визнання Французькою

- республікою / Г. Цвенгрош // Зб. пр. і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької / Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Л., 1998. – С. 179–209.
1010. Цегельський Л. Від легенд до правди : спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листоп. 1918 р. / Л. Цегельський. – Нью-Йорк : Булава, 1960. – 313 с.
1011. Цегельський Л. Спогади / Л. Цегельський. – Філадельфія, 1937.
1012. Ципко К.Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та з'єднання з Радянської Україною / К.Г. Ципко. – Чернівці, 1959.
1013. Чабан М.П. Діячі Січеславської "Просвіти" (1905–1921) : бібліограф. слов. : близько 670 імен / М.П. Чабан ; Наук. т-во ім. Т.Г. Шевченка. – Д., ІМА–Прес., 2002. – 535 с.
1014. Чайковський А. Чорні рядки : мої спомини за час від 1 листоп. 1918 до 13 трав. 1919 / А. Чайковський. – Л. : Червона Калина, 1930. – 119 с.
1015. Чередниченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору / В. Чередниченко // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 19. – С. 47–52.
1016. Чередниченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору / В. Чередниченко // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 20. – С. 76–82.
1017. Чередниченко В. Від Брестської угоди до Варшавського договору / В. Чередниченко // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 21. – С. 80–85.
1018. Чередниченко В.П. Анатомія зради : укр. буржуаз. націоналізм – знаряддя антирадян. політики імперіалізму / В. Чередниченко. – К. : Політвидав України, 1978. – 334 с.
1019. Черная книга : сб. ст. и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918–1919 гг. / ред. и предисл. А. Г. Шлихтера. – [Б.м.] : Госиздат, 1925. – 433 с.
1020. Чижевський Г. Коротка історія 3-ої Залізної дивізії, 1919–1.VI. 1922 / Г. Чижевський. – Каліш, 1922. – 56 с.
1021. Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920 / Л. Чикаленко. – Нью-Йорк : Наша Батьківщина, 1963. – 167с.

1022. Чіхрадзе О. Моральний стан військ УНР у період розгортання Другої українсько-більшовицької війни (січень–травень 1919 р.) / О. Чіхрадзе // Військово-науковий вісн. / Військов. ін.-т при Нац. ун-ті "Львів. політехніка". – Л., 2000. – № 2. – С. 114–120.
1023. Чіхрадзе О. Підготовка та початок війни більшовицької Росії проти України (осінь 1918–зима 1919 рр.) / О. Чіхрадзе // Військово-науковий вісн. / Військов. ін.-т при Нац. ун-ті "Львів. політехніка". – Л., 2001. – № 3. – С. 184–195.
1024. Чоп В.М. Союз і змова: обставини підписання і розриву військово–політичної угоди РПАУ (махновців) та УНР (вересень 1919 р.) / В.М. Чоп // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 206–221.
1025. Чорний С. Український театр і драматургія / С. Чорний. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Вид-во ЗТЗУ, 1980. – 468 с.
1026. Чубатий М. Українська історична наука : (її розвиток і досягнення) / М. Чубатий. – Філадельфія : Америка Па вид-во, 1971. – 52 с.
1027. Шандрук П. Армія УНР та її боротьба за державність / П. Шандрук // Гуртуймося. – Прага, 1932. – № 9. – С. 7–14.
1028. Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. : (за написання воєн. історії перших визвол. змагань в укр. та чужих мовах) / Л. Шанковський // Укр. самостійник. – Мюнхен, 1959. – Ч. 3.
1029. Шанковський Л. Замітки до праці о. І. Нагаєвського "History of the Modern Ukrainian State 1917–1923" / Л. Шанковський // Укр. історик. – 1967. – Ч. 3–4.
1030. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Л. Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
1031. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974. – 396 с.
1032. Шанковський Л. Цифри, факти, висновки : (з приводу 45-річчя походу об'єднан. укр. армій на Київ) / Л. Шанковський // Вісті. – Мюнхен, 1964. – № 115. – С. 86–88 ; № 116. – С. 124–127.

1033. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 324 с.
1034. Шаповал М. Військо і революція : (соціолог. нарис) / М. Шаповал. – Прага; Л. : Вільна спілка, 1923. – 24 с.
1035. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія : уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1995. – № 11/12. – С. 131–141.
1036. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія : уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1996. – № 1/2. – С. 131–136.
1037. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія : уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1996. – № 5/6. – С. 125–141.
1038. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія : уривки із споминів / М. Шаповал // Вітчизна. – 1996. – № 7/8. – С. 127–140.
1039. Шаповал М. Занепад УНР / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1928. – 42 с.
1040. Шаповал М. Минувшина і будучина української визвольної боротьби / М. Шаповал ; передм. та публ. Н. Миронець) // Київ. старовина. – 1993. – № 5. – С. 42–51.
1041. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. Кн.1 / М. Шаповал. – Відень : Борітеся–Поборете, 1921. – 256 с.
1042. Шаповал М. Шлях визволення : суспіл.-політ. нариси / М. Шаповал. – Прага ; Берлін : Нова Україна, 1923. – 70 с.
1043. Шатан Е. Из истории профессионального движения на Украине в 1918–1919 гг. / Е. Шатан – Х., 1921.
1044. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : стан і статус / Ю. Шевельов. – Нью-Йорк : Сучасність, 1987. – 295 с.
1045. Шевоцуков П. Правда и мифы / П. Шевоцуков // Коммунист. – 1989. – № 8. – С. 72–84.
1046. Шевчук Г.М. Розгром іноземних інтервентів на півдні України і в Криму (листопад 1918–квітень 1919 р.). / Г.М. Шевчук. – К. : Радян. шк.,

1959. – 176 с.
1047. Шейко В. Історія української культури : монографія / В. Шейко. – Х. : ХДАК, 2001. – 400 с.
1048. Шейко В.М. Історія української культури / В.М. Шейко, Л.Г. Тишевська. – К. : Кондор, 2006. – 364 с.
1049. Шелестов Д.К. Десятьнадцатый год : (ист. очерк) / Д.К. Шелестов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 147 с.
1050. Шелухін С. Варшавський договір між Поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року / С. Шелухін. – 2-ге вид. – Прага : Нова Україна, 1926. – 40 с.
1051. Шелухін С. Петлюрівці в світлі права / С. Шелухін – Л. ; Відень, 1922. – 24 с.
1052. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1. – С. 63–79.
1053. Шемет С. Полковник Петро Болбочан : (замітки до історії Запороз. Корпусу 1917–1919 рр.) / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень, 1922–1923. – Кн. 4. – С. 200–236.
1054. Шингарьов І. Історія робітничого професійного руху друкарів Київщини (1901–1926) / І. Шингарьов. – К. : Київ. окрвідділ профспілки робітників поліграф. вир-ва, 1926. – 116 с.
1055. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність в 1917–1921 рр. : спомини і роздуми / М. Шкільник. – Торонто : [Б.в.], 1971. – 368 с.
1056. Шляхтиченко М. До історії Директорії Української Народної Республіки / М. Шляхтиченко // Укр. історик. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1965. – № 1/2. – С. 56–61; № 3/4. – С.53–59.
1057. Шрамченко С. Закон про державну українську флоту та його виконавці / С. Шрамченко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1935. – Зб. 5. – С. 124–136.
1058. Шрамченко С. Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в рр. 1918–1920 / С. Шрамченко // За державність : матеріали до історії війська укр. – Каліш, 1930. – Зб. 2. – С. 120–124.

1059. Шрамченко С. Перші українські марки–шаги (1918–1920) / С. Шрамченко // Укр. філателіст. – Відень, 1931. – № 3/4. – С. 1–3; № 5/6. – С. 4.
1060. Шрамченко С. Українська воєнна фльота 1919–1920 рр. / С. Шрамченко // Історія українського війська. – Л., 1922. – С. 585–593.
1061. Шрамченко С. Українські морські міністри і керуючі морським відомством у рр. 1917–1921 / С. Шрамченко // Літопис Червоної Калини. – Л., 1935. – № 6. – С. 2–3.
1062. Штейн Б. "Русский вопрос" в 1920–1921 гг. / Б. Штейн – М. : Госполитиздат, 1958. – 334 с.
1063. Штейн. Б. "Русский вопрос" на Парижской мирной конференции (1919–1920) / Б. Штейн. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1949. – 463 с.
1064. Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Я. Штендера. – Л. : Червона Калина, 1995. – 255 с.
1065. Штик Ф. З пробоевою сотнею УСС під Львовом : спомин / Ф. Штик // Літопис Червоної Калини. – Л., 1937. – № 7/8. – С. 25–28 ; № 9. – С. 17–18 ; № 10. – С. 20–21.
1066. Шульгин О. Без території : ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин. – К. : Юнінорм Інтер, 1998. – 352 с.
1067. Шульгин О. Державність чи гайдамащина? : зб. ст. та док. / О. Шульгин. – Париж : Меч, 1931. – 47 с.
1068. Шульгин О. Політика : (держ. буд-во України і міжнарод. справи) : ст., док., промови / О. Шульгин. – К. : Друкарь. – 108 с.
1069. Шульгин О. Початки діяльності міністерства закордонних справ України / О. Шульгин // Укр. самостійник. – Мюнхен, 1957. – № 4. – С. 29–32.
1070. Шульгин О. Симон Петлюра та українська закордонна політика / О. Шульгин // Зб. пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – Прага, 1930. – С. 172–176.
1071. Шумський О. Стара і нова Україна / О. Шумський // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 105–112.
1072. Щадилів О. Аграрна реформа і прогрес сільського господарства /

- О. Щадилів. – К., 1918.
1073. Щадилів О. Інструкції по земельних справах селянським спілкам, селянам, земельним управам і агрономам / О. Щадилів. – К. : Вид-во ЦК селян. спілок, 1919. – 24 с.
1074. Щуровський В. Зі записків лікаря бригади УСС / В. Щуровський // Календар Червоної Калини на 1924 рік. : ювілейне вид. в десятиліття виступу УСС, 1914–1924. – Л.; К., 1923. – С. 79–90.
1075. Эйдеман Р. Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом / Р. Эйдеман. – Х. : Изд. Укрпура, 1921. – 48 с.
1076. Эйдеман Р. К вопросу о борьбе с бандитизмом / Р. Эйдеман // Армия и революция. – 1922. – № 2. – С. 3–6.
1077. Эйдеман Р. Очаги отаманщины и бандитизма / Р. Эйдеман. – Х. : Изд. Укрпура, 1921. – 32 с.
1078. Эрде Д. Революция на Украине : от керенщины до немецкой оккупации / Д. Эрде. – Х. : Пролетарий, 1927. – 274 с.
1079. Юрченко А. Хотинское восстание : к истории борьбы крестьян Север. Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов в 1918–1919 гг. / А. Юрченко. – К. : Политиздат Украины, 1948. – 148 с.
1080. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті : (з приводу десятиріччя смерті О. Юрченка) / О. Юрченко ; біогр. нотатки про О. Юрченка Є. Гливинського. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1971. – 402 с.
1081. Юрчук В. Заснування Академії наук України як важливий чинник становлення української державності / В. Юрчук // Українська державність: історія і сучасність : матеріали наук. конф. (січ. 1993) / Ін-т систем. дослідж. освіти України. – К., 1993. – С. 222 – 224.
1082. Яблонський В. Від влади п'ятох до диктатури одного : іст.-політ. аналіз Директорії УНР / В. Яблонський. – К. : Альтерпрес, 2001. – 160 с.
1083. Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР / В. Яблонський // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 42–

55. – (Історія, економіка, філософія).
1084. Яблонський В. Особливості виборів до Трудового Конгресу як легітимного органу Директорії УНР : (за матеріалами Полтав. губернії) / В. Яблонський // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури : тези Всеукр. наук. конф. (Переяслав-Хмельницький, 21–25 верес. 1992 р.). – Переяслав–Хмельницький, 1992. – С. 110–112.
1085. Яблонський В. Проблема конституційної легітимації української влади в добу Директорії УНР / В. Яблонський // Українська державність : історія і сучасність : матеріали наук. конф. (січ. 1993) / Ін-т систем. дослідж. освіти України – К., 1993. – С. 229–231.
1086. Яблонський В.М. Невідомий проект конституції України / В.М. Яблонський // Нова політика. – К.,1996. – № 1. – С. 55–64 ; № 2. – С. 57–60.
1087. Яворовський Є. Денікініада Української Галицької Армії : популяр. нарис / Є. Яворовський. – Яворів : Гарт, 1929. – 32 с.
1088. Яворовський Є. З війни на війну! : (листоп. 1918р.) / Є. Яворовський // Календар т-ва "Просвіти" на 1924. – Л., 1924. – С. 64–68.
1089. Яворський М. Революція на Вкраїні в її головніших етапах / М. Яворський. – Х. : Держвидав України, 1920. – 81 с.
1090. Як була вибрана Директорія // Україна. – 1919. – 15–16 листоп.
1091. Як Петлюра продавав Україну. – Х. : Всеукр. держ. вид-во, 1920. – 12 с.
1092. Якиманский В. К итогам аграрной революции в Украине : по данным анкет. обследования 1923 г. / В. Якиманский. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – 35 с.
1093. Якимович Б. Збройні Сили України : нарис історії / Б. Якимович. – Л. : Просвіта, 1996. – 360 с.
1094. Яковенко Н. До питання про методологію вивчення історії України / Н. Яковенко // Генеза. – 1996. – № 1. – С. 118–123.
1095. Яковлів А. Основи Конституції У.Н.Р. / А. Яковлів. – Нью Йорк. : Укр. вид-во "Говерля", 1964. – 64с.
1096. Якунін В.К. Про деякі питання методології історії України / В.К. Якунін //

Вісн. Дніпропетров. ун-ту. – Д., 1998. – Вип. 3. – С. 14–20. – (Історія і археологія).

1097. Яневський Д. Директорія УНР як міф / Д. Яневський // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 115–121.
1098. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років : спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К. : Дух і літера, 2003. – 767 с.
1099. Янів В. Нарис української культури / В. Янів. – 2-ге вид. скороч. – Нью-Йорк : Шкіл. Рада, 1993. – 96 с.
1100. Ярбій В. Останні дні старшинської школи піхоти УГА / В. Ярбій // Літопис Червоної Калини. – Л., 1931. – № 3. – С. 16–17.
1101. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західньо–Українських землях у 1918–1923 рр./ С. Ярославин. – Філадельфія : Накладом гуртка прихильників, 1956. – 182 с.
1102. Яценко В. Павло Скоропадський та українські патріотичні сили у 1918 р. / В. Яценко // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. – К., 1999. – Т. 5. – С. 30–32. – (Студії з архівної справи та документознавства / Держ. комітет архівів України ; Укр. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства).
1103. Яцюк М. Пошук Директорією зовнішніх союзників у боротьбі за незалежність УНР (кінець 1918–1920 рр.) / М. Яцюк // Схід. – Донецьк, 1999. – № 7. – С. 29–33.
1104. Яшан В. Група "Сигот" / В. Яшан // Українська Галицька Армія : матеріали до історії. Т.3. – Вінніпег : Вид-во Дмитра Микитюка, 1966.

1105. Bohachevsky-Chomiak M. The Directory of the Ukrainian National Republic // The Ukraine, 1917–1921: A Study in revolution / Ed. T. Hunchak. – Cambridge, Harvart Univercity Press, 1977. – P. 82–103.
1106. Deioches A. The Ukrainian Problem and Symon Petlura (The fire and Ashes). – Chicago, 1970. – 109 p.

1107. Himka J. P. The national and Social in the Ukrainian Revolution. The Historiographical Agenda // Arhiv for Sozialgeschichte. – 1994. – № 34. – P. 95–110.
1108. Hunczak T. The Ukraine, 1917–1921 : A Study in Revolution. Distributed by Harvard university Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. – 425 p.
1109. Mace J. Communism and the Dilemmas of National liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918 – 1933. – Cambridge–Massachusetts, 1983. – 334 p.
1110. Procyk. A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton ; Toronto : Canadian institute of the Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.
1111. Reshetar J.S. The Ukrainian Revolution. 1917–1920. A Study in Nationalism. – New York Times Company, 1972. – 366 p.
1112. Subtelny O. The current State of Ukrainian Historiography // Journal of Ukrainian Studies. – Edmonton, 1993. – Vol. 18, № 1/2. – P. 33–54.
1113. The Political and Social Ideas of Vjaceslav Lypynskij // Harvard Ukrainian Studies, 1985. – Vol. IX, № 3/4. – P. 157–158.

Дисертації та автореферати

1114. Агафонова Н.В. Становлення національної системи освіти в Україні: 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.В. Агафонова. – О., 1998. – 16 с.
1115. Акуленко В.І. Становлення і розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в Україні (1917–1991 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : у формі наук. доп. : спец. 12. 00.01 "Теорія та історія держави і права" / В.І. Акуленко. – К., 1992. – 33 с.
1116. Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.). : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Б.І. Андрусишин. – 1997. – 44 с.

1117. Анісімов К.В. Однострої збройних сил України періоду національних змагань 1917–1920 р. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / К.В. Анісімов. – Донецьк, 2002. – 19 с.
1118. Бадєєва Л.І. Діяльність товариства "Просвіта" на Лівобережній Україні у ХХ столітті : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.І. Бадєєва. – Х., 2004. – 20 с.
1119. Бандрівський М.С. Пам'яткоохоронна діяльність церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ–ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М.С. Бандрівський. – Л., 2001. – 20 с.
1120. Білян П.Я. Історіографія Української революції 1917–початку 1918 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / П.Я. Білян. – Л., 2001. – 18 с.
1121. Благовісний С.Г. Організаційно-правові засади діяльності урядів "першої" та "другої" УНР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12. 00.01 "Теорія та історія держави і права" / С.Г. Благовісний . – Х., 2005. – 21 с.
1122. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.М. Боган. – О., 2004. – 20 с.
1123. Богуславська В.Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.Г. Богуславська. – Донецьк, 2001. – 19 с.
1124. Бурачок Л.В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1863–1940) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.В. Бурачок. – Івано–Франків., 2006. – 20 с.
1125. Варгатюк С.В. Зовнішня політика Директорії УНР : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / С.В. Варгатюк. – К., 1996. – 26 с.
1126. Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918–квітень

- 1919 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Р.Ю. Васковський. – Д., 1999. – 20 с.
1127. Везомська С.Ж. Ф. Ернст у пам'яткоохоронному русі України 1917–1933 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.Ж. Везомська. – Х., 2005. – 17 с.
1128. Веденєєв Д.В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917–1920 рр) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Д.В. Веденєєв. – К., 1994. – 17 с.
1129. Вівсяна І.А. Національно-культурна співпраця українців Галичини та Наддніпрянщини у 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І.А. Вівсяна. – К., 2003. – 18 с.
1130. Войналович О.О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917–1938 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / О.О. Войналович. – К., 1993. – 23 с.
1131. Волковинський В.М. Нестор Махно в історії національно-визвольних і соціальних змагань в Україні : автореф. дис. ... докт. іст. наук у формі наук. доп. : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.М. Волковинський. – К., 1996. – 79 с.
1132. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917–1918 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Г.І. Гаврилюк. – Х., 1998. – 17 с.
1133. Гарат Р.М. Діяльність товариства "Просвіта" в Галичині (1868–1921рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Р.М. Гарат. – Чернівці, 2004. – 17 с.
1134. Герасименко М.В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917–листопад 1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / М.В. Герасименко. – К., 2005. – 24 с.
1135. Герман О.М. Діяльність товариства "Просвіта" на Поділлі наприкінці ХІХ і в

- першій половині ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О.М. Герман. – Чернівці, 1995. – 24с.
1136. Гонюкова Л.В. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Софії Русової (1870–1940 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.В. Гонюкова. – К., 2000. – 19 с.
1137. Грибенко О.М. Державотворчі процеси в Наддніпрянській Україні 1917–1920 рр. : історичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.М. Грибенко. – Луганськ, 2007. – 20 с.
1138. Грибоєдов С.В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського : історіографічне дослідження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / С.В. Грибоєдов. – К., 2001. – 19 с.
1139. Губа П.І. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / П.І. Губа. – К., 2007. – 39 с.
1140. Демчучен О.М. Формування збройних сил Української Народної Республіки доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / О.М. Демчучен. – К., 2009. — 20 с.
1141. Дзейко Ж.О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права" / Ж.О. Дзейко. – К., 1996. – 24 с.
1142. Довган Ю.Л. Політика Франції, Великої Британії та США щодо національної державності України в 1917–1920 рр. у вітчизняній та українській зарубіжній історіографіях : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Ю.Л. Довган. – К., 2006. – 18 с.
1143. Дутчак Г.О. Державна політика в Україні у галузі театрального мистецтва (1917–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія

України" / Г.О Дутчак. – Черкаси, 2004. – 20 с.

1144. Єпик Л.І. Костянтин Андріанович Мацієвич – державний і громадсько-політичний діяч : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.І. Єпик. – К., 2009. – 20 с.
1145. Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12. 00.01 "Теорія та історія держави і права" / В.М. Єрмолаєв. – Х., 2006. – 40 с.
1146. Єфименко О.Г. Українські політичні партії та їх роль у розвитку державотворчих процесів в Україні (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.Г. Єфименко. – Х., 1998. – 18 с.
1147. Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917–1920) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12. 00.01 "Теорія та історія держави і права" / Н.В. Єфремова. – О., 2002. – 20 с.
1148. Задунайський В.В. Збройні Сили УНР (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.В. Задунайський. – К., 1995. – 21 с.
1149. Захарченко П.П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / П.П. Захарченко. – К., 1997. – 23 с.
1150. Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. : (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Н.І. Земзюліна. – К., 1998. – 16 с.
1151. Ісаков П.М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1917–листопад 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / П.М. Ісаков. – К., 2001. – 23 с.
1152. Каліберда Ю.Ю. Військова мемуаристика як джерело вивчення українських військових формувань 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / Ю.Ю. Каліберда. – К., 1993. – 19 с.

1153. Камінський Є.Є. Політика США в українському питанні (1917–1990 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.03 "Загальна історія" / Є.Є. Камінський. – К., 1993. – 36 с.
1154. Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917–1921 рр.) : історіографія : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / В.П. Капелюшний. – К., 2004. – 46 с.
1155. Ківшар Т.Г. Український книжковий рух : книговидання та книгопоширення (1917–1923 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.08 "Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство" / Т.Г. Ківшар. – К., 1996. – 46 с.
1156. Клименко Т.А. Розвиток архівної справи на Черкащині (1919–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Т.А. Клименко. – К., 2004. – 20 с.
1157. Клименко-Мудрий В.С. Національно-демократичний рух за часів Української Держави гетьмана Скоропадського: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.С. Клименко-Мудрий. – К., 1997. – 22 с.
1158. Клинтух Ю.Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "История коммунистической партии Советского Союза" / Ю.Ф. Клинтух. – О., 1973. – 33с.
1159. Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.А. Ковальова. – Д., 1999. – 18 с.
1160. Ковальчук М.А. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М.А. Ковальчук. – К., 2005. – 19 с.
1161. Козерод О.В. Білий рух в Україні (червень 1917–листопад 1920 рр.) :

- історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / О.В. Козерод. – Д., 1996. – 24 с.
1162. Кокошко Ф.І. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917–кінець 1920-х рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ф.І. Кокошко. – Донецьк, 1999. – 18 с.
1163. Котляр Ю.В. Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919–на початку 1920 рр. : (на матеріалах Півдня України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю.В. Котляр. – О., 1997. – 16 с.
1164. Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період української державності 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Л.В. Кравчук. – Чернівці, 1996. – 23 с.
1165. Красівський О.Я. Українсько-польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918–1923 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.05 "Етнологія" / О.Я. Красівський. – К., 1999. – 35 с.
1166. Кривизюк Л.П. Вишкіл та виховна робота в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / Л.П. Кривизюк. – Л., 2001. – 19 с.
1167. Кройтор В.К. Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.К. Кройтор. – О., 2007. – 20 с.
1168. Крупина В.О. Білий рух в Україні (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.О. Крупина. – К., 2005. – 17 с.
1169. Крупський І.В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу : (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / І.В. Крупський. – К., 1996. – 29 с.

1170. Курас Г.М. Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.09 "Історіографія, джерелознавство і методи історичного дослідження" / Г.М. Курас. – Д., 1992. – 19 с.
1171. Кучик О.С. Україна в зовнішній політиці Антанти (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.С. Кучик. – Л., 2001. – 19 с.
1172. Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р.–липень 1919 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.Д. Левченко. – Л., 2002. – 19 с.
1173. Лисенко А.А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / А.А. Лисенко. – К., 2002. – 23 с.
1174. Литвин М.Р. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М.Р. Литвин. – Л., 1999. – 36 с.
1175. Литвин С.Х. Симон Петлюра у національно-визвольній боротьбі українського народу (1917–1926) : історіографічні та джерелознавчі аспекти : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / С.Х. Литвин. – К., 2000. – 35 с.
1176. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень–листопад 1919 року) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.С. Лозовий. – К., 1998. – 19 с.
1177. Любовець О.М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.М. Любовець. – К., 2006. – 31 с.
1178. Любовець О.М. Партія боротьбистів в українській революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.М. Любовець. – К., 1993. – 17 с.

1179. Малькін В.П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / В.П. Малькін. – Л., 2009. – 19 с.
1180. Малюта О.В. "Просвіта" у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.В. Малюта. – К., 2005. – 20 с.
1181. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні : питання теорії і практики (1917–черв. 1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Р.В. Маньковська. – К., 1997. – 21с.
1182. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918–1921 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Т.І. Мармазова. – Донецьк, 2003. – 19 с.
1183. Масюк С.О. Діяльність товариств "Просвіта" в Україні (березень 1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.О. Масюк. – К., 1997. – 25 с.
1184. Матвєєва Л.В. Національна академія наук України : етапи розвитку та доля вчених : (історико-джерелознавче дослідження) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Л.В. Матвєєва. – К., 1996. – 55 с.
1185. Матвієнко В.М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.М. Матвієнко. – К., 2003. – 40 с.
1186. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1917-го – 1930-х років : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / І.Б. Матяш. – К., 2001. – 33 с.
1187. Мина Ж.В. Збройні сили Директорії УНР та їх боротьба за державну незалежність України (листопад 1918 р.– листопад 1920 р.) : автореф. дис. ...

- канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / Ж.В. Мина. – Л., 2008. – 20 с.
1188. Михайленко Г.М. Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.) : інтелектуальна біографія історика : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Г.М. Михайленко; – К., 2009. – 20 с.
1189. Науменко А.О. Національно-патріотичне виховання в Армії Української Народної Республіки періоду Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / А.О. Науменко. – К., 2004. – 20 с.
1190. Нестеров О.В. Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.В. Нестеров. – К., 2001. – 19 с.
1191. Нестуля О.О. Церковна старовина України (1917–1941 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / О.О. Нестуля. – К., 1996. – 33 с.
1192. Огієнко В.І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.І. Огієнко. – К., 2008. – 14 с.
1193. Олійник С.В. Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919–травень 1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / С.В. Олійник. – Чернівці, 2004. – 20 с.
1194. Очеретяний В.В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868–1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.В. Очеретяний. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.
1195. Павлюк О.В. Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.03 "Загальна історія" / О.В. Павлюк. – К., 1993. – 21 с.
1196. Панчук А.М. Історіографія Західно–Української Народної Республіки (1918–2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06

- "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / А.М. Панчук. – К., 2000. – 20 с.
1197. Пархоменко В.А. Українські національні військові формування на Півдні України у 1917– на початку 1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.А. Пархоменко. – Донецьк, 2000. – 19 с.
1198. Пижик А.М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / А.М. Пижик. – К., 1998. – 19 с.
1199. Полушкина В.А. Рост влияния большевиков и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.01 "История Коммунистической партии Советского Союза" / В.А. Полушкина. – К., 1972. – 40 с.
1200. Попенко Я.В. Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Я.В. Попенко. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
1201. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917–1933 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Л.В. Потапова. – Луганськ, 1998. – 16 с.
1202. Присяжнюк А.Й. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918–початок 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "Теорія та історія держави і права" / А.Й. Присяжнюк. – Х., 2002. – 19 с.
1203. Радченко Л.О. Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 років у новітній вітчизняній літературі : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Л.О. Радченко. – Х., 1996. – 26 с.
1204. Рафальський О.О. Національні меншини України в ХХ столітті : історіографія : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / О.О. Рафальський. –

- К., 2001. – 45 с.
1205. Реєнт О.П. Робітники України в 1917–1920 рр. : (соціал.-політ. та екон. зміни) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О.П. Реєнт. – К., 1994. – 50 с.
1206. Розовик. Д.Ф. Національно-культурне будівництво в Україні в 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Д.Ф. Розовик. – К., 2004. – 38 с.
1207. Романько І.І. Розвиток театрального мистецтва України в 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І.І. Романько. – К., 1999. – 19 с.
1208. Ротар Н.Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Н.Ю. Ротар. – Чернівці, 1996. – 22 с.
1209. Рудий Г.Я. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / Г.Я. Рудий. – К., 2004. – 33 с.
1210. Савчук Б.П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст.–кінець 30-х років ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Б.П. Савчук. – Чернівці, 1999. – 32 с.
1211. Слюсаренко П.М. Армія Української Народної Республіки в умовах боротьби за українську державність (вересень 1919 – листопад 1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / П.М. Слюсаренко. – К., 2006. – 20 с.
1212. Собчинська М.М. Становлення і розвиток шкільництва і педагогічної думки в Українській Народній Республіці (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / М.М. Собчинська. – К., 1995. – 24 с.
1213. Соловійова В.В. Формування та діяльність дипломатичних представництв

- українських національних урядів 1917–1921 рр. : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.В. Соловійова. – Донецьк, 2006. – 35 с.
1214. Стецюк Н.В. Конституціоналізм в українській політичній та правовій думці (середина XIX ст.–кінець 80-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12. 00.01 "Теорія та історія держави і права" / Н.В. Стецюк. – К., 2003. – 20 с.
1215. Стрілець В.В. Державотворча діяльність політичних партій України (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.В. Стрілець. – К., 1992. – 20 с.
1216. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : іст. аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю.В. Телячий. – Чернівці, 2000. – 16 с.
1217. Терещенко Ю.И. Политическая борьба на выборах в городские думы Украины в 1917 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.01 "История Коммунистической партии Советского Союза" / Ю.И. Терещенко. – К., 1971. – 30 с.
1218. Ткачук П.П. Організація артилерійських частин та їх бойова діяльність по захисту української державності 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / П.П. Ткачук. – К., 2004. – 19 с.
1219. Томюк І.М. Галицька армія у боротьбі за державність і соборність України (1918–1920) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / І.М. Томюк. – Л., 2004. – 20 с.
1220. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 років : (іст. аспект) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / І.А. Фареній. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.
1221. Федоровський Ю.Р. Повстанський рух в Донбасі та Махно : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю.Р. Федоровський. – Донецьк, 2000. – 20 с.

1222. Філіпович М.Б. Луцька "Просвіта" (1918–1935 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М.Б. Філіпович. – Л., 2002. – 23 с.
1223. Фуртес О.О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / О.О. Фуртес. – Л., 2009. – 20 с.
1224. Харук А.І. Військово-повітряні сили України в 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / А.І. Харук. – Л., 2000. – 19 с.
1225. Хома І.Я. Військові формування Січових Стрільців Наддніпрянщини в боротьбі за державність України в 1917–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / І.Я. Хома. – Л., 2007. – 19 с.
1226. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.) : історіографія проблеми : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Ю.І. Чирва. – Д., 1995. – 21 с.
1227. Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки : історіографія та методологія : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / В.С. Чишко. – К., 1997. – 48 с.
1228. Чіхрадзе О.Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918–грудень 1919 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 20.02.22 "Військова історія" / О.Ш. Чіхрадзе. – Л., 2003. – 18 с.
1229. Чмир М.В. Символіка Збройних сил України 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 "Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни" / М.В. Чмир. – К., 2006. – 17 с.
1230. Чугуй Т.О. Товариства "Просвіта" на Харківщині в ХХ–на початку ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Т.О. Чугуй. – Х., 2008. – 22 с.
1231. Шамраєва В.М. Міжнародні відносини УНР доби Директорії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В.М. Шамраєва. – К., 2003. – 20 с.

1232. Штанько Я.В. Білий рух Півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / Я.В. Штанько. – Чернівці, 2006. – 20 с.
1233. Яблонський В.М. Директорія УНР : формування засад української державності в 1918–1920 рр : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В.М. Яблонський. – К., 1998. – 20 с.
1234. Яневський Д.Б. Політичні системи України 1917–1920 рр. : спроби творення і причини поразки : автореф. дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Д.Б. Яневський. – Чернівці, 2008. – 40 с.
1235. Ярошенко Є.С. Становлення державної системи охорони культурних цінностей в Україні : 1917–1919 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Є.С. Ярошенко. – Х., 2002. – 16 с.
1236. Яцюк М.В. Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М.В. Яцюк. – Х., 2000. – 19 с.

Навчальна література

1237. Білоцерківський В.Я. Історія України : навч. посіб. / В.Я. Білоцерківський. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Х. : ОВС, 2007. – 576 с.
1238. Бойко О.Д. Історія України : навч. посіб. – 3-тє вид., випр. і доп. / О.Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2007. – 688 с.
1239. Воронов В.І. Джерелознавство історії України : теорія, методика, історія : навч.-метод. посіб. / В.І. Воронов, О.Н. Богдашина. – 2-е вид., доп. і перероб. – Х. : Тарбут Лаам, 2005. – 192 с.
1240. Гладкая Л.В. Культурная революция – закономерность развития нового мира : (на материалах Украинской ССР) : учеб. пособие по теме "Культурная революция" / Л.В. Гладкая, Г.В. Ангелов, Д.Н. Щербаков. – О., 1972.
1241. Економічна історія України : навч. посіб. – Х. : Одиссей, 2004. – 494с.
1242. Зевелев А.И. Историографические исследования : методологические

- аспекты : учеб. пособие. / А.И. Зевелев. – М. : Высш. шк., 1987. – 160 с.
1243. Історія кооперативного руху : підруч. для кооператив. вузів / С. Бабенко, С. Гелей, Я. Гончарук та ін. – Л., 1995. – 409 с.
1244. Історія України : навч. посіб. / за ред. В. А. Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 424 с.
1245. Історія України : посібник / за ред. : Г.Д. Темка, Л.С. Тупчієнка. – К. : Академія, 2001. – 480 с.
1246. Історія України : нове бачення : навч. посіб. / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; заг. ред. В.А. Смолія. – 2-ге вид., доп., перероб. – К. : Альтернативи, 2000. – 464 с.
1247. Історія України та її державності : курс лекцій : навч. посіб. для студ. і викл. вищ. навч. закл. – 5-те вид., перероб. і доп. / Л.Є. Дещинський, С.В. Терський, І.Я. Хома та ін. – Л. : Львів. політехніка, 2009. – 476 с.
1248. Калакура Я.С. Українська історіографія : курс лекцій / Я.С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
1249. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII–початок XX століття) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
1250. Комаринська З.М. З історії грошей України : навч. посіб. / З.М. Комаринська. – Л. : Львів. банків. ін.-т НБУ, 2000. – 165 с.
1251. Копиленко О.Л. Держава і право України. 1917–1920 : навч. посіб. / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К. : Либідь, 1997. – 208 с.
1252. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура : курс лекцій / М.В. Кордон – К. : ЦУЛ, 2005. – 584 с.
1253. Лазарович М.В. Історія України : навч. посіб. / М.В. Лазарович.– К. : Знання, 2008. – 683 с.
1254. Лекції з історії світової та вітчизняної культури : навч. посіб. / за ред.: А. Яртися, В. Мельника. – Л. : Світ, 2005. – 568 с.
1255. Новітня історія України (1900–2000) : підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – 2-ге вид., перероб. і доп. / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин та ін. – К. : Вища шк., 2002. – 719 с.

1256. Овсій І.О. Зовнішня політика України : (від давніх часів до 1944 р.) : навч. посіб. / І.О. Овсій. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 2002. – 240 с.
1257. Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст. : навч. посіб. / В. Онопрієнко ; передм. В.В. Кизима. – К. : Либідь, 1998. – 304 с.
1258. Остафійчук В.Ф. Історія України – сучасне бачення : навч. посіб. / В.Ф. Остафійчук. – К. : Знання–Прес, 2009. – 796 с.
1259. Панченко П.П. Аграрна історія України : навч. посіб. / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К. : Просвіта, 1996. – 406 с.
1260. Панченко П.П. Аграрна історія України : підручник. / П.П. Панченко, В.А. Шмарчук. – К. : Знання, 2000. – 342 с.
1261. Пасічник М.С. Історія України : державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи : навч. посіб. / М.С. Пасічник. – К. : Знання, 2006. – 735 с.
1262. Політична історія України. XX століття : у 6 т. Т.2 : Революції в Україні : політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – К. : Генеза, 2003. – 488 с.
1263. Полонська–Василенко Н. Історія України : у 2 т. Т.2 : Від середини XVIII століття до 1923 року / Н. Полонська–Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 606 с.
1264. Савченко Н.К. Історія України : модульний курс : навч. посіб. / Н.К. Савченко. – К. : ІНК ОС : ЦНЛ, 2006. – 244 с.
1265. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982) : навч. посіб. для студ. іст. ф-тів вузів / А.В. Санцевич. – К. : Вища шк., 1984. – 142 с.
1266. Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) : біогр. довід. / Г.В. Стрельський. – К. : Демід, 2000. – 48 с.
1267. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах : навч. посіб. / Д. Табачник. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.
1268. Хаїт І. Система радянської освіти : підруч. для вжитку в пед. вузах і для

вчительства / І. Хаїт. – Х. : Книгоспілка, 1927. – 250 с.

1269. Цветков Г.Н. Міжнародні відносини і зовнішня політика в 1917–1945 рр. : навч. посіб. / Г.Н. Цветков. – К. : Либідь, 1997. – 232 с.
1270. Юрій М.Ф. Історія України : навч. посіб. / М.Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – 252 с.

Рецензії та огляди

1271. Андрусишин Б.І. [Рецензія] / Б.І. Андрусишин // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 137–143.

Рец. на кн. : Солдатенко В.Ф. Українська революція : концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К. : Книга пам'яті України : Просвіта, – 1999. – 508 с.

1272. Буравченков А.О. [Рецензія] / А.О. Буравченков // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С. 134–136. –

Рец. на кн.. : Український національно-визвольний рух (берез.–листоп. 1917 р.) : док. і матеріали. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2003. – 1023 с.

1273. Документи з історії петлюрівщини / передм. В. Сухино-Хоменко "З архіву міжнародної повії : (про деякі петлюрів. док.)" // Літопис революції. – Х., 1929. – № 3. – С. 231–261.

1274. Лозовий В.С. [Рецензія] / В.С. Лозовий // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 222–224.

Рец. на кн. : Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листоп. 1918–листоп. 1920 рр. : док. і матеріали : в 2 т. / упоряд. В. Верстюк (кер.) та ін. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006.

Т. 1. – 688 с.

Т. 2. – 744 с.

1275. Перебудова та актуальні проблеми історіографії історії КПРС : (матеріали "круглого столу") // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10. – С. 17–54.

1276. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 145–149.

- Рец. на кн. : Солдатенко В.Ф. Українська революція : концепція та історіографія / В.Ф. Солдатенко. – К. : Книга пам'яті України, 1997. – 416 с.
1277. Солдатенко В. Новітні видання і дослідження з історії Української революції (1917–1920 рр.) / В. Солдатенко // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : в 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 237–305.
1278. Солдатенко В. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 75–88.
1279. Солдатенко В.Ф. Актуальні теоретико-методологічні проблеми історіографічного освоєння досвіду Української революції 1917–1920 рр. / В.Ф. Солдатенко // Курасівські читання – 2005. – К., 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 453–465.
1280. Солдатенко В.Ф. Нова книга про Симона Петлюру : міркування і роздуми / В.Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 6. – С. 135–146.
1281. Солдатенко В.Ф. Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта украинского национального движения в 1917–1920 гг. / В.Ф. Солдатенко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 20. – С. 4–30.
1282. Солдатенко В.Ф. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні / В.Ф. Солдатенко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 34 : Соціальні й національні чинники революцій і реформ в Україні : пробл. взаємовпливів : (до 90-річчя УНР). – С. 93–103.
1283. Солдатенко В.Ф. Украинская революция 1917–1920 гг. : к выяснению контуров и параметров исторического феномена / В.Ф. Солдатенко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 4–20.
1284. Солдатенко В.Ф. Феномен Украинской революции / В.Ф. Солдатенко // Рос. история. – 2009. – № 1. – С. 34–46.
1285. Суспільно-політичні трансформації в Україні : від задумів до реалій / за ред. В.Ф. Солдатенка. – К. : Парламент. вид-во, 2009. – 536 с.

1286. Терещенко Ю.І. [Рецензія] / Ю.І. Терещенко // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 125–129.

Рец. на кн. : Рубльов О.С. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – К. : Альтернативи, 1999. – 320 с. (Україна крізь віки ; Т.10).

1287. Тронько П.Т. Вікно в історію : про Валентина Іваненка та його книгу : [передмова] / П.Т. Тронько // Іваненко В.В. Біль і звитяга : ХХ століття в українському вимірі / В.В. Іваненко. – Д., 2003. – С. 3.

Інтернет-ресурси

1288. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : реферат. база даних "Україніка наукова". – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua>